

POVIJEST UMJETNOSTI U HRVATSKOJ

Knjiga druga

Izdaje
Naklada LJEVAK d.o.o.

Direktor
Zdenko Ljevak

Uz suradnju
Instituta za povijest umjetnosti

Ravnatelj
Ivanka Reberski

Glavni urednik edicije
Milan Mirić

Urednik
Nada Brnardić

Recenzenti
Marina Milićević-Bradač
Mirjana Sanader

Knjiga je objavljena uz novčanu potporu Ministarstva kulture i
Ministarstva znanosti Republike Hrvatske

Nenad Cambi

ANTIKA

Ravnatelj edicije
Žarko Domljan

Zagreb, 2002.

Uvod

Egeja je ishodište svega onoga što nazivamo antičkom civilizacijom.¹ Prve se egejske civilizacije javljaju na Kikladima i Kreti nešto prije početka drugoga milenija prije Krista, potom se iskra proširila na veći dio Grčke i Male Azije, a kasnije je prodrla i u mnoge druge krajeve. Činjenica da su Grci zbog oskudice prirodnih resursa u matičnoj zemlji bili prisiljeni tražiti nova područja za uspješniji gospodarski život, priponogla je nezaustavljivom sveopćem napretku Sredozemlja.² Grčka je kultura izvan matične zemlje najdublje korijene pustila u južnoj Italiji, posebno na Siciliji. Proširivši se južno, istočno i zapadno od ishodišta, ta se civilizacija protegnula i do nekih udaljenijih oblasti Sredozemlja. Rubni dijelovi su, dakako, bili manje infiltrirani izvornim duhom, a na površinu su ponekad izranjali i autohtoni elementi tvoreći zanimljivu mješavinu. Nije uvijek i svuda jednako dubok grčki utjecaj, kao što nije ista ni receptivna sposobnost autohtonog etničkog elementa. Prodor u rubna područja nije bio istovremen. Ne moraju, naime, svuda biti jednako zastupljena sva razdoblja grčke kulture.³ U to je doba, dakle, civilizacija jednoga naroda postala svojina mnogih dijelova Sredozemlja.

U doba ahejske civilizacije, oko sredine drugoga milenija prije Krista položeni su temelji religije, mitologije pa čak i ikonografije, što zapravo znači čitave grčke kulture, a kontinuitet je zajamčen, unatoč snažnom dorskom prodoru koji je uništio, ne doduše sva, ali ipak najvažnija središta.⁴ Događaje iz mikenske (ahejske) prošlosti veličaju grčki junački spjevovi »Ilijada« i »Odiseja« koji će postati neiscrpno vrelo svekolikoga kulturnog razvitka.⁵ Poslije tzv. egejskih rada se grčka civilizacija čiji su nositelji po dolasku u Grčku, naišavši na plodno kulturno tlo, pripravljeno još u prethodnom mikenskom razdoblju, ostvarili pretpostavke za daljnji razvitak, ali u prvim stoljećima nisu još uvijek postojali ni gospodarski ni duhovni potencijali koji bi pripomogli brzom razvitku.⁶ Grčka se umjetnost usredotočila na poboljšanje usvojenih oblika i tipova, a zatim se slobodno razvijala razbijajući okove i konvencije što je sputavahu.

Iz Grčke se civilizacija širila i na zapadne negrčke narode (Etrušćani i Rimljani) oko sredine VII. st. prije Krista. Malo - pomalo ti su narodi unosili i svoja vlastita iskustva i nadahnuća odstupajući od izvora, ali se unatoč tomu istraživači pridržavaju klasifikacija kakve su važile za grčku civilizaciju.⁷ Teritorijalnim proširenjem i jačanjem političke moći ti su narodi, dakako svaki u svoje vrijeme, doprinosili rastu i preoblikovanju grčkih poticaja, daljnjoj do-

¹ Pod Egejom se podrazumijeva priobalno područje i otočje (uključujući Kretu), Egejskoga mora tj. dijela Sredozemnog mora između kontinentalne Grčke i Male Azije. O egejskim civilizacijama usp. Ch. Zervos, *L'art de la Crète néolithique et minoenne*, Paris 1956; Fe. Matz, *Kreta, Mikenae und Troja. Die minoische und homerische Welt*, Stuttgart 1956; Fe. Matz, *Kreta und frühes Griechenland*, Baden-Baden 1962; P. Demargue, *Naissance de l'art grec*, Paris 1964. O Egeji su napisani brojni radovi, pa je ovaj moj izbor jedan od mnogih mogućih.

² Teško je naći kutak Sredozemlja gdje se, posredno ili neposredno, nije osjetio dašak grčkih civilizacijskih kretanja. Ota se osobito šire kolonizacijom. Grčka kolonizacija započinje oko godine 750. prije Krista. O kolonizaciji prema zapadu usp. J. Berard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, Paris 1957; A. G. Woodhead, *The Greeks in the West*, London 1962.

³ Ti problemi još uvijek nisu dovoljno proučeni. O Grcima na Zapadu usp. M. Napoli, *Civiltà della Magna Grecia*, Roma 1978 i katalog izložbe *Greci in Occidente*, održane u Veneciji 1996. U tom sveobuhvatnom katalogu našli su krajevi prošli neprimjereno loše. O Grcima na istočnom Jadranskom osum jednog spominjanja ima, nema uopće govora.

⁴ O tome usp. djela navedena u bilj. 1. Prema Tukididu (I, 12), Dorani su, zajedno s Heraklidima, 80 godina poslije pada Troje osvojili Peloponez. Čini se da je u tom prodoru Aiona, ostavši po strani od glavnoga prodora, bila pošteđena. Grčka i Mala Azija su u najvećoj mjeri ipak devastirane.

⁵ Usp. M. Nilsson, *Homer and Mycenae*, London 1933, *passim*. Autor tuč kretsku od mikenske religije i drži da se ona poslije dolazi uglavnom podudara s homerskom. Bogovi i mitovi koje spominje Homer nisu u kasnije doba svi zaboravljeni, ali, dakako, ni osu i jedini.

⁶ Grčka geometrijska doba predstavljala je nedvojbeni nazadak u odnosu na sjajnu mikensku civilizaciju. Osim keramike, stine plastike i drugih uporabnih predmeta nema plastike i arhitekture većih dimenzija kao u prethodnom razdoblju. U geometrijskoj civilizaciji nešto je bilo nazadno: kasnobrončano doba ukrasavanje. O tome vidi R. Černi, *Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu*. Duhovna kultura Ilira. Centar za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, posebna izdanje 11, Sarajevo 1984, str. 7 i d. Kasnije takav geometrijski ukras nestaje, a nastupa figuralni geometrizam. O tome vidi djela navedena u bilj. 1.

⁷ Etruščanski periodi civilizacijskoga razvitka nose iste odrednice (arhaički, klasični, helenistički period), ali su za dvadesetak godina u zaostatku za odgovarajućim grčkim razdobljima. Osnovno o tome usp. u G. J. Brendel, *Etruscan Art*, Harmondsworth 1978, str. 15 i d.

⁸ Rimski se civilizacija proširila na sjeveru od Sjevernog mora, Rajne, zatim linijom Rajna-Dunav, približno do Crnog mora, tako su sredozemni utjecaji sporadično stizali i preko navedenih granica. U Rimsko carstvo bila je uključena gotovo čitava Britanija, a na istoku je granica na Tigrisu. Na jugu je granica nepdanijski sjeverni rub Sahare. Granice su se tijekom stoljeća pomicali. Arapi su i prije prodora na Sredozemlje dolazili u dodir s antičkom civilizacijom i služili su se vrlo dugo svim njezinim dostignućima, osobito arhitektonskim.

⁹ Najčešće se uzima da je antičko-kršćanska civilizacija propala oko godine 600. Međutim, njezino djelovanje se, unatost tome, nastavilo i kasnije. Usp. M. Prelog, Povijesnoumjetničke studije iz srednje antike i romanike, Djeła 2, Zagreb 1993, str. 17 i d, te uvod u ovoj raspravi iz pera R. Trnčevića pod naslovom Milan Prelog i teorija o postojnoj i aktivnoj negaciji antike, str. 5 i d.

¹⁰ Velika je takvima nazvati pokušaje kao što su knjige M. Gorenc, Antika u Hrvatskoj, Zagreb 1952, ili pak M. Gorenc, Antika, Beograd 1967. Nešto je ambicioznija knjiga D. Matasović, Umjetnost na tlu Jugoslavije, Beograd Zagreb 1982, ali je i ona promatrala

radi i proširenju svega onoga što smatramo antikom. Tako je antička civilizacija prodrila daleko na sjever i jug, udarivši temelje ne samo europskoj nego i arapskoj civilizaciji koje će se međusobno nekoliko stoljeća žilavo boriti za prevlast na Sredozemlju.⁸ Kao što se pokazalo u antici, političke i vjerske suprotnosti neće biti zapreka preuzimanju tuđih i prenošenju vlastitih dostignuća. Sredozemno more, naime, više spaja nego što razdvaja.

Kraj antike određuju prodori tzv. barbarskih naroda: Huna, Gota, Vandala, Avara, Slavena i Arapa te brojnih drugih sudionika Velike seobe naroda. Oko godine 600. ruši se rana kršćanska civilizacija, što je počivala na prožimanju antičkih i judejskih formativnih elemenata te na Kristovoj evanđeoskoj poruci.⁹ Poganska i kršćanska kultura počinju se razdvajati, a time i međusobno razlikovati pri kraju II. i početkom III. st. Do tada je kretanje antičke poganske i kršćanske civilizacije bilo na antagoniziranim, ali ipak paralelnim kolosjecima. Pobjedničko kršćanstvo postupno nalazi svoj identitet, ali, unatoč tomu, još se dugo ne može osloboditi poganske sjenke. Mijenjaju se, naime, teme, ali ne oblici i izričaji.

Gore izneseno predstavlja grube okvire rađanja, razvitka i sutona antičke civilizacije koju ćemo pratiti na području Hrvatske samo u odsječku umjetnosti. Čitava je Hrvatska srećom dugo bila, doduše ružna, ali ipak integralni dio antičkoga svijeta - obala odavno, a unutrašnjost nešto kasnije. Tome je uzrok što je Jadran dijagonala koja spaja Sredozemlje sa srednjom Europom, a plovidba je zbog razvedenosti, pravaca vjetrova i struja najpogodnija upravo našom, istočnom obalom. Stoga će tom obalom pulsirati civilizacijski tokovi. Rajna, Dunav, Sava i Drava su žile kucavice, spojnice i razdjelnice civiliziranoga antičkog i «barbarskog» svijeta. To je razlog što su upravo panonski krajevi u kasnoj antici bili u središtu vojnih i političkih zbivanja. Na antičkoj baštini razvijati će se i hrvatska ranosrednjovjekovna civilizacija.

Orisati povijest umjetničkoga razvitka hrvatskih krajeva iznimno je teška zadaća. Do sada takvih pokušaja, može se slobodno reći, nije ni bilo,¹⁰ pa ovaj ima prezahtjevniju zadaću da raščisti put kroz šikaru. Drugu teškoću predstavlja činjenica što su pojedini dijelovi Hrvatske, poneki važni lokaliteti i civilizacijske pojave nedovoljno istraženi i proučeni. Zato ova studija zasigurno pati od dječjih boljki koje će se ponajvećma odraziti u nejednolikom i necjelovitom orisu pojedinih dijelova Hrvatske, perioda i pojava. Unatoč tome ipak je sazrelo vrijeme da se načini korak naprijed, jedna sinteza koja će sigurno imati samo ograničeni rok upotrebe.

GRČKA CIVILIZACIJA

GRČKA KOLONIZACIJA

Grčka kolonizacija na Jadranu. Stanje u III. st. prije Kr.

Greek Colonization in the Adriatic. The situation in the 3rd century B.C.

1. Korintski crnofigurni askos, keramika, Blato (otok Korčula) VI. st. prije Kr., GM Dubrovnik.

Corinthian black-figure askos, Blato, island of Korčula, 6th century B.C., GM Dubrovnik.

Korintski crnofigurni oinochoe (vrt za vino), keramika, Blato (otok Korčula) VI. st. prije Kr., GM Dubrovnik.

Corinthian black-figure oinochoe (wine-jug), Blato, island of Korčula, 6th century B.C., GM Dubrovnik.

Grčka civilizacija u neke dijelove Hrvatske postupno prodire u doba između VII. i VI. st. prije Krista. Grčki utjecaj je najprije neizravan, a događa se preko trgovaca i njihovih proizvoda, jer se grčki etnički element tada još ne naseljava na istočnoj obali Jadrana. Nema dvojbe da su i ranije pripadnici mikenske civilizacije imali gospodarskoga interesa na istočnoj obali Jadrana, o čemu svjedoče, međutim, samo malobrojni nalazi.¹¹

Veze s istočnim dijelovima Sredozemlja intenziviraju se od početaka arhajске civilizacije, što potvrđuju importirani predmeti (grčke crnofiguralne vaze, osobito korintске posude, toreutički predmeti, posebice kacige i knemide, koroplastika i sl.). Grčki import dokaz je gospodarskih veza centara antičke civilizacije i indigenih (ilirskih) naroda na Jadranu, što doprinosi ulasku ovih krajeva u civilizacijske tokove povijesnih perioda.

¹¹ Takav je nalaz mikenska keramika iz Debeloga Brda, usp. J. A. Sakellariou - Z. Maric, Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo Brdo in Sarajevo, Germania 55, 1975, str. 153 i d. sl. 1 a b, te mikenski bodež iz Gnojnice kod Mostara, usp. V. Čurčić, Prähistorische Funde aus Bosnien und Herzegowina in den Sammlungen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums in Wien, WMBH 11, 1909, str. 95, tab. XVIII. i. Mikenskih nalaza u posljednje vrijeme ima sve više.

¹¹ Prvo grčko naselje na istočnom Jadranu je Korkyra Melaina, knidska kolonija, po svojoj prilici iz kasnijeg VI. st. O toj koloniji vsp. P. Lissler, *Cerna Korkyra*, Skopje 1951, str. 3 i d. I. Brucet, *La grecità adriatica*, Padova 1977, (2. ed.) str. 104 i d. A. Mastrocinque, *Da Cnidus a Corcira Melaina. Uno studio sulle fondazioni greche in Adriatico*, Università degli Studi di Trento, Pubblicazioni del Dipartimento di Storia della Civiltà Europea, br. 4, god. 1988, str. 7 i d. M. Suić, *Korkyra he Melaina*, Odborani radovi iz starije povijesti Hrvatske, Zadar 1996, str. 265 i d.

¹² M. Nikolanić, *Arhaiski import u Dalmaciji*, VAIH 68, 1966, str. 89 i d.

¹³ M. Nikolanić, *nav. dj.*, str. 107 i d. br. 12, 117, tab. XVIII, 5.

¹⁴ M. Nikolanić, *nav. dj.*, str. 113 i d. (bez 8.); P. Lissler, *Cenni sulla ceramica antica*, AJ XIV 1973, str. 6 i d, tab. IV, 10.

¹⁵ P. Lissler, *Cenni sulla ceramica antica*, AJ XIV, 1973, str. 6, tab. IV, 9 a-c.

¹⁶ P. Lissler, *nav. dj.*, str. 3 i d, tab. II, 5 a, b.

¹⁷ P. Lissler, *nav. dj.*, str. 3 i d, tab. II, 4, III, 5, 6, 8.

¹⁸ P. Lissler, *nav. dj.*, str. 6, tab. III, 7.

ARHAJSKO DOBA

Iako se prva grčka kolonija na istočnoj obali Jadrana pojavljuje tek u kasnijem VI. st. prije Krista,¹² u naše su krajeve ipak stizale arhajske izradevine trgovačkim putem. S druge strane utjecaji su se osjetili u krajevima koji su s Greima imali, ali i u onima koji s njima nisu imali izravnoga dodira. Tako su se autohtoni narodi ipak upoznali s grčkim arhaiskim oblicima.¹³

Etruščani su bili znatno bliže istočnoj obali Jadrana, pogotovo otkad su na ušću Poa uspostavili svoju lučko-trgovačku ispostavu (Spina), ali unatoč tomu predmeti etrurske produkcije su iznimno rijetki. Jedan takav izuzetak je *bucchero* vaza iz Visa.¹⁴ Što se pak etrurskoga utjecaja tiče valja pripomenuti da je bio dosta jak na sjeveroistočnom dijelu Jadrana, osobito u Istri.

Medu primjercima crnofiguralne grčke keramike ističu se posude korinjske produkcije. Dvije očuvane posude iz Blata na Korčuli (sl. 1),¹⁵ jedna piksida iz Salone (sl. 2),¹⁶ posude iz Visa¹⁷ i Pule,¹⁸ te fragment iz Zadra,¹⁹ po-

2. Korinjska crnofiguralna piksida, keramika, Salone, VI. st. prije Kr., AM Split.

Corinthian black-figure pyxis, pottery, Salone, 6th century B.C., AM Split.

3. Atička crnofiguralna oinochoe, keramika, Nezakelj, početak V. st. prije Kr., AM Pula.

Attic black-figure oinochoe, Nesactium, beginning of the 5th century B.C., AM Pula.

10 P. Fischer, nav. dj, str. 54 i d, tab. I.

11 Shitohi aribalosa ima u Italiji. Vidi ka-
talog Getty in Occidente, ed. Bompia-
ni 1990, al. na str. 182.

12 E. Badian, Contribution aux études
de la céramique corinthienne sur la cô-
te de l'Adriatique, VAHD 77 (Disputa-
tione Salomonianae II), Split 1984, str. 37
i d, s. poglavlom literature, katalogom i
karikei rasposiranja.

13 O korintskoj keramici v. J. L. Ben-
son, Die Geschichte der korinthische Va-
sen, Basel 1953.

14 E. Badian, nav. dj, str. 54 i d. Po auto-
rimu mišljenju već dio izrađen je u ko-
rinthijskim radionicama, a manji su ita-
lske kopije.

15 Put na istočnu obalu Jadrana išao je
do visine Zadra, a zatim preko otvoren-
oga mora do je produžavao do vrha Is-
tre pa na suprotnu obalu. Da je Spina
bila naseliste kojemu je primarno bila
namijenjena grčka roba može se za-
ključiti po velikoj količini izvorne grčke
keramike. V. J. L. Ben-son, Scavi di Spina I,
Roma 1960; S. Aurigemma, Scavi di Spina II,
Roma 1965; N. Alfieri - P. E. Arias, Spina,
Guida al Museo ar-
cheologico in Ferrara, Firenze 1961.

16 P. Fischer, nav. dj, str. 8, tab. V, 11 ac
(Zemaljski muzej Sarajeva), tab. V, 12
ab (Arheološki muzej Split).

17 Na primjer iz Vaza s očima, P. Fi-
scher, nav. dj, str. 9 i d, tab. VI, 10 a-b.

18 P. Fischer, nav. dj, str. 9, tab. V, 13, 10.

19 P. Fischer, nav. dj, str. 22 i d, tab.
XVIII, 8.

20 B. Kitzinger, The Greeks in the Cen-
tral Dalmatia. Some New Evidence, in:
Greek Colonies and Native Popula-
tions. Proceedings of the First Aus-
trian Congress of Classical Archaeology
held in Honour of Emeritus Professor
A. D. Trendall, Canberra-Oxford 1990,
str. 318.

21 B. Kitzinger, nav. dj, str. 317 i d.

22 B. Kitzinger, nav. dj, str. 317 i d. V. J. L. Ben-
son, Scavi di Spina I, Roma 1960, tab. XVI, 2.

kazuju majstorstvo lončarske proizvodnje. Osim kvalitetnije oslikanih bilo je
i nekoliko vrlo shematski ukrašenih aribalosa iz Visa.²⁰ Njihovi oblici su ipak
vješto izvaleni. Ovakve male forme su pouzdano korintski import.²¹ Među-
tim, osim cijelih posuda otkriveno je i mnogo fragmenata, uglavnom na ilir-
skim lokalitetima, što upozorava da su Iliri trgovali s Grcima i da su postojale
žive međubne veze.²² Dekorirana korintska keramika derivira još iz proto-
korintske produkcije, što pokazuje jednolično nizanje istih životinja ili fantas-
tičnih bića jednih za drugima i pretjerano ubacivanje dekorativnih elemen-
ata, najčešće vegetabilnih motiva u svim slobodnim površinama.²³ Ukrašavanje
je postalo toliko shematizirano da korintski slikari nisu mogli iznaći put iz
vlastitoga začaranoga kruga. Takva je dekoracija postala kočnicom daljnega
napretka. Korintska keramika pronađena na istočnoj obali Jadrana lošije je
kvalitete od vrhunskih vaza izvorne produkcije. Posude je po svoj prilici stiza-
lo preko korintske kolonije Korkyre (Krf) koja je, s obzirom na smještaj na sa-
mnoj granici Jadrana, bila prirodno upućena na trgovinu s tim dijelom Sredozem-
lja, ali je keramika, čini se, ipak bila uglavnom izrađena u samom Korintu.²⁴

Štose pak ostalih crnfiguranih vaza tiče, očito je da ta keramika ni-
je zastupljena vrhunskim proizvodima iz Atene i drugih centara visokokva-
litetne produkcije. Ipak je riječ o posudama koje su bile ukrašene figuralnim
scenama, što je već samo po sebi znatan iskorak u odnosu na dekorativnu
korintska produkciju. Ti crnfigurani proizvodi rad su dobrih lončara i os-
rednjih slikara, što potvrđuju skladni oblici posuda, ali nezgrapne figure, ne-
sigurni crtež i crni firnis koji se lako runi. Tih je posuda bilo dosta, ali ipak
- koliko se to u sadašnjem trenutku može kazati - manje od korintskih. Čini
se da je vrhunska atička roba zaobilazila istočnu obalu Jadrana i završavala
na bogatoj etrurskoj tržnici u Spini na ušću rijeke Poa.²⁵ Tipični primjeri
takve osrednje keramike su *lekythoi* iz Visa (možda Hvara),²⁶ Nina,²⁷ dok je
najkvalitetniji primjerak jedna *oinoboe* iz Nezakcija (sl. 3).²⁸ Ova je vaza po
sigurnim i dugim linijama te po složenoj ikonografiji najljepši primjerak
crnfiguralnog slikarstva. Scena borbe je vješto prikazana i najbliža je vr-
hunskim ostvarenjima atičke produkcije, ali ipak joj nije moguće odrediti
autora. To je, naravno, kad je riječ o drugim crnfiguranim vazama još ma-
nje moguće.

Istočna obala Jadrana bila je u stalnom trgovačkom dodiru s južnom
Italijom, otkuda stize, geometrijski oslikano, tzv. daunijsko posude (sl. 4) koje
iskazuje dobre oblikovne vrijednosti i znatne dekorativne kvalitete, ali, daka-
ko, nema figura niti posjeduje vrsnoću atičke i korintske robe.²⁹ Takvoga po-
suda za sada ima najviše oko Zadra i sjevernije, osobito u Istri, ali nije bilo raz-
loga da ne bude importirano i u južnije dijelove, jer je to mjesto produkcije
izravno nasuprot tom dijelu Jadrana.

Tijekom arhajskog razdoblja našim je krajevima kolao grčki novac. O
tome svjedoče sporadični nalazi eginskoga (sl. 6),³⁰ atenskoga (sl. 5)³¹ i novca
drugoga podrijetla.³² Umjetnička vrsnoća prikaza na aversima i reversima tak-
voga novca sigurno je morala imati utjecaja na razvijanje estetskoga doživlja-
vanja i spoznaje indigenih naroda o visokoj umjetničkoj civilizaciji Grčke i
grčkih kolonija, ali također i pobuđivati kreativne poticaje.

1 Daunijska vaza, keramika. Ne-
zakcij, VI. st. prije Kr., AMI Pula.

Daunian pottery vase, Nesacti-
um, 6th century B.C., AMI Pula.

Važnije od importa je, međutim, izrastanje produkcijskih centara u koji-
ma su se počeli izradivati umjetnički predmeti prema grčkim i italiskim uzori-
ma. Tri su takva središta: Istra, područje Japoda (Lika i zapadna Bosna) te sred-
nja Dalmacija, osobito otoci. Svako od ta tri područja iskazuju svoje posebnosti,
svoje jasne odlike po kojima se razlikuju.

U Istri se razvila produkcija kamene plastike koja upućuje na arhajski
utjecaj, ali je nedvojbeno da je to lokalna inačica, svojstvena perifernoj kultu-
ri.³³ Najviše takve plastike otkriveno je u Nezakciju, koji je ishodište i glavno
produkcijsko središte. Međutim, nalazi iz drugih dijelova Istre potvrđuju da
je to ipak šira kulturna pojava, da nije ograničena samo na jedno usko po-

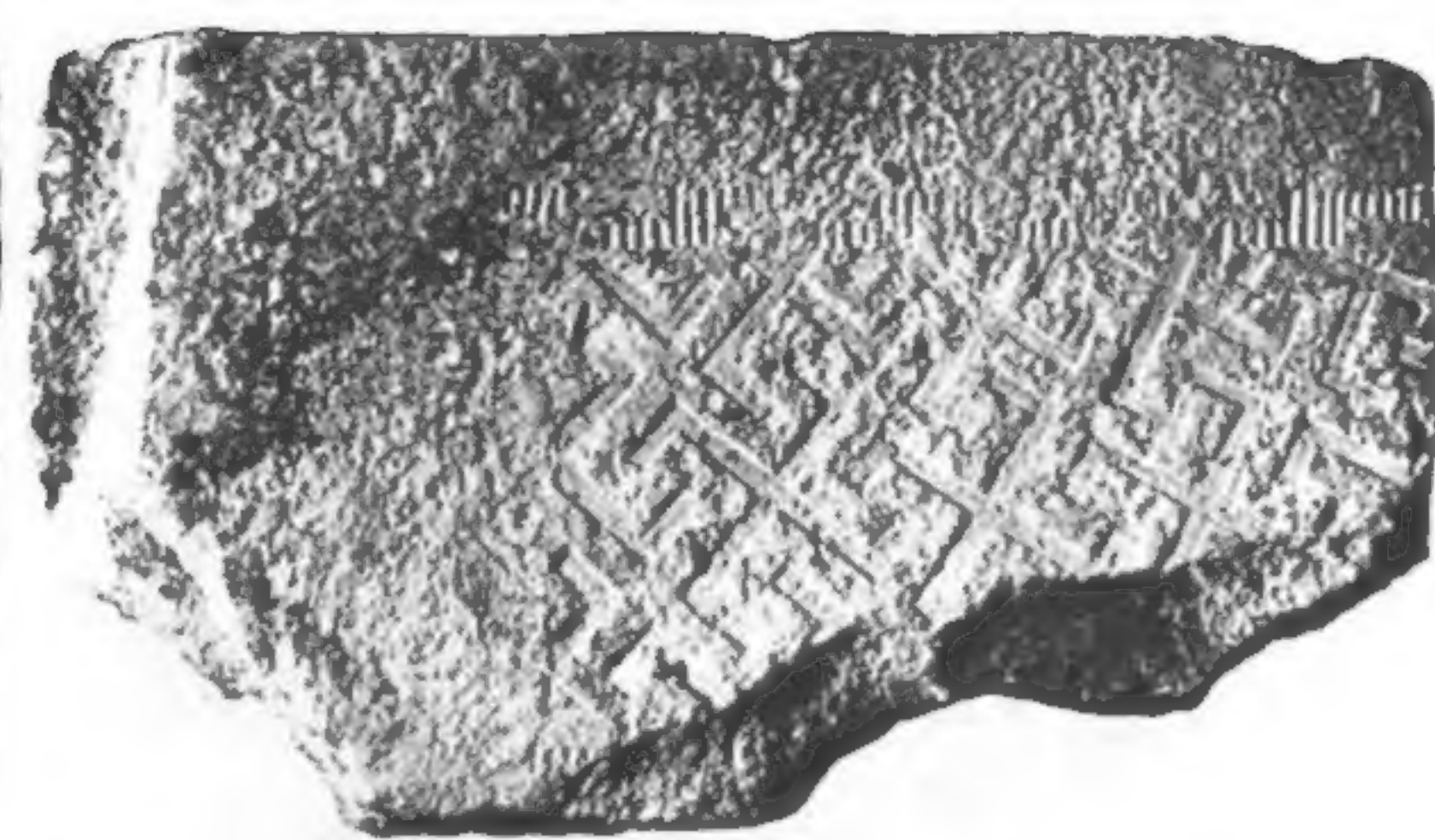
5. Atenski srebrni novac s glavom
Atene, Dalmacija (točnija lokacija nepozna-
ta), VI. st. prije Kr., AM Split.

Athenian silver coin with the head
of Athena, found in Dalmatia (precise site
unknown), 6th century B.C., AM Split.

6. Eginski srebrni novac s likom
kornjače, Dalmacija (točnija lokaci-
ja nepoznata), VI. st. prije Kr., AM Split.
Silver coin of Aegina with a tur-
tle, Dalmatia (precise site unknown),
6th century B.C., AM Split.

33 O toj plastici vidi: J. Mladin, Um-
jetnički spomenici prahistorijskog
zlatja, Pula 1964; J. Fischer, Die vo-
mischen Skulpturen von Nesacti-
Hamburger Beiträge zur Archäolo-
gie, 1984; S. Kuboć, Histarska stela u
tekstu srednjih zapadnojadranskih
menika, u: Arheološka istraživanja
tri i Hrvatskom primorju, IHAD 1
1986; S. Kuboć, Histarska stela u
tekstu srednjih zapadnojadranskih
menika, u: Arheološka istraživanja
tri i Hrvatskom primorju, Istanja H
a 11/2, 1986, str. 47-73, 1986. Oči-
da ova plastika još uvijek privlači
nju. To svjedoči i rad J. Kosić,
cipki kult, Umjetnost na istočnoj o-
jadrana u kontekstu europske tra-
je, Rijeka 1993, str. 57-68. Ovaj rad
čan je primjer traženja duboke sin-
like pod svaku cijenu, često s malo
kriča u namoj spomeničkoj baštini.

7. Ulomci dekorativnih ploča sa spiralom i meandrom, Nezakcij, V st. prije Kr., AMI Pula.

Fragments of decorative slabs with spiral and meander decoration, Nesactium 5th century B.C., AMI Pula.

8. Fragmenti nadgrobnog spomenika s kurosom, vapnenač, Nezakcij, kraj VI st. prije Kr., AMI Pula.

Fragments of a funerary kuros, limestone, Nesactium, late 6th century B.C., AMI Pula.

dručje.³⁴ Repertoar plastike sastoji se od ploča ukrašenih geometrijskim ukrasima (sl. 7), sepulkralnih antropomorfnih stela shematiziranih oblika³⁵ te stojećih muških (sl. 8) i konjaničkih figura (sl. 10). Skulpture su *ex voto* ili još vjerojatnije nadgrobni spomenici.³⁶

Figure pokazuju da su se majstori ugledali na etruščansko-italsku arhajsku plastiku, no neke posebnosti ukazuju na to da lokalna produkcija nije robovala izvornim shemama nego da je stvarala vlastita rješenja i inačice (na primjer itifaličnost nagih likova). Likovi muškaraca s rukama na prsima pokazuju položaj kakav nije poznat i uobičajen u Grčkoj,³⁷ ali se zato često javlja na području sjeverno od Tibera.³⁸ Takva statuarna poza poznata je i kod likova znatno primitivnije, ali zato neobično zanimljive forme, na primjer kod Ratnika iz Capestrana.³⁹ Među figuralnom plastikom posebno mjesto ima žensko božanstvo, po svoj prilici božica plodnosti, što šireći vaginu pomaže rađanju djeteta, iako se ono već nalazi na grudima majke (sl. 9).⁴⁰ Čini se da je taj motiv unikum ne samo toga doba nego uopće. Još je neobičnije to što je scena rađanja čeonu dio spomenika na kojem je stajao konjanik. Takva se kombinacija može objasniti samo kao izvorna ikonografska kreacija.⁴¹

Izravnije arhajske oblike pokazuju nagi kurosi, konjaničke statue, zatim i neki reljefi s ljudskim figurama, ali, kao što je to već istaknuto, riječ je o lokalnoj interpretaciji etruščansko-italskih uzora.⁴² Konjske glave i konjaničke statue pokazuju da su lokalni majstori ovladali i izradom složenih kipova, što potvrđuje da su i drugi arhajski statuarni tipovi nalazili svoje mjesto. Kipari su se čak usudivali takve motive povezivati u maštovite kombinacije.⁴³ Nije sigurno je li riječ o realističkim prikazima konjanika,⁴⁴ ili, kao na jednoj skulpturi iz Etrurije (Vulci), o prikazu čovjeka koji jaši hipokampa, što bi upućivalo na

mitološki karakter prikaza.⁴⁵ Likovi konjanika potvrđuju da se društvo raslojilo, jer je konj izraz statusa pokojnika (samo su ga bogati mogli sebi priuštiti), pa čak i u slučaju da su konjanički likovi pripadali mitološkim prikazima. Šteta je što u toj razmjerno bogatoj kamenoj produkciji nema više očuvanih glava (sačuvana je samo jedna herma nepoznatoga podrijetla) (sl. 11).⁴⁶ Iako se ne zna točno mjesto nalaza, nema dvojbe da je glava autentična, jer je srodnost s nezakcijskom skulpturom u formalnom i tehničkom pogledu sasvim jasno raspoznatljiva. Što se pak stilskih odlika tiče nadolje spuštenu vanjski krajevi očiju, a i oblik kose (kapa ?) upućuju na utjecaj etruščansko-italske arhaике.⁴⁷ Spomenute glave nisu ni stilski ni vrsnošću izradbe odudarale od duha vremena u kojem su nastajale. Slične su morale biti i glave drugih likova. Naime, ovakva pokrivala za glavu u Etruriji imaju muškarci, dok su žene obično gologlave.⁴⁸ Nezakcijskoj plastici teško je odrediti vrijeme nastanka. Po svoj prilici njezin razvitak pada u razdoblje između VI i V st. prije Krista. Izravan utjecaj italskoga područja u kasnije doba nije vjerojatan, jer se poslije oblici mijenjaju.

U Nezakciju je očuvano nekoliko visokovrijednih toreutskih predmeta (situle,⁴⁹ pojasne spine i dr.⁵⁰) na kojima su također nazočne arhajske karakteristike (sl. 12). Riječ je o predmetima s ugraviranim prikazima čiji su žljebovi bili ponekad ispunjeni inkrustacijom. Repertoar motiva čine prizori utrka dvokolica, nizovi životinja, borbe, lov, pa čak i prikazi erotskih scena. Ikonografski je svakako najzanimljivija jedna fragmentarna situla s prikazom pomorske bitke.⁵¹ Ovi prikazi pokazuju privrženost stilskim, tehničkim i ikonografskim odrednicama arhajskog razdoblja, premda se produkcija nastavila i poslije arhaике. Međutim, valja naglasiti da ovi predmeti nisu nastali na istarskom području nego su importirani iz alpskoga kruga ili sjeverne Italije, što potvrđuje već prije spomenutu povezanost kraja s etruškim i limitrofnim civilizacijskim krugovima, a tako se i objašnjava pojava arhajskih forma skulpture Istre i Nezakcija.⁵² Valja naglasiti da je nezakcijska skulpturalna grupa osebujna po svojoj geometrijskoj dekoraciji, ali, kad je riječ o figuralnim karakteristikama, uočava se nedvojbeno srodnost sa sjevernoitalskim, autohtonim kreacijama nastalim pod etruškim utjecajima. To je zapravo jedan te isti civilizacijski fenomen.

životinja imala noge ili pak riblji rep, no svakako se ne radi o kentauru. Ispred konjanika se nalazilo još nešto, suđeci barem po spoju s bazom spomenika, ali je taj dio najlakost propao.

³⁴ O. J. Brendel, *Etruscan Art*, Harmondsworth 1978, str. 222, sl. 149.

³⁵ J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula 1964, str. 31 i d. tab. XVII, 1, 1a i tab. XX, sl. 1.

³⁶ Slične oblike kose (i kape) i zadržane oči vidi na urni iz Chiusi, O. J. Brendel, *Etruscan Art*, Harmondsworth 1978, str. 208, sl. 137.

³⁷ Žene u Etruriji imaju duga kosa, ako je i pokrivena, proviruje iz pod pokrivala, usp. prikaz na sarkofagu iz Cerveterija, R. Bianchi Bandinelli - A. Giuliano, *Etruschi e Italici prima del dominio di Roma*, Milano 1985, str. 197-200.

³⁸ *Archologia e arte dell' Istria*, Pola 1985, str. 50, br. 12. Vidi i tab. 50 i 51.

³⁹ K. Miborčić, *Nezakcij. Nalaz grobnice 1981. godine*, Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre, Pula 1986, str. 17, sl. 16 i 17.

⁴⁰ K. Miborčić, nav. dj., situla br. 66, str. 19 i d. sl. 18, sl. između str. 56 i 57, tab. III, 66, prilog 3.

⁴¹ O situlskoj umjetnosti usp. S. Gaborce - K. Miborčić, *Istarska grupa. Prahistorija jugoslavenskih zemalja V. Željezno doba*, Sarajevo 1987, H. Frey, *Die Kunst der Situlen*, *Metallarbeiten der Völker im Südostalpenraum*, Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, Berlin-New York 23, 1969. Vidi i ostalu literaturu u K. Miborčić, *Nezakcij. Nalaz grobnice 1981. godine*, Monografije i katalogi Arheološkog muzeja Istre, Pula 1986, str. 61 i d.

³⁴ To su jednaki fragmenti iz Poreča i Buja, Usp. J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula 1964, str. 25, tab. IX, sl. 3 i 4. Ova dva spomenika potječu, dakle, sa suprotne obale Istre.

³⁵ Usp. N. Gambi, *Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira*, *Duhovna kultura Ilira. Centar za balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti BiH*, pos. izd. 11, Sarajevo 1984, str. 108 i d. tab. 1, 2, 3, tab. II, 1.

³⁶ Usp. J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula 1964, str. 50, tab. XVII, 1, str. 28, tab. XVI, 1 i 1a.

³⁷ Kurosi u grčkoj umjetnosti imaju redovito spušteno ruke priljubljene su trutini, u situatim lakama. Takve položaje usp. u R. Buecher, *Frühgriechische Junglinge*, München 1990, str. 10 i d. sl. 16, 23, 40, 45 i d. W. Martin, *Die archaische Plastik der Griechen*, Darmstadt 1990, str. 69 i d. sl. 22, 35, 36 b, 37, 58, 60 i d.

³⁸ Usp. fragment nadgrobne statue iz Vestukuje (groh Pietres), R. Bianchi Bandinelli - A. Giuliano, *Etruschi e Italici prima del dominio di Roma*, Milano 1985, str. 204, sl. 238, ili pak kurosi iz Chiusi, vazu iz Bietolle i da u O. von Harnow, *Die Etrusker*, Hamburg 1955, tab. 26 i 27.

³⁹ R. Cianfroni, *Antiche civiltà d'Abruzzo*, Roma 1969, str. 31 i d. tab. LXXXV, LXXXVI-VIII, LXXXIX-XCV.

⁴⁰ J. Mladin, *Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija*, Pula 1964, str. 28 i d. tab. XVI, 1 i 1a.

⁴¹ Takva ikonografija nedvojbeno upućuje na simboliku ljudske kreacije, ali se dalje od toga sunje samo nagraditi. Osim jedne analogije, prikaza žene s djetetom na braku, nema drugih sličnih prikaza u drevnoj umjetnosti. R. Vasec, *Pojava kamene plastike kod Ilira*, *Živa antika* XV, 1, 1965, str. 152, sl. 41 S, a prvim izraz da je nezakcijska statua modela u etruškim figurama iz Sparte.

⁴² Usp. tab. 58 i 59.

⁴³ Sličan primjer je tzv. *Rampin jahač* s Akropole u Ateni iz doba oko godine 550. To je savršen prikaz arhajskoga

konja i jahača, Usp. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1983, (3. izd.), str. 352, sl. 368. U klasično doba, po svoj prilici pod utjecajem demokratije, u Ateni više nema privratnih konja ničkih kapa.

⁴⁴ Naime, nije se očuvala prednja i stražnja strana konja pa se ne zna je li

9. Fragment nadgrobnog spomenika s reljefnim prikazom žene koja radi, vopojnic, Nezaključ, početak V st. pr. Kr., AMI Pula.

Fragment of a funerary monument with a relief of a woman giving birth, limestone, Nesactium, 4th century B.C., AMI Pub.

Drugo značajno civilizacijsko područje nalazi se u dolini rijeke Une, gdje se razvijala specifična japodska umjetnost, opet s jasnim arhajskim odbljescima.⁵³ Pojavne forme japodske plastike različite su od istarskih. Riječ je o kamenoj plastici koja svoj iskaz zasniva na grafičkom likovnom jeziku (grebanje po ravnoj kamenoj površini). Središte te produkcije nadgrobnih spomenika - stela, urna i sarkofaga, nalazilo se u okolici Bihaća. Na hrvatskoj strani rijeke Une još nije otkrivena produkcija skulptura pod arhajskim utjecajem. Identična tehnika reljefa, ali ne i likovni izraz, na brojnim kamenim spomenicima iz kasnijega rimskoga doba upućuje na to da valja očekivati veću rasprostranjenost i neprekinut kontinuitet tijekom dužeg razdoblja.⁵⁴ S druge strane, otkriće jantarnih figurica u Kompolju (sl. 13), vrlo jasnih arhajskih stil-

10. Nadgrobní spomeník s prikazom konjanika, vapnenac, Nezakelj, početak V. st. pr. Kr., AMF Pula

Funerary monument with a sculpture of a rider, limestone, Nesactium, 5th century B.C., AMI Pad.

11. **Dvostruka herma**, vzporedac okolica Pule (točnija lokacija nepoznata), prva polovica V st. pr. Kr., AMI Pula

Herm with double head, limestone, Pula
vicinity (the precise site unknown), first half
of the 5th century B.C., AMI Pula

skih odrednica, importiranih po svoj prilici iz južne Italije, pokazuje da je i tu bila uspostavljena veza s područjima koja bijahu snažnije u ozračju arhajske kulture.⁵⁵ Slični arhajski oblici od jantara otkriveni su i u Crnoj Gori, što govori o rasprostranjenosti takvih ukrasnih predmeta te o njihovom putu od obale prema unutrašnjosti.⁵⁶ Jantarne figurice iz kopoljskih grobova, doduše, nisu potakle stvaranje monumentalnih oblika plastike, ali su se pomoću

12. Fragment bronzane situle, početak V st. prije Kr. Nezaključ. AMO Pola.

Fragment of a bronze stitula, Nea-
nath, early 5th century B.C. AMI Pula.

vi. Arheološka problematika Like, HIAJ I. Split 1975; 7. *Sarac*, Japodske urne u Lici, VAMZ n. s. III, IX, 1975, str. 23-36.

⁴⁴ Takve figure otkrivene su u grobovima u Kompolju, *R. Dječubler-Bizic*, Rezultati istraživanja japolske nekropole u Kompolju 1955-56, *VAMZ* n. s. 3, II, 1961, str. 92, tab. XXVIII-XXIX, XXX, XXXI, XXXII, I, 5-7.

³⁰ C. Marbošić, 'Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Linijevo polje kod Ivanograda. Duhovna kultura Ilira. Centar za balkanološka istivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH', krtg 11, Sarajevo 1984, str. 81, sl. 1-4.

13. Jantarna perla u obliku ženske glave, Kumpolje u Lici, kraj VI. st. prije Kr. AM Zagreb.
Amber bead showing a female head, Kumpolje, Lika region, end of the 6th century B.C., AM Zagreb.

14. Nadgrobna stela u obliku stilizirane ženske figure, muljika, Golubić (zapadna Bosna), VIII. st. prije Kr. MP Bihac (prema B. Raunig).
Funerary stele in the shape of a stylized female figure, tufa, Golubić (western Bosnia), 8th century B.C., MP Bihac.

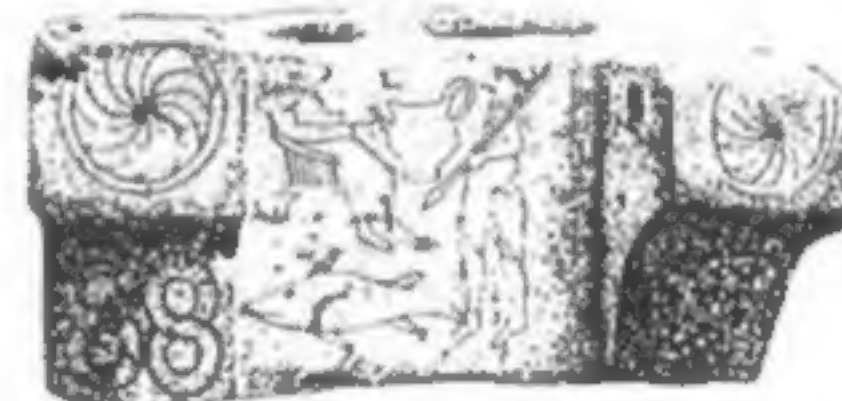
njih japodski kamenorezbari upoznawali s aktualnim arhajskim trendovima, a nositelji importa su pak mogli biti i prenositelji sredozemnih likovnih dostignuća. Točan put utjecaja ipak još uvijek nije moguće trasirati. Japodska umjetnost graviranja u mekom kamenu vrlo je zanimljiv primjer periferne recepcije arhajskog stila.

Visokovrijedna kamena plastika na ovom se području razvila i prije početka utjecaja arhaike, o čemu svjedoči fragment jedne jako stilizirane figure djevojke, očito nadgrobnoa karaktera (sl. 14).⁵⁷ Po obliku glave, frizuri, ukrasima i dekorativnim predmetima te »batrljicama« ruku ona je izdanak drevnih ilirskih idola što se pojavljuju u velikom broju u svim dijelovima unutrašnjosti hrvatskih prostora, ali stilski nema veze s arhajskom.⁵⁸ I u japodskoj umjetnosti prisutne su lokalne ikonografske inačice. U prvom redu valjalo bi spomenuti itifaličnost muškaraca, što se zapaža također i na likovima nezakcijske grupe, čime se te skulpture povezuju ikonografski, ali ne oblikovno i tehnički. To bi značilo da se monumentalna skulptura počela izradivati već u VIII. ili najkasnije VII. st. prije Krista (preciznu dataciju skulpture djevojke, na žalost, nije moguće utvrditi), ali je ona pouzdano ranija od ostalih skulptura s toga područja. Tada su, dakle, stvorene pretpostavke, barem tehničko-zanatske naravi, da se razvije jedna veća kamenarska produkcija. Ako i ima tehničke bliskosti, između navedene skulpture i kasnijih japodskih reljefa, posebno u grafičkom načinu ukrašavanja, ipak ne postoje nikakve čvršće veze, jer djevojka ima volumen, dok su likovi na drugim spomenicima samo grafički ocrtani. Kod spomenute djevojke autohtona komponenta je dominantna. Vrlo je važno napomenuti da je otkriven još jedan slično ukrašen, ali, na žalost, vrlo mali fragment iz okoline Bihaća.⁵⁹ Postojala je, dakle, još prahistorijska predispozicija na koju se »arhaika« lakše nadograđivala. Takva »predarhajska« faza barem zasada ne postoji u nezakcijskoj skulpturi. Stoga je novi izraz koji pokazuju ostale skulpture po svoj prilici bio posredovan.

Među primjercima kasnije skupine spomenika ikonografski je najbogatija i umjetnički najdotjeranija urna iz Ribića na kojoj se osobito ističe prikaz adoracije pokojnika što sjede na tronu (sl. 15).⁶⁰ Drugi važan motiv je ples dje-

vojaka.⁶¹ Vrlo je značajan i sarkofag s prikazom konjanika iz Založja.⁶² Konjanici i žene su najčešće korišteni motivi japodske plastike, jer ih ima i na drugim spomenicima.⁶³ Spomenuti motivi imaju paralele u grčkoj i etrurskoj arhaiici, poput stele iz Hrisafe kod Sparte,⁶⁴ reljefa iz Priniasa⁶⁵ ili Atene,⁶⁶ slika iz grobnica u Ruvu⁶⁷ itd. Razlike u odnosu na primjere iz drugih krajeva Sredozemlja zapažaju se samo po načinu upotrebe motiva. Prikazi ljudi u japodskom kulturnom krugu pokazuju oblik bliži grčkom geometrijskom stilu.⁶⁸ Takav izraz je zapravo lokalni odgovor na umjetnički izazov, ali on s geometrijskim stilom ipak nema veze. Svojstva toga izraza su okrugla forma glave, okruglo oko i poput mrkve izduženi nos.

Vrijeme trajanja japodske kamenarske produkcije je približno od VI. do IV. st. prije Krista.⁶⁹ Nema dokaza da se taj stil održao i kroz helenističko doba; helenizam, sa svojim rafiniranim i slojevitim prikazima, kao da nije mogao naći odjeka u japodskoj i nezakcijskoj, razmjerno primitivnoj sredini. Zanimljivo je da je takav graverski stil ponovno oživio u rimsko doba, ali rimskodobni reljefi su ikonografski i stilski drukčiji pa se mogu jasno razlikovati. Kon-

15. Fragmenti urne s raznim sepulkralnim scenama, muljika, Ribić (zapadna Bosna), VI. st. prije Kr. MP Bihac (prema B. Raunig).

Fragments of a funerary urn with sepulchral scenes, tufa, Ribić (western Bosnia) 6th century B.C., MP Bihac (after B. Raunig).

⁵⁷ B. Raunig, *nav. dj.*, str. 90 i d. tab. III, 11.
⁵⁸ B. Raunig, *nav. dj.*, str. 90 i d. tab. II, 10 a-c.
⁵⁹ B. Raunig, *nav. dj.*, str. 90 i d. tab. II, 8, 9, 10 a.
⁶⁰ W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1983, (3. ied.), str. 471, sl. 443.
⁶¹ Taj reljef snižen sa samom početku arhaike (oko godine 650. pr. Krista), W. Fuchs, *nav. dj.*, str. 424, sl. 485.
⁶² M. Robertson, *A History of Greek Art*, Cambridge 1975, str. 109, tab. 11 i W. Fuchs, *nav. dj.*, str. 426, sl. 480.
⁶³ R. Bianchi Bandinelli, *A. Giuliano-Etruschi e Italici prima del dominio di Roma*, Milano 1985, (2. ied.), str. 371, sl. 439, katalog *Greci in Occidente*, 1990, sl. na str. 466.
⁶⁴ To se odnosi na oblik glave. Da li se to shvatio dovoljno je pogledati plinu na str. 524, sl. 634, u W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, München 1983, (3. und überarb. Aufl.), str. 524, sl. 634. Ili glavu čuvane bronzane statuje Mantiklosa Apolona, A. Stewart, *Greek Sculpture*, New Haven and New York 1990, sl. 11. Sličan oblik glave pokazuje i statua vozača iz Olimpie, J. Boardman, *Greek Sculpture: The Archaic Period*, London 1985, (rep.), sl. 47.
⁶⁵ U tome se periodu još mogu otkrivati neke arhajske stilске karakteristike. Kasnije će nestati potpora iz kul-

⁵⁷ B. Raunig, *Japodski kameno sakralni i sepulkralni spomenici*, Starinar XXIII, 1972, str. 29 i d. tab. I, 1 a-c. O tumacjenju te figure vidi i N. Gambi, *Sepulkralni spomenici autohtonog karaktera kod Ilira*, Društvo za kulturu Ilira, Centar za hrvatsko-slovensku istraživanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, pos. izd. II, Sarajevo 1983 i c, str. 106 i d.

⁵⁸ Najbliže je ukrasjen biser iz Dalja, V. Hoffmiller, *Idoli od iliraca iz Dalja*, VAIID XX, 1928, str. 249 i d. tab. VI.

⁵⁹ Vjerojatno je riječ o urni koja ima starije oblike muljika urezanoga na slobočnoj površini. Usp. B. Raunig, *Japodski kameno sakralni i sepulkralni spomenici*, Starinar XXIII, 1972, str. 29 i d. tab. I, 1 e.

⁶⁰ B. Raunig, *nav. dj.*, str. 30 i d. tab. III, 11 a.

linijski stilski odabir je ona dodatna, a samo ime i H. Richter. Japodski kameni ukrasi i nepoljski spomenici. *Studia* XVIII, 1972, str. 43.

⁷⁰ Rimski reljefi donosi također H. Richter, op. cit. str. 43 i d. tab. IV-VIII. Oni su čak živiniji od ovih.

⁷¹ M. Todorović: Arhaički import u Dalmaciju, *VAHD* 68, 1966, str. 102, fig. B, al. 1, tab. M. 1. V. *Arhaički portret u Hrvatskoj*, 1991, str. 21 i d. str. 2.

⁷² I. Kallmeyer: *Das griechische Plastik. Handbuch der Archäologie*, München 1950, str. 15. Načuvati su tri kurosa glave.

⁷³ To je glava kurosa i kurosa koji se nalaze u Isse (Isse, *Isse (Isse) (Isse)*, 11. stoljeće prije Krista, str. 4. *Isse, Greek Sculpture*, New Haven and New York 1968, str. 13, fig. B, al. 103 i 104).

tinuitet takvih reljefa od IV. st. prije Krista do u rimsko doba nije moguće dokazati. Rimski reljefi⁷⁰ su morfološki, stilski i ikonografski različiti od japodskih, povezuje ih samo rezanje u mekom kamenu. Drugo ništa nije preživjelo tijekom dugih stoljeća.

Treće područje na kojemu se javlja arhajska umjetnost je srednja Dalmacija. Tu se pojavljuje importirana roba grčke, južnoitalske provenijencije, ali unatoč tomu ta je oblast bila i receptivna i kreativna, što potvrđuje jedna glava kurosa koja tipološki pripada sredini VI. st. prije Krista (sl. 16).⁷¹ Fragment kurosa je bez sumnje domaće umjetničko ostvarenje prema južnoitalskim uzorima, a to potvrđuje lokalni kamen. Specifičnost ove glave je u tome što je ona bila negdje pričvršćena, o čemu svjedoče dvije rupe. One su nedvojbeno služile za fiksiranje. Možda se radilo o tzv. akrolitu (skulptura koja ima drveno tijelo, a kamenu glavu).⁷² Vjerojatno je pozadina glave bila drvena, dok je kameno lice bilo neka vrsta fasade. To je nedvojbeno najstarija skulptura u Dalmaciji. Ona je svakako starija od sirakuške kolonije na Visu. O starosti glave svjedoči duga kosa, neznatno zategnuti obrazi koji stvaraju dojam arhaiskog osmijeha.⁷³ Stoga se i u ovom slučaju smije kazati da je skulptura nastala u ilirskoj sredini srednje Dalmacije, gdje su grčki utjecaji bili najdublji. Spomenuta glava nema nikakve veze sa sjevernom Italijom kao što je to

16. Glava kurosa, vapnenač, Isse, sredina VI. st. prije Kr., AM Split.

Head of a kuros, limestone, Isse, about the middle of the 6th century B.C., AM Split.

17. Glava htoničkog Dioniza, keramika, Isse, otok Vis, VI. st. prije Kr., AM Split.

Head of a htonic Dionysus, terracotta, Isse, the island of Vis, 6th century B.C., AM Split.

bio slučaj s nezakcijskom grupom. Za sada, međutim, nema drugih tragova kamenarske produkcije arhaiskoga doba u srednjoj Dalmaciji, iako bi ih bilo logično očekivati.

Još je nekoliko glava koje pokazuju arhajske utjecaje, no na žalost ni jedna od njih više nije u našim javnim ili privatnim zbirkama. Jedna je takva nađena u podmorju istočne obale Jadrana i nije još objavljena, a u krajnjoj liniji njeno podrijetlo nije ni sigurno.⁷⁴ Druga je bila otkrivena kod Epidaura, ali joj se zametnuo svaki trag, a jedina dokumentacija je jedna loša fotografija.⁷⁵ Na temelju te fotografije reklo bi se da ta, navodno keramička glava, pokazuje mladoga muškarca s kraćim tipom arhajske frizure iz doba oko 510-500. godine prije Krista.⁷⁶

Posebno je zanimljiva glava koja se čuva u Dubrovniku, oko čije se autentičnosti i podrijetla pred dvadesetak godina razvila zanimljiva diskusija.⁷⁷ G.M.A. Richter, čije se mišljenje ne smije podcijeniti, pripisala ju je produkciji grčkih kurosa otoka Melosa.⁷⁸ Ako je i riječ o autentičnoj glavi, valjalo bi zaključiti da ona po svojoj prilici nije iz samoga Dubrovnika. Mogla je doći kupovinom, donacijom neke kolekcije ili na neki drugi način. Međutim, ranije spomenute glave iz Visa i Epidaura svjedoče da je uz obalu ipak bila poznata arhajska skulptura.

Iz Isse potječe jedna mala keramička glava, bradatoga, tzv. htoničkoga Dioniza,⁷⁹ po svojoj prilici importiranoga iz Taranta, koji također svjedoči o prodoru arhaiskih stilskih tendencija prije osnutka grčke kolonije (sl. 17).⁸⁰

⁷⁴ P.G. Guzzo, *Dati archeologici di VI e V sec. dal Adriatico*, Concordia e la X regio, str. 255. Autor ne donosi fotografiju. Glava je navodno iz voda brijega Jugoslavije, a procjena je, kako autor navodi, C. Rolley Izgleda da još nije objavljena.

⁷⁵ T. Fulcon Barber, *1000 Years under the Sea*, New York 1960, str. 137, sa sl. Nije li možda riječ o glavi spomenutoj u prethodnoj bilješci?

⁷⁶ Izraz i kratka kosa su poput onih na glavi mladog kurosa (primjerice na tzv. *Kuros Isse* iz Arene) usp. J. Boardman, *Greek Sculpture: The Archaic Period*, London 1985, al. 139. Ovaj jadranski primjerak je možda samo nešto mlađi.

⁷⁷ A. Rendic-Miočević, O jednoj glavi kurosa iz Dubrovnika, *VAMZ* 3, str. 181 i d. tab. I-III. Vidi i drugu literaturu.

⁷⁸ G.M.A. Richter, *Kuros: Archaic Greek Youth. A Study of the Development of the Kuros Type in Greek Sculpture*, New York 1968, (rep. 3, tab. 1, d. 605 i 608). Tu glavu kurosa autorica pripisuje meloskoj grupi.

⁷⁹ H. Nollmann, *Arhaički import u Dalmaciju*, *VAHD* 68, 1966, str. 90, fig. 1, tab. XI.

⁸⁰ Usp. sl. glave u H. Herzig, *Die tarentinischen Terrakotten des 6 bis 4 Jahrhunderts v. Chr. im Antikenmuseum Basel*, Mainz 1971, str. 38, fig. 9, tab. 3, 7; str. 42, fig. 1, tab. 3, 1, str. 49, fig. 14, tab. 4, 14. Autorica takve glave datira u prvu polovicu V st.

Osnutkom Ise (početak IV st. prije Krista) i Pharosa godine 385. prije Krista grčka je civilizacija još dublje penetrirala u autohtone ilirske sredine na Jadranu.⁴¹ Tada nastup agrarna civilizacija, a javljaju se i druga dostignuća koja su znatno unaprijedila razinu i kvalitetu življenja čak i domorodačkoga stanovništva.

platoz, okružena nasipima i palisadama za obranu od neprijatelja⁵⁴ Iako u takvim naseljima ima kuća i komunikacija, ipak je teško govoriti o nekoj logičnoj i razrađenoj urbanistici. Grčka naselja, naprotiv, imaju osmišljeni plan. Issa⁵⁵ i Pharos⁵⁶ pokazuju zanimljiv spoj grčkog modela i terenske, specifično dalmatinske situacije. U oba slučaja grad su okruživale zidine izgrađene od velikih kamenih blokova. Matrica gradskih komunikacija pokazuje pravilnu mrežu (ortogonalno postavljene ulice) s planiranim javnim prostorima i zdanjima. Tako je u Issi uočljiv sistem ulica koje se spuštaju niz strminu (sl. 18). Te su ulice barem djelomično morale imati stepenice. Poprečne pak komunikacije tekle su po svoj prilici paralelno sa smjerom terasa na određenim razmacima (izolipse), ali one nisu sigurno utvrđene. Uz obalu bijaše agora. Na poluotociju Pirovo možda se nalazio grčki teatar (današnji ostaci su rimski).⁵⁷ Čitav obalni rub uz more bio je obzičan velikim kamenim blokovima koji su vidljivi u moru, što pokazuje da su znatna financijska sredstva bila usmjerena na sigurno pristajanje brodova.⁵⁸ Graditeljska vještina zadanja u moru bila je zamjetna. Na visokom i izravnatom nasipu bili su bez veziva vješto polagani masivni kameni blokovi. Luka je Isekima bila od životne važnosti.

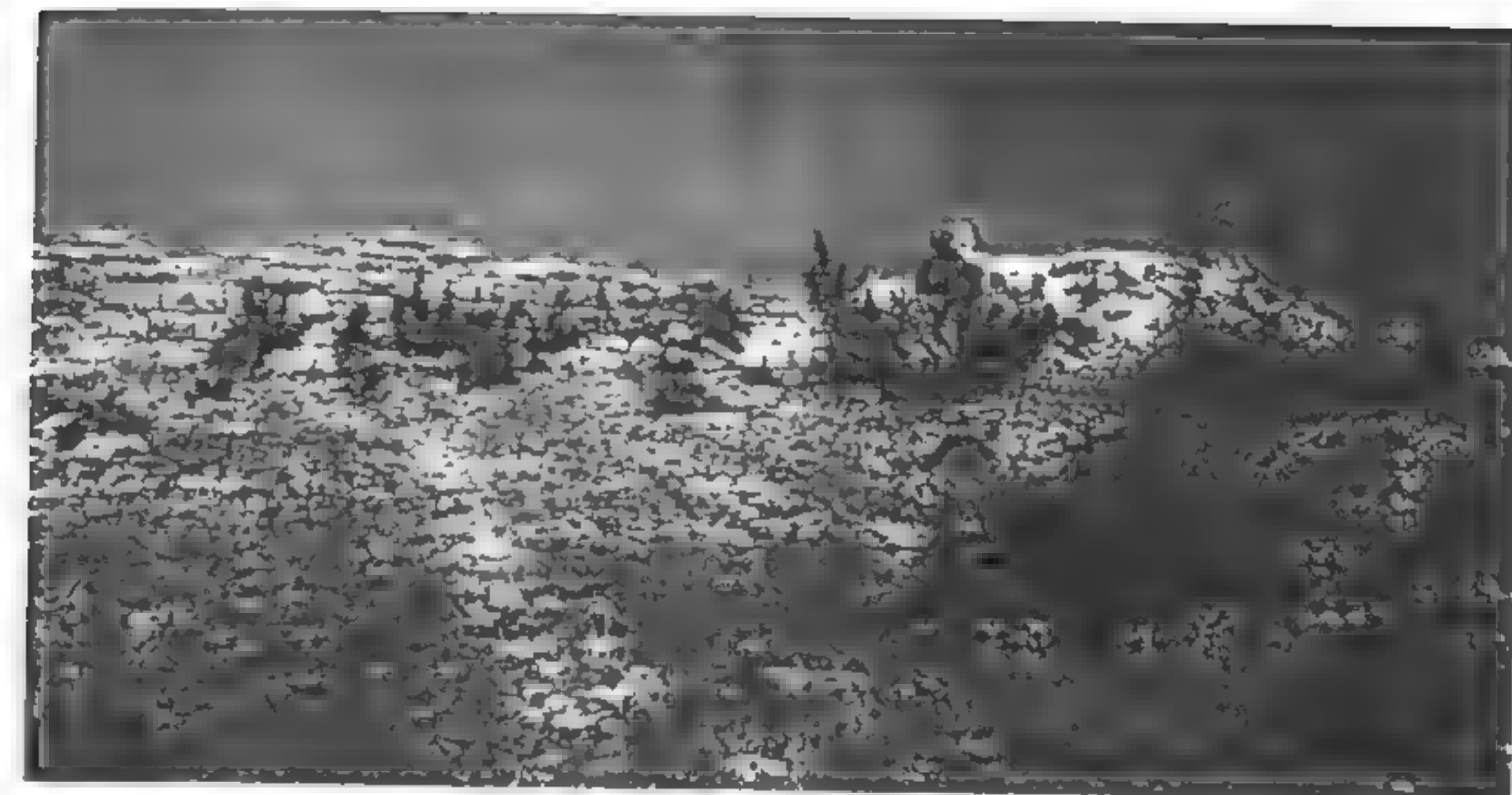
[illegible]

19 Pharos (Starigrad, kod Hvar) tlocrt grada (prema B. Kirgusu) A) gradsko područje prema N. Dubrovniku, B) gradsko područje prema B. Gabrićevu.
Pharos (Starigrad, on the island of Hvar) city plan (after B. Kirgus) A - city area after N. Dubrovnik, B - city area after B. Gabrićev

1. Iste, ali u skladu s...
2. Iste, ali u skladu s...
3. Iste, ali u skladu s...
4. Iste, ali u skladu s...
5. Iste, ali u skladu s...
6. Iste, ali u skladu s...
7. Iste, ali u skladu s...
8. Iste, ali u skladu s...
9. Iste, ali u skladu s...
10. Iste, ali u skladu s...

Iako ima sličnu matricu urbane strukture Pharos se položajem, a za tim i urbanističko-koncepcijskim pojedinostima, ipak razlikuje od Issa (sl. 19). Prije svega, Pharos se nalazi u ravnici i otuda proizlaze potreba da urbani sadržaji budu drugačije raspoređeni, da trg (agora) bude na spoju dviju temeljnih komunikacija, a ne uz more kao u Issi²⁰ Iako je poznat samo mali dio gradskih zidina, i ovdje su one izrađene od velikih kamenih blokova. Pharosu je

21 Istočni dio gradskih zidina izgrađenih od megalitskih blokova. Olančić kod Stoca, istočna Hercegovina III-II st. prije Kr.
Eastern part of the city fortifications built of megalithic blocks. Olančić near Stolac, eastern Herzegovina, 3rd or 2nd century B.C.

bila još potrebnija snažna obrana, zbog hostile okoline²¹ Gradske zidine shvate se približno pravilnu liniju, s tek neznatnim odstupanjima, bez kula kojih nije, kako izgleda, bilo ni uz sama gradska vrata. U IV. st. prije Krista u Grčkoj a i drugdje u grčkom svijetu, kule su zapravo nezaobilazni element obrane gradova.²² Zašto Pharos i Issa nemaju kula teško je objasnivo, jer su one kao fortifikacijsko dostignuće već davno poznate.

Steta je što se o arhitekturi i urbanistici grčkih gradova zna vrlo malo. Bez obzira na to jasno je da Grci donose na Jadran nove ideje o naselju i na seobinskom standardu.

1. Iste, ali u skladu s...
2. Iste, ali u skladu s...
3. Iste, ali u skladu s...
4. Iste, ali u skladu s...
5. Iste, ali u skladu s...
6. Iste, ali u skladu s...
7. Iste, ali u skladu s...
8. Iste, ali u skladu s...
9. Iste, ali u skladu s...
10. Iste, ali u skladu s...

20 Gradske zidine istočnog dijela Salone (izgrađene od megalitskih blokova), sjeverno od tzv. Porta Caesarica, III-II st. prije Kr.
City fortifications of the eastern part of Salona (built of megalithic blocks), north of Porta Caesarea, 3rd or 2nd century B.C.

Olančić kod Stoca, istočni gradski područje III-II st. prije Kr. (prema B. Marijanu).
Olančić near Stolac, plan of the urban settlement III-II century B.C. (after B. Marijan)

⁹¹ *Top. H. Lind. W. Wilberg. Ausgrabungen in Asseria. OJA XL 1906, str. 18 i 19, sli. 1.*

⁹² *M. Salić. Municipium Varvariae. Diodor 2, 1962, str. 1⁹⁰ i d. M. Salić. Bithura (Varvara) u antici u Južnoj Jadranskoj. Pregled rezultata istraživanja. ZN 1972, str. 190-5, posebno Zagreb 1986, str. 25, sli. tab. I IV, sli. 1.*

⁹³ *A. Huber. M. Nihilaveri Škrip na otoku Braču. Prilog 2. Izvješće za prošle godine (1905), str. 3 i d. sli. 1-14, sli. 3, IV.*

⁹⁴ *O. Kulin. M. Nihilaveri Škrip. Top. D. Lind. M. Salić. Bithura. Quadrata. Salomonska oppidum (Asser. B. C. III 99) u srednjem jadranskom. ZN 1972, str. 190-5, sli. 1 i d. sli. 2-5, sli. 1 III.*

⁹⁵ *O. Kulin. M. Nihilaveri Škrip. Top. D. Lind. M. Salić. Bithura. Quadrata. Salomonska oppidum (Asser. B. C. III 99) u srednjem jadranskom. ZN 1972, str. 190-5, sli. 1 i d. sli. 2-5, sli. 1 III.*

⁹⁶ *A. Huber. M. Nihilaveri Škrip. Top. D. Lind. M. Salić. Bithura. Quadrata. Salomonska oppidum (Asser. B. C. III 99) u srednjem jadranskom. ZN 1972, str. 190-5, sli. 1 i d. sli. 2-5, sli. 1 III.*

Urbanistika grčkih gradova razmjerno je malo utjecala na arhitekturu i način življenja ilirskih naselja. Na uzvišenjima bijaše teško primijeniti sistem grčke gradogradnje s hipodamskim rasporedom ulica i gradskih sadržaja. Ilirskih gradinskih naselja ima posvuda u Hrvatskoj. Gdje god pogled zaluta po okolišu zapažaju se kameni prstenovi obrambenoga nasipa gradina. Tek na vrlo malom broju njih može se zapaziti grčki utjecaj, a i to samo u nekim detaljima. Grčki utjecaj se najlakše prepoznaje po načinu podizanja gradskih zidina. Ilirske su sredine razmjerno često prihvaćale prednosti utvrđivanja naselja megalitskim blokovima (Asseria,⁹¹ Varvara,⁹² Škrip na otoku Braču,⁹³ Salona (sl. 20)⁹⁴ itd). Iako je zidanje velikim blokovima poznato još od mikenskih vremena, jasno je da takva fortifikacijska tehnika nije prenesena u to davno doba nego znatno kasnije, kad se intenziviraju veze s Grčkom i kada dolaze grčki kolonisti. Taložni vapnenački slojevi bili su vrlo pogodni za vađenje velikih kamenih blokova, a tehnologija ugradbe je bila još odavno dobro znana.⁹⁵ Kronologija takvoga načina zidanja je nedovoljno poznata.

Neka od najrazvijenijih naselja već imaju stanovite karakteristike grada, kao što je slučaj s Ošanićima kod Stoca u Hercegovini, gdje se ipak zapaža utjecaj grčkoga načina organizacije gradskoga tkiva i zoniranja sadržaja (sl. 22). U Ošanićima je posebno zanimljivo da se utvrđeni dio (ovaj put čak s kutnim kulama kvadratnoga tlocrta, kakve nisu poznate ni u grčkim naseljima na Jadranskoj) striktno odvaja od stambenoga dijela.⁹⁶ Po tome bi Ošanići bili vrlo napredno ilirsko naselje. Unutar zidinama zaštićenoga dijela nalazi se na terasama što se strmo obrušavaju prema dolini samo nekoliko kuća i jedan jednostavan hram s proširenim platoom.⁹⁷ Naseljeni dio nalazio se istočno, izvan fortificiranoga dijela, a prostirao se na dosta velikom području. I zatoč odvo-

jenosti, fortificirani i nefortificirani (stambeni) dijelovi naselja funkcionirali su kao jedinstveno tkivo, jer su ih povezivala dvojna vrata i trg oko kojega su bile smještene jednostavne zgrade, bez nekoga posebnog rasporeda i uređenja.¹⁰⁰ Oba dijela imala su cisterne, kao jedini mogući način snabdijevanja vodom na krševitoj visoravni. Očito je da su, unatoč poboljšanjima, daorski donatori ostali i dalje privrženi starim oblicima koji su bili u skladu s njihovim načinom življenja. Oni su prihvatili samo ona grčka iskustva koja su im odgovarala. Druga, prije spomenuta naselja, s gradskim zidovima od megalitskih kamenih blokova postojala su, za razliku od Ošanića (sl. 21),¹⁰¹ i u rimsko doba kad su značajno transformirana tako da se izvorne gradske strukture teško otkrivaju.¹⁰² Grčka urbanistika, kao što smo vidjeli, nije ipak mogla posve zamijeniti domaća iskustva. Iliri su zbog sigurnosti nastavljali živjeti na brežuljcima, a tu bijaše teško primijeniti ortogonalnu matricu ulica. Ošanići su iznimka i zbog toga što se nalaze na razmjerno prostranoj visoravni koja pruža mogućnost urbanističkoga promišljanja. Očito je da je raslojeno društvo nametnulo odvojenost pojedinih dijelova naselja.

Hibridnu urbanu strukturu pokazuju grčka naselja, iseljske kolonije Tragurij (sl. 23)¹⁰³ i Epetij (sl. 24),¹⁰⁴ smještene na prirodno dobro zaštićenim područjima (otocić, poluotocić). I Traguriju se zapaža spretno miješanje dviju matrica komunikacije, namine, poput prstena okružuju središnje uzvišenje, s kojega se putevi zrakasto pružaju prema periferiji. Ortogonalni sustav nalazi se pak na zapadnoj strani otoka gdje se naselje proširilo.¹⁰⁵ Tragurij je, dakle, vrlo zoran primjer susreta domaće i grčke gradogradnje na istoj lokaciji. Epetij je zbog izduženosti gradskoga područja smještenoga na poluotoku imao brojne poprečne (sjever-jug) i samo malobrojne uzdužne (istok-zapad) komunikaci-

⁹⁸ *A. Cambe. nav. dj. str. 47, sli. 1.*

⁹⁹ *A. Cambe. nav. dj. str. 48, sli. 2.*

¹⁰⁰ *B. Kirigin. M. Nihilaveri Škrip. Top. D. Lind. M. Salić. Bithura. Quadrata. Salomonska oppidum (Asser. B. C. III 99) u srednjem jadranskom. ZN 1972, str. 190-5, sli. 1 i d. sli. 2-5, sli. 1 III.*

¹⁰¹ *B. Kirigin. M. Nihilaveri Škrip. Top. D. Lind. M. Salić. Bithura. Quadrata. Salomonska oppidum (Asser. B. C. III 99) u srednjem jadranskom. ZN 1972, str. 190-5, sli. 1 i d. sli. 2-5, sli. 1 III.*

¹⁰² *B. Kirigin. M. Nihilaveri Škrip. Top. D. Lind. M. Salić. Bithura. Quadrata. Salomonska oppidum (Asser. B. C. III 99) u srednjem jadranskom. ZN 1972, str. 190-5, sli. 1 i d. sli. 2-5, sli. 1 III.*

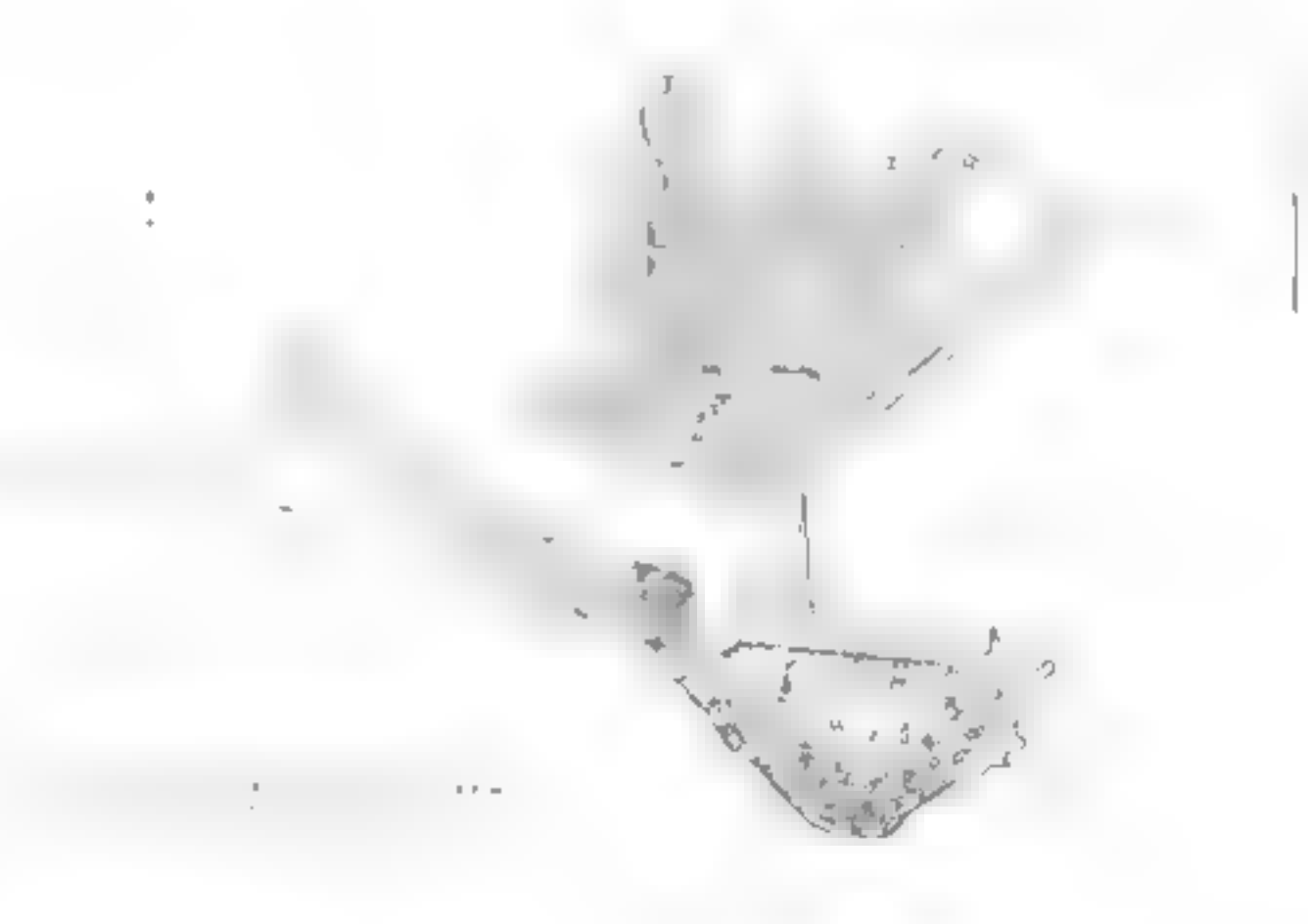
¹⁰³ *B. Kirigin. M. Nihilaveri Škrip. Top. D. Lind. M. Salić. Bithura. Quadrata. Salomonska oppidum (Asser. B. C. III 99) u srednjem jadranskom. ZN 1972, str. 190-5, sli. 1 i d. sli. 2-5, sli. 1 III.*

¹⁰⁴ *B. Kirigin. M. Nihilaveri Škrip. Top. D. Lind. M. Salić. Bithura. Quadrata. Salomonska oppidum (Asser. B. C. III 99) u srednjem jadranskom. ZN 1972, str. 190-5, sli. 1 i d. sli. 2-5, sli. 1 III.*

¹⁰⁵ *B. Kirigin. M. Nihilaveri Škrip. Top. D. Lind. M. Salić. Bithura. Quadrata. Salomonska oppidum (Asser. B. C. III 99) u srednjem jadranskom. ZN 1972, str. 190-5, sli. 1 i d. sli. 2-5, sli. 1 III.*

23 Tragurion, ilirski grad (prema B. Kiriginu).
Tragurion, city plan (after B. Kirigin).

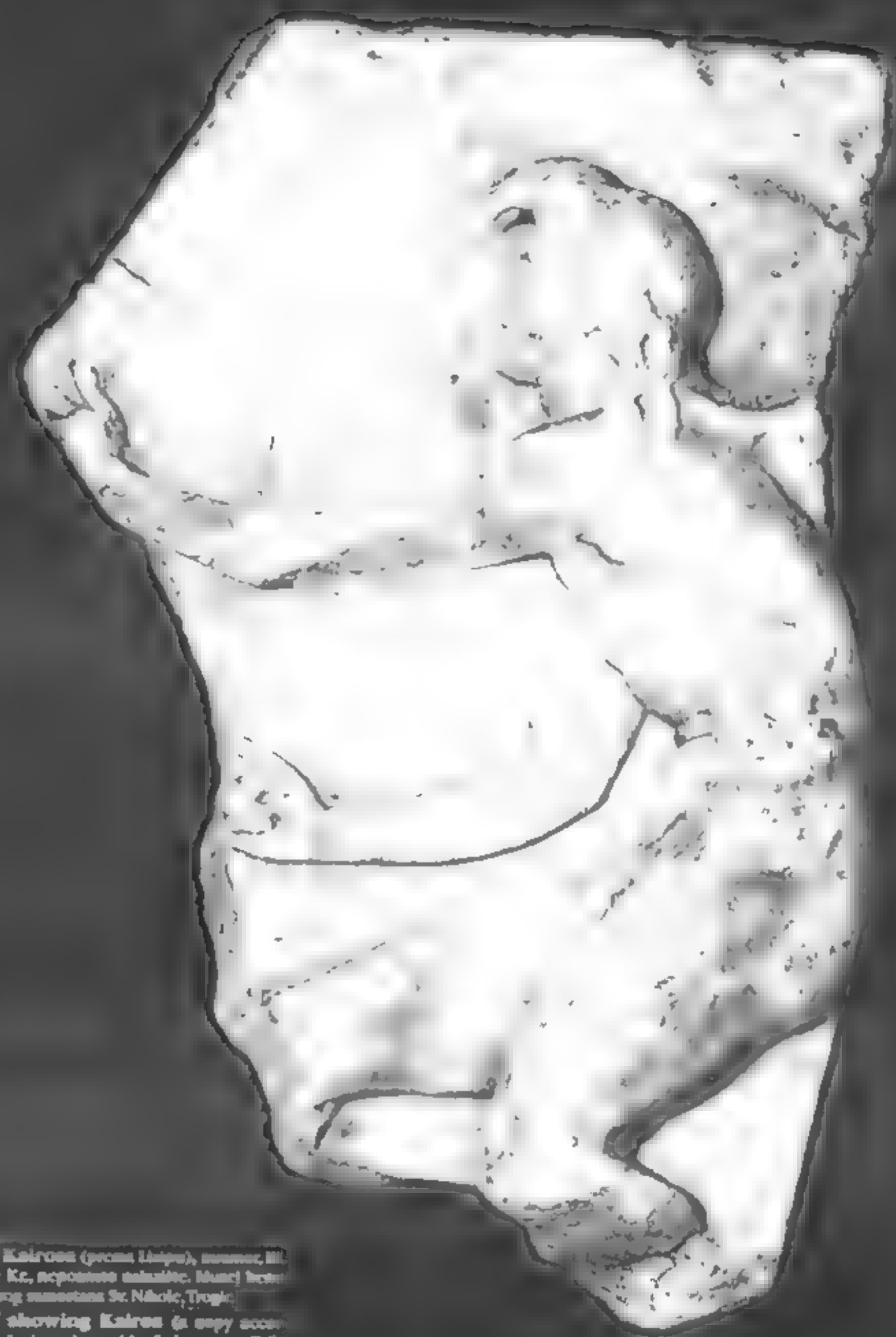

24 Epetion (Šibenik kod Splita), ilirski grad (prema B. Kiriginu).
Epetion (Šibenik near Split), city plan (after B. Kirigin).

26. Bronzina glava Artemide (bronzina kopija). IV-II. st. prije Kr. Ima. Muzej Virovitice

Bronze head of Artemis (bronze copy). 4th or 3rd century B.C. Ima. Museum Virovitice

Relief Kairon (poema Iliada), muzej, III. st. prije Kr. nepoznato nalazište. Muzej Virovitice
Relief showing Kairon (a copy according to Iliad), marble, 3rd century B.C. unknown site. Museum of the Benedictine Monastery Trogir

28 Nadgrobni reljef s prikazom gošće, mramor nepoznato nalazište III-II st. prije Kr. AM Zadar

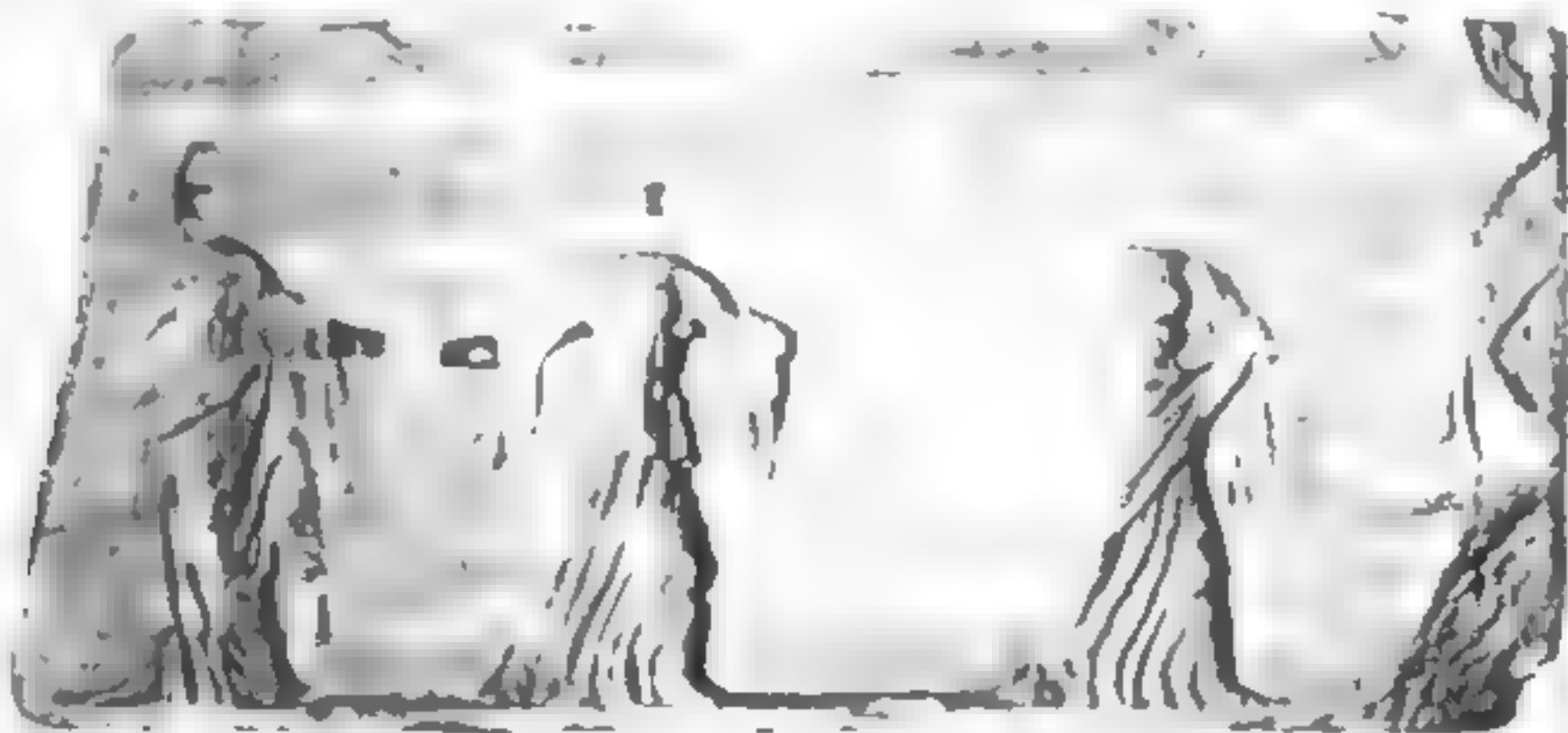

29 Nadgrobni reljef s prikazom žene koja prede (?) mramor nepoznato nalazište III-II st. prije Kr. G.M. Trogir
Funerary stele depicting a woman spinning (?) mramor nepoznato nalazište III-II st. prije Kr. G.M. Trogir

Cak i u grčkim kolonijama skulptura je, na žalost, dosta malobrojna ali ono što se očuvalo ipak svjedoči o njezinoj vrsnoći i karakteru. Iz kasnijega klasičnog doba potječu skulpture kao što je, primjerice, bronzana glava božice s diademenom, iz Isse (sl. 26).¹¹⁹ Šteta je što se nije očuvalo i tijelo. Ta glava iskazuje senzibilitet praksitelovske inspiracije. Njoj izrazito sliči glava Diane iz Versaillesa koja bi se po nekim odlikama tijela i položaja ekstremiteta možda mogla pripisati poznatom kasnoklasičnom Leoharesu, kiparu vremenski i stilski bliskom Praksitelu.¹²⁰ Sličnosti se očituju u vrlo lujpkom izrazu i finom ovalu lica, izrezu očiju, obliku čela i nosa, nagibu glave i blago čeznutljivom pogledu te bogatoj plastici valovite kose. I frizura je iden-

¹¹⁹ M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York, 1930, str. 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

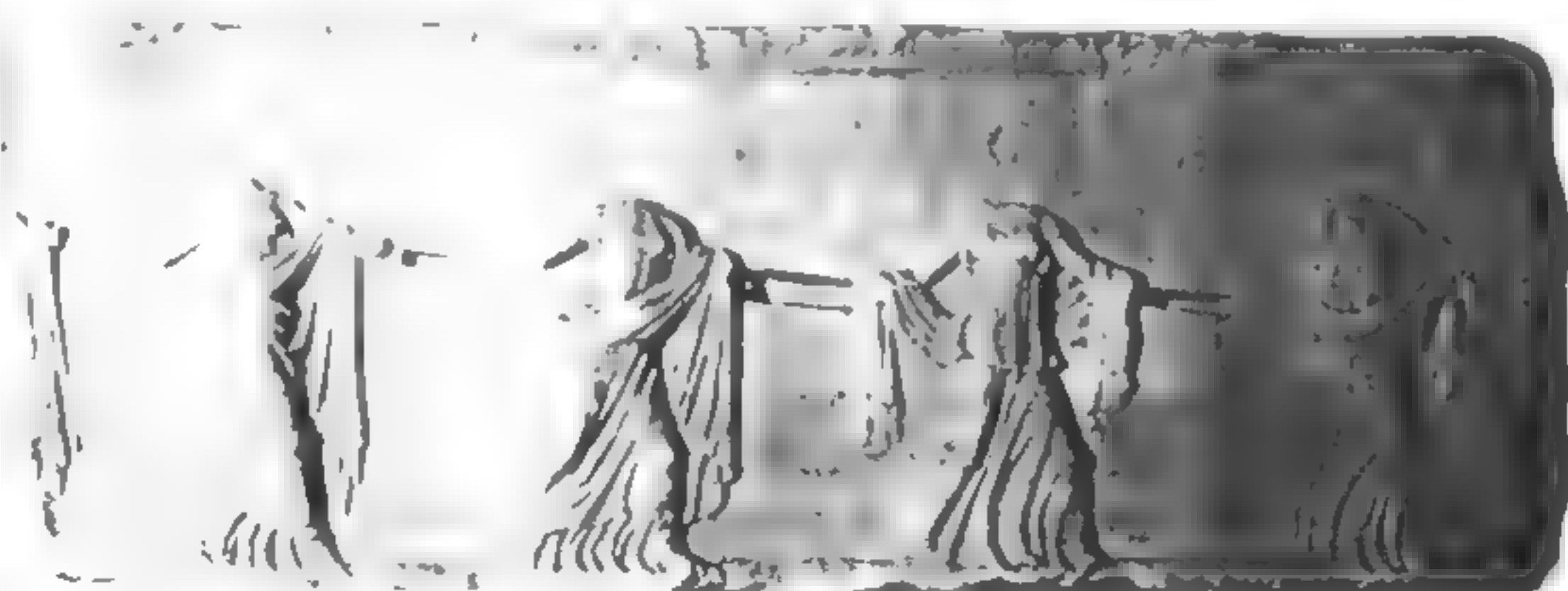
30 Reljef plesalica, mramor, Narona, II st. prije Kr. AM Split
Relief with dancing woman, marble, Narona, 2nd century B.C. AM Split

tična. Dok je versajska skulptura rimska kopija, isejska je glava grčki original i bila bi, da je čitava, još značajnija kao mogući uzor mnogim sličnim kipovima.

Na području antičke Dalmacije očuvano je samo nekoliko primjeraka grčke mramorne plastike, no njihovo je podrijetlo nepoznato. Lako je moguće da su neki primjerci doneseni iz drugih krajeva grčkoga svijeta. To se u prvom redu odnosi na najkvalitetniji od njih, na reljef Kairoisa iz Trogira, varijaciju čuvenoga Lizipova kipa (sl. 27). Bez obzira na podrijetlo valja kazati da je Kairois jedna od najznačajnijih tvorevina ranohelenističkoga doba (po svoj prilici iz III. st. prije Krista).¹²¹ On se svrstava u antičku skulpturalnu produkciju čije je ishodište genijalni Lizip. Takvi reljefi pokušavaju otkriti slijed pokreta, a ne kopiraju temeljni uzor, kao što potvrđuje reljef atleta podrijetlom s atenske Akropole koji je nastao kao razrada Apoksiomena.¹²² Reljef Kairoisa i atenskih atleta u mnogočemu je sličan (način modelacije tijela, dubina reljefa, patos, mekoća prelaza planova i dr.), a oboje su služila kao obloga neke baze ili kipa tako da se može pretpostaviti da su produkt iste radionice. Nema dvojbe da je trogirski Kairois ne samo najuspješnija ikonografska predaja čuvenoga Lizipova originala, nego i jedna od najboljih interpretacija Lizipove umjetnosti poslije njegove smrti. Možda je na tom reljefu moglo biti i više figura Kairoisa u različitim stavovima. Na žalost, teško je pretpostaviti da je tako sofisticirani reljef bio izrađen u Ateni dalekom i grčkom svijetu ručnom Trogiru.¹²³

Drugi spomenik neuvrđenog podrijetla je stela s prikazom posmrtnog gozbe, iz Zadra (sl. 28).¹²⁴ Tema takvih reljefa potvrđuje da je pokojnik po svoj prilici pripadnik dionizijske religije koja obećava sretan zagrobni život. Reljef je klasiistički koncipiran, osobito glava glavnoga sudionika gozbe, ali su za nemareni pravi međusobni odnosi i dimenzije figura jer se željelo istaknuti pokojnika kao središnjega sudionika gozbe pa je on najveći. Osobito je dimenzijama naglasen njegov trup i glava. Ovaj je reljef s obzirom na scrijsku izrad

¹²¹ O tom reljefu i datumi A. K. Bieber, *The Relief of Kairois from Trogir*, *Praktika tou Aik. Duthionou Kairois*, *Arch. Epigr. An. Aik. Duthionou Kairois*, str. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

¹²² M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age*, New York, 1930, str. 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239,

11 M. Gornje Antika u Hrvatskoj, Zagreb 1962 str. 49 tab. 26.

12 Način je stela s motiva Tenosa. // *Wabian, Die Ornamente der griechisch-ägyptischen und nachklassischen Zeit Berlin* 1929 tab. 17 a.

13 O. Heide iop. B. Schmidt, *Griechische Grabreliefs Darmstadt* 1965 str. 133, 4.

14 Način je neogr. Dalmatinsko podrijetlo, mada se i u N. st. st. nalazi. A. *Antike Trogen* 1974 str. 109, 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

15 A. Campi, *La pittura e la scultura in Italia* (Napoli, 1974), str. 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

16 *Antike Trogen* 1974 str. 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633,

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

Novac

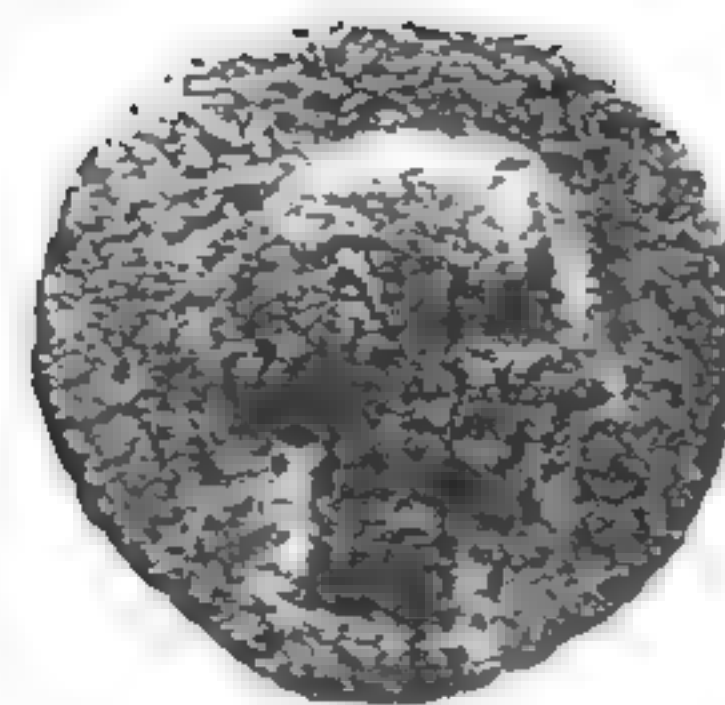
Vrlo važno civilizacijsko dostignuće grčkih kolonista je kovanje novca iako novac ima prvenstveno gospodarsko značenje, neki primjerci mogu imati i znatnu umjetničku vrijednost. Grčke kolonije, Korkyra Melaina (u manjoj mjeri), zatim Issa (sl. 42), Pharos (sl. 41) i Herakleja kuju vlastiti novac. Još su uvijek otvoreni mnogi problemi u vezi s novcem jadranskih Grka. Jedno od pitanja o kojima se višekratno raspravljalo je i problem novca Korkyre Melaine.¹⁷⁰ Znana su ukupno četiri primjerka koja bi se mogla pripisati kovovni na jadranske Korkyre.¹⁷¹ Na tom se novcu nalazi razmjerno primitivno oblikovana muška glava s petasosom.¹⁷² Novac se obično datira u helenističko doba, iako je likovni izraz arhaijski, što potvrđuje oblik oka, koje je, iako je glava u profilu, ipak u *en face* položaju a arhaijska svojstva pokazuju i drugi detalji lica.¹⁷³ To se kasnije više nikada ne ponavlja jer se takav svjesno izahranjati ili neprirodan položaj napušta. Nezamislivo je pretpostaviti ovakvu retardaciju glave u kasnije, helenističko doba. Da je tada likovni izraz na novcu drukčiji svjedoče i brojni primjerci drugih grčkih gradova na Jadranu. Oni su, naravno, oblikovani u skladu s tendencijama svoga vremena, čak kad su u pitanju i neki tehnički skromni primjerci novca, poput onih dinasta Baleja. Taj novac nema nikakve veze s likovnim izričajem spomenutih korkirejskih primjeraka. To pak daje još jednu potvrdu ovdje iznesenoj pretpostavci o arhaijskim svojstvima navedenih primjeraka.

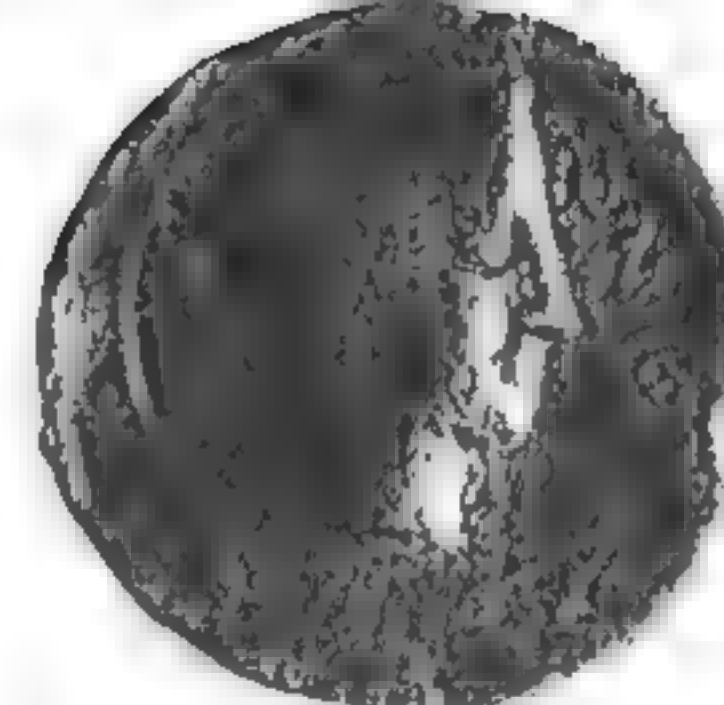
11 Srebrni novac Pharosa s motivom Zeusa (avers) i koze (revers), III. st. prije Kr. AM Sp II

Silver coin of Pharos with an image of Zeus (obverse) and goat (reverse), 3rd century B.C., AM Sp II

42 Isejski bronzani novac s prikazom Artemide, Issa III st. prije Kr. AM Sp II
Issacan bronze coin with the head of Artemis, Issa 3rd century B.C. AM Sp II

43 Isejski bronzani novac s legendom IONIO i prikazom mladog čovjeka (Jonios ?), Issa IV st. prije Kr. AM Sp II
Issacan bronze coin with the legend IONIO and the head of a young man (Jonios ?), Issa 4th century B.C. AM Sp II

Glede drugih grčkih kovnica na Jadranu osobito je vrstan faroski novac,¹⁷⁴ a najbrojnije su pak emisije Isejske kovnice.¹⁷⁵ To upućuje na gospodarsko značenje toga grada. Na aversima novca jadranskih Grka najčešće su prikazani simboli mitološkoga karaktera (božanstva, herosi i eponimi gradova), dok su na reversima motivi koji aludiraju na karakter gospodarstva (koza, grozd, kantaros i dr.). Prikazi počivaju na klasičnim ili klasicističkim oblicima. Kvaliteta prikaza je visoka, osobito na novcu faroske i Isejske produkcije koji iskazuje možda malo zakašnjelu klasičnu inspiraciju, ali zato visoku vještinu i ljupkost izradbe.¹⁷⁶

Vrlo zanimljiv problem nudi tzv. *Jonios* novac (sl. 44). To su uglavnom raznovrsni prekovi koji nemaju jasan otisak pa su s ikonografskoga i umjetničkog gledišta slabo iskoristivi. Neprekovani *Jonios* novac znatno je važniji i jedino on ima vrijednost u rješavanju problema ličnosti i karaktera prikaza. Na aversu je prikazana glava mladoga muškarca, a na reversu dupina iznad stiliziranih valova.¹⁷⁷ Glava je klasicistički idealna i veže se uz prikaze mladića kakve oblikuju Lizip ili Praksitel.¹⁷⁸ Međutim, postoji još jedna serija koja ipak sadrži neke razlike.¹⁷⁹ U prvom redu to se odnosi na glavu mladića uz koju ne stoji legenda IONIO kao ranije. Osim toga ta glava pokazuje stanovite individualne i fizionomijske detalje: široke obraze, široki vrat, izduženi nos i frizu ru koja je različita od prethodnih, što upozorava da bi se moglo raditi o portretu. Budući da je taj novac tipološki blizak *Jonios* seriji, vjerojatno nije velika vremenska razlika između jednog i drugog novca, a to bi značilo da ovaj drugi tip valja svrstati u doba kasnoga IV ili ranoga III st. prije Krista. S obzirom da uz lik nema legende, nije sigurno je li to, kao na prvom tipu, *Jonije* ili je to neka druga osoba.¹⁸⁰ U svakom slučaju na tom aversu je predstavljena jedna od prvih realističkih fizionomija na grčkom jadranskom području a potječe iz doba malo poslije Aleksandra i njegovih nasljednika koji prvi stavljaju svoje portrete na novac.¹⁸¹ Budući da su i ilirski dinasti poput Monunija¹⁸² i Mitilosa¹⁸³ (IV - III st. prije Krista) također ovjekovječili svoje likove na novcu, nije isključeno da je takav slučaj bio i na Visu. To potvrđuje da su ovi krajevi u toku s umjetničkim trendovima. Ostaje, međutim, neriješeno pitanje identifikacije osobe.

¹⁷⁰ D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

¹⁷¹ D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 172 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 173 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

¹⁷⁴ D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 175 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

¹⁷⁶ D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 177 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

¹⁷⁸ D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 179 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

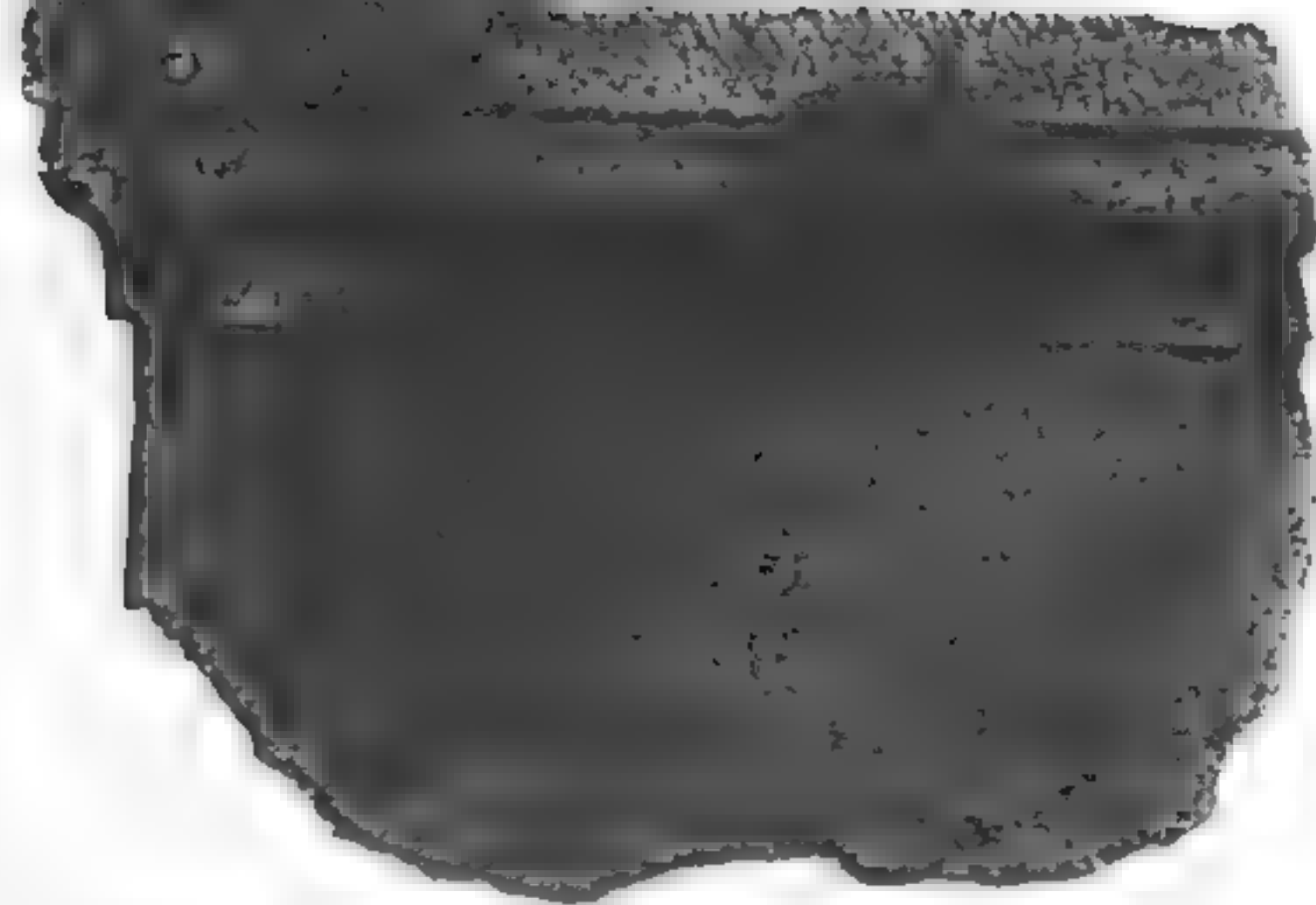
¹⁸⁰ D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 181 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

¹⁸² D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 183 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

¹⁸⁴ D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 185 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

¹⁸⁶ D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 187 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

¹⁸⁸ D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13. 189 D. Rendu, *Monnaie de l'Illyrie*, 1970, 12, 13.

III Fragment psefizme, vapnenac, Lumbarda, III st prije Kr. AM Zagreb.

Fragment of psephisma, limestone, Lumbarda (island of Korčula), 5th century B.C. AM Zagreb.

neke homerske dvoboje i sukobe. Takvih prikaza ima na grčkoj keramici.¹⁹ Kako je riječ o importiranom primjercu i ono što je bilo jasno u okolišu radionica, nije moralo biti poznato u ilirskoj nepismenoj sredini. Međutim, po svojoj prirodi i među Ilirima postojala epska književost koja se prenosila usmenim putem.^{19a}

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Treba napomenuti da su nekada naprazvijenije sredine, kao što je nezakirsko i japodsko područje, u kasnijem razdoblju, osobito od početka helinizma, lišene ne samo masovne produkcije vlastitih nadgrobničkih spomenika nego su, čini se, stajale i u slabijim vezama s Grcima od drugih dijelova primorja i zaleđa. Osim pokojega primjerka importirane keramike u Nezakirju drugih svjedočanstava o dodirima praktički nema.^{19b} Još ih je manje bilo na

japodskom području. Naprotiv, neke su druge regije tada gajile znatno snažniju trgovačke i kulturne veze s Grcima. To se osobito dobro zapaža u Liburniji i južnije.

Istočna obala Jadrana nije bila Grcima osobito zanimljiva. Kolikogod je plovidba Jadranom bila primamljiva zbog dobre zarade, a zatim zbog povoljnih morskih struja i mogućnosti pristajanja u dobro zaštićenim uvalama i lukama, ipak su opasnosti bile vrlo velike (podvodne hridine, iznenadni i teško predvidivi vjetrovi te gusarstvo) tako da su zadržavanja svedena na onoliko koliko je bilo neophodno. S druge strane, ni grčko naseljavanje nije bilo intenzivno, jer, sudeći barem po slučaju Pharosa, nije bilo po volji lokalnom stanovništvu.^{19c} To su bili nepovoljni čimbenici širenja grčke civilizacije na Jadranu. Međutim, ni drugdje, osim dakako u južnoj Italiji i Siciliji, situacija nije bila bitno drukčija.

Zbog toga je istočna obala Jadrana tipično rubno područje, gdje je došlo do grčke penetracije, ali gdje ipak nije osobito jaka prisutnost ni grčke civilizacije ni grčkoga etnosa. Međutim, za ove krajeve to je ipak doba bitnih promjena. U pravo su dodiri s grčkom kulturom bili velik poticaj napretku. Grčka roba nedvojbeno je predstavljala luksuz, ali njezino je značenje u tome što je ona utjecala na podizanje civilizacijskih standarda lokalnoga stanovništva. Grčki su naselja samostalni polisi (iako odvijetci matičnih gradova s kojima oni ne prekidaju veze) i gospodarski autarkične sredine. Grčki su gradovi na Jadranu obavljali posredničku ulogu između domorodaca i produkcijskih centara u trgovini luksuznom robom, stvarajući uvjete za razvitak svoje vlastite civilizacije. Neki su grčki gradovi na Jadranu, osobito Issa i Pharos, ipak dosegli razinu regionalnih središta. Naša saznanja o njima su, na žalost, dosta skromna, ali su još skromnija ona o manje važnim grčkim gradovima na Jadranu. Ipak, nema dvojbe da su baš te kolonije, u kojima bijasa i dosta autohtonoga života, odigrale značajnu ulogu u pripremi i širenju jedne razvijenije civilizacije u lokalnoj sredini. Nedvojbeno je da bi utjecaj bio znatno dublji da je teren između mora i unutrašnjosti omogućavao bolju povezanost.

U grčkim gradovima od III st. prije Krista, a osobito od II st., kao glavno sredstvo sve više prodire rimski novac, što nagovještava propast samostalnih grčkih gradova na istočnoj obali Jadrana.^{19d} Postupno dolazi i do infiltriranja italiskoga stanovništva, što se dobro zapaža u najvažnijem gradu na Jadranu - Issi.^{19e} Kraj slobode grčkih gradova došao je sa slomom Pompeja u sukobu s Cezarom 48. godine prije Krista, jer su Isejci i ostali Grci na Jadranu stali na Pompejevu stranu.^{19f} Grčki gradovi gube samostalnost, a Issa i Tragurion postaju *oppida civitum Romanorum*.^{19g} Tako je grčko razdoblje doba kad je antička civilizacija samo djelomično prodrla u neka područja, pretežno na obali - uvod u snažniji prihod antičke civilizacije. Puno uklapanje u antiku dogodit će se tek s Rimljanima.

¹⁹ U prilogu 1. Diodor, *Historia* 12, 94, 1-2. CXV 14, 13. Usp. Pharos, Arheološki grad, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1. Pharos, *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1. U slučaju nekih drugih gradova, kao što su Issa i Pharos, stoga ne mora biti u svezi s tim da su, na primjer, u slučaju Issa, Grci bili prisutni i prije osnivanja grada, ali to ne može biti rasprava o tome anu, već o tome da li su Grci bili prisutni na Jadranu prije III st.

^{19a} Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1.

^{19b} Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1. Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1. Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1.

^{19c} Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1. Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1.

^{19d} Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1.

^{19e} Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1.

^{19f} Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1.

^{19g} Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1.

¹⁹ Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1. Usp. *Arheološki grad*, str. 43, broj 2, te mapice u prilogu 1.

^{19a} *Archeologia e arte dell' Italia Pula*, 1993, str. 19 i 47, str. 52 i 117.

URBANIZAM

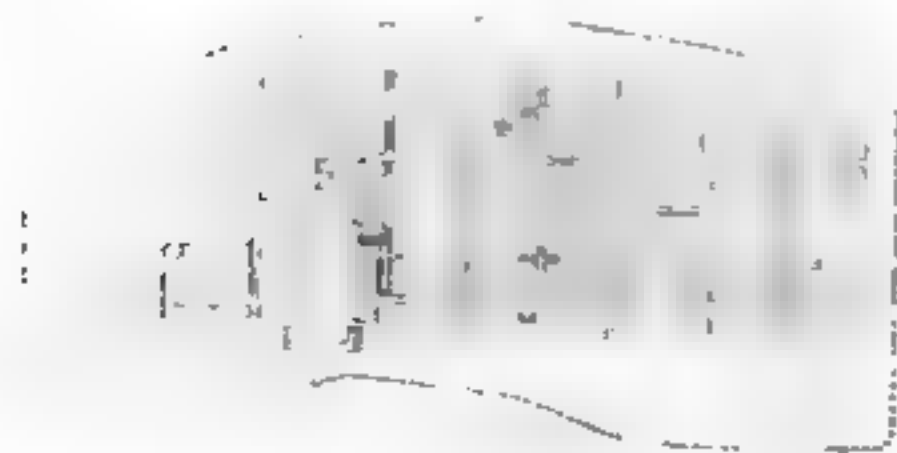
Romalizacija i prijanjanje uz rimsku kulturu započinje tek dolaskom Italika i osnivanjem rimskih gradova različitoga pravnog statusa koji nastaju u zadnjim godinama Cezarove vlasti, potom još više u doba Drugoga trijumvirata i kasnije. Gradovi nisu uvijek podizani po istom modelu jer im nije bio identičan položaj ni prethodna zaposjednutost, ali kod svih se zapažaju jasni tragovi antičke gradogradnje ili pak njezino prožimanje s autohtonom strukturom. Iako su najvažniji gradovi nastali na mjestu ranijih domorodačkih zajednica, ipak se uglavnom bile planirani rimskim sustavom ortogonalne mreže gradskih komunikacija koju su Rimljani baštunili od Etruščana a ovi od Grka.²¹⁴

Tipični primjeri pune matrice ortogonalnoga sustava komunikacija bit-
 jahu gradom *Jader*, (Zadar) rimska kolonija čiji je *pavens* po svoj prilici Au-
 gust, tako još po Cezarovoj zamisli (sl. 49),²⁰⁴ i *Parentium*, (Poreč) najprije
 municipij, a potom Tiberijeva kolonija (sl. 50).²⁰⁵ Njihov smjestaj na poluoto-
 ku je sličan, ali još im je više zajedničko to što je teren ravan, s neznatnim
 podizanjem prema rtu. Smjestaj na poluotoku omogućava gradu uspješniju
 obranu, jer se samo jedna, kopnena strana može dobro fortificirati, a da grad
 ipak nije izoliran kao otok. Poluotok pruža i dobre mogućnosti za smjestaj
 luke, jer je more barem s jedne strane mirno. Vjerojatno je da su takvi gra-
 dovi imali dvije luke (po jedna sa svake strane poluotoka) povezane pro-

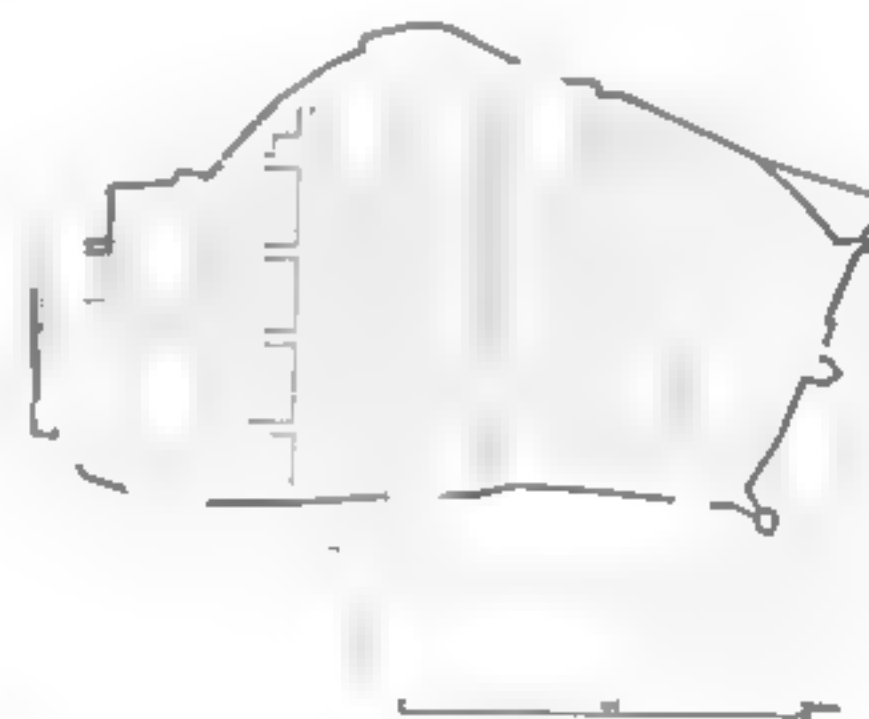
kopom koji je u isto doba i *vallum* pred zidinama. Na sjecištu glavnih ulica (*cardo maximus* i *decumanus maximus*) smješta se forum i kapitulj s hramovima.²⁶ Autohtona naselja što su ranije postojala na tim poluotocima nisu ostavila traga na urbanoj matrici. Dobija se dojam kao da je naselje podizano na potpuno praznom zemljištu kao da nije bilo zapreka slobodnom planiranju i gradnji. Očito je da se ništa od prethodnih konstrukcija nije respektiralo. Slične karakteristike zemljišta i urbanističkoga razvika pokazuje i *Argyranthum* (Starigrad kod Paklenice), samo je on bio nižega statusnog ranga i prostorno manji (sl. 51).²⁷ I z ceste koje vode do grada uvijek su nekropole, što je povezano sa sanitarnom zaštitu u gradskoga pučanstva, kako nalaže rimski Zakon XII tablica.²⁸

Drugi gradovi pokazuju nešto drukčija načela nastanka i razvitka. *Pula* (Pula) iskazuje specifičnu kombinaciju indigene i rimske gradogradnje koja nije nepoznata u rimskoj urbanistici (sl. 42).²⁰⁰ Koncentrične kružne prometnice histarske gradine i dalje su tvorile bitan dio uličnoga sistema grada, a zadržani su i znakovi prodori od vrha brežuljka prema obodu bez kojih promet ne bi funkcionirao.²⁰¹ Pri dnu brežuljka, na ravnici koja je nasipanjem močvare umjetno proširena prema moru, upotrijebljen je rimski način gradogradnje koji karakteriziraju pravilne gradske jedinice (*insulae*), onednane sa svih strana ulicama. U "rimskom" dijelu grada na specijstu karda i dekumana smješten je, kao što je uobičajeno, forum s kapitolijem.

Sličnu, ako ne i identičnu matricu, pokazuje i *Narona* (selo Vld kod Metkovića) koja se nalazi na padini i ima spiralne komunikacije koje su i danas vidljive (sl. 54), jer se naselje pruža samo na jednoj padini brežuljka, pa se nisu mogle opisivati pune prometne kružnice kao u Puli.²¹¹ *Narona* je imala oblik lepeze koja se od vrha brjega širi prema jugoistoku. Grad se tako spuštao do nizine, ali krajnji doseg nije poznat jer je dio terena u nizini podvo-

49 Jader, first grade (première M. Suss)
Jader, city plan (after M. Suss)

Parentium, town grade (prema M Prelogu)
Parentium, city plan (after M Prelog)

5) Argyruntum, liocit grada (prema M. Abramić - A. Colnago)
Argyruntum, cirk plan (after M. Abramić - A. Colnago)

[illegible]

52 Pola, tlocrt grada (prema M. Sinić)
Pola, city plan (after M. Sinić)

dan i zato što je došlo do znatnih promjena uslijed podizanja razine vode i skretanja korita Neretve prema istoku. Logično bi bilo da se zbog gospodarskih i obrambenih razloga urbanizirano područje pružalo do desne obale Neretve koja je prema antičkim izvorima bila plovna od ušća do Narone. U desnu obalu rijeke morala je biti luka, prostor za trgovanje i skladištenje robe

53 Narona, tlocrt grada (prema N. Cambou - E. Marinu)
Narona, city plan (after N. Cambou - E. Marinu)

i gradske zidine.²¹² Slabo istražen dio grada u ravnici bio je po svoj prilici građen po pravilnim obrascima, dok je forum zasjecao po sredini lepeze, na posljednjoj terasi padine, ali dovoljno visoko da ga ne plavi rijeka. Do foruma su dolazile dvije najvažnije prometnice, jedna sa sjevera a druga s juga.

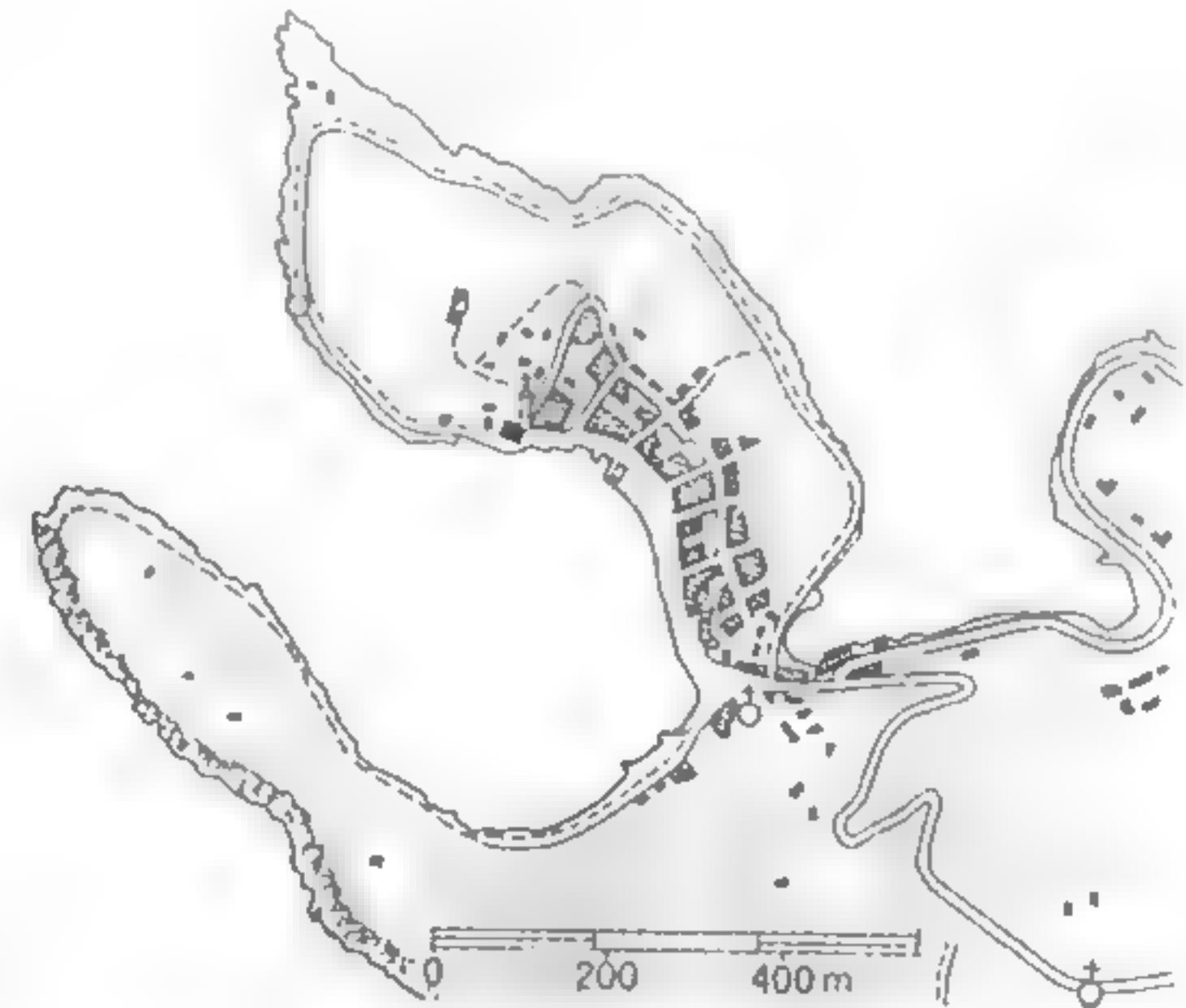
Razlozi da se u tim naseljima uspješno prožimaju dva dominantna sustava u rimskoj gradogradnji Dalmacije, a da ni jedan ne prevladava, leže vjerojatno u činjenici da su još uvijek bili neophodni gradski sadržaji koji se nalaze na vrhu brjega ili na padinama. Ne valja smetnuti s uma prethodno postojeći fortifikacijski sustav čije su vrijednosti brzo uočene, pa je brjieg zadržan unutar gradskoga areala.

Salona, glavni i daleko najveći grad rimske Dalmacije (sl. 54), imala je vrlo zanimljiv razvitak koji su predodredila prethodna naselja, ali na drugačiji način nego u Puli ili Naroni.²¹³ Salona nije bila jedinstveno naselje nego se sastojala od nekoliko aglomeracija na nešto širem prostoru (*territorium Salontanum*), zato je u najranijim izvorima naziv grada u pluralu (*Salonae*). Riječ je, dakle, o više naselja, o ilirskim gradinama. Neke od njih bile su i vrlo velike, no ipak naselje uz luku, kraj ušća rječice Jadro, postupno preuzima ulogu središta a pluralni naziv zamijenjen je singularnim oblikom (*Salona*).²¹⁴ Okolne aglomeracije su i dalje živjele, no njihovo je značenje znatno umanjeno. Konfiguracija terena nametnula je i ortogonalnu mrežu ulica u lučkom dijelu

²¹² Nekadašnja obala Neretve koja se vjerojatno barem dijelom podudarala s obalom današnjega potoka Neretva bila je pogodna kao prostor za trgovanje. O plovitosti Neretve vid. Pseudo-Strabon c. 14. Plinije Stariji III 117. ²¹³ D. Rendle-Mascherde, *Salona. Qua drata*, str. 529 i d. V. Cambou, *Anticka Salona*, str. 11 i 12. ²¹⁴ V. Cambou u *Ilirsk. Ant. i. 2*, str. 12.

54 Salona, tlocrt grada (prema E. Dyggve - Ch. Clairmont - N. Cambou).
Salona, city plan (after E. Dyggve - Ch. Clairmont - N. Cambou)

55 Epidaurum, tlocrt grada (prema Nautičkom vodiču Jadrana)
Epidaurum, city plan (after Nautical Guide of the Adriatic)

⁶⁷ *Idem*, "Necesse Armeniis prae est Herodotum," *Zapiski* 1976, no. 156, at 174-176.

1. The first of these is the *Journal of the American Medical Association*, which has been the most influential of the medical journals in the United States since its founding in 1882. It has a long history of publishing articles on the treatment of mental illness, and its influence on the medical profession is well known.

1. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)
 2. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)
 3. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)
 4. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)
 5. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)
 6. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)
 7. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)
 8. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)
 9. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)
 10. *Phytolacca* (L.) *Phytolacca* (L.)

* *Principles of Macroeconomics*, 4th ed., 1997, McGraw-Hill, 1000 pp., \$110.00, ISBN 0-07-302051-5.

1. The first step is to identify the problem. This involves understanding the current situation and the goals that need to be achieved.

1. The following are the names of the persons who are the authors of the following works:

11. The company is not large or old, but its
great strength is that it has a highly
experienced and versatile staff. It is
strongly committed to the future and
to the development of its people.

[illegible]

prilikama²⁴⁷. Možemo samo zamisliti kako je na brisanom prostoru povišenoga platoa puhalo bura i koliko joj se bilo nužno oduprijeti. Otvorena južna strana omogućavala je pak da forum bude osunčan. Forum je, dakle, funkcionirao i po orkanskoj buri. Zajednička je karakteristika indigenih naselja to što su ona redovno bila smještena na strateški vrlo važnim položajima na platouima većih ili manjih breгова. Spomenuta naselja, zbog karakteristika terena, nikada nisu imala pravilne oblike, a rijetko su imala ortogonalnu strukturu ulica. U Asseniji i Varvariji su, uz prirodni faktor, naselje branile i impozantne megalitske zidine.²⁴⁸

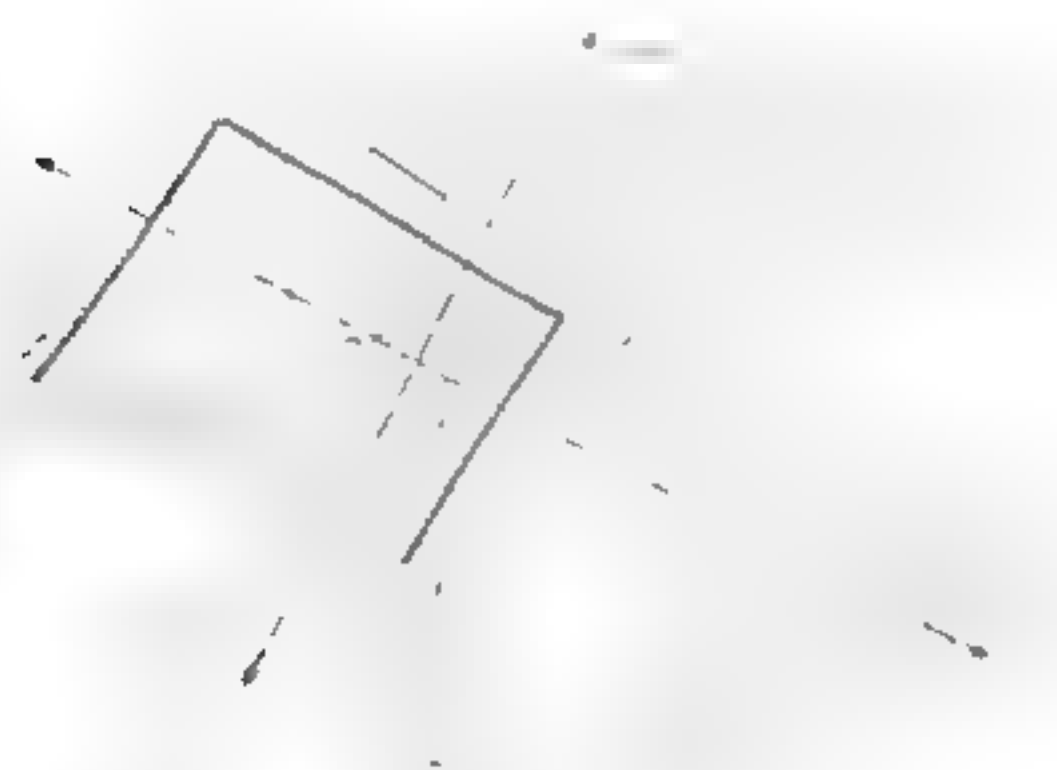
Urbanistika gradova u Panoniji slabije je poznata. Najvažniji gradovi su kolonije rimskih gradana *Siscia* (Sisak) (sl. 64),²³⁹ i *Mursa* (Osijek) (sl. 64),²⁴⁰ smješteni na velikim rječima. Urbanu strukturu Siscije nalagala je za obranu veoma povoljna situacija. Prethodno prahistorijsko naselje ne podudara se s rimskim. Elipsasti oblik nalagao je slobodan prostor među vodotokovima koji je unatoč tomu imao mrežasti sustav ulica. Za koloniju *Cibalae* (Vinkovci) može se reći da se na prethistorijsko, keltsko, samo preslojilo rimsko naselje, što također na svoj način pokazuje kombinatorički duh koji mijesa drevna iskustva i nove potrebe (sl. 65).²⁴¹ U ravničarskim krajevima za obranu su najpovoljniji položaji uz rijeke i bujice. Mursa je od pograničnoga vojnoga utvrđenja izrasla u grad, a pačetvornasta matrica rimskog vojnog logora (*castrum*) zadržana je i u civilnom gradu. I u tim gradovima, gdje je god bilo moguće, primijenjena je ortogonalna cestovna mreža koja je izuzetno pogodna za naselja na ravnom terenu.

kasnije su u civilne gradove pretrala i dva negdašnja vojnička logora *Tilurum* (Gardun kod Trilja)¹⁴² i *Burnum* (Ivoševci kod Kistanja)¹⁴³ Tilurum praktički nije ni istraživao, ali je, čini se, bio položen na visovima i stra-

zama koristeći prethistorijsku gradinu, dok Burnum ima uobičajen, približno pravokutan oblik rimskih logora, sa zgradama zapovjedništva legije, nastaništama za vojnike, termama, fortifikacijama. Oba su logora smještena na strateški i prometno važnim mjestima, na važnim rijekama koje omeđuju srednjo-dalmatsko područje (Krka i Cetina). Kad je prestala potreba za velikim vojnim formacijama u Dalmaciji u ta su dva logora bile smjestene manje jedinice (*cohortes*), a zatim su se postupno pretvorili u rimske municipije civilnoga stanovništva.

Jedna od pojava koja se može vrlo dobro prati na lokalitetima u Dalnaciji, i to kako u većim tako i u malim naseljima, jest da se prethistorijski gradovi na uzvisinama postupno spuštaju i razvijaju u ravnici, najčešće uz važne prometne komunikacije. Ta naselja pokazuju tipičnu strukturu svih aglomeracija uz cestu koja je glavna odrednica.²⁴⁶ Zdanja se nižu uzduž komunikacije s malim prodorom u dubinu prostora, što znači da su građena bez posebnoga urbanističkog plana. To je tip naselja koji će se dugo zadržati u dalmatinskoj unutrašnjosti, ali nikad neće doseći razinu urbanoga planiranja. Međutim, takva naselja ipak sadrže ono što je najznačajnije za normalan život antičkih ljudi. Gradnja naselja u ravnici ima bila posljedica situacije kad Rimsko carstvo na ovim prostorima nije imalo ozbiljnijega protivnika tijekom nekoliko stoljeća, pa uzvišenja gube značenje. Plato brige ipak nikada neće sasvim izgubiti važnost, a kad se na horizontu ponovno ukažu opasnosti, na uzvisinama će se život iznova intenzivirati. Brežuljak je uvijek najbolji *refugium*.²⁴⁷ Uz cestu su organizirane i vojne postaje koje su se brinule za sigurno odvijanje prometa, a postojale su i stanice za noćenje, odmaranje i okrepu putnika, promjenu konja i druge potrebe. Nažalost, istraženo je vrlo malo takvih postaja.²⁴⁸

Jedan od akutnih problema na našem području je nedovoljna istraženost rimskih sela (*rifcus*), aglomeracija ruralnoga karaktera. Vrlo je slabo poznavanje tih lokacija pa čak i pojedinačnih objekata. Bezbrojni arheološki ostaci na splitskom poluotoku svjedoče o mnogim rustičnim naseljima u blizini većih gradova.²⁶

[illegible]

Cibolae, city plan (after S. Dimitrović).

20 Najveći broj svjedočanstva o rimskoj arhitekturi iz Laburnije obitelji je J. Medini. Epitaf s kraja 1. stoljeća naveden je u Italijanskom arhitekturnom priručniku. Epitaf je iz 1. stoljeća, a na njemu je prikazana arhitektura. Epitaf je iz 1. stoljeća, a na njemu je prikazana arhitektura. Epitaf je iz 1. stoljeća, a na njemu je prikazana arhitektura.

21 Epitaf na pročelju Augustove dinastije izlazi iz 1. stoljeća. Epitaf je iz 1. stoljeća, a na njemu je prikazana arhitektura. Epitaf je iz 1. stoljeća, a na njemu je prikazana arhitektura.

22 R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10. R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10.

23 R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10. R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10.

24 R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10. R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10.

25 R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10. R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10.

26 R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10. R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10.

27 R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10. R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10.

28 R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10. R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10.

29 R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10. R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10.

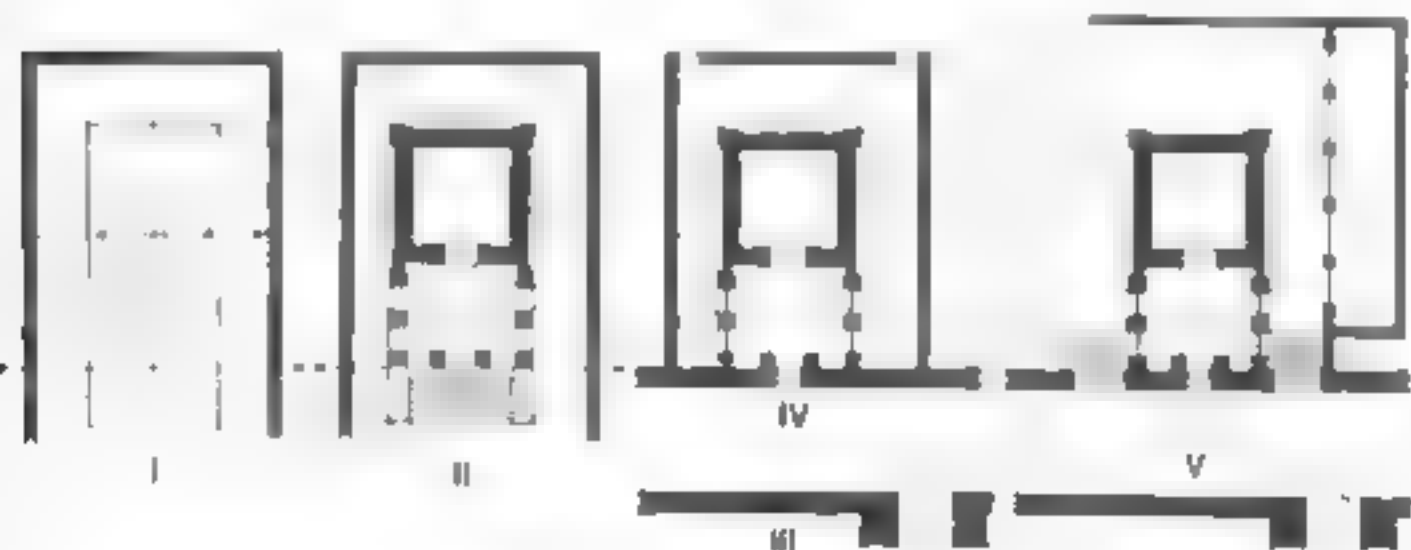
30 R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10. R. Matijević. Brevi nota sul tempio di Roma e di Augusto. In: *Atti della Commissione di Storia e Lettere della Città di Roma*. Roma, 1904, str. 1-10.

ARHITEKTURA

Arhitektura rimskih gradova na tlu Hrvatske nosi uglavnom standardna obilježja i forme kakve su poznate i drugdje na Sredozemlju. Unatoč tomu mnogi su spomenici vrlo značajna graditeljska dostignuća. Rimsku arhitekturu odlikuju raznovrsna javna zdanja bez kojih je nezamislivo funkcioniranje grada. Takvi objekti su religijskoga, gospodarskoga, upravnoga, kulturnoga, zabavnoga i drugog sadržaja. Postoje bolje ili lošije očuvana zdanja, ali i epigrafska svjedočanstva koja govore o gradnji. Naime, osim gradskih ili drugih vlasti, takve građevine često darivaju gradovima istaknuti i bogati pojedinci.²⁴⁰ Ponekad njih zavještaju i carevi, ali su u našoj zemlji carske zadužbine razmjerno rijetke. U ranom carstvu najčešće se carskim novcem podižu gradske zgrade.²⁴¹ Institucija munificencije (zadužbine) bila je u rimskoj civilizaciji neobično dobro razvijena.

U Puli je cjelovito očuvan lijevi bočni kapitolijski hram (kad se gleda s foruma), središnji je gotovo u cjelosti pokrila srednjovjekovna komunalna palača, a najvećim dijelom i desni (sl. 67).²⁴² Vjerojatno je najstariji bio srednji koji je naprijed imao platformu za obraćanje puku, iz ranocarskoga doba. Lijevi, a po svoj prilici i desni, iz prvoga su desetljeća I st.

Sačuvani su temelji hramova u Poreču,²⁴³ Nezakciju,²⁴⁴ Ninu,²⁴⁵ Zadru,²⁴⁶ Saloni (sl. 66),²⁴⁷ Naroni,²⁴⁸ Aequumu²⁴⁹ itd. Zanimljivo je da se, kad je hramovna arhitektura u pitanju, pretežno radi o dosta jednostavnim tipovima prostornih hramova, često ipak bogato ukrašenih.²⁵⁰ Takvi tipovi hramova poznati su u rimskoj arhitekturi. O njima raspravlja Vitruvije, rimski teoretičar arhitekture iz doba Augusta.²⁵¹ Jednostavni i neveliki hramovi, samo sa stupovima na pročelju, bili su pogodni za kapitolije, gdje se morao stis-

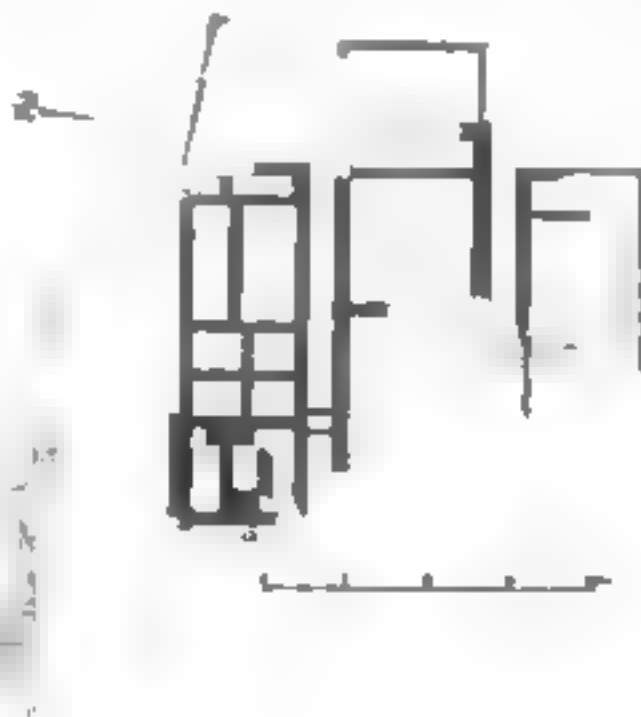
66 Salona, tlocrt hramova južno od teatra. Razvojne faze I-III (prema J. Brundstedt, Fr. Weibach, E. Døggve). Salona, plan of temples south of the theatre. Phases I-III (after J. Brundstedt, Fr. Weibach, E. Døggve).

67 Hram Rome i Augusta, Pula, pogled s istoka, kraj I st. prije Kr.

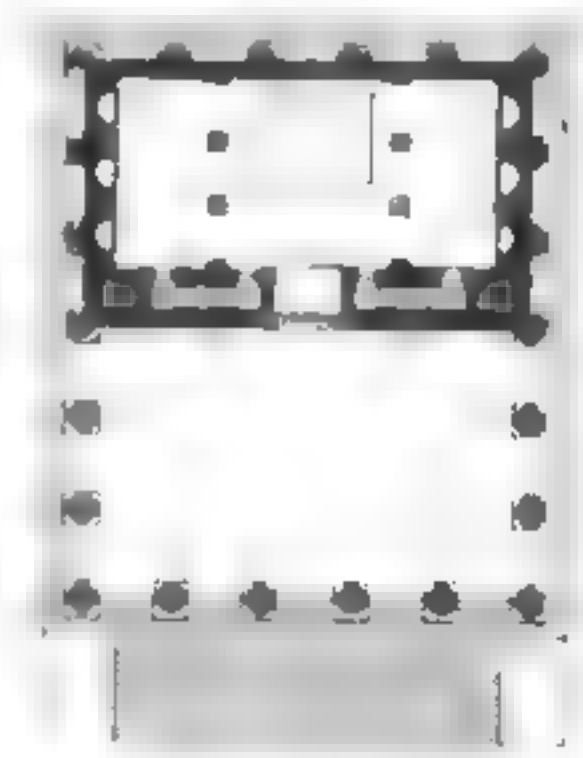
Temple of Roma and Augustus, Pula, view from the east, end of the 1st century B.C.

nuti veći broj zdanja (hramovi, tribunali, trjemovi itd). Tu su se održavali službeni kultovi i obredi. Hramovi su snabdjeveni masivnim stupovima, snažnim, lijepo oblikovanim kapitelima koji svojom visinom, iako nevelikih ostalih dimenzija, postižu monumentalnost. Kapiteli su bili korintski, u skladu s tadašnjim stilskim predilekcijama. Takvi su se tipovi hramova gradili bez većih izmjena od I. pa sve do IV st., o čemu svjedoči i hram u Dioklecijanovoj palači koji je također očuvan do krova, samo su propali pročelni stupovi i zabat.²⁵² Dimenzije, gabanti i raspored gotovo su jednaki

68 Nesactium, tlocrt hramova I st. (prema M. Sauer). Nesactium, plan of the temple 1st century A.D. (after M. Sauer).

69 Aenona, tlocrt hrama I st. (prema M. Sauer). Aenona, plan of the temple 1st century A.D. (after M. Sauer).

28) Na ju je upisan: *E. Duggan, History of Salomon Christian Church 1951* 29)

30) 1. sp. luj. 251

31) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

32) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

33) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

34) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

35) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

36) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

37) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

38) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

39) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

40) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

41) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

42) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

43) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

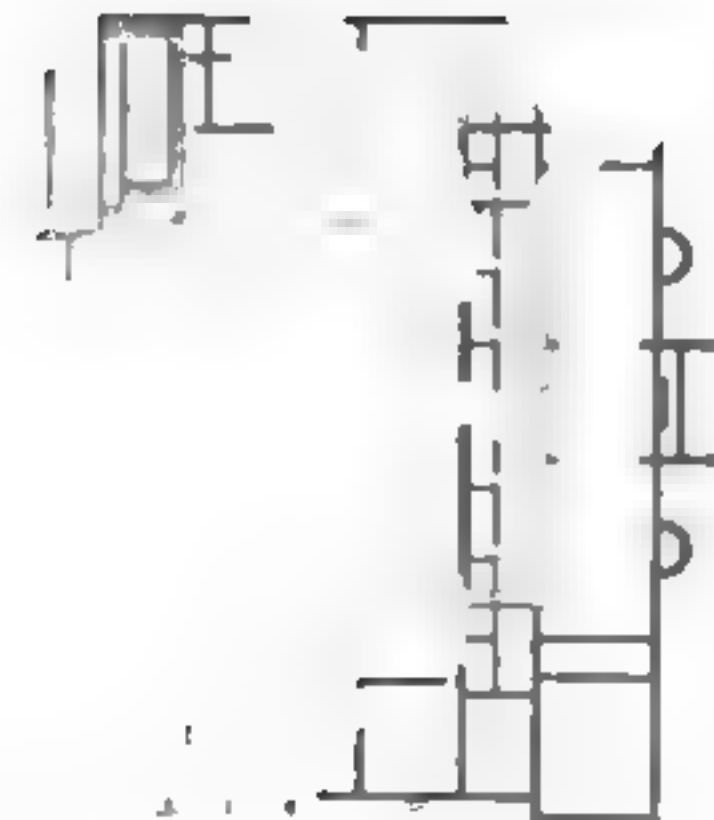
44) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

kao i u drugim, ranijim hramovima.²⁶¹ Njihova se kronologija može utvrditi, ako nema natpisa, tek pomoću analize skulpturalne dekoracije, ukrasa kapitela i drugih pojedinosti, ali takvoj zadaci valja pristupiti s velikom pomnošom, što ovdje zbog sintetskog karaktera rada nije moguće.

U Poreču je približno po sredini foruma bio također jednostavan hram na visokoj hridini, s naosom i pronaosom, kojemu se pristupalo stubištem.²⁶² Očito je da nisu postojale niti tri *celle* a niti tri odjelite zgrade, što bi upozoravalo na to da hram nije posvećen kapitoljskoj trijadi. U Poreču je postojao i manji hram smješten malo blize početku foruma. Oba hrama su istoga tipa kao i većina na čitavoj istočnoj obali Jadrana.

U Nezakciju je kapitolij imao tri odvojene, jednostavne i razmjerno male hramske zgrade (ali ipak neznatno manje od onih u Puli), od kojih je srednja nešto duža i šira od ostalih. Taj kapitolij tvore, dakle, jednostavni prostori s četiri pročelna stupa.²⁶³ Čini se da je najstariji lijevi bočni hram čiji su temelji izgrađeni od megalitskih blokova, što ukazuje na mogućnost nastanka još u kasno republikansko doba.

Od svih hramova najveći i najluksuzniji je onaj u Ninu (*Aenona*), koji je, iako srušen, ipak razmjerno dobro očuvan (sl. 69).²⁶⁴ Taj se hram znatno razlikuje od jednostavnih, prije spomenutih. Očito je da je aristokracija toga liburnskoga grada željela istaći svoju privrženost rimskoj kulturi. Tipološki, hram je varijanta pseudoperiptera, sa šest stupova na pročelju i tri na bočnim stranama. Vanjske zidove *celle* raselini su polustupovi. Neobično je po tome što mu je pravokutna *cella* svojom dužom stranom postavljena poprečno i podijeljena na brodice. Nije jasno kakva je funkcija i potreba uvjetovala razmjerno patki oblik *celle*,²⁶⁵ dok su brodice mogli služiti kao odvojeni kulturni prostor u kojem su smješteni kipovi različitih božanstava. Arhitektonsko

Asseria, skulpturalna dekoracija pročelja, 1. i 2. st. (M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67)

Aquae Iussae, skulpturalna dekoracija pročelja, 1. i 2. st. (M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67)

bogatstvo ovoga hrama nedvojbeno je izuzetno, iako ne i unikatno. Sigurno je da on nije dovoljno valoriziran u okvirima rimske hramovne arhitekture, iako ga spominju neki istraživači.²⁶⁶ Specifičnost toga hrama su i neobično velike proporcije predvorja koje je dublje i od same *celle*.²⁶⁷

Najekstremniji, ali ne i najbolje očuvani kapitolij otkriven je u Zadru (sl. 70). Tu je istražen čitav sklop koji sadrži hram i trijemove kojega okružuju i tvore mali trg. Nazadist zdanja su preostala samo u temeljima. Očito je da su ti objekti bili nužni za održavanje kultova i boravak, jer u okolišu hramova sami hramovi ponajprije sklopove kakvi se javljaju u Italiji. Njime unutar istoga krova nalaze se tri odjelite *celle*, po svoj prilici posvećene Junoni, Jupiteru i Minervi, a ispred hrama su dva reda po šest stupova. Nema nikakve dvojbe da hramovi pokazuju izravan utjecaj etruščanskoga graditeljskog iskustva koje je preneseno rimskom transmitsijskom snagom.²⁶⁸ Terenska situacija zadarskoga poluotoka, sjeverozapadno od foruma, svojim povišenjem dosla je kao mimetiza zidovske sadržaja i baustrada i prostorna stepenista su istodobno povezivala i razdvajala kapitolij i forum. Iz dvaju arhitektonskih elemenata i ektonomije sumo kad su bazu jednog elementa. S kapitoljske balustrade moglo se obratiti pogledu bez obzira što nema platforme pred hramom kao u Puli i Saloni.

Iako je tipično jednostavnim hramovima sa stepovima i stepenistima na pročelju ima još i skromnijih tipova koji su praktički bili samo obične sobe, katkada s apsidom na *celle* te stupovima što iskaču iz niza koji formira trijem, naglašavaju položaj kulturnog zdanja. Takvi pročelni stupovi su obično i viši od stupova trijema. Tom tipu hrama pripadaju hramovi iz Asserije (sl. 71),²⁶⁹ Aequuma (sl. 74),²⁷⁰ Varaždinskih Toplica (sl. 72)²⁷¹ itd. Medutim, bez obzira na skromne dimenzije gore spomenutih primjera, taj tip hrama postojao je i u najreprezentativnijim rimskim ansjebimentima, kao što je Vespazijanov *Templum Pacis*.²⁷² Prema tome, to je samo skromnija adaptacija jednoga lako primjenjivoga arhitektonskoga tipa.

261) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

262) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

263) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

264) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

265) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

266) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

267) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

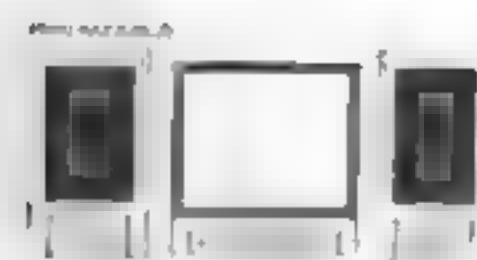
268) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

269) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

270) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

271) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

272) *Sanje* Parenosim Poreč, antika ulica AP 6, 1964 str. 76 i G. Černko: *Parenos* (Dalle origini all' eta di Roma), memo. della Padova 27 (1964) str. 107, smatraju da postoji i mali hram Njuna na Naprimu. M. Sali, *Antika grad u Hrvatskoj* Zagreb 1970, str. 67 smali da je

73 Salonae, floor plan of the forum, various phases, 1st to 3rd century A.D. (after E. Dygge)

Salonae, plan of the forum, various phases, 1st to 3rd century A.D. (after E. Dygge)

74 Aequum, floor plan of the forum, 1st to 2nd century A.D. (after M. Sukić)

75 Salonae, floor plan of the forum, 1st to 2nd century A.D. (after Ch. Clairmont)

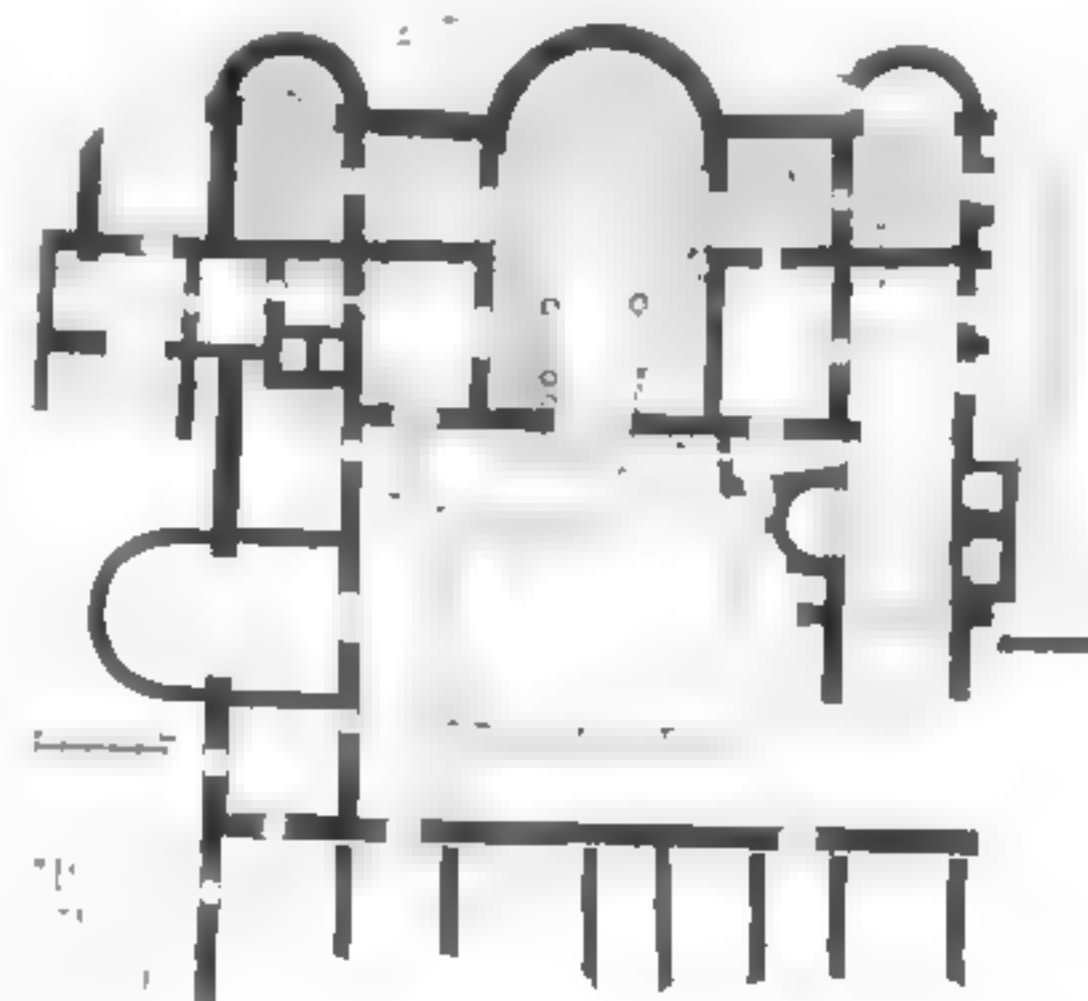
76 Nesactium, floor plan of the forum, 2nd or 3rd century A.D. (after M. Sukić)

U mnogim gradovima u Hrvatskoj očuvali su se forumi. To su bila istinska središta života, gdje su se javno odvijali najvažniji gradski poslovi. Forum je zapravo trg za okupljanje građana, a čini ga prostor okružen s tri ili čak četiri strane trjemovima te javnim zgradama, poput bazilike, terma, kurije, taberna i latina itd.

Napomenuti je istražen zadarški forum. Njegov trijem je imao dva kata, ali oba nisu izrađena u isto vrijeme. Očito je, naime, da je gornji kat kasniji dodatak.²⁷⁸ Stepenište za gornji kat nalazilo se u kutovima istočne strane foruma. U trijemu su smještene taberne (dućani). Njihov je oblik jednostavan pravokutnik s vratima iz portika. Na zadarškom forumu nalazila se i javna česma s imenom svoga donatora koji mu je vjerojatno i utemeljitelj,²⁷⁹ te dva u-krasna stupa, dvije vertikale od kojih je jedan još na svom izvornom mjestu.²⁸⁰ Čini se da su oni imali isključivo dekorativnu namjenu. Slično rješenje pružio je i pulski forum s tribunalom pred najvećim, središnjim hramom. S desne strane, gledajući prema kapitolju, pulski je forum bio proširen jednom trapezoidnom dvoranom u kojoj su po svojoj prilici bili smješteni kipovi vladara.²⁸¹ Slična, iako ne i identična dvorana, čak na istom mjestu u odnosu na kapitolj bila je u Pompejima.²⁸² U Salonu se pločnik djelimično nalazio na supstrukcijama, a okruživali su ga trjemovi.²⁸³ Forum je pravokutnoga oblika zidovi trjemova se nisu očuvali jer je sve porušeno tijekom stoljećima duge obrade terena. U Salonu su također stajale tri građevine na sjevernoj strani foruma (sl. 73). Dvije bijahu pouzdano jednostavni prostorni hramovi, dok je srednju tvorila loža s govornicom.²⁸⁴ Analogno pulskoj situaciji i potrebama kapitoljskoga tročlanog kulta i u središtu je bio hram, iza platforme za govornika. Međutim, potrebe su se tijekom stoljeća mijenjale, pa je u drugoj fazi razvika došlo do spajanja tri odvojene građevine pa hramovi izgledaju poput tri jednostavne sobe,²⁸⁵ što je već dobro poznat tip zdanja. U toj fazi su pročelnj stupovi morali biti ukomponirani u trijemovnu niz kao u Asseriji i Aequumu, ali su po svojoj prilici bili istureni i viši. Kapitolji i forumi u jadranskim gradovima nastaju od posljednjih desetljeća stare ere pa do prvih desetljeća nove, što je logično, jer je to doba najintenzivnije romanizacije. Promjene su međutim, stalne sve do tetrarhijskoga doba.²⁸⁶ Tek od toga doba hramovi postupno gube važnost.

Forum u Asseriji i Aequumu dosta su mali, osobito prvi. Okruženi su trjemovima, a svi prostori su mali poput taberna, čak i hramovi i cisterne. Još manji je dosada neobjavljeni forum u Omišlju (*Fulfinum*). Mali forumi su, dakako, takvi zbog malog broja stanovnika. Međutim, razmjerno mali forum u Salonu u odnosu na veličinu grada upozorava da je trgova moglo biti i drugdje, osobito uz hramove. U Aenoni forum je slabo poznat, osim forumskoga hrama o kojem je prije bilo riječi, ali se čini da je ipak bio dosta velik.²⁸⁷ Forum se nalazio uz dužu prometnicu koja je povezivala gradska vrata, a iza hrama je utvrđen ostatak trijema koji je bio na dva kata. U trijemu pred hramom nalazio se prostor posvećen carevima, a na istočnoj strani nimfej.²⁸⁸ Antička Mursa je uz forum imala veliki broj taberna, ako uz taj gradski sadržaj, što je vjerojatno, valja vezati jedan natpis koji ih spominje.²⁸⁹ Od taberna, kao i od foruma nije se očuvalo gotovo ništa.

²⁷⁸ Usp. natp. 229 i 230.
²⁷⁹ Usp. natp. 229 i 230. Zbog toga je i forum u Ninu (Aenona) morao biti niži, sagradio, str. 212. sl. 6.
²⁸⁰ Usp. Natp. Mursa quendam (ad C.II III 4294 i II III 5292 10200) SAMZ XVI 1 205. str. 57 i d.
²⁸¹ Usp. natp. 229 i 230.
²⁸² Usp. natp. 229 i 230. Zbog toga je i forum u Ninu (Aenona) morao biti niži, sagradio, str. 212. sl. 6.
²⁸³ Usp. Natp. Mursa quendam (ad C.II III 4294 i II III 5292 10200) SAMZ XVI 1 205. str. 57 i d.
²⁸⁴ Usp. natp. 229 i 230.
²⁸⁵ Usp. natp. 229 i 230. Zbog toga je i forum u Ninu (Aenona) morao biti niži, sagradio, str. 212. sl. 6.
²⁸⁶ Usp. Natp. Mursa quendam (ad C.II III 4294 i II III 5292 10200) SAMZ XVI 1 205. str. 57 i d.
²⁸⁷ Usp. natp. 229 i 230.
²⁸⁸ Usp. natp. 229 i 230. Zbog toga je i forum u Ninu (Aenona) morao biti niži, sagradio, str. 212. sl. 6.
²⁸⁹ Usp. Natp. Mursa quendam (ad C.II III 4294 i II III 5292 10200) SAMZ XVI 1 205. str. 57 i d.

77 Salonae, floor plan of the forum, 2nd to 3rd century A.D. (after W. Gerber and S. Piplovic)

⁸⁰ M. Štuc, Antika u grad u Hrvatskoj Zagrebu 1970, str. 163 i d. št. 102.

⁸¹ Aquae Iussae, Varazdinške Toplice i na rimske arheološke 1997.

⁸² 101 m na str. 11 i podlje konstante 1997, str. 144 i d. št. 1.

⁸³ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁸⁴ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁸⁵ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁸⁶ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁸⁷ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁸⁸ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁸⁹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹⁰ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹¹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹² M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹³ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹⁴ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹⁵ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹⁶ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹⁷ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹⁸ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

⁹⁹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰⁰ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰¹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰² M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰³ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰⁴ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰⁵ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰⁶ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰⁷ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰⁸ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁰⁹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹⁰ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹¹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹² M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹³ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹⁴ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹⁵ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹⁶ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹⁷ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹⁸ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹¹⁹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²⁰ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²¹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²² M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²³ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²⁴ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²⁵ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²⁶ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²⁷ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²⁸ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹²⁹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³⁰ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³¹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³² M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³³ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³⁴ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³⁵ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³⁶ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³⁷ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³⁸ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹³⁹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴⁰ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴¹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴² M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴³ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴⁴ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴⁵ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴⁶ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴⁷ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴⁸ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁴⁹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵⁰ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵¹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵² M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵³ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵⁴ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵⁵ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵⁶ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵⁷ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵⁸ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁵⁹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁶⁰ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁶¹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁶² M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁶³ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁶⁴ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁶⁵ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁶⁶ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁶⁷ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁶⁸ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

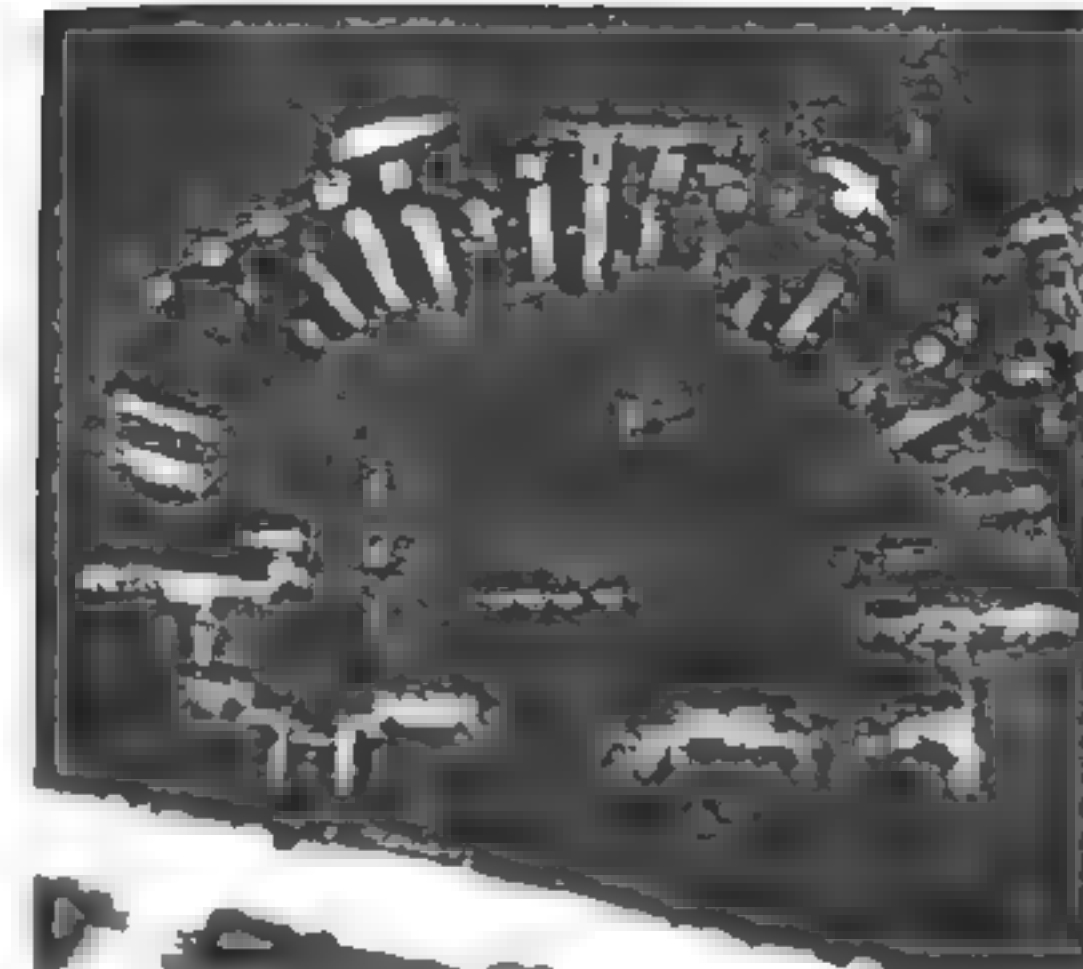
¹⁶⁹ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

¹⁷⁰ M. Štuc, naj st. str. 109 i d. št. 109 i d. št. 109.

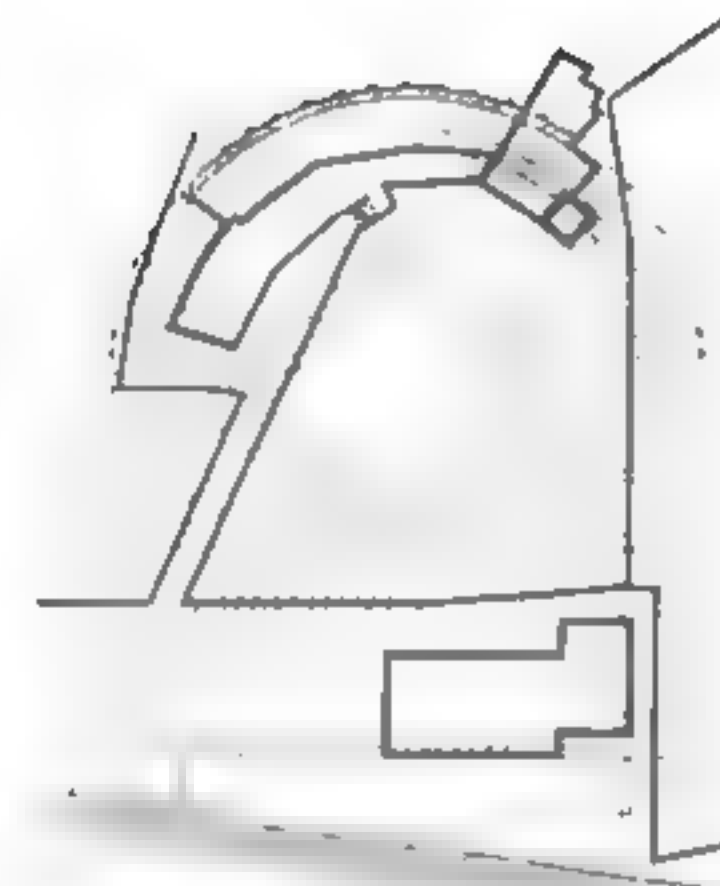
Ostale terme nemaju tako zatvoreni oblik i jasnu funkcionalnu shemu. Vrlo zanimljiv primjer termi kao rastresitih zdanja očuvao se i u histarskom Nezakeju.¹⁰⁵ Zanimljiv je projekt kupališnog sustava s nizom zdanja po vertikalnoj osi prostora u *Aquae Iussae* (sl. 72).¹⁰⁶ On je očito napluskuznije i oblicima najbogatije zdanje, možda čak i u čitavoj Hrvatskoj. Prostorije su vrlo vješto i raznoliko oblikovane. Međutim, zdanje nije u cijelosti istraženo pa to otežava interpretaciju pojedinih dijelova, a i čitave cjeline.

Terme, brojne česme a i rimski način života podrazumijevali su veliku potrošnju vode. Nema dvojbe da su crpilišta, kaptiranje izvora i vodovodi, vodospremnici (*castellum aquae*), distributivni kanali, cijevi i slično - genijalan izum, a opskrba vodom u cijelosti jedno od najvećih rimskih civilizacijskih dostignuća. Vecina gradova imala je razradene sisteme dovoda vode. Gradovi, a osobito terme, iziskivali su rješavanje problema odvoda oborinskih i otpadnih voda. Za te su sustave bili izrađivani kanali različitih profila.

Teatre i amfiteatre posjeduju gradovi s napvišom urbanom civilizacijskom razinom. I teatar i amfiteatar sačuvani su samo u Puli (sl. 78-80, 85)¹⁰⁷ i Saloni (sl. 81-83, 86, 87).¹⁰⁸ Vjerojatno je takvih zdanja bilo još, za što postoje indicije (teatri u Issi (sl. 84)¹⁰⁹ i Naroni,¹¹⁰ amfiteatar u Jaderu¹¹¹ i Mursi¹¹²). To su zdanja koja su zadovoljavala potrebe za spektaklima različitoga karaktera. Predstave i spektakle u teatrima i amfiteatrima posjećivali su i stanovnici obližnjih mjesta i sela, tako da je bio nužan znatan kapacitet gledališta koji ponekad prelazi veličinu samoga grada, kao na primjer u Puli. Predstave su se održavale u doba velikih religijskih svečanosti i sajмова, pa su to bile prigode za okupljanje i uživanje. Što se pak tiče pretpostavke o zadarskom teatru, ona nije osobito vjerojatna.¹¹³

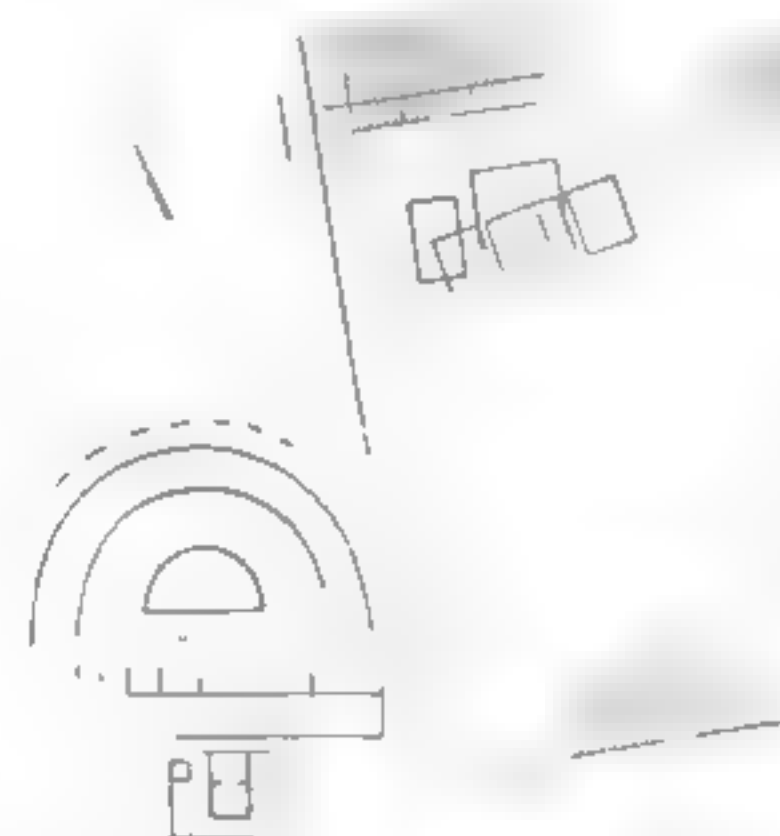
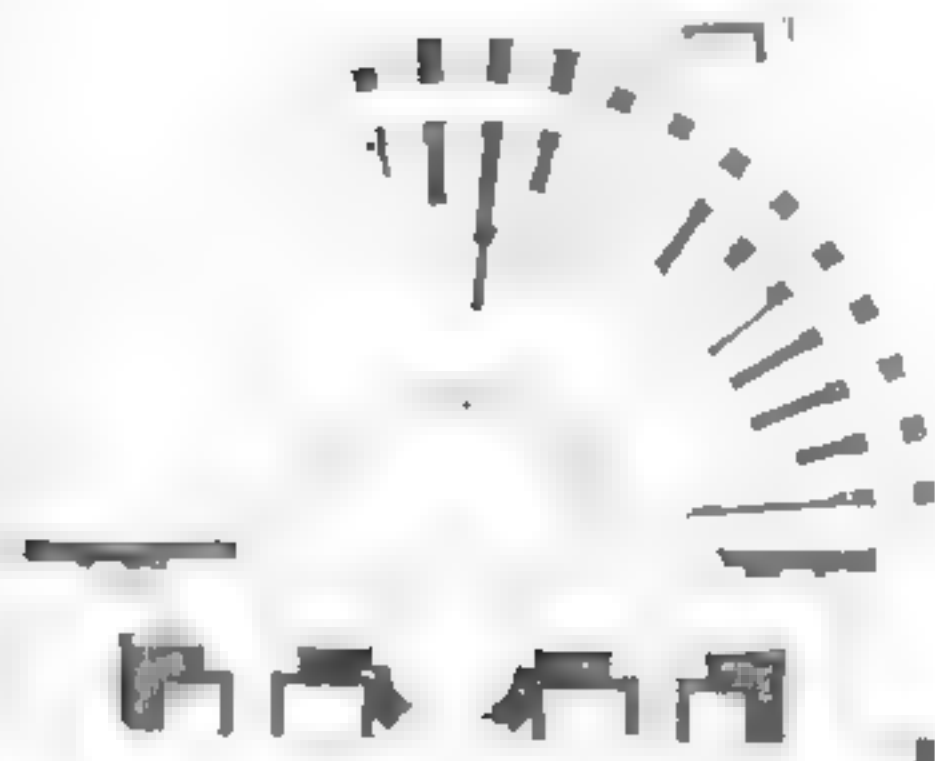

81 Teatar i forum, Salona, snimka iz zraka
Theatre and forum, Salona, aerial view

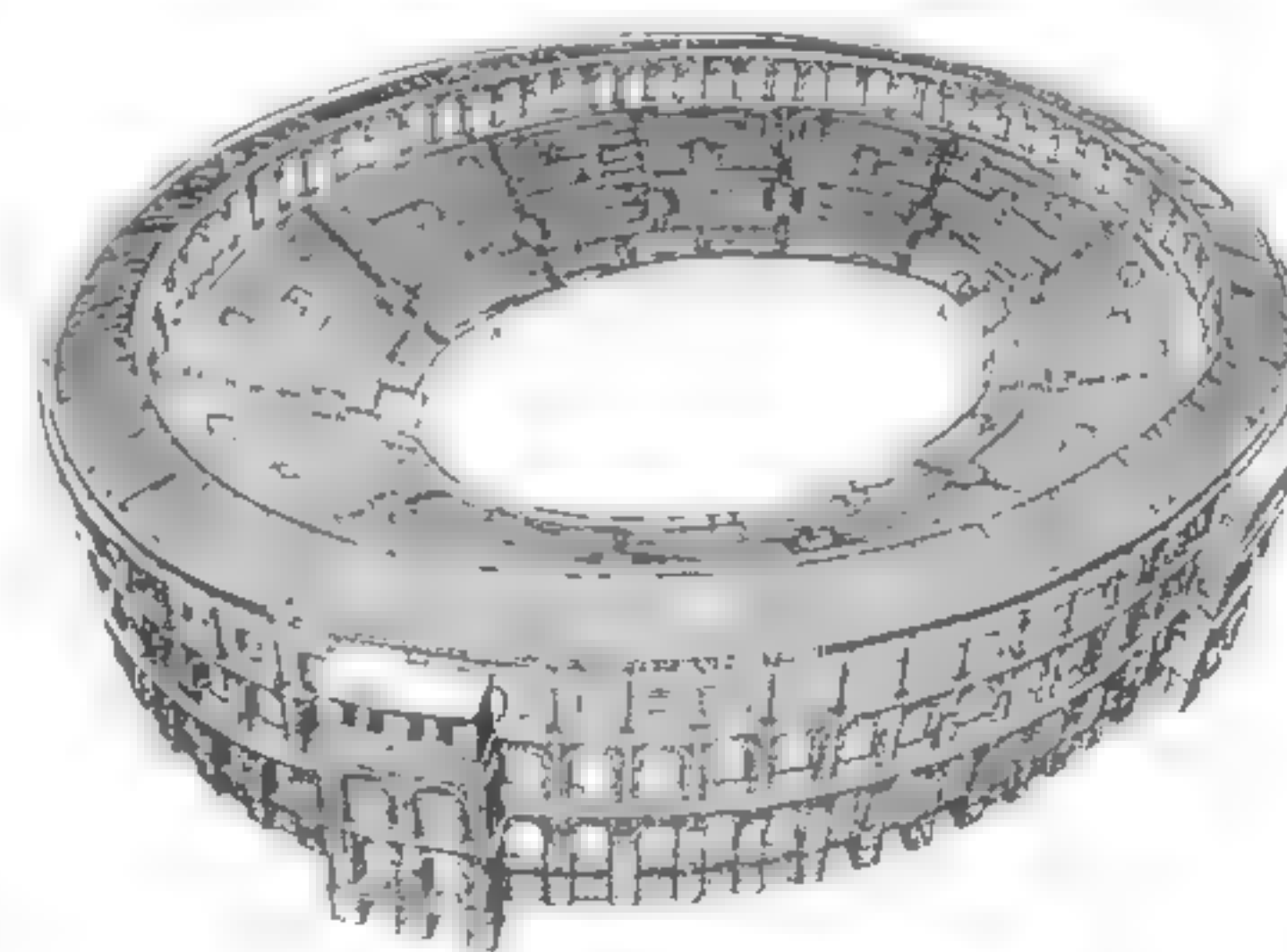

84 Issa, teatar, 1. st. rekonstruirani tlocrt (prema B. Gabricu i sur.)
Issa, theatre, 1st century reconstruction plan (after B. Gabric et al.)

U Puli su postojala čak dva teatra (sl. 78-80). Veći se nalazio izvan grada i bio je podignut na supstrukcijama.¹¹⁴ Na zidanim temeljima, dakle, bile su podignute stepenice gledališta. Scena je dosta jednostavna i neraščlanjena. Bila su dva gledališna pojasa i poviše njih galerija. Scena je naprijed bila raščlanjena na zidom s vrlo plitkim nišama te stupovima koji se izmjenjuju u ritmu jedan dva, dva, jedan itd. Srednja niša imala je vrata i stupove, dok su bočne uže. Iza scene je portik izgrađen u julijevsko-klaudijevsko doba. Manji teatar izgrađen je na padini pri vrhu pulskoga brežuljka pa su prvi redovi gledališta ležali na

82 Salona, forum, teatar, kurija i hramovi, 1. st., tlocrt (prema D. Rendu i Mućeviću)
Salona, forum, theatre, curia and temples, 1st century A.D. plan (after D. Rendu-Mučević)

85 Pola, amfiteatar, 1. st., idealna rekonstrukcija (prema M. Štuc)
Pola, amphitheatre, 1st century A.D. reconstruction (after M. Štuc)

81 Salona, teatar, 1. st. tlocrt (prema E. Dyggve)
Salona, theatre, 1st century A.D. plan (after E. Dyggve)

Amphitheatre, Naima pagoda
5 weeks

Amphitheatre, Naima view
7 in the past

Il *Corriere della Sera* del 26 settembre 1990 pubblicava una notizia sensazionale: l'arrivo a Mosca di un elicotto Mi-8 della Armata rossa, con a bordo il presidente della Repubblica, Carlo Azeglio Ciampi. Il presidente della Repubblica era stato visto in compagnia di un alto ufficiale dell'Armata rossa, il colonnello Vladimir Kuznetsov. I leader comunisti di Mosca, tra i quali il segretario del partito, Boris Yeltsin, si erano recati a fare visita al presidente della Repubblica. Il presidente della Repubblica, Carlo Azeglio Ciampi, era stato visto in compagnia di un alto ufficiale dell'Armata rossa, il colonnello Vladimir Kuznetsov. I leader comunisti di Mosca, tra i quali il segretario del partito, Boris Yeltsin, si erano recati a fare visita al presidente della Repubblica.

1. The first step is to identify the main topic of the document. This is often found in the title or the first few paragraphs.

2. Next, we need to understand the scope of the document. This involves looking at the structure and the content of the different sections.

3. The third step is to analyze the data presented in the document. This may involve looking at tables, graphs, or other visual elements.

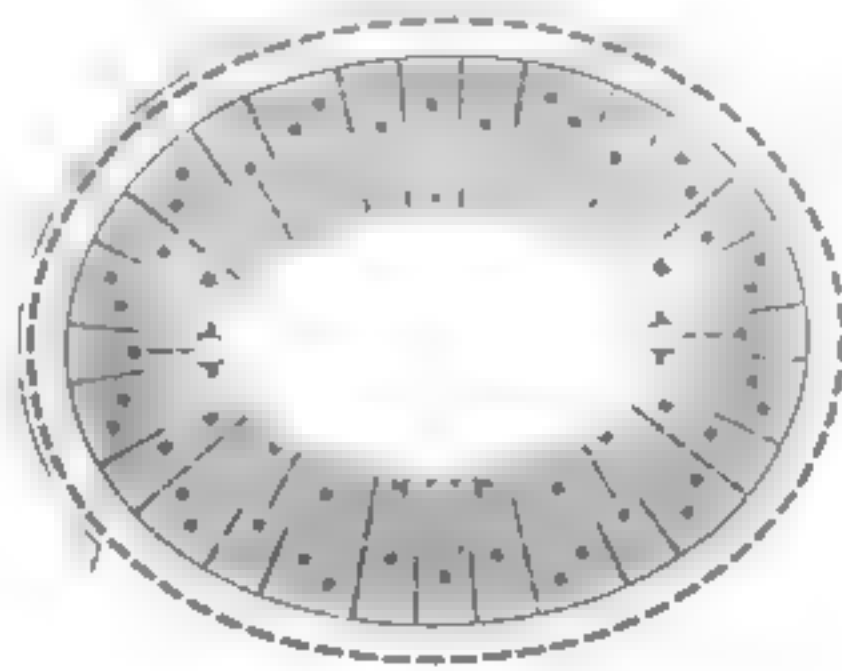
4. Finally, we need to draw conclusions from the data. This involves interpreting the results and making a judgment about the overall findings.

No pumpet zu diesem Topf?
Zander, Pommes, Nudeln und Wurst
geschmack. März 1995 Nr. 49 S. 14
92.5 € (einschl. MwSt.)
Carnegie, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666

[illegible]

priradno pokositi terena bogatije je raskomljena scena većeg teatra. Proscenij je imao tri vrata (kroz apsida). Ovaj teatar je po svoj prilici iz prvih deset hiljada godina.¹¹⁴

Kako to da su u jednom gradu postojala čak dva teatra približno iz istog doba? To dakako nije ništa neobično u nekim izrazito velikim gradovima kao što je Rim.⁴¹⁶ Teoretski je ovo manje zdanje mogao biti i *odetron*, ali se on obično nalazio blizu teatra, a i tipološki je to različito zdanje.⁴¹⁷ S druge strane ima i većih gradova koji nemaju ni jedan teatar.⁴¹⁸

8th Salona, amphitheatre (second half of the 2nd century AD) (prema E. Dugovec)

Na niskoj padini bio je postavljen i salonitanski teatar, tako da je manji dio gledališta imao prirodnu kosinu, dok je znatno veći bio na supstruktiji, na ¹¹⁹ Složena i nišama raščlanjena scena pokazuje da je teatar bio raskošne izradbe. Iza teatra, s južne strane, bio je izgrađen trig s trijemovima te hram gotovo u osi orkestre, što je bilo u vezi s dionizijskim ritualima koji su se održavali oko teatra, tako da je salonitanski teatar vrlo kompleksno i skladno projektirano zdanje. Hram (kao i u Rimu i drugdje), čini s teatrom funkcionalnu cjelinu. ¹²⁰ Jednostavni nimfej na sjevernoj strani vanjskoga plašta važan je element za zadovoljavanje potreba gledateljstva, jer bi zbog dužine predstava gledatelji ožednjeli. Salonitanski teatar pokazuje nekoliko razvojnih faza, što upozorava ne samo na normalan razvitak, nego i na promjene repertoara. Njegovu postaju je razvio vrlo rano, možda već u prvim desetljećima I stoljeća. ¹²¹

Teatar u Isu nije istražen, iako je dobro vidljiv (sl. 84).³²² U njegovom polukružnom gledališnom prostoru smjestio se franjevački samostan, dok vrt ima polukružni oblik orkestre. Osim vanjskoga plašta raščlanjenoga plitkim lezenama očuvao se još hodnik sa svodom, ispod galerije za stajanje. Svod nedvosmisleno pokazuje da je riječ o rimskom zdanju. Međutim, iskopavanja bi mogla utvrditi je li postojao i njegov grčki prethodnik.

U Pulji (sl. 857)⁴²³ i Saloni (sl. 867-873)⁴²⁴ očuvali su se, kako je prije rečeno, osim teatra i amfiteatra. *Munera gladiatoria* su organizirale gradske vlasti ili bogati privatnici, a sastojale su se od okrutnih borba što su često završavale smrću ili teškim ranjavanjem jednoga od suparnika. Zdanja za održavanje tih spektakla bila su vrlo funkcionalna i njihove se arhitektonske karakteristike reflektiraju u svim aspektima suvremenih sportskih borilišta, osobito stadiona. Elipsasto borilište, okruženo gledalištem istoga oblika davalo je optimalnu mogućnost praćenja borbi. Ispod arene pulskoga amfiteatra iskopani su veliki podzemni prostori za sklapanje rekvizitara i druge potrebe. Gledalište je imalo tri kata na svodovima čije su upore tvorili elipsasti prstenovi i radialno postavljeni poprečni zidovi. Vanjski plašt je prošupljen lučnim otvorima s pilonima na nižim katovima i pravokutnim otvorima na najvišem. Efekt rustične monumentalnosti iskazuje tehnika velikih bunjastih blokova što je u skladu sa surovošću gladijatorskih spektakla. Amfiteatar je imao pri zemlje i dva kata. Na posljednjem katu je bila galerija za stapanje. Specifičnost pulskoga amfiteatra su četiri pravokutna nasuprotno postavljena istaka koji strše izvan elipsastoga tlorisa zdanja. Oni su služili kao ulazi sa stubištem za više katove. Takve «kule» nemaju amfiteatri u sjevernoj Italiji i Dalmaciji. Po svojoj prirodi to je posljedica uočavanja prednosti koje nude ulazi izvan perimetralnih zidova, jer gledatelji ne moraju prolaziti kroz gledalište. Uzor spomenutim graditeljskim pojedinostima ponudile su rampe starih kampanskih amfiteatara koje izvana dovode gledateljstvo do najvišega kata.⁴²⁵ Starija i veća pulskoga amfiteatra je iz julijejsko-klaudijejskoga doba, dok je mlada i konačna iz flavijejskoga.⁴²⁶

I u Salonu je amfiteatar slično konstruiran, ali je na sjevernoj strani iskorištena padina terena. Iako su gornji katovi uništeni, ipak ih je moguće rekonstruirati na temelju supstrukcija na južnoj strani zdanja. Dyggve je otvore na vanjskom plaštu rekonstruirao prema pulscom amfiteatru, a to znači da su

15 JULY 2007

Roman Empire 61 AD to 476 AD

[illegible][illegible]

ST 40. H. *Leptothorax* sp. *Leptothorax* *Leptothorax*
10000 10000 10000

1. 在“ ”处填上适当的词。
 2. 在“ ”处填上适当的词。
 3. 在“ ”处填上适当的词。
 4. 在“ ”处填上适当的词。

[illegible]

A letter from the author to the editor of the Journal of the American Medical Association, dated June 1967, is included.

■ Herculeova vrata, Pula pugleda bronza karnela, si po hi
Hercules' gate, Pula, view
from the east late 1st century
BC

dva kata imala lučne otvore, dok su na gornjem bili četvrtasti. U natoc upotrebi krupnih blokova rusični efekt je izostao jer su blokovi izglacani. Klasičnijem ugodaju doprinosili su i polustupovi prislonjeni uz pilone vanjskoga plašta. Salonski amfiteatar je za oko stotinu godina mlađi od pulskoga.¹ Vrlo raskošno uređene svečane lože nalazile su se na sredini dužih strana elipse, a galerija za stajanje bila je na najvišem katu. Oba elementa a možda i neki drugi, bijahu urešeni hermama. Upravo na tim mjestima amfiteatar je doživio promjene u kasnije doba.² Za razliku od pulskoga salonski amfiteatar gotovo da nije imao podzemne prostorije. Postojala je zapravo samo jedna, nešto veća četvrtasta rupa u podu kroz koju se ulazilo u uski i dugački podzemni hodnik što je vodio izvan perimetra građevine. Nepostojanje većeg podzemnog prostora upućuje na to da je logistika za normalno odvijanje igara bila u gladijatorskoj zgradi (*ludus gladiatorius*) u neposrednoj blizini.³ Amfiteatri su arhitektonske gromade – obično smješteni kao u Puli, izvan gradskoga tkiva, ali dobro povezani putovima s gradom i agerom ili su pak smješteni na njegovoj periferiji, kao u Salonu. Time se sprečavao protok mase gledatelja kroz grad.

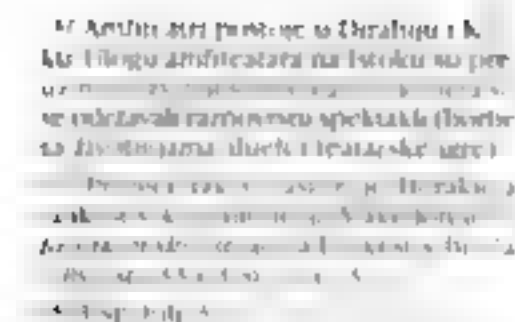
U Zadru je amfiteatar vjerojatno bio pod venecijanskim basunom (forte) izvan jugoistočnih gradskih vrata, tako da njegov izgled nije poznat.⁵⁵⁰ Su je spomene i mali amfiteatar u Burnumu, oblikovan u samom terenu, bez graditeljskih zahvata.⁵⁵¹

Izuznje od Salone u Dalmaciji nema amfiteatara, što je donekle logično jer su takve građevine prvenstveno zapadni kulturni fenomen. Na Istoku ih je vrlo malo,³³⁴ zamjenjivali su ih teatri s višestrukom namjenom. U tim zdama borbe su se odvijale u orkestri, dok gledalište bilo malo povišeno i zaštićeno od zvijeri.³³⁵

U Osijeku je amfiteatar bio označen na starijim gradskim planovima, ali dimenzije, izgled, kapacitet i točan tlocrt ipak nisu poznati.³³ Plan donosi samo opći, lako prepoznatljivi amfiteatralni oblik. Pretpostavlja se da su amfiteatri, barem prividnog karaktera, postojali i u nekim drugim mjestima, kao i u vojnom logoru u Tuluju, ali do sada nisu otkriveni.

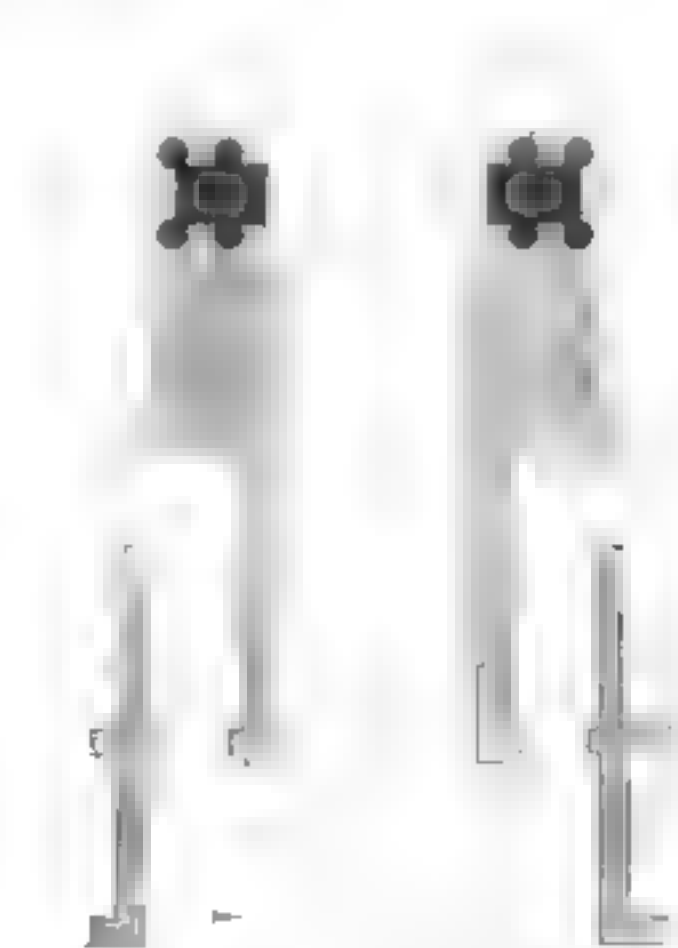
U sistemu fortifikacija, koje su posjedovali svi antički gradovi na Jadranu nalaze se i raskošno artikulirana i ukrašena gradska vrata. Fortifikacije i gradska vrata izrađuju se i ukrašavaju u skladu s razvitkom obrambenoga znanja, ali vrata su ipak i vanjsko lice grada. Sigurno je da je svaki grad želio zabljesnuti putnika i namjernika već pri prvom susretu.

Najstarija poznata gradska vrata su tzv. Herkulova vrata u Puli na čijem je ključnom kamenu lik herosa i toljaga sa strane (sl. 88).³⁵⁵ Vrata su duboka, razmjerno uska, prolaz je nadsvođen. Impozira njihov monumentalna jednostavnost. Ona potječu približno iz doba nastanka kolonije u Puli. U njima se nije spuštala rešetka. Druga su puljska vrata tzv. *Porta Aurea* (sl. 89). Ona su unáštena u XIX st. ali stare gravire pokazuju njihov izgled, a tlocrt su otkrila iskapanja. Sastojala su se od tri prolaza. Sredisnji, kolski, zatvarao se klizecim rešetkama. Dubina vratiju je znatna. Bočni, pješaki prolazi zakretali su pod kutom od 90°, što je vrlo lukavo obrambeno rešenje. Vrata su flankirale kvadratne kule.³⁵⁶ Budući da je na ova vrata izbio *decumanus maximus* očito je da su morala biti lijepo urešena. Ona su iz zadnjih desetljeća stare ere, ali starija od Slavoluka Serguejevaca koji se na njih naslonio s unutrašnje strane grada.

Izobolena vrala nivo insula kade na
strane 94, na 60 se surmo avad namo
namo raket 16 raka 7 up 6, 5 fider 134
namo the Poda Ene avhangavale
Namo avhangavale Namo avhangavale

¹⁰ *Id.* 1047 (noting that the Supreme Court has not yet ruled on the constitutionality of the federal death penalty).

H9 Pola, Porta Aurea, kasno I st. prije Kr. dobt (prema
G. Heide)

Polá, Porto Alegre late 1st century B.C., plan (after G. Fischer)

H. Kahler: Porta Caesarea in Salona
 in: *VAHJ*, 51 (2005), str. 110-111
 10 O tome uop. A. Cambi: *Zemski blokovi*
 u srednjem i kasnom rimskom dobu
 (Salona), Dalmacija, VAHJ, LXV (2011),
 196-205, str. 191-192
 11 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 12 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 13 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 14 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 15 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 16 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 17 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 18 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 19 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 20 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 21 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 22 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 23 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 24 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 25 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 26 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 27 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 28 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 29 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 30 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 31 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 32 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 33 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 34 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 35 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 36 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 37 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 38 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 39 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 40 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 41 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 42 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 43 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 44 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 45 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 46 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 47 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 48 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 49 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 50 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 51 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 52 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 53 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 54 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 55 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 56 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 57 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 58 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 59 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 60 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 61 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 62 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 63 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 64 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 65 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 66 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 67 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 68 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 69 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 70 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 71 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 72 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 73 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 74 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 75 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 76 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 77 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 78 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 79 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 80 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 81 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 82 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 83 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 84 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 85 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 86 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 87 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 88 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 89 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 90 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 91 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 92 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 93 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 94 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 95 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 96 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 97 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 98 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 99 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 100 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111

90 Porta Caesarea, Salona, pogled s istoka rano I st.
 Porta Caesarea, Salona, view from the east early 1st century AD

Izuzetno kvalitetno rješenje gradskih vrata pokazuju tzv. *Porta Caesarea* u Saloni (sl. 90-92)¹⁰ koja su u kasnoj antici bila zadržana kao neka vrsta trijumfalnoga luka, jer su širenjem gradskoga prostora izgubila fortifikacijsku funkciju.¹¹ Njih su s vanjske strane flankirale osmerokutne kule, a bio je neobično bogato rascjepljen i gornji kat s lučno rastvorenom šetnicom. Ovo arhitektonsko rješenje potječe s kraja Augustova vladanja, a zamjenjuje starije iz republikanskoga doba, ali o tome se zna samo toliko da su u megalitskim zidinama postojala vrata, što se vidi po zakostrenosti i odnosu prema pravcu njihova protezanja.¹² Logično bi bilo da su ranija vrata bila slična nasuprotnim, na zapadnoj strani, koja je Dugge nazvao *Porta Graeca*.¹³ Ona su imala približni oblik slova H s nepotpuno spojenom vodoravnom hasiom ostavljajući samo uzak prolaz za kola i ljude. Očito je da su gradska vrata u prednirimskim desetljećima imala dosta jednostavne forme koje će se postupno razvijati

91 Salona, Porta Caesarea, tlocrt (prema H. Kahleru)
 Salona, Porta Caesarea, plan (after H. Kahler)

92 Salona, Porta Caesarea, idealna rekonstrukcija (prema H. Kahleru)
 Salona, Porta Caesarea, ideal reconstruction (after H. Kahler)

93 Dvojna vrata, Pula, pogled s istoka I st.
 Twin Gate, Pula, view from the east 1st century AD

Zanimljivo je i rješenje gradskih vrata u Naroni koja su smještena u jednom istaku što slični kuli, čiji su vanjski i unutrašnji zidovi imali prag sa stozerima za snažne drvene vratnice. Ta su se vrata nalazila na važnoj sjeverozapadnoj prometnici, što od Salone preko dalmatinske unutrašnjosti vodi prema forumu.¹⁴

Slično kao u Saloni, samo znatno manje raskošno rješenje pokazuju i zna gradska vrata Aquinuma koja su bila flankirana istaknutom okruglom kulom na osmerokutnoj bazi radenoj od velikih blokova.¹⁵ Ovo je jednostavnija varijanta salonitanskih *Porta Caesarea*. Njihova taktička dubina je neznatna. Iako su jednostavnija, ona su ipak kasnija.¹⁶

I gradska vrata u prednirimskim zidinama u Asseriji, poput *Porta Caesarea* u Saloni, pretvorena su u II st. u neku vrstu trijumfalnoga luka.¹⁷ To je ta kodir raskošno rješenje s polustupovima i ankom te carskim ikonografskim karakteristikama (bikovske glave) i natpisom u čast Trajana. Vjerojatno je rimska vojska na putu prema Daciji prošla preko Asserije.¹⁸ Komemorirajući carevo kretanje, gradske su vlasti po svojoj prilici željele odati počast caru i vojsci.

Zanimljiva rješenja gradskih vrata mogu se vidjeti u Zadru i Puli. U Zadru su glavna vrata, na koja u pravcu istoka izbija dekanan, dosta slična salonitanskim, ali ipak manje raskošna i s kulama koje su do polovice utopljena u zidnu masu te su tako više dekorativno rascjepljenje nego obrana.¹⁹ U Puli su, osim prije spomenutih Herkulovih i Zlatnih vrata, odlično očuvana i Dvojna vrata

10 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 11 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 12 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 13 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 14 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 15 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 16 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 17 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 18 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111
 19 H. Kahler: *op. cit.*, str. 110-111

see Pavanić (1976), 200-1976-1
 Arh. i l. Caperna di p. en. be. stonche. Ro-
 vigo. br. 9-1978 str. 203-1 d.

1. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

10. Ant. (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

11. *Zaninje*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

12. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

13. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

14. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

15. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

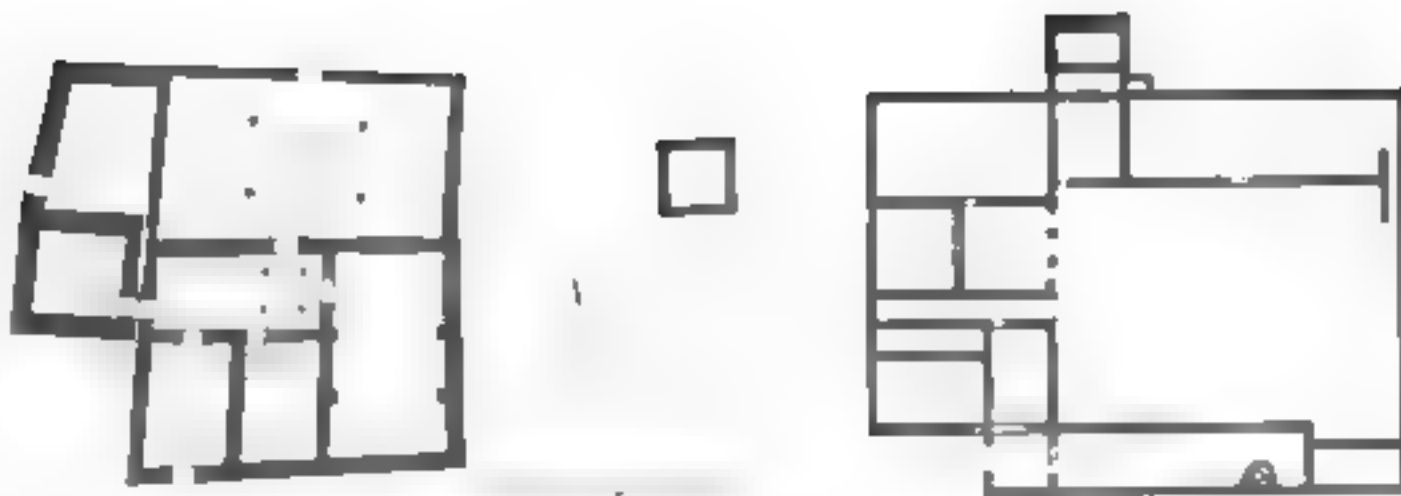
16. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

17. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

18. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

19. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

20. *Radurica*. La villa rustica di Sesto
 Apuleo (Lima perov. S. (Dumina di V.)
 strada 500 e. (Dumina di V.) (Dumina di V.)
 strada di archeologia. ston. Pavanić
 Venezia, Trieste. br. 42-1920 str. 15-1 d
 1-2-10. Ant. Ant. grad u Hrvatskoj
 Zagreb 1970 str. 215-221-219 d. 1 d.

103 Labinica (kraj Poreča), villa rustica, I. st. tlocrt
 (prema B. Hakovcu)

Labinica (near Poreč), villa rustica, 1st century
 A.D. plan (after B. Hakovc).

104 Šijana (kraj Pule), villa rustica, I. st. tlocrt (pre-
 ma A. Gmura)

Šijana (near Pola), villa rustica, 1st century A.D.
 plan (after A. Gmura).

Zanimljivo je da je stambena arhitektura u Dalmaciji vrlo slabo očuva-
 na. Jedan primjer je navodna palača rimskoga namjesnika provincije Dalmat-
 ije u Saloni.³⁷⁸ Ta zgrada bila je u cijelosti iskopana za vrijeme Drugog svjet-
 skog rata, ali je poslije zatrpana. Rezultati iskopavanja, pa čak ni tlocrt, nisu ni
 kada objavljeni. Ta se kuća sastojala od nekoliko prostorija i jednog dvorišta.
 Ona prema parametrima rimskih gradskih kuća nije neka osobito raskosna
 građevina, ali njezinu važnost otkrivaju bogati mozaici o kojima će kasnije
 biti riječ. Očito je da je kuća bila prizemina, zapravo jedna vrlo jednostavna
 varijanta rimskoga tipa (*insula*).³⁷⁹

Neke kuće su djelomično istražene u Zadru.³⁸⁰ Jedna je sa svojim peristi-
 lom također pripadala tipu prizemnoga zdanja. I tu zgradu grubo možemo svr-
 stati među privatne kuće tzv. pompejanskoga tipa. Vjerojatno je da su u Zadru
 mahom bile takve kuće koje su zauzimale dio jedne gradske urbanističke jedni-
 ce (sl. 106).³⁸¹ Jedna kuća s peristilom, dakle istoga tipa, otkrivena je i u Puli (sl.
 107).³⁸² U Istri i Dalmaciji nema ostujske najamne kuće na više katova (*domus*).

Još jedan primjer je kuća razmjerno nedavno iskopana u Saloni koja je
 imala kontinuitet od kasnorepublikanskoga doba do kasne antike. Međutim,
 ono što je od arhitekture ostalo ipak je uglavnom iz kasne antike.³⁸³ Ona je
 pačetvorinastoga tipa, u osnovi samo s tri prostorije. I ovo zdanje pokazuje
 skromnost stambene arhitekture u gradovima.

Znatno više pažnje trebat će ubuduće posvetiti stambenoj arhitekturi.
 Tada će tek biti moguće raspravljati o standardu života antičkih gradova u na-
 šim krajevima.

105 Muline, tlocrt villa
 rustica, I. st. tlocrt
 (prema B. Hakovcu)

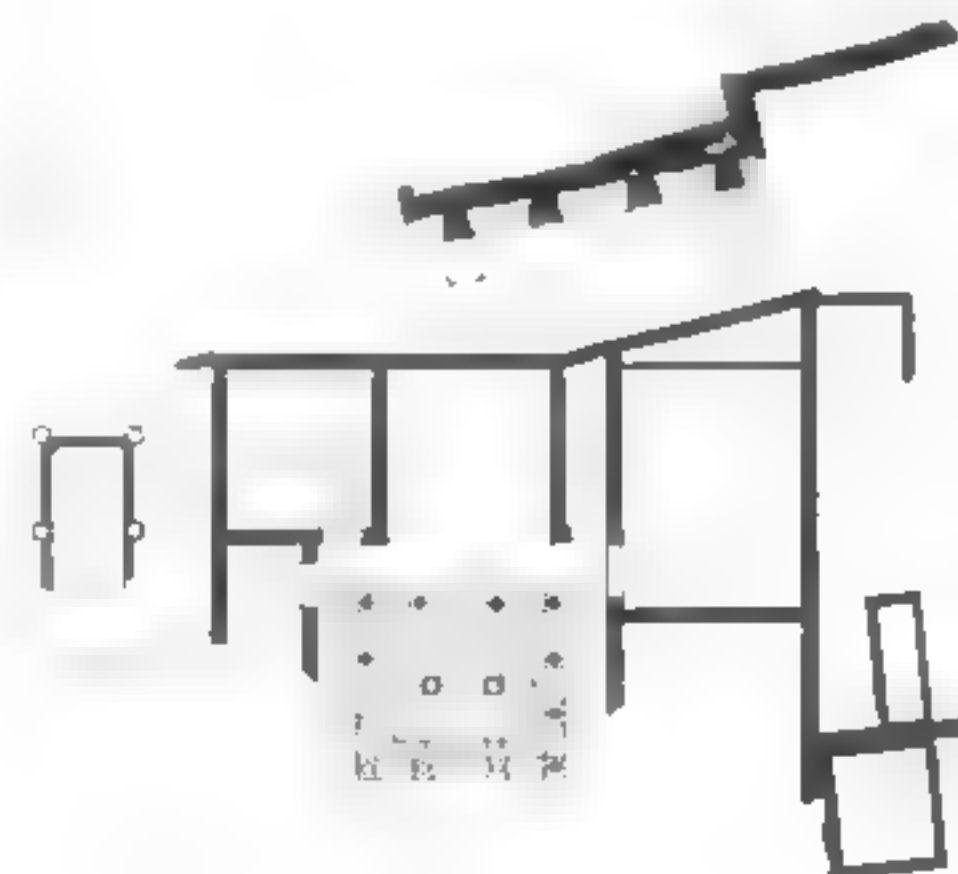
Muline, groundplan
 villa rustica, 1st cen-
 tury A.D. (left); mo-
 saicium, 4th or 5th
 century (right) (after
 M. Smič).

106 Jader, rimska kuća, I ili II st. tlocrt (prema B. Hakovcu)

Jader, Roman house, 1st or 2nd century A.D., plan (after B. Hakovc).

SKULPTURA

Razvitak rimske skulpture na području Hrvatske može se pratiti približno od sredine I. st. prije Krista. U rimskim gradovima postoje javne i privatne skulpture. Ta podjela ovisi o tome tko skulpturu naručuje. U prvu i drugu skupinu, ovisno o naravi, može spadati službena i kulturna, a u drugu kulturna i sepulkralna plastika. I portretne statue mogu biti javnoga i privatnog karaktera. Javne su kipovi careva, članova njihovih obitelji te osoba kojima gradovi ili neke druge zajednice u znak zahvalnosti podižu javne spomenike. Međutim, postoji i niz drugih podjela. Većina javnih spomenika može se smatrati i službenim. S rimskom penetracijom i dolaskom italiskoga življa na suprotnu obalu Jadrana pristigli su i majstori kipari i klesari, koji ustrojavaju radioničku produkciju. Pojedinaac je u radionici samo sudionik u procesu rada. Praktički samostalnoga kipara nema, osim pojedinačnih putujućih majstora. Jedan od njih je jedan čak i imenom zasvjedočen u Dalmaciji. Radionički karakter ima čitava antička umjetnost već od svojih početaka, ali to nema negativno značenje kao danas. I vrhunski antički majstori bili su poduzetnici, ali je njihova ruka uvijek prisutna u djelu, bez obzira na brojne suradnike. Međutim, u većini, prvenstveno zanatskim radionicama, riječ je ipak o produkciji, a rijetko o pojedinačnoj kreaciji.

107 Pola, rimska kuća s peristilom, I ili II st. tlocrt (prema G. Fischeru)

Pola, Roman house with a peristyle, 1st or 2nd century A.D. plan (after G. Fischer).

Skulptura se, dakle, u velikim količinama producira na licu mjesta, osobito u većim gradovima hrvatskoga priobalja. To je bila nužnost, jer se bez toga nije dalo zamisliti normalno funkcioniranje nekoga grada. Osobito je brojna i kvalitetna lokalna salonitanska plastika, iako su i drugi gradovi imali svoju vlastitu kamenoklesarsku produkciju. Međutim, mnoge su skulpture importirane iz središta produkcije (Rim, Atena ili Mala Azija).

Javna (službena) skulptura

Dilema je mogu li se skulpturi pripisati slavoluci i slični javni spomenici. U većini slučajeva to su spomenici čija je osnova zidana iz velikih kamenih blokova, dok su samo neki dijelovi ukrašeni reljefima ili slobodnom skulpturom. Službenoj skulpturi pripadaju i drugi javni spomenici koje postavljaju lokalne vlasti ili privatne osobe u službene svrhe. Istoj skupini valja pribrojiti i skulpturu koja krasi javna zdanja.

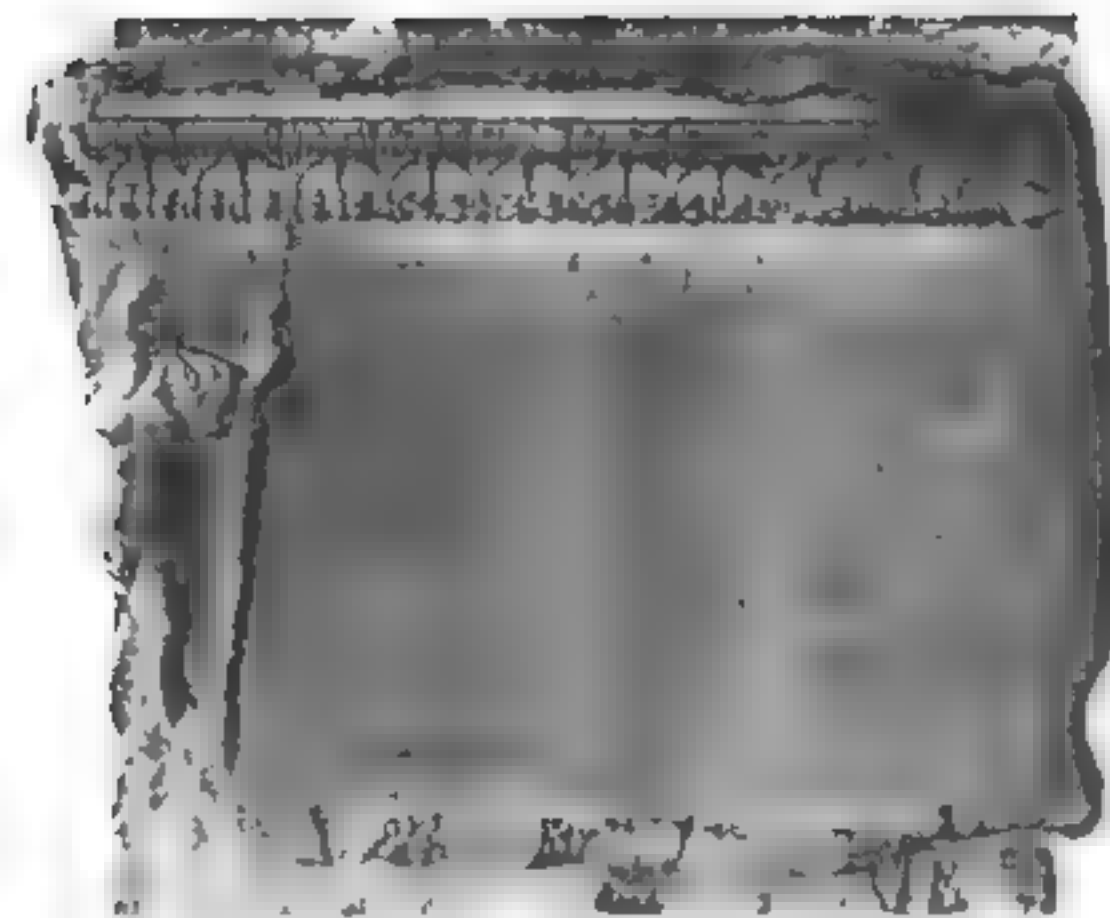
Najznačajniji i najbolje očuvani primjer skulpture službenoga karaktera je monumentalni Slavoluk Sergijevaca u Puli (sl. 108) koji je, osim slavolucne arhitekture, imao reljefe i dekoraciju, a na atici slobodne statue (sačuvane su samo baze s imenima).³⁸⁴ Na bazama su stajale skulpture triju najviših dužnosnika kolonije iz obitelji Sergijevaca (L. Sergius Lepidus je bio visoki vojni časnik - *tribunus militum*), dok je u jednom međuprostoru naknadno bio postavljen kip Salve Postume, vjerojatno Lepidove žene. Na temelju sitne baza i rupa za ukotvljavanje statua na sraznjoj strani slavoluka G. Fischer drži da su tu stajale još i druge statue, po svoj prilici Viktorija ili neke druge personifikacije.³⁸⁵ Međutim te su statue morale biti okrenute na suprotnu stranu, a to znači da ih nema tko gledati, jer su slavoluk praktički dodirivala gradska vrata (*Porta Aurea*). Rupe su, stoga, ipak služile samo za jedan kip. Reljefi su razmjerno plitki, a tematika je posuđena iz trijumfalne ikonografije, iako Slavoluk Sergijevaca nema nikakve veze s trijumfom. Viktorije na kolima u tri, girlande što nose eroti ili pak obješene o rogove bukranija te tropaioni, akantusove vitice i loza već su videne scene na brojnim javnim spomenicima u Rimu.³⁸⁶ Vrlo zanimljivo je pitanje koji su majstori radili Slavoluk i zbog čega je upotrijebljen upravo takav tip spomenika i takva ikonografija, ali je na to pitanje teško odgovoriti. Lako je moguće da je obitelj Sergijevaca pravo podizanja slavoluka na istaknutom mjestu svojim ugledom i novcem ishodila od lokalne vlasti. Spomenik je, po svoj prilici, radila ista radionica koja malo kasnije podiže i ukrašava forumske hramove u Puli, ali iako postoji stilska srodnost dekoracije i kapitela Slavoluka i forumskih hramova u Puli, ipak ih vjerojatno nisu radile iste ruke.³⁸⁷ U Puli se oformila dobra kamenarska radionica što je bila u stanju isklesati i jedan i drugi spomenik. Ako je među njima razlika od dvadesetak godina, tada je hram djelo jedne nove generacije majstora. Neki su motivi već tada izgubili svoje izvorno značenje. Nešto manji broj motiva je općega karaktera. Što se vremena nastanka tiče riječ je po svoj prilici o kreaciji iz doba oko godine 10. prije Krista.³⁸⁸

108 Slavoluk Sergijevaca, pogled na posreće s vanjske strane Pula kraj I st. prije Kr.
Arch of the Sergii, view from the outside Pula end of the 1st century B.C.

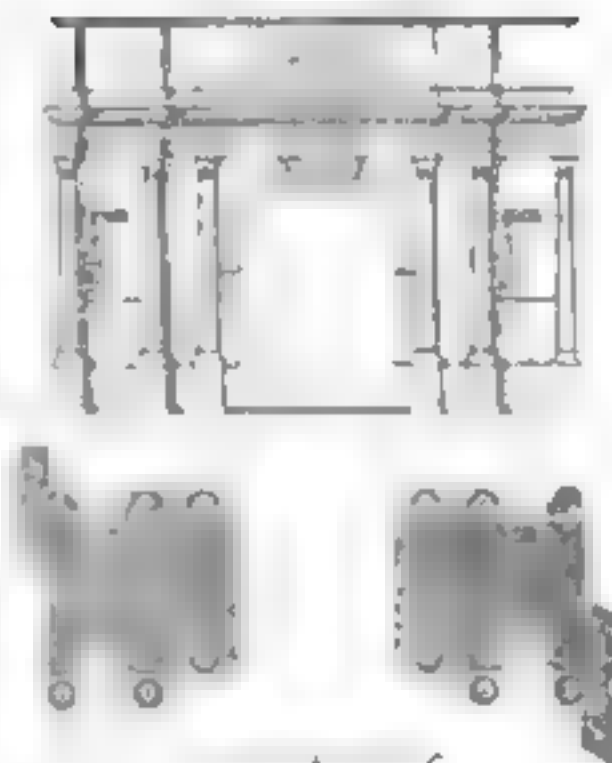
la od lokalne vlasti. Spomenik je, po svoj prilici, radila ista radionica koja malo kasnije podiže i ukrašava forumske hramove u Puli, ali iako postoji stilska srodnost dekoracije i kapitela Slavoluka i forumskih hramova u Puli, ipak ih vjerojatno nisu radile iste ruke.³⁸⁷ U Puli se oformila dobra kamenarska radionica što je bila u stanju isklesati i jedan i drugi spomenik. Ako je među njima razlika od dvadesetak godina, tada je hram djelo jedne nove generacije majstora. Neki su motivi već tada izgubili svoje izvorno značenje. Nešto manji broj motiva je općega karaktera. Što se vremena nastanka tiče riječ je po svoj prilici o kreaciji iz doba oko godine 10. prije Krista.³⁸⁸

³⁸⁴ G. Fischer, *Arco dei Sergii a Pola* (Venezia 1971) str. 1 i d. G. Fischer, *Das römische Pola*, str. 58 i d. R. Matijević, *Antika Pula i okolice*, Pula 1990, str. 103 i d., s brojnim slikama.
³⁸⁵ G. Fischer, *mit* d. str. 50.
³⁸⁶ To su elementi koji se nalaze na mramoru i travertinu iz rimskih spomenika, vidjeti U. Hübner, *Die römische Kunst*, Berlin 1967 str. 79 i d. s slikama.
³⁸⁷ G. Fischer, *mit* d. str. 50.
³⁸⁸ To su elementi koji se nalaze na mramoru i travertinu iz rimskih spomenika, vidjeti U. Hübner, *Die römische Kunst*, Berlin 1967 str. 79 i d. s slikama.

110 Asseria. Trajanov slavoluk s vjerske strane ulaznih vrata, drugo desetljeće II st. (rekonstrukcija prema H. Leblu i W. Walbergu)

Asseria, the Gate of Trajan, view from the outside, second decade of the 2nd century AD, sketchal rekonstrukcija prema H. Leblu i W. Walbergu

112 Trajanov slavoluk, konzola s prikazom fantastičnog bika (čovjek-bik), vapnjenac Asseria, AM Zadar
The Gate of Trajan, console showing a fantastic creature (man-bull), limestone, Asseria, AM Zadar

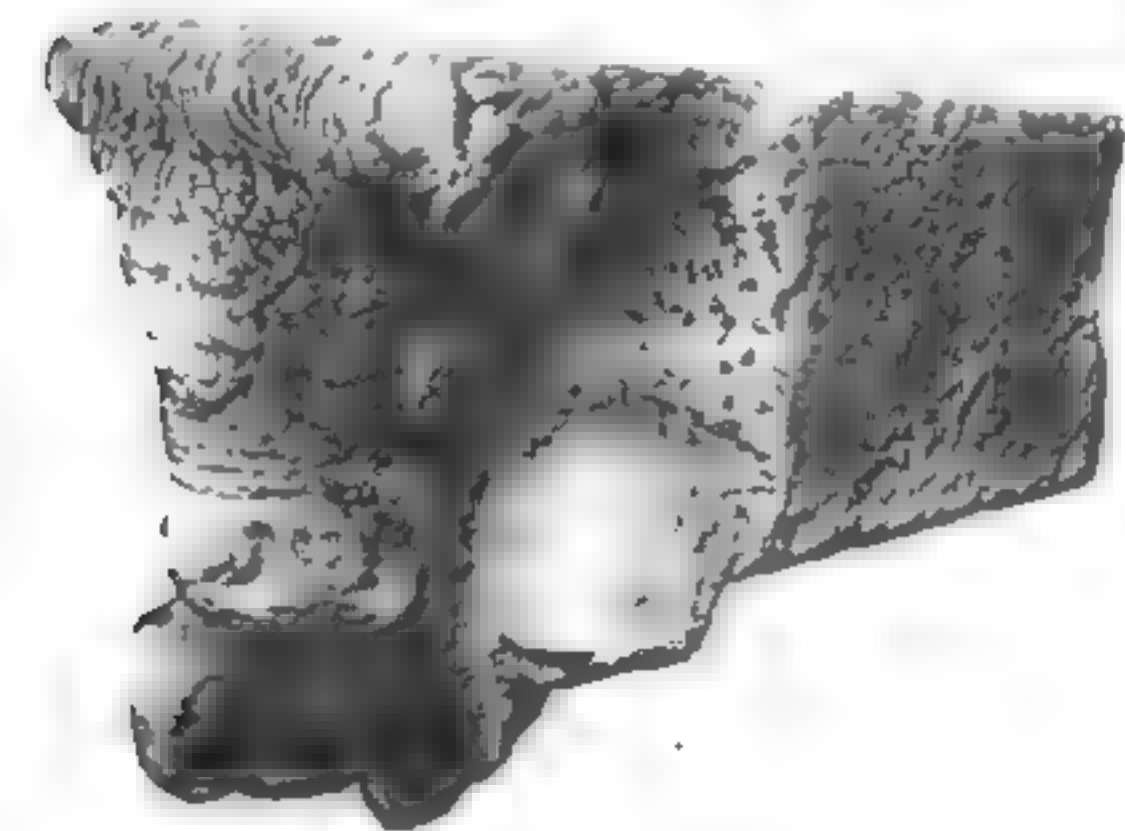
100 Relief nimfeja na tzv. Porta Caesarea, mramor, Sakona, početak I st. AM Spilak

Relief of the nymphaeum at Porta Caesarea, marble, Sakona, early 1st century AD, AM Spilak

Kasnoaugustovskom ansamblu (nimfeja) salonitanskih *Porta Caesarea* pripadao je jedan friz na kojemu su bili prikazani bogovi od kojih se očuvala samo naga figura božanstva (sl. 109).³⁹⁹ Desno od ove figure vjerojatno nije bilo drugih likova. Je li lijevo od nje bilo drugih figura teško je kazati, jer je blok odlomljen. Modelacija figure, obrubne lezbičke kime i astragala izrazito je klasiističke naravi što je u skladu s ostalom dekoracijom sklopa. Lik Jupitera je kvalitetno izrađen, osobito muskulatura. Ovaj relief pokazuje privrženost klasičnim shemama što se vidi po strogom poštovanju okvira i razmjerno maloj figuri. Čudno je što je velika površina friza bez figura.

U sklop službene umjetnosti spadaju i gradska vrata u Asseriji koja su u Trajanovo doba bila pretvorena u neku vrstu slavoluka (sl. 110).⁴⁰⁰ Zanimljivo je usporediti način prihvaćivanja uz vrata slavoluka Sergijevaca u Puli i slavoluka u čast Trajana u Asseriji. Prvi slavoluk je bio podignut tek do *Porta Aurea* i bio je predviđen za gledanje s unutrašnje strane grada. Njegova je poru-

99 H. Kuttler, *Porta Caesarea in Salonitum*, *MDLVI*, 1900, 54, str. 20, tab. VII, 2.
400 J. Spilak, *ibid.*, 515.

111 Trajanov slavoluk, konzola s protomom bika, vapnjenac, Asseria, AM Zadar
The Gate of Trajan, console with a bull protome, limestone, Asseria, AM Zadar

ka namijenjena pulskim građanima. Naprotiv, vrata u Asseriji su okrenuta licem prema van. Ako je slavoluk doista bio podignut u čast Trajanove vojske koja je tuda prolazila odlazeći u II Dacki rat, tada je njegovo mjesto logično. Iako se na vratima nalazi posvetni natpis u čast cara, to ipak bijaše lokalna namidžba. Vrata slavoluk nosi carsku ikonografiju, što osobito otkrivaju konzole s bikovskim (sl. 111) i mješovitim bikovsko-ljudskim (sl. 112) glavama koje simboliziraju snagu i sreću carske vlasti.⁴⁰¹ Zanimljivo je da se takve fantastične figure nalaze i na konzolama sjevernih vrata Dioklecijanove palače, što je jasan dokaz njihova karaktera i carskoga podrijetla.⁴⁰² Bikovsko-ljudska nije savina dugo se održala i u ikonografiji carskog doba.

Jedna konzola iz Tilurija u obliku protome bika nosila je sličnu simboliku svojstvenu zdanjima službenoga karaktera.⁴⁰³ Ova je protoma kvalitetnija i ranija od slične na slavoluku-vratima u Asseriji.⁴⁰⁴ Mora se pretpostaviti da je konzola iz Tilurija, iz doba, dakle, kad je Tilurij još uvijek bio vojni logor. Nema dvojbe da su te skulpture bile izrađene u Dalmaciji.

Pulska *Porta Gentina* (sl. 93) za razliku od ostalih gradskih vrata, nisu osim kasetona, vegetabilne dekoracije i kapitela, imala drugih ukrasa, a osobito figurativnih prikaza.⁴⁰⁵ Međutim, čini se da su na ključnom kamenu mogle biti klinovima pričvršćene dekoracije kopli danas više nema.

U javnu i službenu umjetnost valja uključiti i ambieme što su stajali na raznim mjestima u gradovima, a najčešće na gradskim vratima. Te skulpture su jedne rimske javne ikonografije čija je zadaća unapređenje rimske državne i carske propagande, ali ona dobro odgovara municipalnim potrebama. Primjeri takve ikonografije su likovi Jupitera Amona na forumima u Puli (sl. 113, 114),⁴⁰⁶ Zadru (sl. 115, 116),⁴⁰⁷ Saloni⁴⁰⁸ i dr. Maskeroni i glave Jupitera Amona nisu svjedočanstvo ranoga prihvaćanja egipatske religije, nego je to aluzija na Augusta koji se vrlinom i djelom smatrao nastavljateljem Aleksandra Velikoga (obojica su osvajači Egipta). Pulska i zadarska pilastri-nosači čiji se likovi Amona izravno oslanjaju na dekorativne uzore Augustova foruma u Rimu,⁴⁰⁹ datiraju se u Tiberijevo doba. Međutim, osim kvalitetno izrađenih primjeraka ima i znatno lošijih kao što su oni na sličnim pilastrima-nosačima pluteja iz Pule,⁴¹⁰ kojima se ne zna preciznije podrijetlo. Zbog grube izvedbe i nekontrolirane upotrebe bronzirajućeg svrtla oni se ne mogu datirati prije druge polovice III st.⁴¹¹ Nije isključeno da su takvi pilastri pripadali nekom od rekonstrukcijskih zahvata na forumu prema ranijim predlozima. Međutim, u kasnije doba, upravo u doba Dioklecijana, egipatska umjetnost igra značajnu ulogu zbog Dioklecijanove političke uloge i vojne djelatnosti u Egiptu,⁴¹² o čemu svjedoče brojne sfinge i drugi kipovi u splitskoj palači.⁴¹³ Na plutejima u Puli što su stajali među širokim stupovima s Amonovim glavama nalazili su se prikazi Tritona i drugih motiva morskoga *thyasosa* te orlovi koji nose girlande.⁴¹⁴ I ti su motivi proistekli iz državne i carske ikonografije, osobito omuljene u doba Augusta.

U Zadru se, na žalost, nisu očuvala pregradna ploča, ali prema hvatištu na gornjem rubu izgleda da su na njima bile girlande, bez erota. Slično je bilo i na gornjem katu trijema zadarskoga foruma, što pokazuje jedna djelomično očuvana ploča na kojoj su eroti što nose girlandu.⁴¹⁵ Ova posljednja je iz kasnijega doba, ali je po svojoj prirodi namjera graditelja bila da se kasnija dekoracija

99 H. Kuttler, *Porta Caesarea in Salonitum*, *MDLVI*, 1900, 54, str. 20, tab. VII, 2.
400 J. Spilak, *ibid.*, 515.

401 J. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

402 M. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

403 H. P. L'Orange, *Die Bismuse der Antike*, *Leiden*, 1900, 1, str. 10, slika 10.

404 J. Spilak, *ibid.*, 515.

405 J. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

406 M. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

407 M. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

408 M. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

409 M. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

410 J. Spilak, *ibid.*, 515.

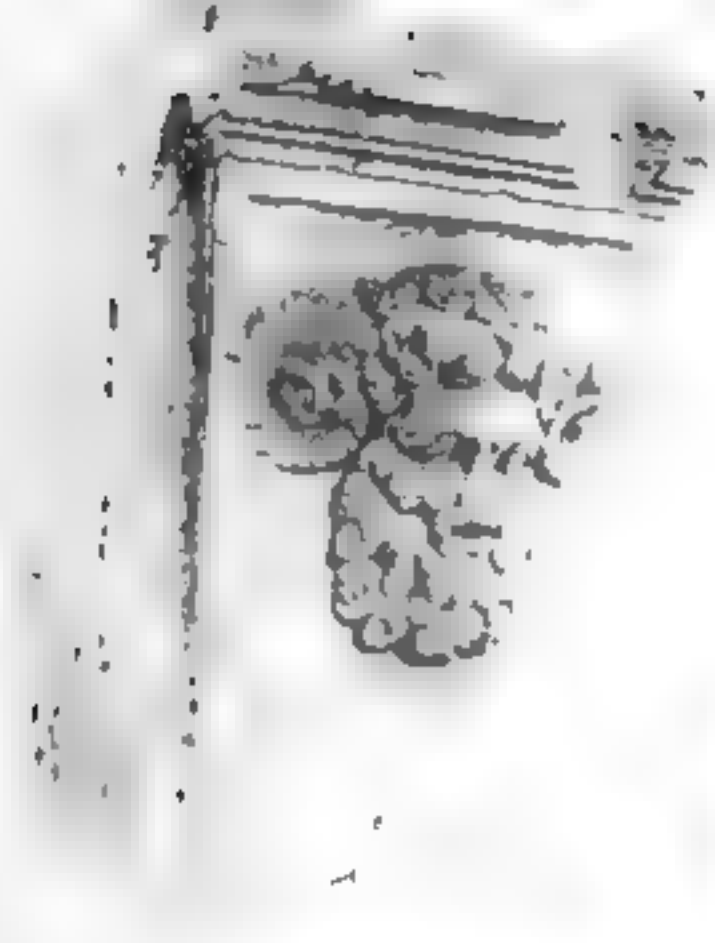
411 J. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

412 M. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

413 M. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

414 M. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

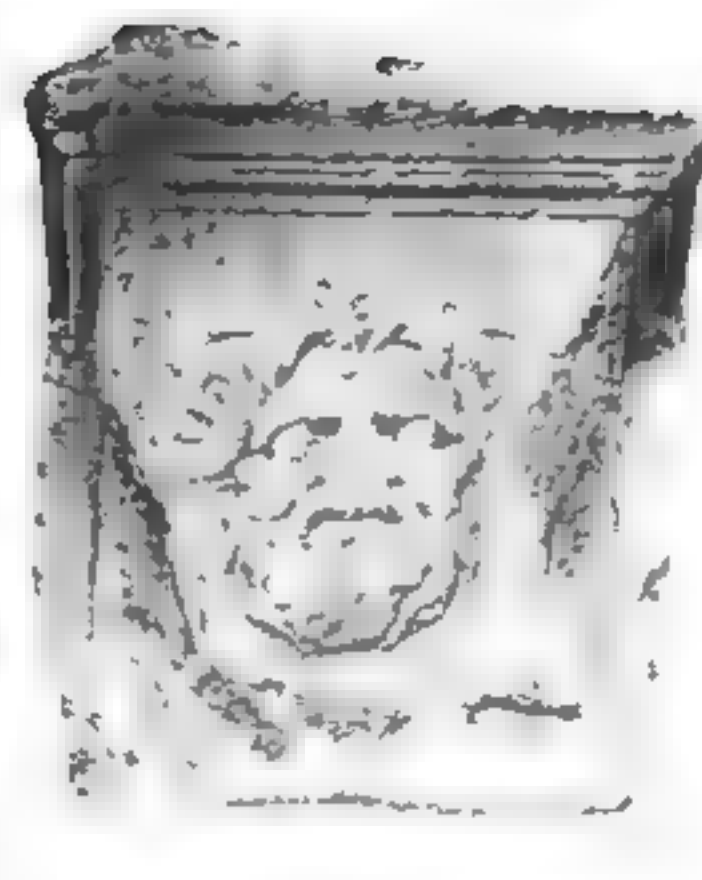
415 M. J. Marquardt, *Diokletianova palača*, *Zagreb*, 1904, 11, str. 10, slika 10.

113 Stupac ograde foruma s glavom Jupitera Amona, vapnenac Pola početak I st. AM Pola
Pillar of the forum enclosure with the head of Jupiter Ammon, limestone Pola early 1st century A.D. AM Pola

114 Stupac ograde foruma s glavom Jupitera Amona, vapnenac Pola kraj III st. Arhivi Beča
Pillar of the forum enclosure with the head of Jupiter Ammon, limestone Pola end of the 3rd century A.D. AM Beč

115 Stupac ograde među kapitolijem i forumom s glavom Jupitera Amona, vapnenac Jader rano I st.
Pillar of the enclosure between the capitolium and forum with the head of Jupiter Ammon, Jader early 1st century A.D.

119 Ključni kamen gradskih vrata s protomom Herkula, vapnenac Burnum (Smetevi kod Kostanje) prva polovica II st. AM Zadar
Key-stone of the city gate with the head of Hercules, limestone Burnum (Smetevi near Kostanje) first half of the 2nd century A.D. AM Zadar

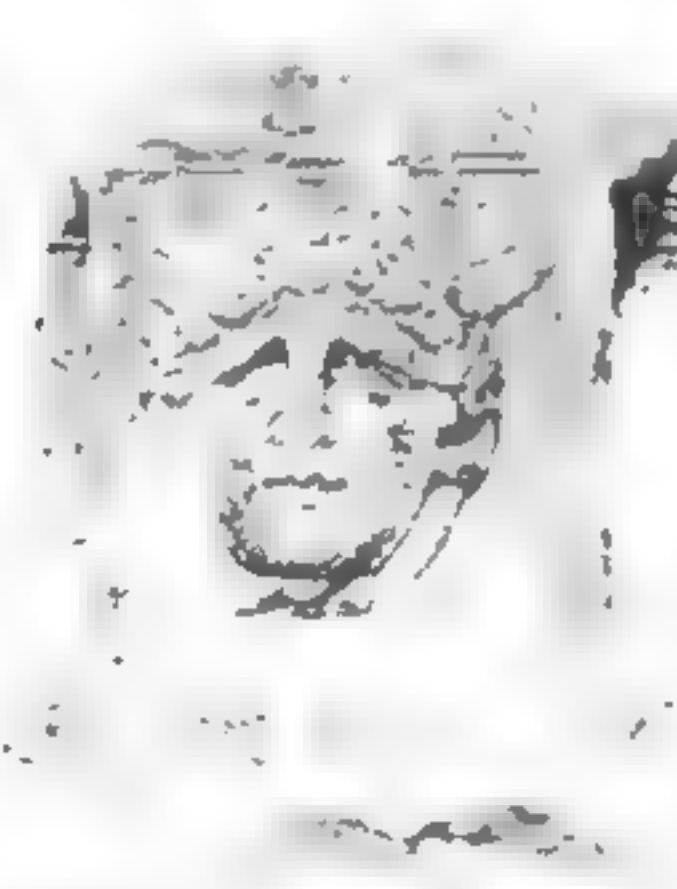
120 Ključni kamen luka gradskih vrata s bistom Rome, vapnenac Aequum prva polovica III st. AM Split
Key-stone of the city gate with a bust of Roma, limestone Aequum first half of the 3rd century A.D. AM Split

tematski ne udaljuje od ranije. U Zadru su se stubovi s Amonovim maskama izmjenjivali sa stubovima koji su bili ukrašeni maskama Gorgone (sl. 117). To su samo skromni ostaci nekada bogate ornamentike foruma. Javno mjesto je moralo iskazivati vezu s državom, a to znači s državnom simbolikom i propagandom.

Skulpturi službenog i karaktera pripadaju i reljefi gradskih vrata (središnji blokovi luka) s glavama Herkula, iz Pule (sl. 119) i Herkula iz Burnuma (sl. 119) i biste Rome (sl. 120) te cijele figure Viktorije i pokorenoga barbarina (sl. 121) (obje iz Aequuma),⁴⁰⁰ salonitanske Fortune (Tih) (sl. 122)⁴⁰¹ itd. Ti likovi imaju više

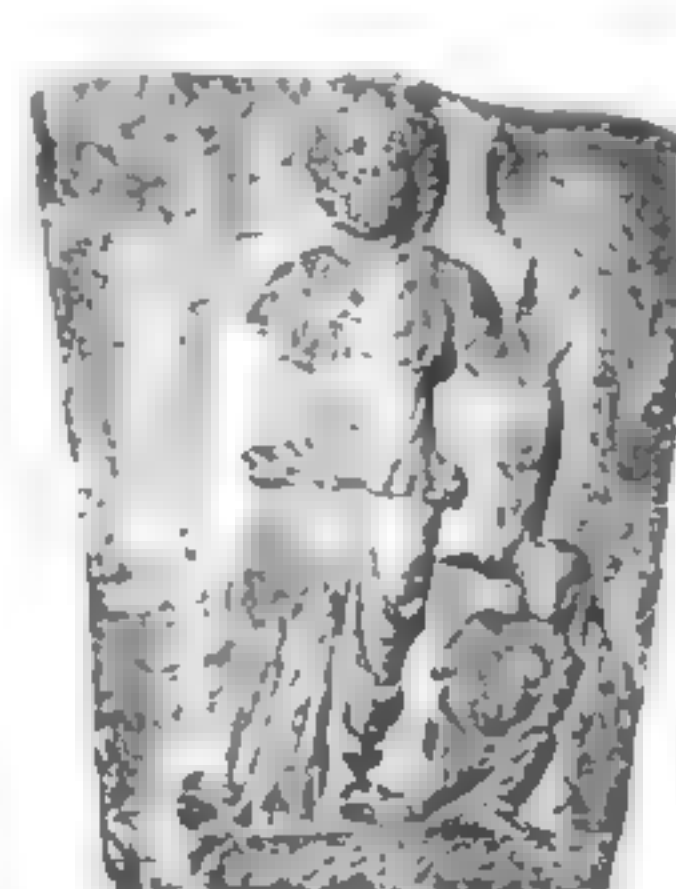
116 Stupac ograde među kapitolijem i forumom s glavom Jupitera Amona, vapnenac, Jader, rano I st.
Pillar of the enclosure between the capitolium and forum with the head of Jupiter Ammon, limestone Jader early 1st century A.D.

117 Stupac ograde među kapitolijem i forumom s glavom Gorgone, vapnenac Jader, rano I st.
Pillar of the enclosure between the capitolium and forum with the head of a Gorgon, limestone Jader early 1st century A.D.

118 Stupac ograde gornjeg kata triljema oko foruma, vapnenac Jader, rano III st.
Pillar of the enclosure of the second floor of the forum portico, limestone Jader early 3rd century A.D.

121 Blok luka gradskih vrata s likovima Viktorije i klečećeg barbarina, vapnenac, Aequum, prva polovica III st., Muzej Fr. rabinovana u Sinju
Block of the city gate arch showing Victory and a kneeling barbarian, limestone Aequum first half of the 3rd century, The Museum of Fr. Monastery Sinj

122 Blok luka gradskih vrata s likom gradske Tih, vapnenac, izv. Porta Caesarea?, Salona, početak IV st., AM Split
Block of the arch of the city gate showing the bust of Tyche, the personification of the city, limestone Salona, 4th century. AM Split

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1

Od drugoga se očuvala jedna čitava reljefna ploča i jedan fragment (sl. 124).⁴¹² Oba pripadaju prednjoj strani. Na temelju tih reljefa jasno je da je naj-
veću površinu zauzimao monumentalni natpis s ručkama u obliku beorskoga
štit, ispunjenim nježnim i rupkim akantusovim viticama. Od natpisa se očuva-
lo samo posljednje slovo O prvoga retka (vjerovatno kraj službene Augustove
titulature), dok su bočno bili prikazani predstavnici poraženih naroda (Delma-
ti i Panoni) pod rimskim tropejima načičkanim oružjem i ratnom opremom.
Jednaki i simetrični su tropeji bili prikazani na obje strane tabule. Jednoga i
drugoga barbarina određuju njihove narodne nošnje (odjeća, obuća, fibule, ka-
pe i dr.). Razlike pokazuju da je riječ o dva naroda koji su se pobunili protiv
rimske dominacije. Ispod svega bio je friz vojne opreme i oružja, drevna likov-

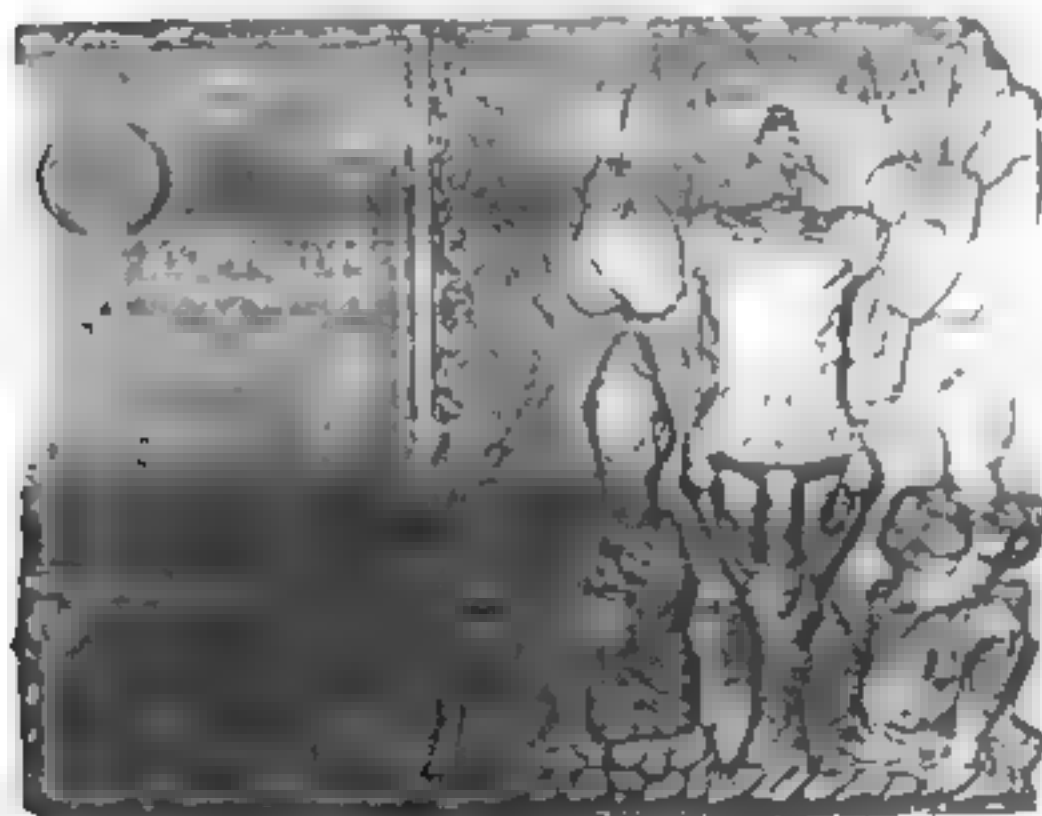
Zanimljivo je da su i vojničke stele u Dalmaciji često imale friz oružja, što valja protumačiti utjecajem trijumfalne ikonografije. Friz oružja je tematski odgovorio vojničkom zanimanju pokojnika.

Ostala kamena skulptura javnoga i privatnoga karaktera

Skulpture od kamena ili mramora mogu biti lokalnoga podrijetla ili gotovi kipovi importirani iz vodećih centara. Kad je riječ o skulpturama od domaćega vapnenca, jasno je da su to lokalne izradbe. Vapnenac se nije uvozio. U Dalmaciji nema mramora, ali svi mramorni kipovi ne moraju biti importirani jer su se uvozili i grubi blokovi iz kojih su se klesali kipovi. Teško je utvrditi kriterije za razlikovanje uvezenih kipova od onih isklesanih u cijelosti u domaćim radionicama. Razlike u kvaliteti nisu odlučujuće. Bilo je, naime i vrsnih skulptura izrađenih u našim krajevima i loših importiranih. Ipak, poznato je da su neke vrste mramora dopremane brodovima u potpuno obrađenom stanju, a neke samo kao poluobrađeni blokovi.

^c A *Candida* sp. may also give rise to a white film.

124 **Metijef na prednjoj plo-**
sti tropoja s dijelom na-
grijućeg polja, vapnenak
Fakirum, AM SpH
Metiejf of the front of a
tropopacum, limestone Ti-
berium AM SpH

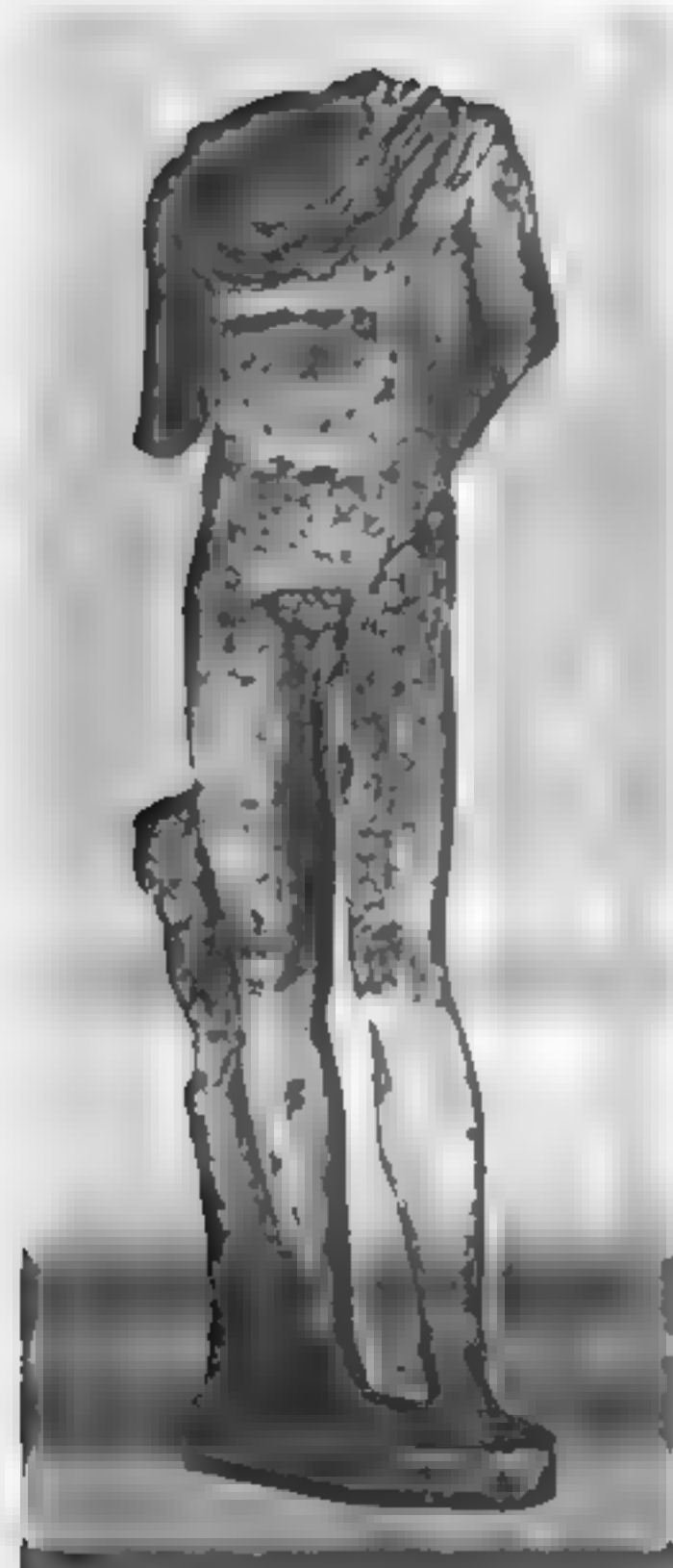
124 *Tilurium* (Cardan had Trips), trapes, drago desc
 here 1 st. reconstrucips (penna N Camba)
Tilurium (Cardan had Trips) the Roman trapeum
 second decade of the 1st century A.D. reconstruc
 tion (after N Camba)

17. M. Gureva, *Antika u Hrvatskoj*, Zagreb 1990, str. XVIII, 90-95.

[illegible][illegible]

10. The following are the names of the persons who have been appointed to the various committees of the Board of Directors:

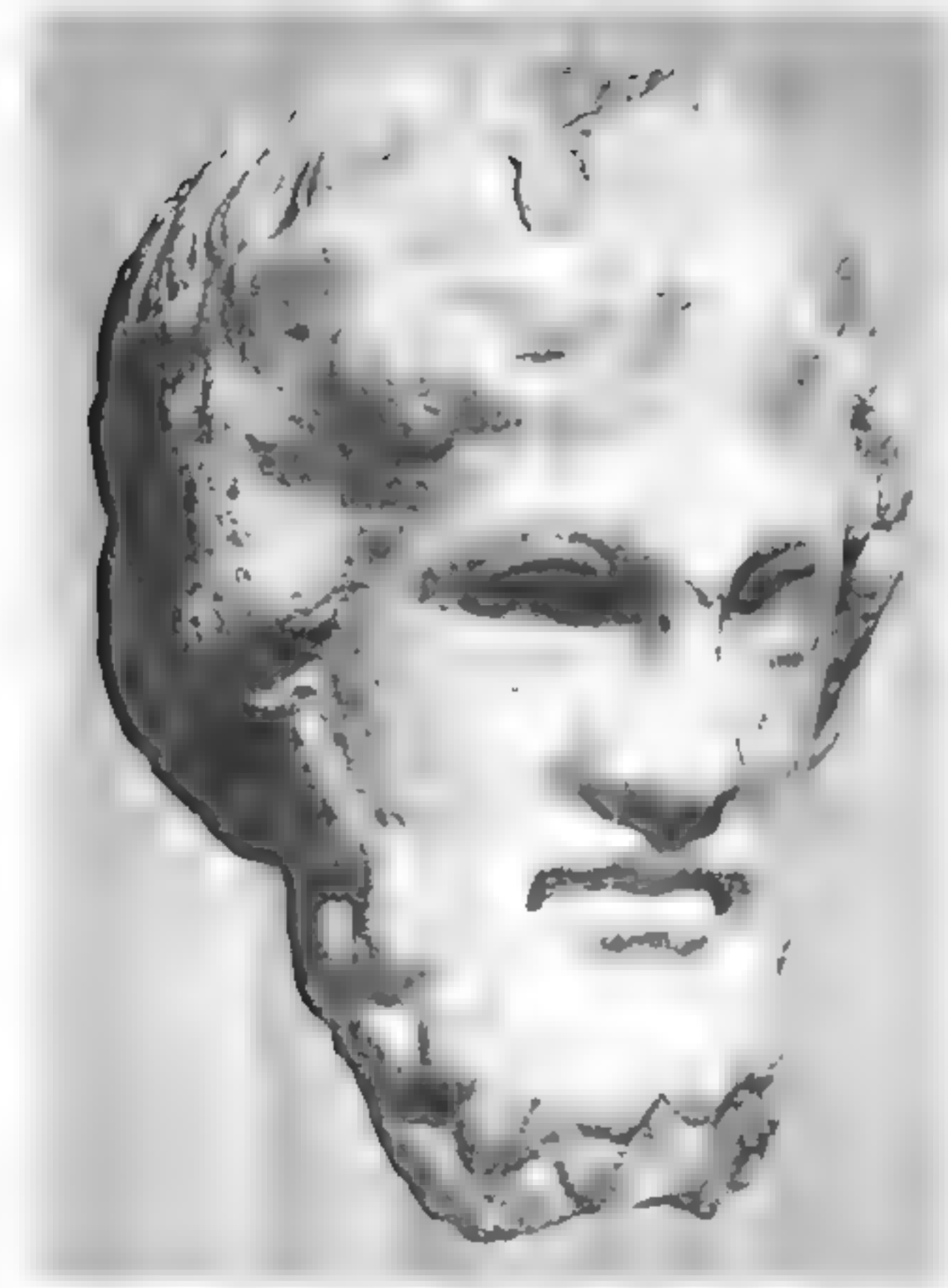
Do sada nisu otkrivene skulpture iz rimskoga kasnorepublikanskog doba, iako bi to bilo za očekivanje, osobito kad je riječ o onima iz druge polovice I. st. prije Krista. One se počinju javljati pri kraju stare ere, a broj im sve više raste u prvim desetljećima I. st. Među takve se ubrajaju klasiističke kreacije kao što su statua Apolona (sl. 125)⁴¹⁹ i sjedeća skulptura Jupitera (sl. 126) iz Salone.⁴²⁰ U Visu su bile otkrivene dvije glave od kojih je jedna nestala.⁴²¹ Sačuvana glava prikazuje bradato božanstvo (Dioniz) (sl. 127).⁴²² Ona je klasiističke orijentacije, bliska ranoj klasiци. Radena je mekano i dosta vješto. Ipak, to je očito glava serijske izradbe kakvih ima posvuda u rimskom svijetu. Nestala pak glava, koja prikazuje mladu ženu,⁴²³ klesana je oštrije i preciznije. I ona je radena prema grčkom uzoru. Budući da nije očuvana, teško je odrediti kakav je uzorak oponasala. Valja ipak naglasiti da su to, iako zanatski dobro oblikovane skulpture, ipak radovi dosta skromne umjetničke vrijednosti, bez svjetline i kreativnosti. To su kipovi izradeni izvan Dalmacije, ali njihovo radioničko podrijetlo nije moguće odrediti.

125 *Kip nagog muškarca*
(Apollon ?), name on
kup from AM Zagreb
Statue of a naked
man (Apollo ?) of
the Salona type, 1st
c. AD, AM Zagreb

126 Fragment kips sje
deftig Jupitera, mar-
mor, Sahara, I. m., AM
Split
Fragment of a statu-
ette of Jupiter seated,
marble, Sahara, 1st
century A.D. AM Split

Head of Dionysus, marble (see second half of the 1st century A.D. AM Splt)

Domaća plastika kulturnog karaktera

Postupno izranjaju i djela koja se pouzdano mogu pripisati lokalnim radionicama. Iznadjen je način kako da se u čvrstom materijalu fiksiraju ikonografska svojstva lokalnih božanstava koja su se uspjela uklopiti u rimsku religiju (*interpretatio romana*). Riječ je o lokalnim božanstvima koja su dobila rimska imena (Silvan, Dijana, nimfe i dr.).¹⁴⁴ Ta grupa spomenika je uglavnom malih dimenzija i naivnih obilježja, tako ima i zrelih ostvarenja. Na

1974. godine) i njihovih karakterističnih božanstava. Lamentirajući ih, vjerojatno Schindler i A. von Domaszewski, 41. godine uobičajeno Rodolfa Maderera (1833) predstavili su kao "Spähe 1849 im Gefolge d. R. Maderera". Maderer je kao 1. vojvoda bio na kraljevskom savjetu da je riječ o prvoj i posljednjoj (iako vrlo) kulturi koja je ostala izvan (evropske) civilizacije.

137 Glava božice s dijemom, marmar, Anquani, I. st., MCK 500
Head of a goddess with a diadem, marble, Anquani,
I century A.D., MCK 500

138 Glava božice s dijem, marmar, Anquani, I. st., MCK 500
Head of a goddess with a diadem, marble, Anquani,
I century A.D., MCK 500

1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

17. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

18. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

19. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

20. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

21. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

22. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

23. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

24. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

25. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

26. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

27. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

28. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

29. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

30. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

31. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

32. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

33. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

34. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

35. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

36. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

37. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

38. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

39. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

40. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

41. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

42. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

43. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

44. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

45. *Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*
(*Attische Skulpturen in Salamis bei Athen*)
1974, str. 24 te 25 tab. 25-44 in u tak-
vom fragmentu vidi prerađenu poznatu
glavu Herakla iz kipa tzv. Skopasova
tipa.

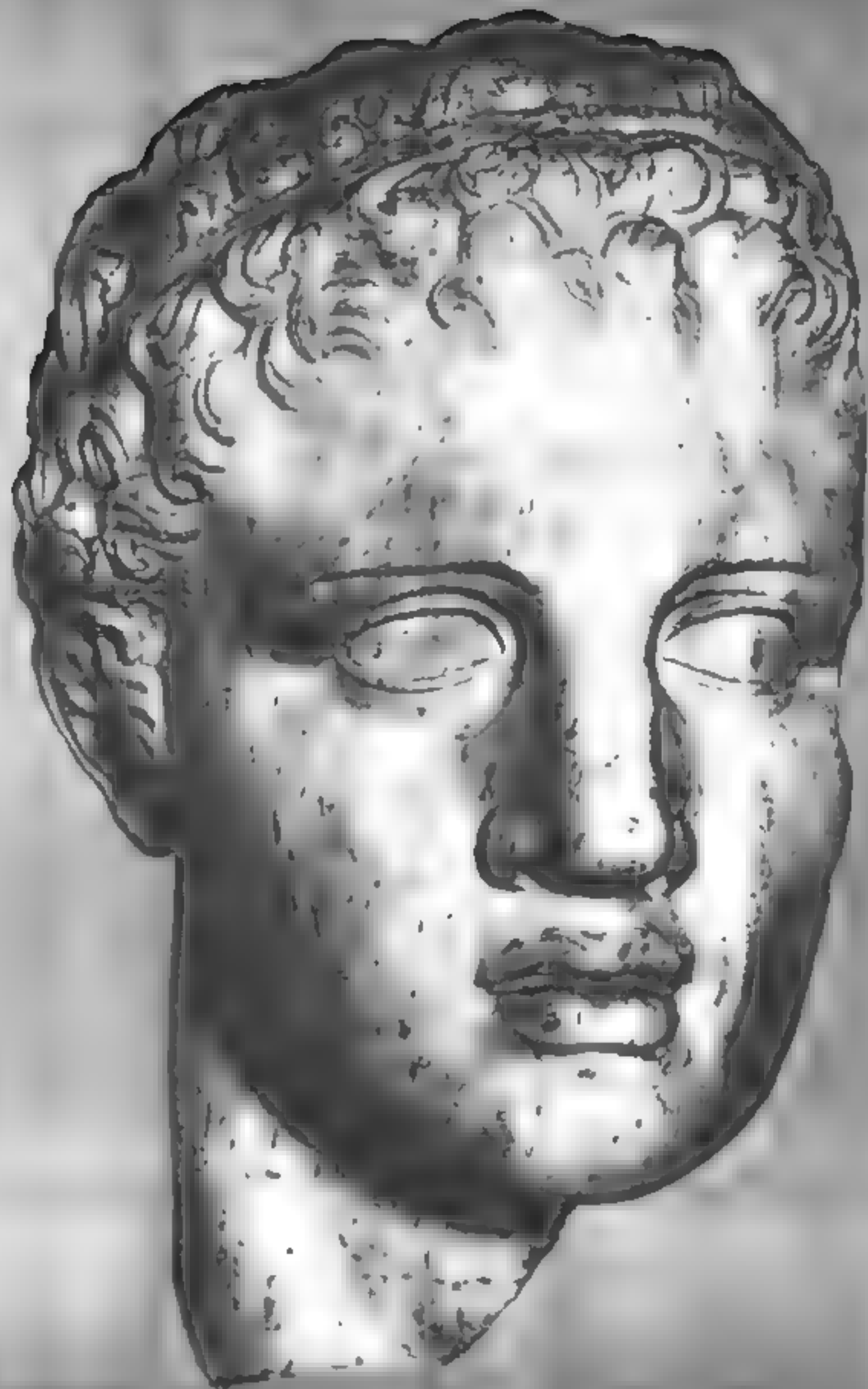
grčkom uzoru kasnije klasične stilske orijentacije koja se odlikuje znatnom
gracijoznošću.⁴⁴⁰ Nešto je lošiji kip Herakla s hesperidskim jabukama (sl. 136).⁴⁴¹
To je rad kojemu nedostaje kvalitetna zanatska obrada detalja. Skulpture ma-
njih dimenzija najčešće su služile kao kućna dekoracija, osobito u peristilima,
što potvrđuju primjeri iz pompejanskih kuća koji obično nisu visoke umjet-
ničke vrijednosti.⁴⁴²

Atičke su radionice, više od rimskih, eksportirale svoje umjetničke iz-
radevine na istočnu obalu Jadrana, a one su i znatno veće vrsnice. Njihov ek-
sport kulminira brojnim sarkofazima. Čini se da je najraniji primjerak takve
skulpture glava božice iz okolice Aeguum, nevelikih dimenzija (sl. 137).⁴⁴³ Da
lice nije prikazanao idealno i da nema dijadema moglo bi se pomisliti da je
nije o portretu, jer je takva frizura u upotrebi u prvim desetljećima I. st.⁴⁴⁴
Nju karakterizira masa kose što od razdjeljka na tjemenu pada postrance i
straga, a od visine usiju se izvijaju dva spiralna uvojka. Ta frizura pokazuje da
nije izrađena na opći način kao kod božanstava, nego kao kod ljudi. To pruža
elemente za preciznu dataciju. Ova skulptura nije one kvalitete kakvu imaju
atičke skulpture iz kasnijega doba. Ona, međutim, svjedoči da su veze s Ate-
nom uspostavljene još u prvim desetljećima I. st.

Približno iz istoga doba je i glava jedne nadnaravno velike skulpture
očito ženskoga božanstva, s dugom kosom razdijeljenom po sredini i skuplje-
nom straga (sl. 138). Božica oko glave ima vijenac ili dijadem od drugoga ma-
terijala, što pokazuje urez u kojem je bio smješten. Široko rastvorene oči po-
kazuju umjeren patos. Ispred uha sa svake strane visi po jedan uvojak. Frizura
spada približno u doba julijevsko-klaudijevske dinastije.⁴⁴⁵ Na ovu je glavu
upozorio A. Hekler stilski je vezujući uz Skopasa.⁴⁴⁶ Nema dvojbe da je ona
nastala prema nekom uzoru iz kasnijega IV. st. prije Krista, ali je moguće da
se radi i o nekom drugom majstoru iz istoga doba. Ona je bliska tzv. Demetri
iz Knida.⁴⁴⁷

U nešto kasnije doba nastao je jedan drugi kip atičke produkcije. Riječ
je o Heraklu iz Aeguum (sl. 139), od kojega su se očuvali samo neznatni dije-
lovi tijela, ali zato gotovo čitava glava (osim jednoga fragmenta).⁴⁴⁸ Heraklova
glava je sigurno jedna od najkvalitetnijih skulptura nadenih u rimskoj Dalma-
ciji. To je kopija Skopasova Herakla iz Sikiona.⁴⁴⁹ Drhtavi misli na licu, patos,
nabiranje obrva i rasirene usne iskazuju duboko proživljavanje nevolje. Za
pokazivanje raspoloženja upravo je Skopas bio veliki majstor.⁴⁵⁰ Svi su njego-
vi likovi nabijeni jakim emocijama. Nema dvojbe da je ta glava jedan od naj-
kvalitetnijih prikaza Herakla u čitavom rimskom svijetu. Kip je bolji i od ču-
venoga Lansdowne Herakla koji potječe iz Hadrijanove *ville* u Tivoliju.⁴⁵¹
Zbog takva nemira ova glava nije ranije dobijala odgovarajuće vrednovanje,
jer je odudarala od ideala kojemu teže dostojanstveni, ali psihološki netran-
sparentni likovi ranijega klasičnog vremena, kakav je bio na cijeni u XIX. i
ranom XX. st.⁴⁵²

Nekoliko desetljeća kasnija je monumentalna skulptura Atene kojoj se
očuvao samo dio tijela, od grudni do koljena.⁴⁵³ Po dubokim kanalima i tvrdoći
modelacije čini se da ona spada u kasnije II. st.

139. Glava Herakla, rimski tip, 2. st.
Marble, head of Heracles, 2nd century AD.
Head of Heracles, marble, Augustan
style, 2nd century AD. Museum of Art, New York.

140 Fragment kipa Magna Mater, mramor Senja II/III st. (GM Senj)
Fragment of a statue of Magna Mater, marble Senja late 2nd or early 3rd century A.D. (GM Senj)

141 Fragment kipa božice, mramor Senja II/III st. (GM Senj)
Fragment of the statue of a goddess, marble Senja late 2nd or early 3rd century A.D. (GM Senj)

Atičkim radionicama pripisuju se i dvije vrlo fragmentirane skulpture neobično visoke vrijednosti, iz Senja (sl. 140, 141).¹³⁴ Obje su figure prikazane u sjedećem stavu, a nedostaju im gornji dijelovi tijela i glave. Jedna je pripada la kipu *Magna Mater* s lavovima što flankiraju tron. Ta skulptura kao i većina atičkih kreacija pokazuje snažno akcentiranje dubokim podvlačenjem kanala u nabojima haljine. Međutim još je zanimljiviji, osobito s ikonografskog stajališta, kip (nedefinirane) božice koja sjedi na hridini (poput Eutihidove Antiohije na Orontu).¹³⁵ Iz čijih neravnina i špilja izlazi niz malih životinja.¹³⁶ Te su životinje prikazane na sličan način kao na atičkim sarkofazima što bielo dano potvrđuje isto radioničko podrijetlo.¹³⁷ I ta skulptura pokazuje snažne kontrastne obrise i tamno podcrtavanje draperije, a to obje skulpture svrsta va u prvu polovicu III. st.¹³⁸

Atičkim radionicama valja pripisati glavu Hermesa iz Narone, danas u Ashmolean Museum u Oxfordu (sl. 142).¹³⁹ Ta je glava nedvojbeno klasičističke polikletijanske derivacije.¹⁴⁰ Budući da se nije očuvalo tijelo, teško je reći kako je statua izgledala, ali je najvjerojatnije imala standardni kontrapost i Hermesove attribute. Detalji neosporno upozoravaju na atičke majstore, a osobito ugrebene ohrve i klasičistički oblik glave. Duboko rovavani kanali među čupercima kose upućuju, prema paralelama na sarkofazima, na data cij u prvu četvrtinu III. st.¹⁴¹

Tim bi se radionicama mogla pripisati i vrlo velika ženska glava s vijencom iz Trogira (sl. 143).¹⁴² Ta glava po svojoj prilici prikazuje Menadu koja je ekstatički podigla i zabacila glavu. Oči pune duboke strasti i otvorena usta uka-

zuju na skopadički stil. Iako nije identična, glava je bliska onoj Skopasove Menade.¹⁴³ Bogata svrhlana plastika kose otkriva atički stil druge četvrtine III. st.¹⁴⁴ U ovom slučaju riječ je također o vrhunskoj kopiji nekoga klasičnoga originala.

Osim skulptura religijskoga karaktera iz Atene su importirane i ukrasne figure stolova, nimfeja, kuca te drugih javnih i privatnih ambijenata. To bijaše čitava industrija čiji su se ostaci također sačuvali u Dalmaciji. Kipovi nosači su dražesni i vrlo je snažan njihov dekorativni efekt. Jedan takav primjer je skulptura nagoga mladića (preko ramena mu je prebačena samo hlama) što u rukama drži veliku baklju (sl. 144).¹⁴⁵ Riječ je o erotu, iako nema krilca. Ovaj lik nedvojbeno pripada periodu punoga razvitka atičkih sarkofaga u prvim desetljećima III. st.¹⁴⁶ Zanimljivo je da su i domaće radionice izradivale dekorativnu skulpturu sa stražnjim potpornjem.¹⁴⁷

Jedna od najkasnijih atičkih skulptura je poznata *Venus Victrix* iz Salone. Lik erota i stablo sliče odgovarajućim figurama na sarkofazima (sl. 145).¹⁴⁸ I tijelo nage božice je srodno likovima na kasnijim atičkim sarkofazima.¹⁴⁹ Na temelju toga skulptura se datira u vrijeme oko sredine III. st. Po svemu sudeći oko godine 270. prestaje import atičkih kipova.¹⁵⁰

142 Glava Hermesa, mramor Narona prva pol. III. st. (Ashmolean Museum Oxford)
Head of Hermes, marble Narona early 3rd century A.D. (Ashmolean Museum Oxford)

143 Glava Menade, mramor Trogir, početak III. st. (GM Trogir)
Head of a Maenad, marble Trogir, early 3rd century A.D. (GM Trogir)

¹³⁴ A. M. Jeffery, *Greek Sculpture at 150*, (Lip. Bul. 46).
¹³⁵ Skulptura nije objavljena.
¹³⁶ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹³⁷ Ima nekada takvi skulpturi (npr. objavljeni u Depou Art. et. Mus. de la Ville de Paris).
¹³⁸ Na to je upozorio H. Wiegand, *Die antiken Sarkophage der Stadt Athen*, (München 1902, str. 145).
¹³⁹ I. J. Jeffery, *Greek Sculpture at 150*, (Lip. Bul. 46).
¹⁴⁰ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁴¹ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁴² To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁴³ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁴⁴ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁴⁵ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁴⁶ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁴⁷ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁴⁸ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁴⁹ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.
¹⁵⁰ To se vidi po načinu modeliranja kose i obliku ramena draperije.

150 Glava božice s dijemom,
marmer Aquinum, ranije III. st.
Muzej Fr. samostana Sinj.

Head of a goddess with a
diadem, marble, Aquinum, early
3rd cent. A.D., Museum of the
Fr. Monastery Sinj.

duke je imala na prednjoj strani lik o stablo obješenoga Marsije (sl. 148).¹⁵⁰ Imajući u vidu funkcionalni karakter skulpture valja pretpostaviti da nije bila predstavljena čitava grupa, uključujući i skitskoga roba koji čuči i oštri nož pri pravljajući se da Marsiji sadre kožu.¹⁵¹

Drugi primjer nastao po helenističkim predlošcima je po svoji prilici također atičke produkcije (iako to nije sasvim pouzdano). To je kip staroga, gotovo nagoga ribara, ogrnutog samo oko bokova (sl. 149).¹⁵² Taj kip pripada vrlo proširenoj naturalističkoj struji.¹⁵³ Manji broj helenističkih kopija upućuje na to da je prevladavajući ukus, ne samo u antičkoj Dalmaciji nego općenito, ipak bio naklonjen ranijim stilskim odrednicama (osobito kasnijoj klasiци).

U kasnijem carstvu proširile su se i skulpture religioznoga sadržaja koje su izradivale maloazijske radionice. Skulptura izradena u tim radionicama bilo je više nego onih izradenih u drugim centrima, a one nisu nastale u ateljeima koji su izradivali sarkofage. Naime, sarkofazi su doklamejske produkcije, a skulpture su uglavnom podrijetlom iz Azije, u kojoj je djelovala vrhunska kiparska škola. Njeni pripadnici lutali su rimskim svijetom i posvuda ostavili duboke tragove.¹⁵⁴ U Dalmaciji je njihova aktivnost za sada zabilježena samo u Aquinumu te u Dioklecijanovoj palači. U Aquinumu su maloazijski majstori izradili glavu božice s dijemom, koja je otkrivena na gradskom forumu (sl. 150).¹⁵⁵ Ona pokazuje tipične odlike koje teže za kontrastima i ostrim prijelazima, a ne za mekom modelacijom. To su efekti što se postižu brzoro-

151 Kip Dijane Lucifere,
Aquinum, druga polovica III. st.
Muzej Fr. samostana Sinj.

Sculpture of Diana Lucifera,
marble, Aquinum, second half
of the 3rd century A.D., Museum
of Fr. Monastery Sinj.

¹⁴⁹ M. H. H. The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1967, str. 112, sl. 595.

¹⁵⁰ O toj skulpturi vidi i M. Florin, *La sculpture de l'Antiquité romaine*, Paris 1968, str. 51 d.

¹⁵¹ V. G. G. *Atika skulptura u Arheološkoj zbirnici Franjevačkog samostana u Sinju*, Sinj, 1985, str. 1, 11 d, sl. no str. 426.

42 Sjedeći kip Fortune, vapnenac, Aquinum, kasnije II st.
Statue of seated Fortune, limestone, Aquinum, later 2nd century AD
MCK Sm

Fragment kipa Eskulapa, vapnenac, Salona, 3. st. AM Split
Fragment of a statue of Aesculapian, limestone, Salona, 3rd century AD, AM Split

trajucim svrdlom. Takav vizualni učinak javlja se i na antičkim i dokimejskim sarkofazima u periodu između godine 200 i 220 što pokazuje bliske veze tih produkcijskih sredista. Duboko uparani kanali valovito se gibaju, ali ne po prirodni, nego po ritmičkim zakonima. Svrdlani kanali uokviruju siluetu figure i ertaju detalje. Svrdlo je u III st. postalo glavni kiparski alat, dok dlije to pada u drugi plan. Vrlo zanimljiv je način prikazivanja šarenica i zrnatih ženica. Slične skulpture mogu se zapaziti svuda gdje su radili afrodizijski majstori.⁴⁰¹ Glava božice je iz drugog ili trećeg desetljeća III st.⁴⁰²

Najcjelovitiji primjer takve skulpture podrijetlom iz afrodizijskih radionica je kip Dijane Lucifere također iz Aquinuma (sl. 151).⁴⁰³ Ova skulptura je svakako iz sredine III stoljeća.⁴⁰⁴ I kočeni izraz očiju uokvirenih dubokim kanalima vrlo je karakterističan za spomenuto doba. Ta dva kipa iz Aquinuma javno upućuju na odlike kasnoantičke plastike koju karakterizira rastakanje klasičnoga skulptorskog postupka i uvođenje novih snažnih kontrasta u kosi, in-karnatu i drapenji. Dobro se uočava put koji skulpturalni izraz prelazi od klasičnosti preko ekspresivnosti do shematizacije. To se osobito jasno može pratiti na antičkoj i maloazijskoj plastici, jer skulpturalna produkcija rimskih radionica obično ne pokazuje tako duboke i ravnomjerne kanale, iako ih je ranije počela upotrebljavati. Razlika je, dakle, u intenzitetu primjene

Lokalne radionice u Dalmaciji izrađuju, osim nadgrobnih spomenika i prije spomenutih vrhunskih kipova poput Dijane iz Garduna, i skulpture koje sliječe, s većim ili manjim odstupanjima, poznate klasične kipove. Takvi su primjeri skulpture Fortune iz Aquinuma (sl. 152),⁴⁰⁵ Eskulapa iz Salone (sl. 153),⁴⁰⁶ božice iz Pule⁴⁰⁷ itd. Sve su one religiozne po motivu, a klasiističke po stilu. Od sličnih kreacija na Sredozemlju odvaja ih samo materijal - domaći vapnenac. Sve ostalo je manje-više na razinu importiranih skulptura.

Osim likova radenih po rimskim modelima i uzorima bilo je, čini se, i lokalnih inačica. U tom smislu posebno je značajna statua koja je prema natpisu bila posvećena Romu (sl. 154), ali je čitanje problematično: moguće je da je riječ o kipu Rome s pridjevkom Augusta, ali je takav božičin apelativ nepoznat.⁴⁰⁸ Ovaj je kip prikazivao božicu Romu na do sada nepoznat način u jednostavnoj haljini, bez ratničkih elemenata.⁴⁰⁹ Osobito je neobična haljina te atributi - košara od pruća i par ključeva zataknut za široki pojas od tkanine.

154 Kip Rome, vapnenac, Aquinum, 3. st. MCK Sm
Statue of Roma, limestone, Aquinum, early 3rd century AD, MCK Sm

Reljef Dijane kipara Maksimina, vapnenac, Probost, sredina II st. AM Split
Relief of Diana by the sculptor Maximinus, limestone, Probost, mid 2nd century AD, AM Split

Broj	Ime	Material	Location	Century	Notes
1	Fortuna	limestone	Aquinum	2nd	
2	Aesculapian	limestone	Salona	3rd	
3	Roma	limestone	Aquinum	3rd	
4	Diana	limestone	Probost	2nd	

401. Na primjer u Lepcis Magna, M. Florentini 'Sphendrupion' sculpture del Romi di Lepcis Magna, Roma 1974, str. 180, tab. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

160 Nedovršeni kip Perzeja s glavom Meduze, vapnenač Mursa II st. MS Opat
Unfinished Perseus statue with the head of Medusa, limestone Mursa 2nd century AD MS Opat

161 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
Head of a Dioscurus, limestone Mursa, first half of the 2nd century AD AM Zagreb

Kip Umornog Herakla (prema Lzipovom originalu), vapnenač Mursa II st. MS Opat
Statue of the Weary Heracles (after Lysippos), limestone Mursa 2nd century AD MS Opat

162 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
163 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
164 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
165 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
166 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
167 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
168 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
169 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
170 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
171 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
172 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
173 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
174 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
175 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
176 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
177 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
178 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
179 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
180 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
181 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
182 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
183 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
184 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
185 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
186 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
187 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
188 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
189 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
190 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
191 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
192 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
193 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
194 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
195 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
196 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
197 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
198 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
199 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb
200 Glava Dioskura, vapnenač Mursa, prva polovica II st. AM Zagreb

napruga ratnika na više strana (Mars ?) (sl. 158)¹⁶⁷ te reljef s prikazom nimfa i morskih fantastičnih životinja, što je u skladu s vođenom ikonografijom termalnih postrojenja Varždinskih Toplica (sl. 159)¹⁶⁸ Odrzi noričko-panonskoga umjetničkog kruga zapazaju se u Sisici pa i drugdje u Panoniji osobito na nadgrobniim spomenicima o kojima će kasnije biti riječ.

I u istočnom panonskom dijelu Hrvatske imao je klasicizam svoje snažno uporište. To je područje glede umjetničke inspiracije više orijentirano prema Sirniju, ali očito razvija i svoje vlastite potencijale. Iz Murse potječe vrlo lijep kip Merkura s kerikeionom u ruci, nažalost bez glave.¹⁶⁹ Taj kip se također oslanja na grčku klasičku¹⁷⁰ klasični je odlika i dosta sirov kip Perzeja s Meduzinom glavom u ruci (sl. 160)¹⁷¹ Unatoč rustičnosti rada, skulptura Perzeja nedvojbeno je nastala na temelju klasičnih možda tek malo modificiranih uzoraka.¹⁷² Kip pokazuje nedovršenost što svjedoči o lokalnoj produkciji. Međutim, razmjerno visoke kvalitete je kamena glava Dioskura sa standardnim atributom herosa - frigijskom kapom (sl. 161).¹⁷³ Budući da je u Osijeku nađen jedan nedovršeni kip Umornoga Herakla, očito je da su se kopije čuvenih originala izradivale u tome gradu.¹⁷⁴ Kipovi Umornoga Herakla, klesani po Lzipovu originalu, još su jedna potvrda mursijanske ljubavi prema klasičnom kao uzoru i izvoru umjetničkoga izričaja (sl. 162). Bogata mitološka ikonografija znak je panonske uronjenosti u klasičnu baštinu. Taj je proces osobito zamjetan i u poznijim razdobljima carstva.¹⁷⁵

Brončana skulptura

Na području Hrvatske otkriveno je malo monumentalne brončane plastike. U ovim krajevima siromašnim broncom sigurno je svaki pronađen predmet bio pretopljen i ponovno upotrebljen. Međutim, nema nikakve dvojbe da je posvuda bilo takve plastike, o čemu ne svjedoči samo nekoliko očuvanih primjeraka, nego i nekoliko, na žalost vrlo malih, fragmenata. Vjerojatno je da se brončana plastika uvozila. Za sada nema nikakvih pouzdanih pokazatelja da je bila razvijena i lokalna produkcija, iako ni to ne bi bilo neuobičajeno.

Među velikom brončanom plastikom ističe se kip boga Dioniza iz Dalmacije (danas u Pergamon Museum u Berlinu) (sl. 163).¹⁷⁶ Riječ je o klasičističkoj statui, nešto manjoj od normalne ljudske veličine, kojoj se nisu očuvali ekstremiteti. Tijelo je gotovo dječjačko s nešto jačim bokovima. Desna je ruka bila odmaknuta od tijela a noge su morale biti malo razmaknute i jedna ispred druge. Glava je gotovo ženski nježna. Gornji kapci su bili odmaknuti od bjeloočnice koja je ispala, jer je po svojoj prirodi bila od staklene paste ili mramora. Kosa je duga i pada u bogatim pramenovima od razdjelnice na sredini tjemena do ramena. Na glavi je bogato ukrašen dijamant koji je pozlaćen pa stvara koloristički efekt. U kosi su i bršljanovi listovi i bobice. Statua pripada visokom rimskom standardu koji se odlikuje dobrom modelacijom i sjajnom tehnikom, a po svojoj prirodi nastala je u II st.¹⁷⁷ prema nekom kasnoklasičnom ili helenističkom uzoru koji nije moguće imenovati.¹⁷⁸

Posebno je vrhunska skulptura glava božanstva s frigijskom kapom, iz Siska koja po svojoj prirodi prikazuje Mitru (sl. 164).¹⁷⁹ To bi se dalo zaključiti na temelju umetnutih zvjezdica u kapi koje daju sjajan koloristički efekt. Zvjezdice upućuju na astralni karakter što jasno upozorava da je riječ o Mitru, a ne nekom drugom orijentalnom božanstvu (Atis ili sl.).¹⁸⁰ Rafiniranost oblika i produljenost očiju pokazuje visoko umjetničko dostignuće i u kasnije doba jer mitrička religija snažnije prodire u šire slojeve stanovništva tek u nešto poznije carsko doba.

Za razliku od monumentalne brončane plastike slični kipci i druga skulptura od bronce znatno su češći. U najvećem broju slučajeva radi se o likovima božanstava koji su pripadali laticijima rimskih kuća. Neki od tih kipica iskazuju zaista vrhuncu i vještinu minijature modeliranja koje ne samo što nema nikakvih problema s prikazivanjem pojedinosti, nego često oponaša najvrednije kipove velike plastike. Sjajni primjeri čuvaju se u raznim hrvatskim muzejima, kao što je na primjer kipić Jupitera sa žezlom (sl. 165),¹⁸¹ statueta Lara¹⁸² ili pak sjedećega Silena, svi iz Salone.¹⁸³ Iz sjeverne Hrvatske potječe elegantni i izduženi kipić Fortune (sl. 166).¹⁸⁴ Ovakva se plastika javlja u svim gradovima i naseljima u Hrvatskoj. Međutim, ima i likova koji ne prelaze

163 Kip boga Dioniza iz Dalmacije (danas u Pergamon Museum u Berlinu) (sl. 163)¹⁷⁶ Riječ je o klasičističkoj statui, nešto manjoj od normalne ljudske veličine, kojoj se nisu očuvali ekstremiteti. Tijelo je gotovo dječjačko s nešto jačim bokovima. Desna je ruka bila odmaknuta od tijela a noge su morale biti malo razmaknute i jedna ispred druge. Glava je gotovo ženski nježna. Gornji kapci su bili odmaknuti od bjeloočnice koja je ispala, jer je po svojoj prirodi bila od staklene paste ili mramora. Kosa je duga i pada u bogatim pramenovima od razdjelnice na sredini tjemena do ramena. Na glavi je bogato ukrašen dijamant koji je pozlaćen pa stvara koloristički efekt. U kosi su i bršljanovi listovi i bobice. Statua pripada visokom rimskom standardu koji se odlikuje dobrom modelacijom i sjajnom tehnikom, a po svojoj prirodi nastala je u II st.¹⁷⁷ prema nekom kasnoklasičnom ili helenističkom uzoru koji nije moguće imenovati.¹⁷⁸

163 Fragmentirani **hop Diom**
 221. Gzazada. Poulkewo uzorka
 bronca, Dolenacpa. II st. Starila he
 Antikni Samunlung. Pogovni M.
 senin Berlin

Sculpture of Diomedes rather
 original, by Polydorus, bronze,
 2nd century B.C.
 Antikni Samunlung, Pogovni M.
 senin Berlin

164. Glava Mitre III Atisa, bronca
 Novele kanoir II st. i. ramp III
 st. AM Zagreb

Head of Mitras or Atisa
 1. st. Novele kanoir II or early
 3rd century AD. AM Zagreb

small statue of Jupiter
 小の Jupiter の像

104 Kiple Fortune, bronze, Chalcid II st. AM 23, 1
Small statue of Fortuna, $\frac{1}{2}$ in. (1.3 cm) in height.
Found at A. S. A. Zougli

razinu industrijske, maksimalno šablonizirane produkcije iz sjeverne Hrvatske potječu i likovi božanstava koji su očito služili u iste religijske svrhe.³¹ Ti su kipci dosta stilizirani, tako da podsjećaju na dječje igracke. Odnos s velikom skulpturom pokazuje jedan brončani kipić Anisa u Splitu koji ima stražnji potporanj kao da je riječ o nozi stola (sl. 108). Taj potporanj po svojoj prilici nije imao nikakvu funkciju, ali on nedvosmisleno potvrđuje da se sitna plastika izravno oslanjala na kamenu skulpturu.³² Vrlo proširene skulpturalno oblikovane noge stolova »krave« su za nastanak ovakvog kipica

107 Figure leżący erotycznie skłoniony na amforę, brąz, Marsa II st. M5 Chokk

Sitna brončana plastika (sl. 167) svjedoči o bogatstvu i raznovrsnosti ve-
like plastike. Ona je zapravo najzaslužnija što su se istinska umjetnička djela
proširila i među običnim pukom.

Osim religijske plastike malih dimenzija (do oko dvadesetak centimetara visine) javljaju se i drugi kipci koji su mali, općenito govoreći, ukrasni karakter. Najljepši i najvažniji takav kipić je kopija Polikletova Diskoforosa mladica koji nosi disk uz svoj bok. Kipić nije objavljen, a nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Vrlo je zanimljiva i plastika utilitarnoga karaktera: lampe u obliku figura³¹, ukrasi kola i zaprega,³² posudice,³³ okovi sandučića,³⁴ ključevi vrata,³⁵ okovi namještaja³⁶ i dr. Najvažnija lampica potječe iz Raba i oblikovana je kao dječaćić-erol bez krila koji u ruci nosi delta u čijim je ustima rupa za stijen (od 169).³⁷ Očito je da je ova figurica imala helenistički uzor.³⁸ Ranije spomenuti ukrasi zaprežnih kola iz Poljanca u Hrvatskom zagorju sadrže brojne figurice i tako daju naslutiti bogatstvo sične plastike utilitarnog karaktera. Funkcionalnost i umjetnost isli su ruku pod ruku.

168 Kipić Atisa na stražnjim potpornjem,
bronca, Salona, III. st., AM Spis.
Statuette of Atisa leaning on a pillar,
bronze, Salona, 3rd century A.D., AM Spis.

169 *Lampica* o obliku dječaka (eros) s delfinom, bronca, Arha, II st., AM Split
Lamp in the shape of a boy (eros) holding a dolphin, bronze, Archa, 2nd century A.D., AM Split

[illegible]

73. *Forus starijeg muskarca iz obitelji Lolija, vapnenač, dolina*
 1880-1881, prije K., AM Spina

74. *Forus of an elderly man from the Lolii family, limestone*
 1880-1881, end of the 1st century B.C., AM Spina

Portrait of Agrippa, name Agrippa, ca. 1st century AD.
Ny Carlsberg Copenhagen

W. Kemp & Schmeitzner Die Kulturkunde der russische Republik. Moskau 1920
d. 54 (russ. 2. Aufl. 1921) d. 65
entw. nach dem russ. Text d. 1920
v. A. Schmeitzner (russ. 1921) d. 126
127 ff.

[illegible]

17. How long has it been since you
18. How long has it been since you
19. How long has it been since you
20. How long has it been since you

voga muškarca, iz Pule, iako blizak strogom fizionomijskom karakteriziranju osoba koje se oslanja na iskustvo rimske kasnorepublikanske portretne plastike, ipak posjeduje zamjetljivu patetiku. To je portret koji je nastao približno u doba osnutka rimske kolonije u Puli. Zadarski pak portret također prikazuje starijeg čovjeka. Slično kao i pulski iskazuje znatnu težnju za posuzanjem fizionomijske sličnosti, ali otkriva još snažniji patos nego pulski. Na ovom se portretu zapada jedna važna fizionomijska pojednost. To je duboko nosno sedlo kakvo imaju mnoge kamene glave i portreti na rimskom novcu. Izgleda da je to fizionomijska karakteristika svojstvena republikanskom vremenu.⁴²⁹ Zbog čega je to obilježje brojnih osoba toga doba, a ne nalazimo ga ni prije ni poslije, nije moguće objasniti.

U Osoru je pronađen portret Oktavijana (tzv. Akenski tip) koncipiranoga po kasnorepublikanskim stilskim odrednicama (sl. 172).⁵⁵⁰ Ovaj portret je jedan od najkvalitetnijih primjeraka Oktavijanovih portreta uopće.⁵⁵¹

175 Portret Tiberija, mramor. Onuam, prva polovica 1. st. GM Onuam

Portrait of Tiberius, marble Oncom
first half of the 1st century A.D. G.M. Chiusi

Salonitanski portret je nedvojbeno privatnoga karaktera iako je riječ o glavi natprirodno velike statue, jer je otkrivena na jednoj grobnoj parceli.⁵⁴ Glava iskazuje suzdržan, ali ipak realistički pristup na koji upozoravaju, osim oblika glave, i brojne oštre i duboke bore na licu. Salonitanske radionice nisu nikad zastupale krajnji naturalizam. To su visokovrijedni portreti čija kvaliteta odgovara sličnim primjercima iz samoga središta i drugih velikih gradova carstva, što pokazuje da je rimski način prikazivanja osoba našao svoje mjesto na istočnom ladanu.

Velu visoke umjetničke kvalitete portreta pokazuje lik Agripe iz hrvatske zbirke Danieli (zadnje desetljeće prije Krista) koji bi mogao biti iz Nina (u 174).³⁴ To je portret koji je po svoj prilici nastao u nekom istočnom centru neposredno prije Agripine smrti, na što upućuje *corona muralis* što ju je stekao godine 14. prije Krista.³⁵ S tim u skladu je i zaista snažan patos koji je u prikladnom kontrastu sa snažnom strukturom glave. Prijelazi i plastika su toliko vješto modelirani da ovaj portret s pravom smijemo vrednovati kao jedan od najboljih ne samo u Dalmaciji nego i znatno šire.

U rimskim gradovima postavljali su se carski kipovi već od samoga početka carstva. O tome svjedoči lik Oktavijana, iz Osora, koji se datira u doba prije nego što je on postao *Augustus*. Kasnije, već u ranom carstvu, kad bijaše nužno popularizirati kandidate za prijestolje i čitavu vladarsku kucu, počinju se javljati skupine kipova pripadnika carskih obitelji: muškarci i žena. Takvih skupina bilo je u Pulju,⁵⁴⁹ Osoru,⁵⁵⁰ Ninu,⁵⁵¹ Saloni,⁵⁵² Visu,⁵⁵³ Naroni.⁵⁵⁴ Tu su postojala svetišta ili pak grupe statua u već postojećoj arhitekturi (na forumima, teatrima, termama, bazilikama i nekim drugim javnim mjestima). Kipovi careva su samostalno ili izdvojeno stajali sa ili bez kulturnih počasti, ali uvijek kao javni spomenici. Svetišta u čast careva bila su građena i u manjim naseljima, što pokazuje da su i takva mjesta slijedila opće trendove. Podizanje carskih kipova favorizirali su rimski namjesnici, a posebnu ulogu u tome ima P. Kornelije Dolabella, o čijoj djelatnosti glede unapređivanja carskoga kulta govore i natpisi i izvori. U Baučicima poviše Omisa (*Quetum*) otkrivena je izuzetno vrijedna, ali oštećena glava Tiberija (sl. 175) te epigrafičko svjedočanstvo o svetištu Augusta i Rome.⁵⁵⁵ Po tome bi se dalo zaključiti da su tu postojale i statue drugih rimskih vladara.

Najpoznatija i najmonumentalnija skupina carskih likova otkrivena je u Ninu, još u XVIII st.³⁴² Očuvano je pet kipova, od kojih su samo dva imala glavu (August i Tiberije) (sl. 176. 177), a mnogi su nestali već u doba otkrivanja.³⁴³ Stilske karakteristike upozoravaju da su svi ninski kipovi iz istoga vremena i da pripadaju Tiberijevoj carskoj propagandi. Tiberijev put do trona, naime, trasiran je Augustovim usmjerenjem pa je posthumni portret mladog vladara carstva bio za očekivanje. Pitanje je, međutim, kome valja pripisati ostale kipove bez glava. Nedvojbeno su to članovi obitelji i pretendenti na prijestolje. Osobito je važan problem najveće statue koja nosi Jupitrovu odjeću, pokazujući božansku nagost gornjeg dijela tijela, što dokazuje da je riječ o, pokojnoj, po svoj prilici diviniziranoj osobi.³⁴⁴ Kako je August također prikazan na sličan način, nameće se zaključak da je i on već mrtav. Budući da je bezglavi nagi kip viši od Augustova, možda je to mogao biti Cezar (sl. 178).³⁴⁵

1992, Table 5.39)

[illegible]

944 Tu pr te su (2210) post de /hafner ym
tu u
of 75

92 of 14 # *Melospiza cinerea* Philo &
100 of 14 # *Melospiza cinerea* Philo &

... ..
... ..
... ..

Chlorophyll (a+b) content in leaves
in black and white fragments in
protein

1. *Судя по карте на рисунке, если в*
здании на плане по адресу: дом № 1
в (дворовом) переулке № 100, 210
на рисунке № 1? 1996-98 № 210
№ 2? (судя по карте) находится

4th I was made into a good friend of a good friend
4th I was made into a good friend of a good friend
4th I was made into a good friend of a good friend

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

te u kopanju su radnici čupali. Načelnik

11. *Primeri izjava o postojanju i održavanju*

1911. *Journal of the American Medical Association*, 1911, 1: 1000-1001.

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

942 To be eligible for the A. Damschke award
a specimen must be given before A. Damschke
has left the laboratory. The award is given to the
author of the specimen.

Je réponds à ces questions de la façon suivante :

[illegible]

944 *Usp. H. G. Niemeyer Studien zur*

⁴⁹⁾ Also je tiefer, desto die ursprüngl. zu denken

vrjednima. Uobičajeno je da od Ameri-
ke stigne barem jedna knjiga. Čak i Valja
potvrđuje da je gotovo čitav katalog

Kip posthumous Augustus,
 marble, Augustus, seated, Rome,
 1st century AD.
 Posthumous Augustus of Au-
 gustus, marble, Rome, 1st
 century AD.

Kip Tiberius in togā, marble,
 Augustus, seated, Rome, 1st
 century AD.
 Statue of Tiberius in a togā,
 marble, Augustus, seated, Rome,
 1st century AD.

178 Kip cara III člana carske
obitelji, mramor, Akenza pokraj
Tucenjev vladavine. AM Zadar
Statue of an emperor or a
member of the imperial
family, marble, Akenza, east of
Tucenje, reign AM Zadar

179 Portret žene, mramor Pola
sed. 1. st. AM Pola
Portrait of a woman, mar-
ble, Pola, end 1st century AD
AM Pola

prilici pripadale nekoj većoj skupini. Toj su skupini mogle pripadati i neke druge, nažalost fragmentirane statue, među kojima se ističe golemi nagi torzo jedne sjedeće statue.⁹⁰ Sve to upozorava da je i u Salonu postojao *augustinum*.

Očito je da je najveći broj takvih carskih kipova nastao u doba Tiberija kad su se za potrebe državne propagande najčešće upotrebljavale skupine carskih kipova. Taj je proces imao veliko značenje jer populariziranje carske obitelji a osobito potencijalnih nasljednika trona, bijaše bitni element državne stabilnosti. Brojne ostatke carske propagande objašnjava velika privrženost namjesnika P. Kornelija Dolabelle Tiberiju i gotovo trogodišnji boravak vladara sina Druza Mladega u Dalmaciji.⁹¹ Istu potrebu osjećali su i kasniji vladari pa su poticali dopunjavanje ranijih ili obrazovanje novih skupina. Ima mnogo dokaza takvih proširivanja koja najuvjerljivije posvjedočuju primjeri iz Nina i Narona.

Karakteristike portretne umjetnosti iz doba vladara julijevsko-klaudijske dinastije poprimaju i privatni portreti. Oni neskriveno slijede službenu portretnu umjetnost što se manifestira oponašanjem mode i frizure, pa čak i

182 Portret Livije, mramor, Narona, prva polovica 1. st., Ashmolean Museum Oxford
Portrait of Livia, marble, Narona, first half of the 1st century A.D. Ashmolean Museum Oxford

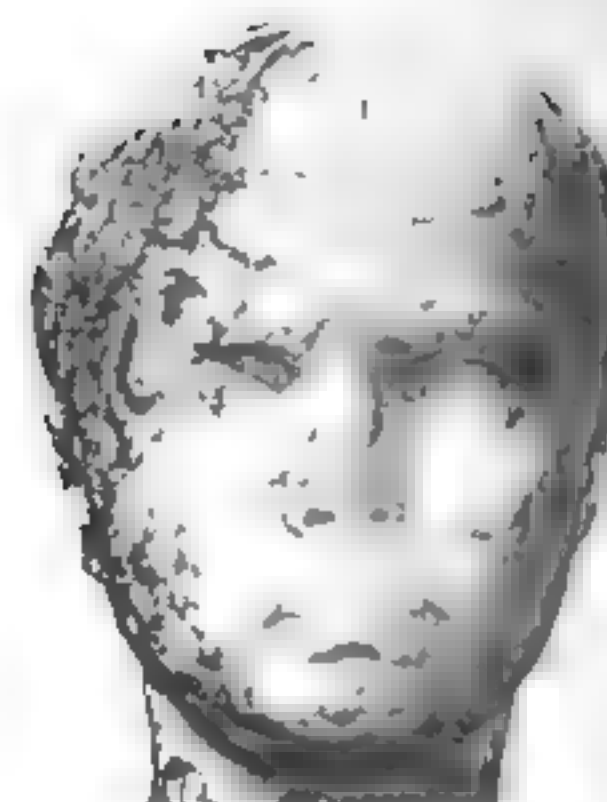
183 Portret Vespazijana, mramor, Narona, druga polovica 1. st., Arheološka zbirka Vrd
Portrait of Vespasian, marble, Narona, second half of the 1st century A.D. Archaeological Collection Vrd near Metković

184 Portret Druza Mladeg, mramor, Salona drugog tisućlje desetljeće 1. st., GM Opat
Portrait of Drusus Minor, marble, Apurua, second or third decade of the 1st century A.D. GM Opat

185 Portret Nerona Cezara, mramor, Salona drugog tisućlje desetljeće 1. st., AM Split
Portrait of Nero Caesar, marble, Salona, second or third decade of the 1st century A.D. AM Split

186 Portret Druza Cezara, mramor, Salona drugog tisućlje desetljeće 1. st., AM Zagreb
Portrait of Drusus Caesar, marble, Salona, second or third decade of the 1st century A.D. AM Zagreb

izgleda i izraza samoga cara. Nastoji se da portret bude neka vrsta odjeka refleks carskoga lika u širim slojevima društva. Zbog toga je često teško razlikovati službene od privatnih osoba. Brojni su takvi portreti, a najviše ih potječe iz Pule (st. 187),⁹² Zadra (st. 188)⁹³ i Salone (st. 189).⁹⁴ Većina navedenih portreta pripadala je po svojoj prilici kipovima važnih osoba jednoga grada ili su to bili dijelovi nadgrobnih likova koji su producirani u vrlo velikom broju, najčešće na dosta upriziran način (muškarac odjeven u togu s rotulusom u ruci), predstavljajući se tako kao rimski građani.

U ovom poglavlju prikazani su tri portreta iz Salone, dva iz Zadra i jedan iz Pule. Oni su slični i po izgledu i po izražavanju. Svi su muškarci odjeveni u togu s rotulusom u ruci. Oni su slični i po izražavanju. Svi su muškarci odjeveni u togu s rotulusom u ruci.

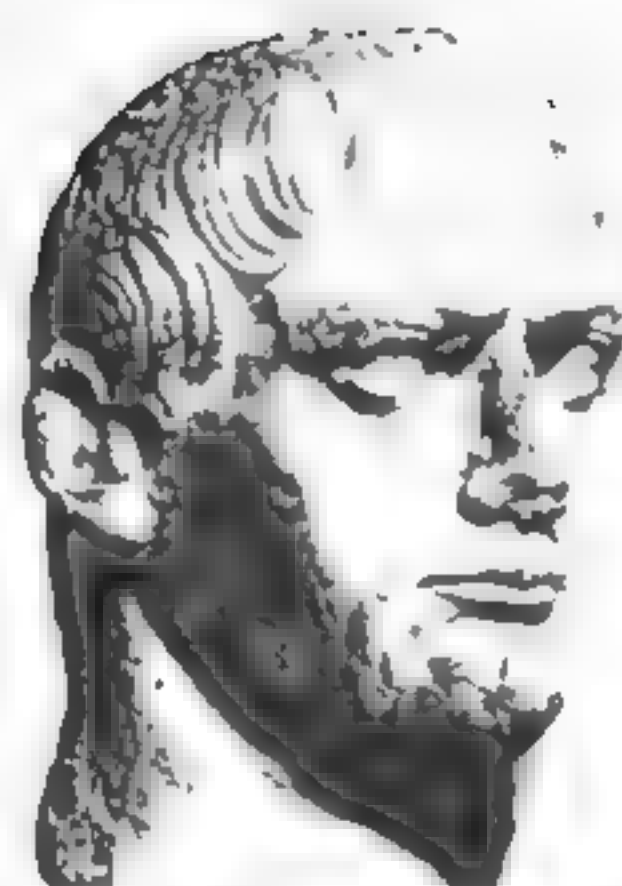
187 Portret nepoznate mlade žene, mramor, Pula oko sredine 1. st., AM Pula
Portrait of an unknown young woman, marble, Pula, mid 1st century A.D. AM Pula

188 Portret nepoznate mlade žene, mramor, Zadar? oko sredine 1. st., AM Zadar
Portrait of an unknown young woman, marble, Zadar? mid 1st century A.D. AM Zadar

189 Portret nepoznate starije žene, vapnenac, Salona, početak 1. st., AM Split
Portrait of an unknown elderly woman, limestone, Salona, early 1st century A.D. AM Split

190 Portret Domicijana, mramor, Salona kraj I st. PM Kotor
Portrait of Domitian, marble, Salona end of the 1st century A.D. PM Kotor

191 Portret Trajana, palimpsest Domicijanove glave, mramor, bosa početak II st. AM Split
Portrait of Trajan, recast from a head of Domitian, marble, bosa early 2nd century A.D. AM Split

192 Portret Nerve, palimpsest Domicijanove glave, mramor, Acrona kraj I st. AM Zadar
Portrait of Nerva, recast from a head of Domitian, marble, Acrona end of the 1st century A.D. AM Zadar

Jednu novu sulsku tendenciju donosi flavijevsko razdoblje. Riječ je o ponovnoj pojavi snažnog realizma. To osobito jasno iskazuje fragmentirani portret Vespazijana, iz Visa, koji gotovo naturalistički prikazuje imperatorovo gojazno, staračko i cinično lice.⁵⁶⁶ Nešto je drugačije koncipiran portret Vespazijana iz Narone na kojemu se zapazila klasicistička i idealistička sulska komponenta kakva bijaše toliko onuljena još u ranijem razdoblju (julijevsko-kladijevsko doba).⁵⁶⁷ Caru je udahnuo blagi i pokroviteljski pogled, kakav je svjesno izostavljen na viškom portretu.

Čini se da su poslije julijevsko-kladijevskih careva obiteljskoj propagandi veliku pažnju iskazivali Flavijevci. To im bijaše nužno, jer, iako je između ranija carska loza, oni su ipak bili skromnoga italskog, a ne rimskog patricijskog podrijetla. U Naroni je postojao posebno naglašen kult Flavijevaca, o čemu ima i drugih dokaza osim Vespazijanove glave.⁵⁶⁸ U Saloni je po svojoj prirodi bila nađena glava Domicijana, sada u Kotoru (sl. 190),⁵⁶⁹ koja pokazuje kao i Vespazijanovu iz Narone, idealizirano lice koje oživljuje bogata plastika kose.⁵⁷⁰ Takav način oblikovanja kose nova je umjetnička tendencija. Tragovi boje potvrdjuju da je portret bio ošlikan, što je i inače odlika antičke plastike.

U Pulu se očuvao jedan portret dječaka s vijencem od klasja koji ga je klasificirao kao mistesa posvećenog u eleuzinske mistenje. Na temelju fotografija čini se da je to portret, po obliku kose i plastici iz kasnijega flavijevskog razdoblja. Na žalost, portret je pred dvadesetak godina ukraden.

Klasicistički je oblikovana i Trajanova glava kombiniranoga tipa također iz Visa⁵⁷¹ na kojoj prevladavaju osobine careva prvog tipa ali ne u cijelosti (sl. 191). To je palimpsest skulptura, oblikovana od glave svrgnutoga Domicijana čije se fizionomijske pojedinosti još uvijek jasno naziru.⁵⁷² Očuo je da su Domicijanove statue bile rušene i upotrebljavane kao materijal za izradu novih kipova. Dok je Trajanova glava iz Visa vrlo kvalitetno ostvarenje koje je, unatoč ograničavajućim elementima prethodnoga portreta, donijelo uvjer-

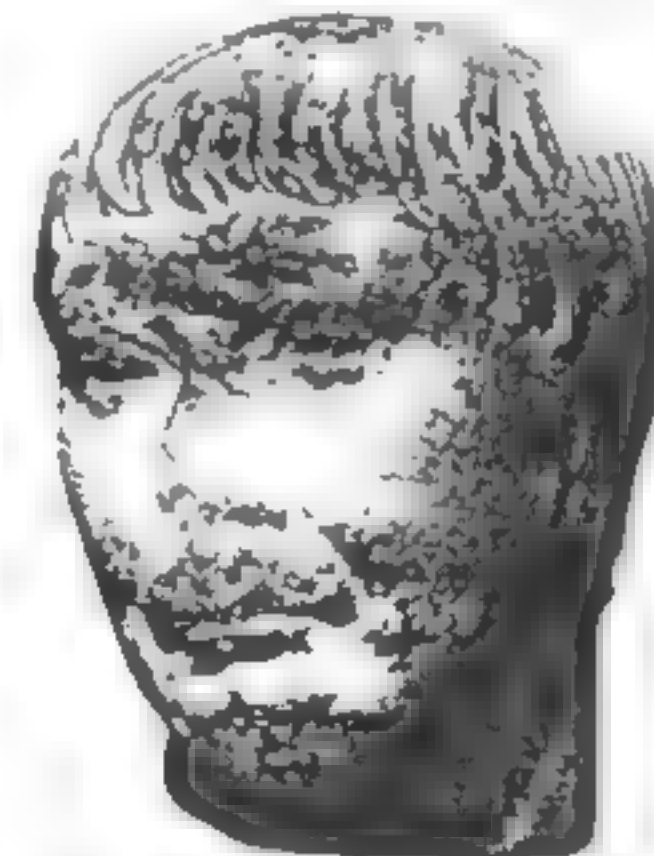
ljivu, sigurno prepoznatljivu, klasicistički koncipiranu fizionomiju s novim načinom modelacije kose (ona, naime, ima debele, ravne i reljefne, poput vrpca oblikovane pramenove među kojima su duboki kanali), dotle je novopronađeni ninski portret provincijalno naivan i za cara neprimjereno nezgrapjan, pa čak i zanatski nedoređen.

Novu tendenciju iskazuje bista Trajana *decennalia* tipa, iz Salone, kod koje je izvorna slojevitost kompozicijskoga i modelacijskoga procesa doživjela stanovit akademizam ali vrsnoća takvoga pristupa još je jasnije prepoznatljiva (sl. 192).⁵⁷³ Ona pokazuje istu metodu oblikovanja kose, kao i glava iz Visa. Nedavno je pronađena još jedna Trajanova glava. Ona pripada tzv. *Opferbildnis* tipu, a pronađena je u vodama Cresa (sl. 194).⁵⁷⁴ Unatoč tomu što je more znatno izglacalo reljef tako da glava podsjeća na oblutak, sasvim je razvidno da je to bila jedna od najkvalitetnijih carskih glava u nas. Iako je portret dosta oštećen, ipak su vidljivi skulpturalni kontrasti koji se po prvi put postupno uvode u rimsku portretistiku.

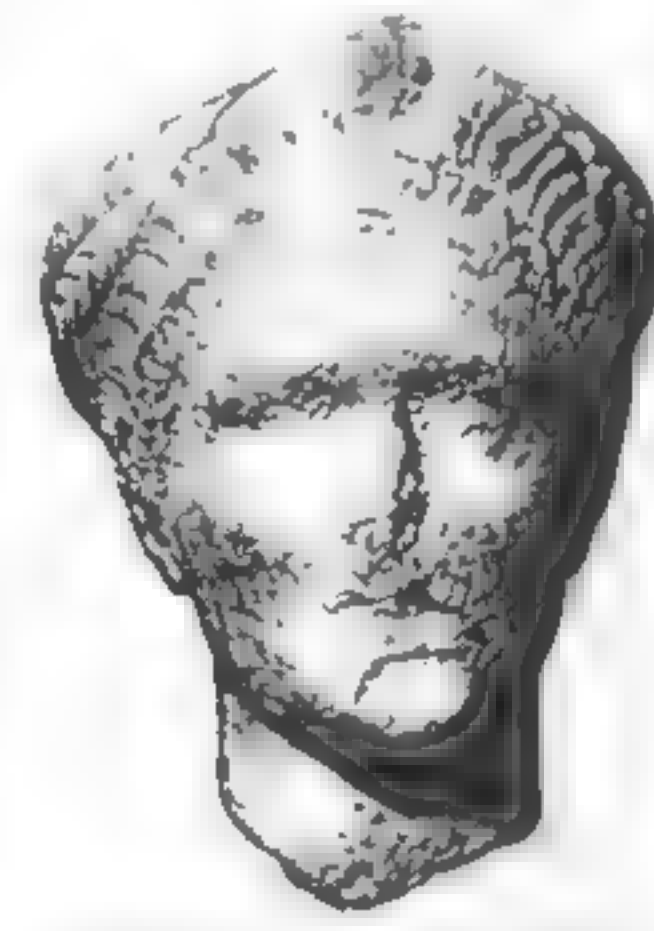
Na žalost, malo je ženskih portreta iz flavijevskoga i trajanskoga doba. Jedna loša glava iz Zadra pokazuje tipičan sačasu tupe s kolorističkim rupicama flavijevskoga razdoblja.⁵⁷⁵ Trajanska pak frizura, s radijalno postavljenom, ali visoko uzdignutom kosom, koja je više plastično nego kontrastno oblikovana, javlja se na glavi iz Salone, sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu (sl. 195).⁵⁷⁶ Ona svojim izgledom i frizurom podsjeća na žene Trajanova kruga,⁵⁷⁷ ali je to ipak vjerojatnije privatni nego carski portret.

193 Bista Trajana, mramor, Salona, početak II st., Kunsthistorisches Museum Wien
Bust of Trajan, marble, Salona, early 2nd century, Kunsthistorisches Museum Vienna

194 Portret Trajana, mramor, uvala Stagaryak na Cresu, početak II st., privatna zbirka A. Štolar, Opatija
Portrait of Trajan, marble, Stagaryak Bay on Cres, early 2nd century A.D., private collection of A. Štolar, Opatija

195 Portret nepoznate žene, mramor, Salona, kraj I st. početak II st., AM Zagreb
Portrait of an unknown woman, marble, Salona, late 1st or early 2nd century A.D., AM Zagreb

⁵⁶⁶ A. Cambi, *Naslied*, str. 42, kat. br. 40, sl. 61. *Verat* i drugi arheološki nalazi u Visu.

⁵⁶⁷ A. Cambi, *Naslied*, str. 42, kat. br. 40, sl. 61.

⁵⁶⁸ I. Naroni je postojao kult careva i u Naroni. I. Naroni, *Die Flavien in Naroni*, str. 111-112. I. Naroni, *Die Flavien in Naroni*, str. 111-112. I. Naroni, *Die Flavien in Naroni*, str. 111-112.

⁵⁶⁹ A. Cambi, *Naslied*, str. 42, kat. br. 40, sl. 61.

⁵⁷⁰ Na glavi se zapazila bogata plastika kose kakva nije postojala u doba Trajana. I. Naroni, *Die Flavien in Naroni*, str. 111-112. I. Naroni, *Die Flavien in Naroni*, str. 111-112. I. Naroni, *Die Flavien in Naroni*, str. 111-112.

⁵⁷¹ I. Naroni, *Die Flavien in Naroni*, str. 111-112. I. Naroni, *Die Flavien in Naroni*, str. 111-112. I. Naroni, *Die Flavien in Naroni*, str. 111-112.

⁵⁷² A. Cambi, *Naslied*, str. 42, kat. br. 40, sl. 61.

⁵⁷³ A. Cambi, *Naslied*, str. 42, kat. br. 40, sl. 61.

⁵⁷⁴ A. Cambi, *Naslied*, str. 42, kat. br. 40, sl. 61.

⁵⁷⁵ A. Cambi, *Naslied*, str. 42, kat. br. 40, sl. 61.

196. Portret nepoznate žene, mramor Flaminia sredina II st. ZNP Poreč
Portrait of an unknown woman, marble Flaminia mid 2nd century ZNP Poreč

197. Portret muškarca s bradom, mramor Flaminia sredina II st. ZNP Poreč
Portrait of a bearded man, marble Flaminia mid 2nd century A.D. ZNP Poreč

¹⁹⁶ N. Čavalić, *Antički portreti u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 103, kat. br. 99, sl. 68.

¹⁹⁷ I. sup. glava u R. Weyner, *Hadrian, Ponticus, Mausoleum, Statua, Salona*, das römische Herrscherbild II, 2, Berlin 1994, str. 122, tab. 54 a, b, str. 130, tab. 29, 41, 42.

¹⁹⁸ N. Čavalić, *Antički portreti u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 103, kat. br. 99, sl. 68.

¹⁹⁹ N. Čavalić, *Antički portreti u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 103, kat. br. 99, sl. 68.

²⁰⁰ K. Fitzchen, *P. Zanker Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und anderen öffentlichen Sammlungen der Stadt Rom*, sv. I, Kaiser und Prinzen, Bonn 1985, str. 44, kat. br. 105, sl. 105.

²⁰¹ A. Fitzchen, *Die Bildpost von der Kaiserzeit bis zur Spätantike*, Bonn 1982, str. 11, kat. br. 105, sl. 105.

²⁰² N. Čavalić, *Antički portreti u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 103, kat. br. 99, sl. 68.

²⁰³ *Wahre Typen*, punde sup. u R. Weyner, *Hadrian, Ponticus, Mausoleum, Statua, Salona*, das römische Herrscherbild II, 2, Berlin 1994, str. 122, tab. 54 a, b, str. 130, tab. 29, 41, 42.

Iz kasnohadrijanskoga doba je jedan muški,¹⁹⁶ a iz ranoantoninskoga je dan ženski portret.¹⁹⁷ Oba portreta potječu iz Flaminia. To su privatni portreti koji sažede izgled, modne i stilske karakteristike Hadrijanovih portretistika,¹⁹⁸ odnosno portreta Faustine Mlađe (sl. 196).¹⁹⁹ Vjerojatno je među tim portretima manja vremenska razlika. Veća je razlika u modi nego u stilskim pojedinostima. Ti portreti iskazuju gotovo barokne plastične vrijednosti i vrlo upadljivi kontrast bogate plasičke kose i sjajno ugaćanoga inkarnata.

Rafinirana glava iz Siska s vrlo složenom frizurinom iz antoninskoga doba pokazuje da je u tome gradu njegovana portretna umjetnost vrlo visoke vrijednosti (sl. 198).²⁰⁰ Nema dvojbe da je to jedan od najvrhunjskih portreta u Hrvatskoj. Fino nategnuta koža preko koštane strukture glave s mladenački naivnim očima skladno je ukomponirana s hiepom i uz glavu pripijenom frizurinom. Čim je najvažniji detalj poput kolača okrugla punda na zatiljku.²⁰¹ Iako je ovo jedan od najvrhunjskih portreta iz sjeverne Hrvatske, on se ipak ne može razumjeti bez prethodnih portreta i vrhunjskih majstora i radionica u tome gradu.

Malo je carskih portreta iz kasnijega II. st., ali je, sudeći prema njihovom broju iz ranijega doba, to samo slučajnost. Privatni portreti koji stilski slijede portretistiku careva iz II. st. potvrđuju da razvitak portretne plastike teče bez zastoja. Jedan monumentalni i vrlo vrijedan portret iz Zadra (sl. 199),²⁰² na žalost dosta uništen, oponaša frizuru i izgled Lucija Vera²⁰³ a jedan lik mladića iz Salone izgled Marka Aurelija iz mladih dana.²⁰⁴ Među portretima s kraja

198. Portret nepoznate djevojke, mramor Flaminia sredina II st. ZNP Poreč
Portrait of an unknown girl, marble Flaminia mid 2nd century A.D. ZNP Poreč

199 Monumentalni portret nepoznatog muškarca, mramor
Jader, drugo-srednja desetljeće II st. AM Zadar
Monumental portrait of an unknown man, marble, Jader
second half of the 2nd century A.D. AM Zadar

200 Portret nepoznatog mladog muškarca, mramor, sjeverna
Dalmacija? kraj II st. AM Zadar
Portrait of an unknown young man, marble, northern Dal-
matia? end of the 2nd century A.D. AM Zadar

¹⁹⁹ N. Cambi, *nav. dj.*, str. 99, kat. br. 84, sl. 81.

²⁰⁰ Usp. slično oblikovanje brade i bradu kod Lucija Verna, K. Fittschen + P. Zanker, *nav. dj.*, str. 99, Prilog 30-33.

²⁰¹ N. Cambi, *nav. dj.*, str. 98, kat. br. 81, sl. 80.

²⁰² N. Cambi, *nav. dj.*, str. 99, kat. br. 81, sl. 81.

²⁰³ N. Cambi, *nav. dj.*, str. 100, kat. br. 80, sl. 82. J. J. Johnson, *Catalogue Roman Portraits II*, Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen 1995, str. 140, br. 63, sl. 41.

²⁰⁴ K. Fittschen, *The Greek Roman, c. m. (the Roman Empire)*, London University, Bulletin Supplement 55, 1999, str. 111, tab. 42, sl. 32.

²⁰⁵ N. Cambi, *nav. dj.*, str. 114, kat. br. 98, sl. 94.

²⁰⁶ Usp. slično oblikovanje brade i bradu kod Lucija Verna, K. Fittschen + P. Zanker, *nav. dj.*, str. 99, Prilog 30-33.

²⁰⁷ N. Cambi, *nav. dj.*, str. 107, kat. br. 93, sl. 91.

²⁰⁸ N. Cambi, *nav. dj.*, str. 114, kat. br. 96, sl. 92.

²⁰⁹ E. Andrieu, *L'art de l'antiquité romaine*, Paris 1973, str. 276, sl. 113, ove glave portretu imaju najljepše primjere portretne umjetnosti nepoznatog doba.

II i početka III. st. valja spomenuti i dva iz negdašnje zbirke Danieli, za koje se ipak ne može sa sigurnošću kazati jesu li nadeni na našem primorju. Oni posjeduju visoku umjetničku vrijednost. Glava mladića iz Zadra vrlo je rafinirana i izjednačena u svim aspektima plastične forme i psihičke ravnoteže (sl. 200),²⁰⁹ dok je portret iz Kopenhagena (sl. 201),²¹⁰ kako je utvrdio K. Fittschen, izraz jednoga novoga trenda. Portret, naime, kao i još neki drugi portreti privatnoga karaktera, manifestira ugledanje na veliki uzor, na nezaboravnog Aleksandra Velikog.²¹¹ Drugi zadarski portret prikazuje mladog svećenika koji po bogatoj plastici kose pripada istom stilskom razdoblju, ali se po pojedinosti ma načina češljanja više vezuje uz rimsku modu ranoga III st. (sl. 202).²¹²

Dva neobično vrijedna ženska portreta stilski pouzdano pripadaju severskom razdoblju. Nema dvojbe da su postojale grupe kipova severske carske obitelji kao što potvrđuje epigrafička dokumentacija (natpisi iz Raba).²¹³ Portret djevojke sa zanimljivim upom frizure poput knišaka dinje možda prikazuje Plautilla (sl. 203),²¹⁴ dok se za drugi portret znatno pouzdanije pretpostavlja da prikazuje tu istu, nesretnu ženu surovoga Karakale (sl. 204).²¹⁵ Poput slonovače sjajna put, bojanje kose, kontrastiranje elementuma od drugoga materijala (oči od staklene paste) znakovi su vrhunskoga portretnoga izraza. To je nedvojbeno jedan od najljepših portreta toga doba uopće.²¹⁶

Drugi portret ima normalno izrađene oči sa šarenicama i zjenicama koje iskazuju naznake sjete i blago podcrtano predosjećanje tragičnih zbivanja

Po frizuri se ova glava vezuje uz nešto mlađu up Plautillina portreta s normalnim razdjeljkom i uz glavu pripijenom gustom kosom, čini se uvučenom u mrežicu, svijenom od zatiljka prema tjemenu.²¹⁷ Međutim, najprije tužan, a potom tjeskoban pogled nije individualna nego opća naznaka. Te su glave nagovještaj onoga što će se dogoditi u razvitku rimskoga portreta u drugoj polovici III. st. U dugoj povijesti rimske portreistike tek je tada postignut najpotpuniji sklad duha vremena i individualnosti. Dok je bol opća, fizionomija je naglašeno individualna. Na žalost, takvih portreta ostalo je malo u Dalmaciji, ali ih je, sudeći barem po ove dvije prekrasne glave, moralo biti dosta, a što je najvažnije, očito bijahu umjetnički vrlo vrijedni.

Iz doba nešto prije sredine III st. potječe glava muškarca iz srca Zagreba (sl. 205).²¹⁸ Iako je razmjerno malih dimenzija i ona iskazuje visoku zrelost portretne umjetnosti kasne severske dinastije ili ranoga razdoblja vojničkih vladara.²¹⁹ Prikaz u daljini izgubljenog pogleda tražio je znatnu umjetničku koncentraciju i kiparsku perfekciju.

Portreti oko sredine III st. imaju realističke crte, ali primarna zainteresiranost kipara usredotočena je ipak na nijansiranje pogleda što iskazuje izgubljenu životnu radost i potonuće u tjeskobu. Ako ikad portret odražava kolektivno stanje svijesti teških vremena, nema dvojbe da se to događa upravo tijekom III st. Najcjelovitiji primjer muškoga portreta je onaj iz Zadra²²⁰ koji izgledom i modom (kratka kosa i tek nikla brada) podsjeća na vojničke vladare iz perioda između 240. i 260. (sl. 206).²²¹ On, osim spomenutih karakteristika, ima i vrlo zatvoren, neznatno raščlanjen, jajolik oblik lubanje.

Osim ženskoga portreta iz Sinja (sl. 207),²²² fragmentiranog portreta žene iz Zadra,²²³ kao i još fragmentiranijega muškoga portreta iz Narone²²⁴ te nekoliko prikaza na nadgrobim spomenicima, nema drugih primjera te sjajne umjetnosti. Među sepulkralnim portretima posebno se ističu oni na poklopcu jednoga sarkofaga iz Salone na kojemu su prikazani žena i muškarac (sl. 208).²²⁵ Posebna je pažnja posvećena ženi, čija je sjeta u izrazitom kontrastu s raskoš nakita i haljine, upućujući na suprotnosti vanjskoga blještavila i unutrašnje tuge. Međutim, i za jedan ovakav portret reklo bi se da iskazuje prije opću, nego osobnu osjećaj.

Valja konstatirati da u vrijeme oko sredine III st. ni u Rimu nisu podizani javni monumentalni spomenici. Nema negdašnjih primjera sjajnih slavo-luka, stupova, reljefa i dr. Posljednji su iz doba Severa.²²⁶ Naravno da je tako bilo i u Dalmaciji i ostalim hrvatskim krajevima. To je shvatljivo imajući u vidu doba vojničkih vladara kojima je teška situacija na granicama i međusobni rivalitet pružao malo prilika za pokazivanje podviga. Oni su rijetko i stizali do Rima da bi na nešto slično i pomislili. U ovo vrijeme portret nedvojbeno do-seže zvjezdane trenutke kao malokada u svojoj povijesti.

U doba tetarhije, kad je riječ o carskom portretu, stanje je neobično složeno. Likovi vladara i njihova ikonografija, a osobito fizički izgled gotovo su nepoznati. Očuvane su dosta loše biste Dioklecijana (sl. 209) i Priske (sl. 210) u carevom splitskom mauzoleju,²²⁷ zatim jedan znatno bolji portret uzi-

²¹⁷ Fittschen, *nav. dj.*, str. 99, kat. br. 84, sl. 81.

²¹⁸ N. Cambi, *Antika portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 117, kat. br. 107, sl. 97.

²¹⁹ Usp. slično oblikovanje brade i bradu kod Lucija Verna, K. Fittschen + P. Zanker, *nav. dj.*, str. 99, Prilog 30-33.

²²⁰ N. Cambi, *Antika portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 117, kat. br. 107, sl. 97.

²²¹ Usp. slično oblikovanje brade i bradu kod Lucija Verna, K. Fittschen + P. Zanker, *nav. dj.*, str. 99, Prilog 30-33.

²²² N. Cambi, *Antika portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 117, kat. br. 107, sl. 97.

²²³ N. Cambi, *Antika portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 117, kat. br. 107, sl. 97.

²²⁴ N. Cambi, *Antika portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 117, kat. br. 107, sl. 97.

²²⁵ N. Cambi, *Antika portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 117, kat. br. 107, sl. 97.

²²⁶ N. Cambi, *Antika portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 117, kat. br. 107, sl. 97.

²²⁷ N. Cambi, *Antika portret u Hrvatskoj*, Zagreb 1991, str. 117, kat. br. 107, sl. 97.

201. Portrait representing unknown man, mosaic, 7th century Dalmatian, 7th century A.D., Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen.
 Portrait of an unknown young man, mosaic, 7th century Dalmatian, 7th century A.D., Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen.

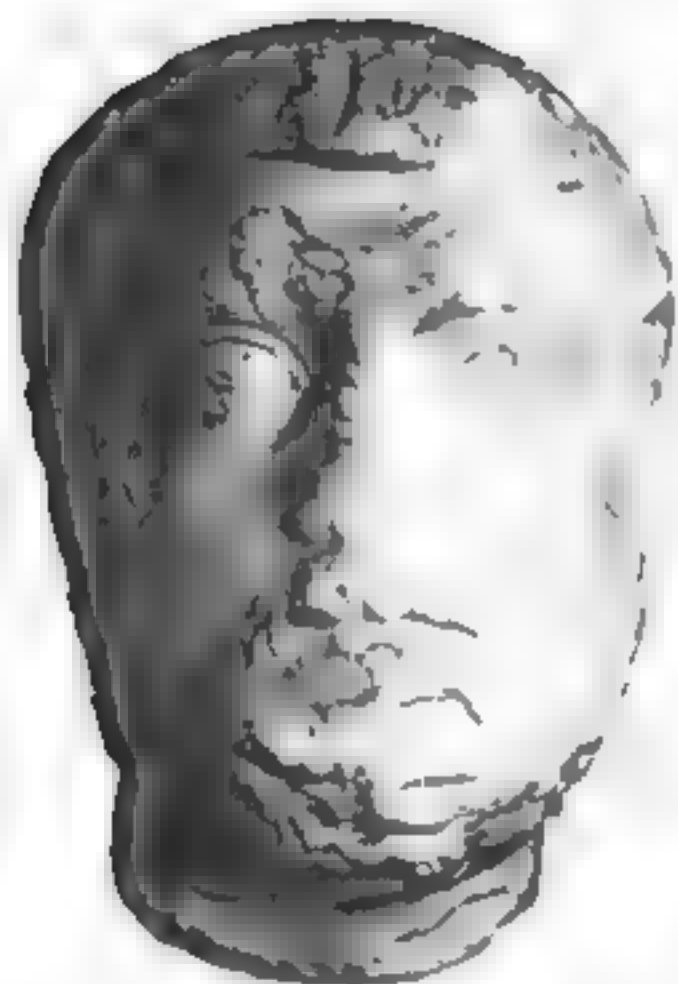
202. Portrait of a young priest, mosaic, 7th century Dalmatian, 7th century A.D., AM Zadar.
 Portrait of a young priest, mosaic, 7th century Dalmatian, 7th century A.D., AM Zadar.

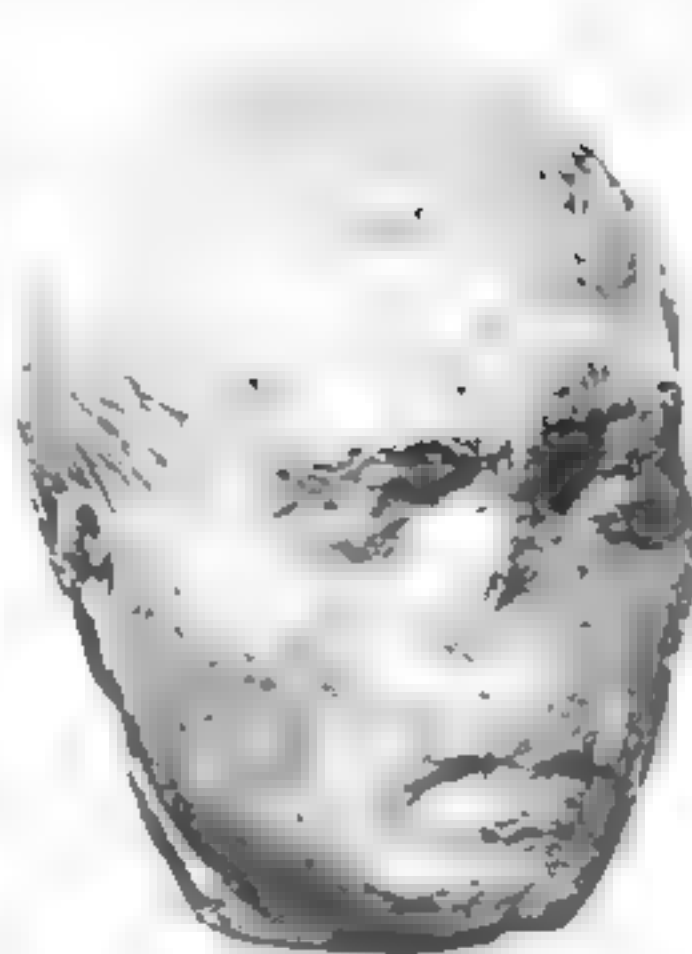
93. Portret mlade žene (princess Plautilla?), mramor,
Salona, prv desetljeće II. st., AM Zagreb.
Portrait of a young woman (princess Plautilla?),
marble, Salona, first decade of the 2nd century A.D., AM
Zagreb.

94. Portret mlade žene (princess Plautilla?), mramor,
Salona, prv desetljeće II. st., AM Zagreb.
Portrait of a young woman (princess Plautilla?),
marble, Salona, first decade of the 2nd century A.D., AM
Zagreb.

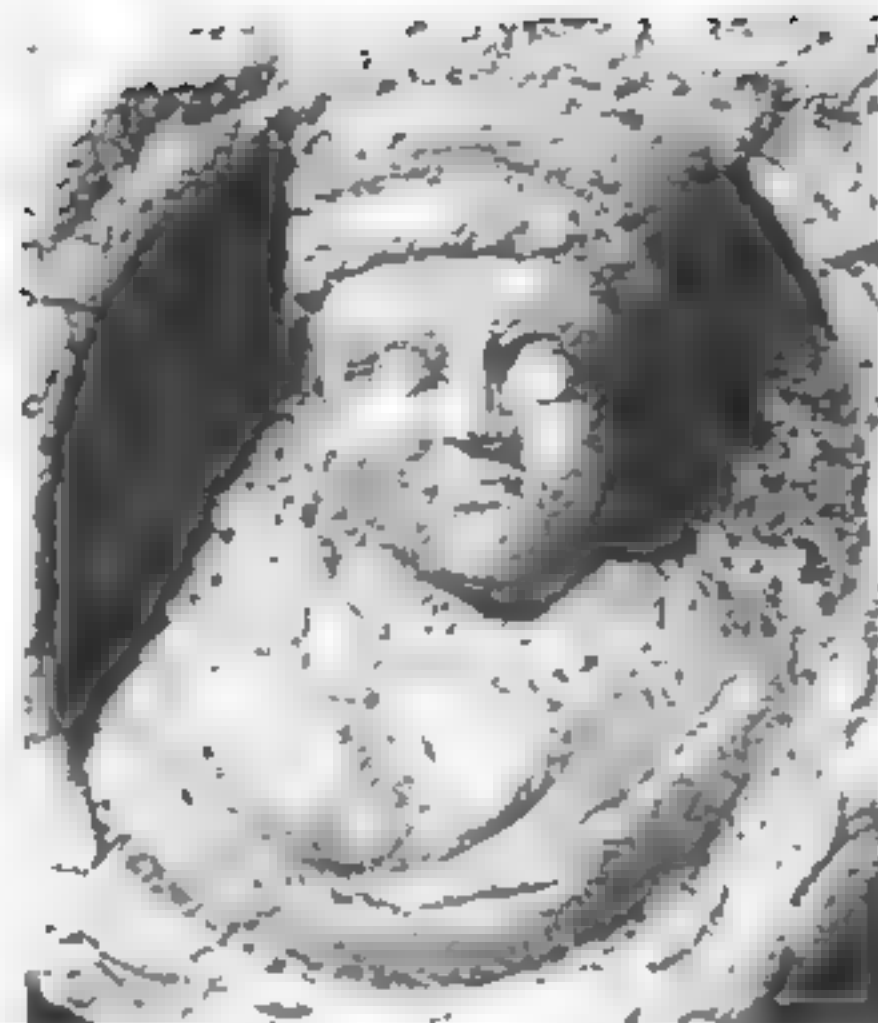
205 Portret mladog muškarca, mramor, Zagreb, sredina III st. AM Zagreb
Portrait of a young man, marble, Zagreb, mid 3rd century A.D., AM Zagreb

206 Portret nepoznatog muškarca, mramor, Zadar, sredina III st. AM Zadar
Portrait of an unknown man, marble, Zadar, mid 3rd century A.D., AM Zadar

207 Portret nepoznate starije žene, mramor, Zadar, kraj III st. AM Zadar
Portrait of an unknown elderly woman, marble, Zadar, end of the 3rd century A.D., AM Zadar

208 Poprsje Dioklecijana u ovalnom vijencu, vapnena, Spalatum, Dioklecijanova palača, kraj III st. AM Spalatum
Bust of Diocletian in an oval wreath, limestone, Spalatum, Diocletian's palace, end of the 3rd century A.D., AM Spalatum

210 Poprsje Dioklecijanove žene Priske u ovalnom vijencu, vapnena, Spalatum, Dioklecijanova palača, kraj III st. AM Spalatum
Bust of the Diocletian's wife Prisca in an oval wreath, limestone, Spalatum, Diocletian's palace, end of the 3rd century A.D., AM Spalatum

209 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

211 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

212 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

213 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

214 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

215 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

216 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

217 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

218 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

219 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

220 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

221 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

222 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

223 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

224 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

225 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

226 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

227 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

228 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

229 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

230 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

231 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

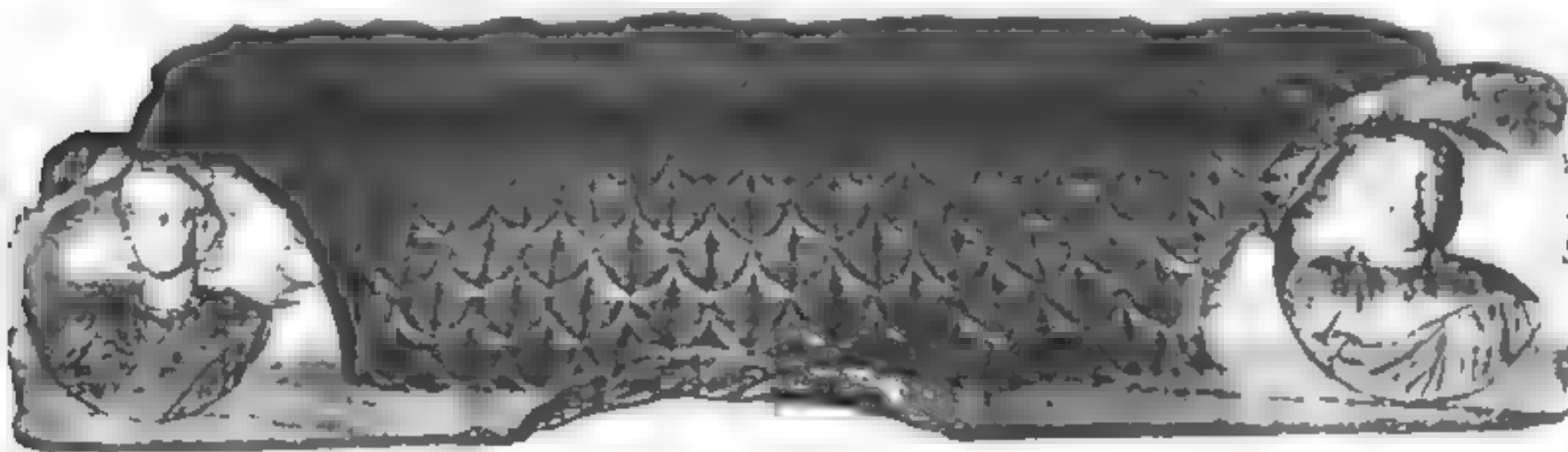
232 A. Lascaris, mramor, vis. 12" i d. 8" kat. 112 i 108

dan u jednu kuću unutar Palače²⁰⁸ te dvije vrlo površno radene salonitanske herme (sl. 215).²⁰⁹ Ti portreti nisu djelo vrhunskih radionica, jer pokazuju znatnu degeneraciju kiparske vještine, ali i nagovještaju nove tendencije koje vode do ikonizacije, što neminovno znači i nezainteresiranost za fizionomiju. Portreti iskazuju površnu izradbu i nedostatak pojedinosti. Okrupnjava vanje forma, kubičnost oblika i ukočenost pogleda temeljne su odlike tog stila. Sve to zapravo nagovještava nestanak portreta u ovim krajevima. Osim gore spomenutih primjeraka, tetrarhijskom razdoblju pripada i muški portret iz kuće Jurčić u Vranjcu²¹⁰ koji nekim svojim pojedinostima podsjeća na glavu cara Konstancija Klora na nekim primjercima novca (sl. 211).²¹¹ Također je izuzetne kvalitete jedna, nažalost, fragmentirana ženska glava iz Salone (sl. 212).²¹² Te bi glave po svoj prilici mogle pripadati jednoj carskoj skupini por-

tricta iz Salone što barem za sada nije moguće naći drugdje u rimskom svijetu. Ako se te pretpostavke pokažu ispravnima, tada bi bilo moguće, upravo po pitanju dalmatinskih spomenika, unijeti nešto više svjetla u likovnu i ikonografski vrlo enigmatično tetrarhijsko razdoblje.

U prvim desetljećima IV st. portret gubi karakteristike i oblike toliko svojstvene rimskoj umjetnosti. Tada se oblikuje ono što će kasnije postati standard i mjerilo za duže vrijeme. U kasnotetrarhijsko ili ranokonstantinsko doba spadaju i dvije vrlo vrijedne ženske glave. Jedna je iz Konjice (sl. 214).²¹³ Osim okruglih rastvorenih očiju i uskoga i kratkog nosa žena nema posebnih fizionomijskih karakteristika. Zureće oči znak su ikonizacije kao jednoga od temeljnih svojstava kasnijega razvika portretne umjetnosti. Ona pokazuje u priču kasnotetrarhijsku frizuru s naprijed pričvršćenom pletenicom. Druga glava je podrijetlom iz Salone (sl. 215). Riječ je o ženskom portretu koji ima konstantinsku frizuru ali i pojedinosti koje pokazuju stanovitu ikonizaciju oplemenjenu blagosti kakvu ne poznaje tetrarhijski izraz. Nisko čelo izduženo lice i neobično uspješno iskazana neznatna mišovitost miškulature lica sa zaobljenim podbratkom fizionomijske su odlike ove žene. Ovo je nedvojbeno najljepši ženski portret rimskog doba iz prve polovice IV st. u Dalmaciji a nadilazi i mnoge primjere iz citavoga carstva.

Dioklecijanovo doba ostavilo je dubokoga traga i na portretistici privatnoga karaktera u Dalmaciji. Među primjercima u punoj plastici istice se niz herma od kojih je većina pripadala ogradama svećanih loža ili galerija salonitanskoga amfiteatra.²¹⁵ Te herme bi zasluživale posebnu pažnju, jer su pripadale bogatoj lokalnoj produkciji koja pokazuje vrlo zanimljivu ikonografsku raznolikost. Pojava retardacije stilskih odrednica za antički portret u Hrvatskoj kao da gotovo uopće ne važi.²¹⁶

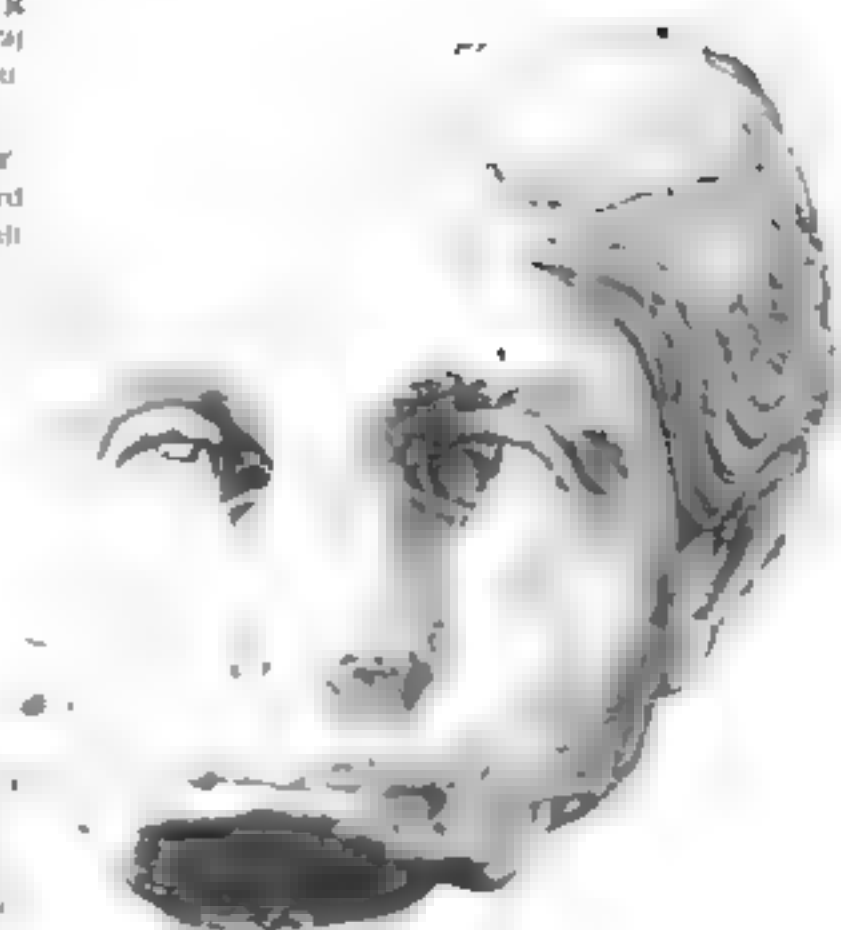
208 Poklopac sarkofaga s portretima nepoznatog muškarca i žene, mramor, Spalatum, oko sredine III st. AM Spalatum

Sarcophagus lid with portraits of a woman and a man, marble, Spalatum, mid 3rd century A.D., AM Spalatum

211 Glava nepoznatog starijeg muškarca, mramor Salona kraj III st. (portret urađan u kući u Istri) / Vratilo se

Head of an unknown elder man, marble Salona late 3rd century AD (the portrait is built into the juric house in Vranje)

212 Glava žene, mramor Salona kraj III st. / AM Split

Head of a woman, marble Salona late 3rd century AD / AM Split

Kasnotetrarhijski ili ranokonstantinski je portret iz zbirke Danich u Zadru (sl. 211).¹⁰⁷ Karakteristike ovoga kvalitetnog portreta upućuju na prijelazno razdoblje. Lice je ovalno bez tetrarhijske kubienosti, oči krupne s dominantnim kapcima šarenicama i zjenicama, ali s frizurom koja pokazuje plastičnost kakva je svojstvena predkonstantinskom razdoblju.¹⁰⁸ Kad bi taj portret doista potjecao iz c'ldmatinskoga priobalja, to bi bilo svjedočanstvo o pos uvijek višim jednim dostignućima u prvim desetljećima IV st.

107. Glava nepoznatog starijeg muškarca, mramor Salona kraj III st. (portret urađan u kući u Istri) / Vratilo se

213 Glava nepoznate žene, mramor, kraj IV st. (privatna zbirka) / Brijuni, Solin

Head of an unknown woman, marble Salona early 4th century AD (private collection of Brijuni, Solin)

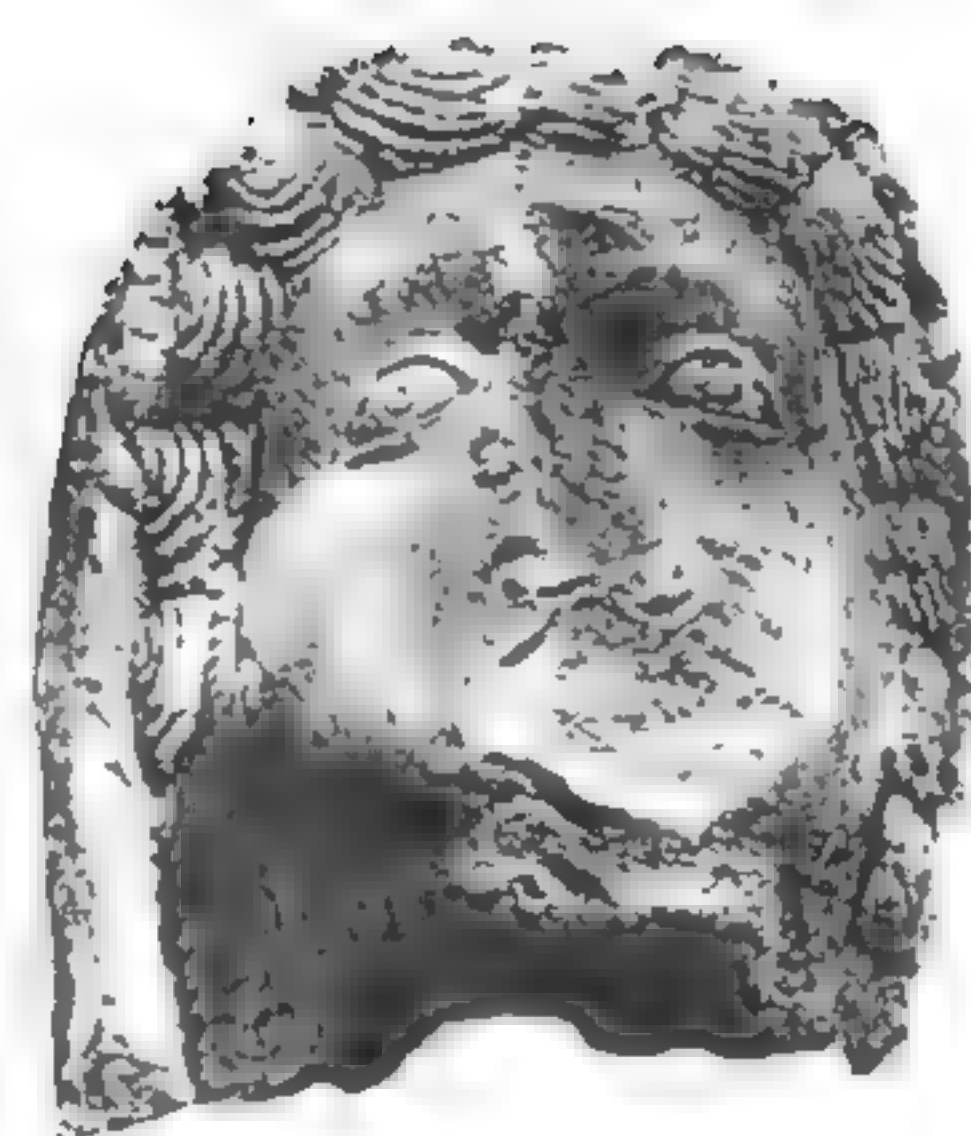
214 Glava nepoznate žene, mramor, kraj IV st. (Brijuni) / ZM Zagreb

Head of an unknown woman, marble Kupa (Brijuni) early 4th century AD / ZM Zagreb

Dyostrika herma s glavom tetrarha i fantastičnog bića (čovjek bik), vapornac Salona početak IV st. / AM Split

Herm of a tetrarch and a fantastic creature (man-bull), dyostrika Salona early 4th century AD / AM Split

216 Monumentalna ženska glava, vapornac Vranje, početak III st. (glava urađana u kući Benzon)

Monumental woman's head, limestone Vranje, early 3rd century AD (head made in the house of Benzon)

Nakon tetrarhije za sada je, na žalost, nemoguće pratiti razvojni put portreta u Dalmaciji. U to doba zapaza se prestanak zanimanja za individualnost, što zapravo znači kraj portretistike, jer je upravo individualna prepoznatljivost bitno svojstvo portretistike (sl. 216).

Carški portreti u Hrvatskoj pružaju nepobitne potvrde o namjernom oštećivanju. To potvrđuju jasni tragovi udaraca ponekad tupim a ponekad ostrim predmetima, tako da su se po venama odvajali komadi skulpture. Kipovi su također bacani u more ili pak zatrpani zemljom. Takva se oštećivanja, doduse, vide i na kulturnoj plastici, ali ipak znatno manje nego na carskim portretima. Oštećivanja se mogu objasniti samo bijesom pobjedničkog kršćanstva prema svetostima podignutim u čast diviniziranih careva i prema njihovim kipovima, simbolima tradicionalne religije.¹⁰⁹

Najbolji primjeri privatne portretistike mogu se mjeriti s omnia carske provenijencije. Nema dvojbe da je popularnost portreta strahovito porasla među pučanstvom velikih gradova u vrijeme Rimskoga carstva. Zapravo moglo bi se konstatirati da je portret gradski i građanski fenomen. Očito je da je popularnost portreta doprinijela i sepulkralna umjetnost, jer je portret našao mjesto na nadgrobnoj spomenici kao jedan od najvažnijih sadržajnih elemenata. Vlasnik nadgrobno spomenika bio je duboko zainteresiran za prikazivanje vlastita lika, čime je, uz natpis, bila zajamčena vlastnost i fiksiran njegov individualitet. To su radionice nadgrobne spomenika dobro shvatile pa su razvijale vještinu majstora u portretnom oblikovanju.

109. Glava nepoznate žene, mramor, kraj IV st. (Brijuni) / ZM Zagreb

Glava ne poznatog muškarca
 Head of an unknown man, marble, northern Dalmatia, early 4th century A.D. AM Zadar

Nadgrobna skulptura

U kasnorepublikansko doba počinju raditi i radionice nadgrobnih spomenika. Vise je vrsta nadgrobnih spomenika, a oni brojnošću i raznovrsnošću također odlično otkrivaju razvitak skulpture u našim krajevima, a i drugdje. Zbog toga tim spomenicima valja pokloniti osobitu pažnju.

Stela grčkog oblika s latinskim natpisom Gaja Anserina
 Stele of Greek type with a Latin inscription, Gaius Anserinus, 1st century B.C. - 1st century A.D.

Stele

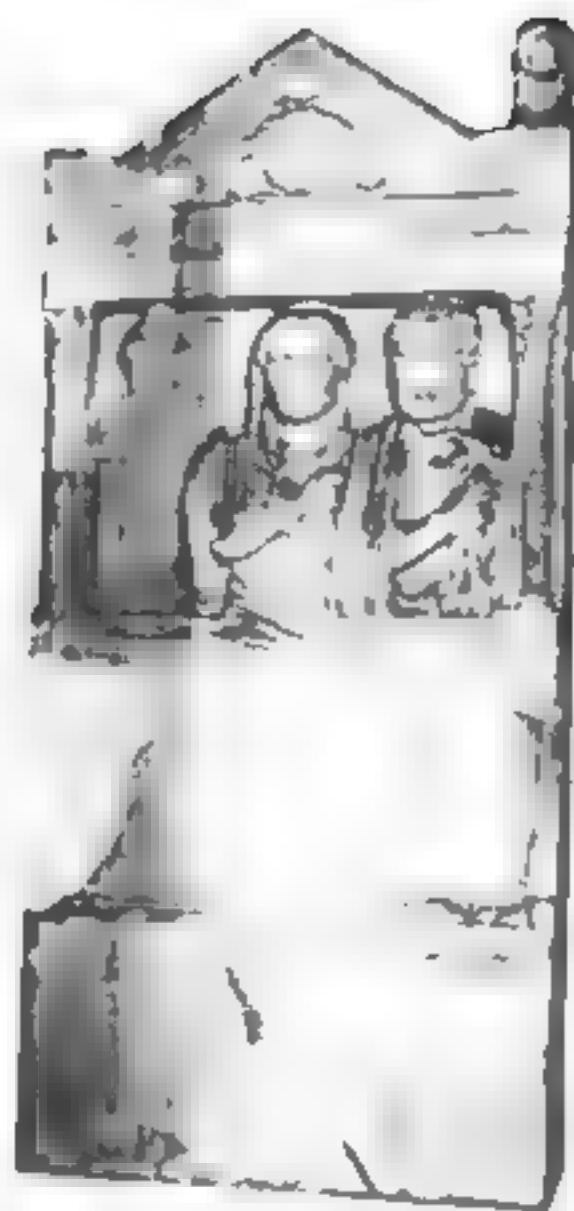
Prve rimskodobne stele pokazuju izravne utjecaje arhitektonskih primjeraka helenističkoga doba u nas. Takve se stele pojavljuju u Naroni (sl. 218)¹ a derivacije su poznate u Saloni² a u manjem opsegu i u sjevernoj Dalmaciji. Monumentalne stele, naprotiv, nisu pronašle ni u morfološkom ni u figurativnom smislu iz tih skromnih helenističkih primjeraka. Njihovi su oblici izravno pristigli iz rimskog svijeta. Monumentalne stele se najprije javljaju u Saloni, a poslije i u drugim gradovima i vojnim logorima. Najčešći likovni ukras im je portret.

Jedan od najodličnijih primjera je stela Gaja Utija i njegove obitelji (sl. 219).³ Nazalost, vrlo je oštećen lik vlasnika stele. Preostao mu je samo koma diše glave. Dobro je, međutim, sačuvana poluhgura vlasnikova brata Fizionomija, je i arhitektonski koncipirana i frizura ima kasnorepublikanski oblik. Kosa pak Utijeve žene po obliku je iz nešto kasnijeg augustovoga doba.⁴ Stela⁵ pokazuje da je stela po svoj prilici započeta u zadnjim decemvima I st. prije Krista i završena nešto kasnije.⁶ Nekoliko stela arhitektonskoga karaktera iz Salone (sl. 220) i okolice ima portrete tipično julijevsko-klaudijevskih stilskih značajki, visoke zanatske vještine, ali premekano i pomalo akademski modelirane (sl. 221).⁷

Vojničke su stele obično imale arhitektonsku strukturu (uostalom kao i civilne), a također i druge simbole vojnoga zanimanja (friz oružja, slobodno postavljeno oružje, lov, borbu i dr. (sl. 222)). Velika vrata na dnu spomenika ta

Stele iz Salone
 Steles from Salona, 1st century A.D.

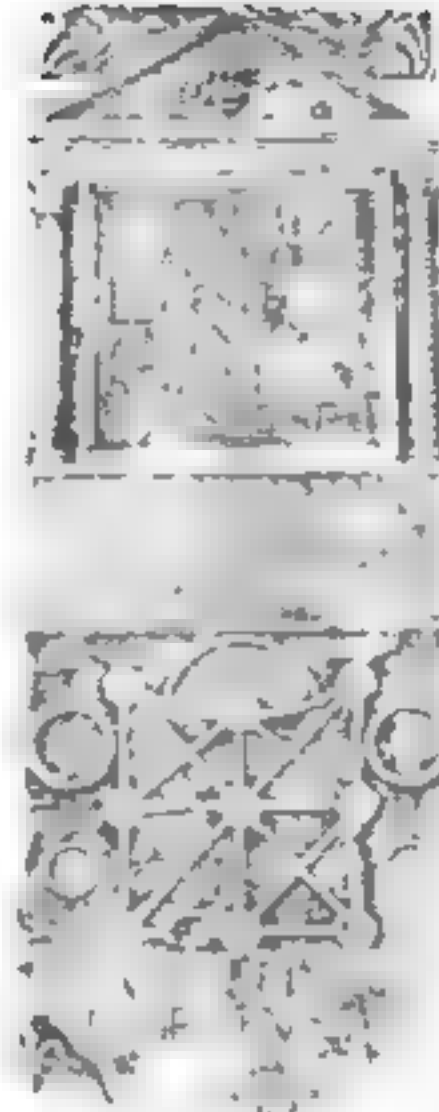
21 Stela Gaja Utijsa s likovima pokojnika (slika 22) kraj 1. st. prije kr. AM Split.
Stele of Gaius Utijs with busts of the deceased, limestone Sabina late 1st century B.C. AM Split

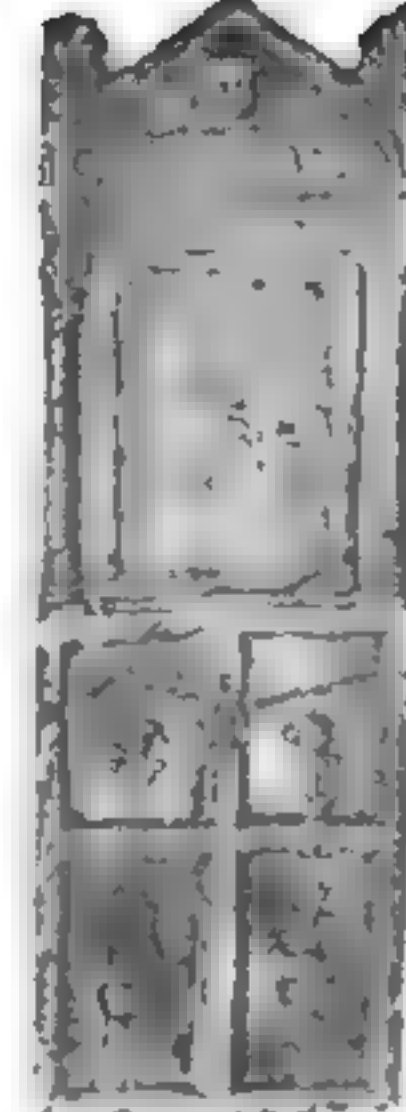
220 Stela nepoznatog braćnog para, vapnenac, Sabina drugo-treće desetljeće 1. st. AM Split.
Stele of an unknown married couple, limestone, Sabina, second or third decade of the 1st century A.D. AM Split

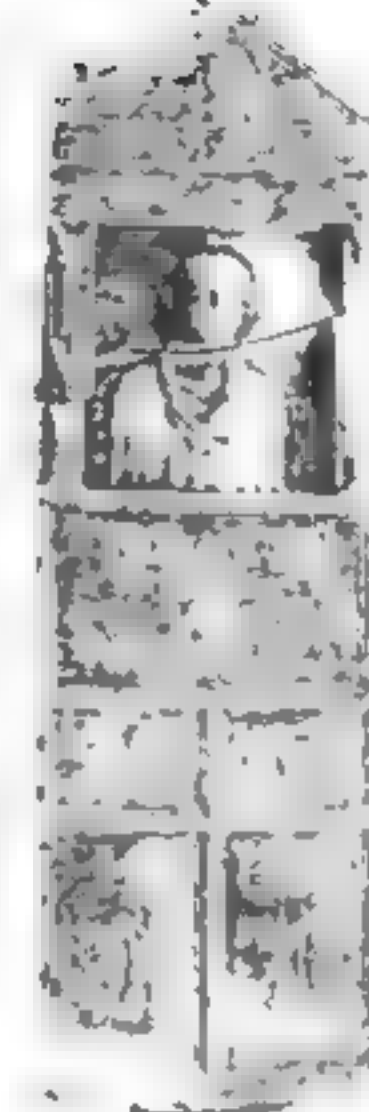
Stela Veronija Fluzia, vapnenac, Zadar, 1. stoljeće kr. st. AM Zadar.
Stele of Veronius Actor, limestone, 1st century A.D. AM Zadar

221 Stela vojnika Lucija Mumija s vojničkim odlikjima, vapnenac, Taurinum treće desetljeće 1. st. AM Split.
Stele of the soldier Lucius Mummius, with military decorations, limestone, the 1830s A.D. AM Split

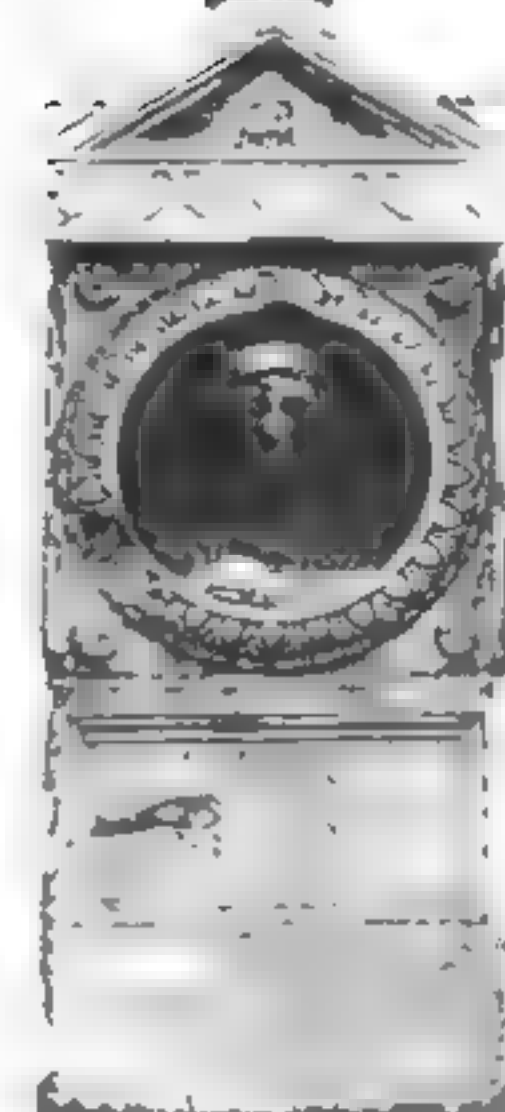
222 Stela vojnika Lucija Fabija, vapnenac, Taurinum treće četvrti desetljeće 1. st. AM Split.
Stele of the soldier Lucius Fabius, limestone, the 1830s A.D. AM Split

223 Stela vojnika Kvintusa Metilja, vapnenac, Sabina oko sredine 1. st. AM Split.
Stele of the soldier Quintus Metius, limestone Sabina mid 1st century A.D. AM Split

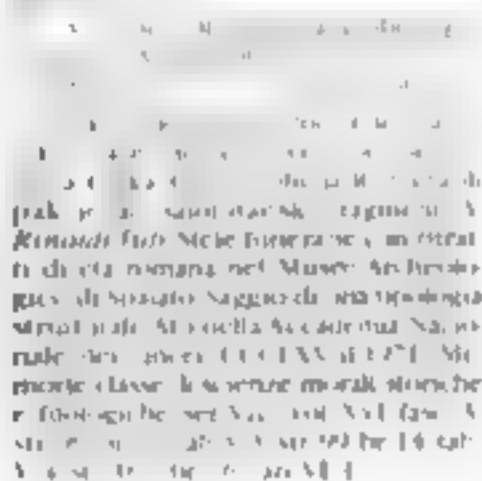
224 Stela vojnika Servija Enija Fuskula i žene mu Fulvije Vitalis, vapnenac, Andertum 1. stoljeće kr. st. AM Split.
Stele of the soldier Servius Ennius Fuscus, and his wife Fulvia Vitalis, limestone, 1st century A.D. AM Split

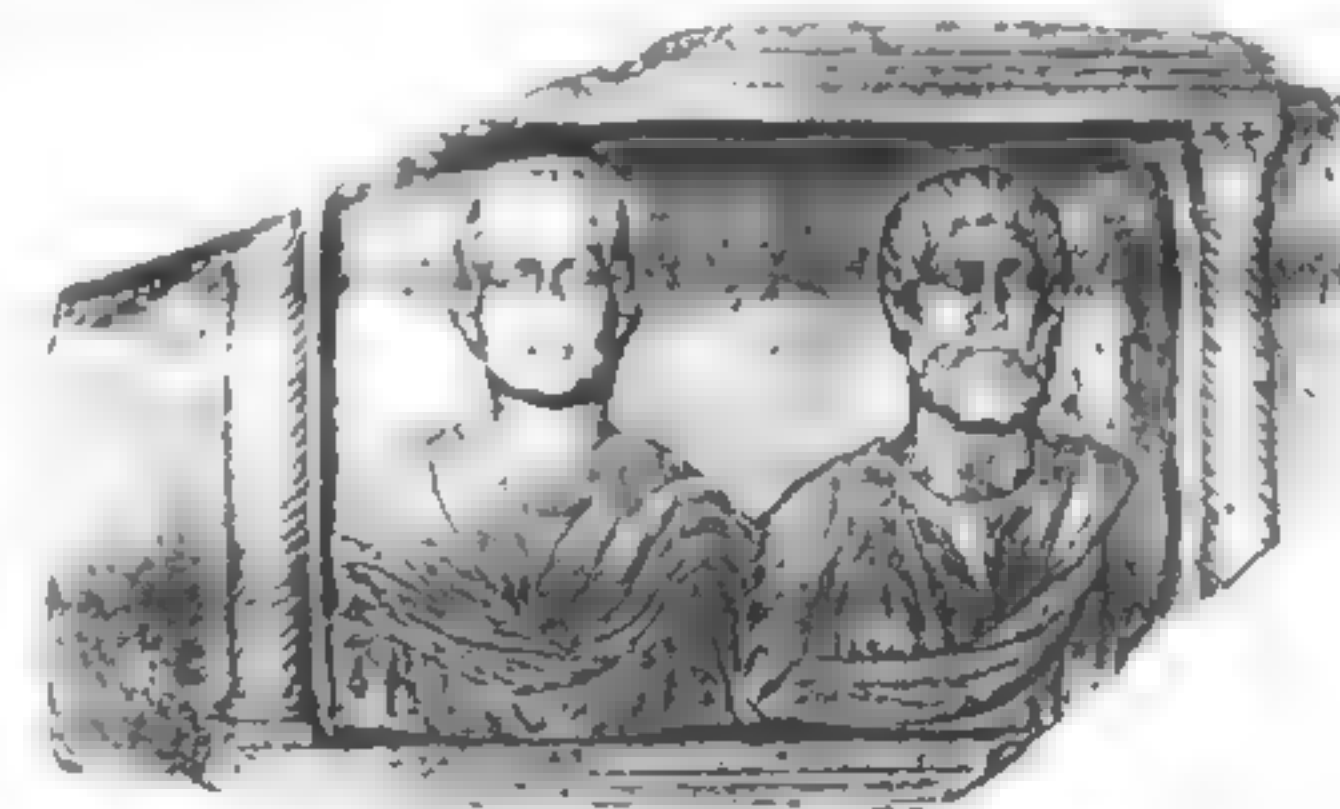
225 Stela dječaka Gaja Laburnija Valensa, vapnenac, Taurinum kraj 1. st. Stela je uzdignuta u koči Perko. AM Split.
Stele of the boy Gaius Laburnus Valens, limestone, Taurinum, late 1st century A.D. AM Split

226 Fotografija stela iz srednjeg Dalmacija (slika 23) kraj 1. st. prije kr. AM Split.
Photograph of a stela from the middle Dalmatian (slika 23) late 1st century B.C. AM Split

227 Nadgrobni reljef nepoznatog braćnog para (slika 24) Ropotina, severno od Salone, srednje do kasno desetljeće 1. st. AM Split.
Funerary relief of an unknown married couple, and stone Ropotina (north of Salona) second or third decade of the 1st century A.D. AM Split

kođer pokazuju arhitektonska derivacija sponjenika. U većini vojničkih stela nose portrete. Njihova se pojava prati od prvih desetljeća 1. st.²²⁰ Sve to upozorava na to da su radionice stela koje portretirale imale precizniju i ranijima koje su vapnari vojele. Najbolji primjerak vojne stela s portretom je ovaj Kvintus Metij, iz Salone, st. 223. Spjegva stela, isobolj zpa mlt grobnih spomenika vojnika iz obližnjega logora u Taurinu²²¹ međutim, spomenik je ipak izraden u jednoj radionici koja je u zanatskom pogledu znatno naprednija od tiluriske. Portret je, naime, prikazan sigurnom rukom saloni tanskih majstora što je umjela iskazati klasicizam svojstven prvoj polovici 1. st (julijevsko-klaudijevsko doba) o čemu je već bilo riječi.²²² Vojničke stela su inače bile uglavnom serijski spomenici. Čini se da su radionice stela u ranom 1. st. postojale u oba vojnička logora, ali su nakon odlaska VII rimske legije iz Taurina klesari prešli u Burnum, na što upućuje motiv vrata smještenih pri dnu sponjenika. U ranjem 1. st. na stelama vojnika XI legije iz Burnuma taj element nedostaje, a počinje se pojaviti tek kasnije, oko polovice 1. st. Valja pripomenuti da su vrata izradena na isti način kao i na stelama vojnika VII legije iz Taurina i otkotice što znači da su za njihovo pojavljivanje na stelama u Burnumu nedvojbeno zaslužne tiluriske radionice.²²³

Tijekom kasnog 1. i 2. st. smanjuje se u Dalmaciji produkcija monumentalnih stela. U prvoj polovici 2. st. ima nekoliko monumentalnih primjaka koji uvijek pokazuju arhitektonska derivacija.²²⁴ U drugoj polovici 2. st. takve su stela dosta rijetke. Jedan izniman primjerak je salonitanski fragment

s muškom i ženskim portretom iz doba Antonina Pijega kojim obje pokopnika pokazuje jasne modne značajke vremena konzula Bruti i Brkovi, st. 225. Ili portreti prikazuju snažno izraženi kontrast između muško i ženskog jednostavnih pastika i koristivih, bogatije rešetki k su mlt djevoja. Arhitekturne stela posuđuju je pisa i ucl i vako dosti ostecena. Čini se da zapravo

226 Fotografija stela iz srednjeg Dalmacija (slika 23) kraj 1. st. prije kr. AM Split

658 *Arca Quintus Rutilius Titianus* s prikazom pastora u orijentalnoj odjeći, vapnenac, Salona, sred. 2. st. AM Spil

659 *Arca Quintus Firmus* s prikazom pastora u orijentalnoj odjeći, vapnenac, Salona, sred. 2. st. AM Spil

660 *Arca Quintus Firmus* s prikazom pastora u orijentalnoj odjeći, vapnenac, Salona, sred. 2. st. AM Spil

661 *Arca Quintus Firmus* s prikazom pastora u orijentalnoj odjeći, vapnenac, Salona, sred. 2. st. AM Spil

662 *Arca Quintus Firmus* s prikazom pastora u orijentalnoj odjeći, vapnenac, Salona, sred. 2. st. AM Spil

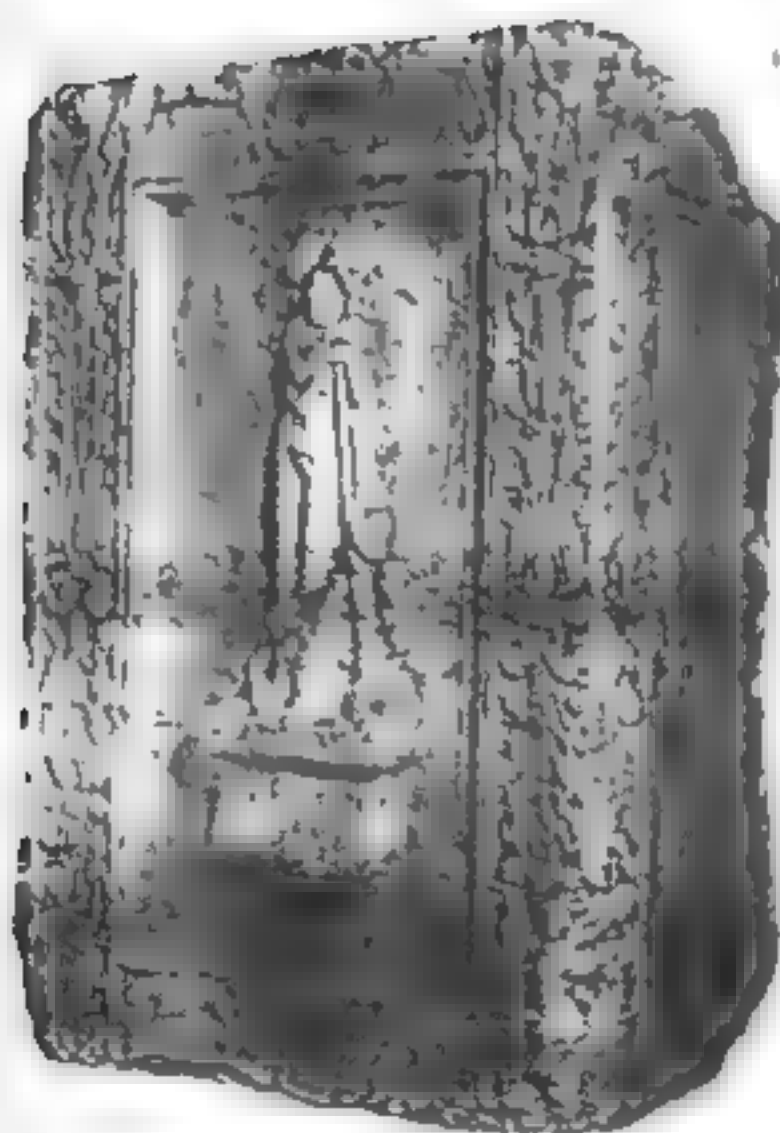
663 *Arca Quintus Firmus* s prikazom pastora u orijentalnoj odjeći, vapnenac, Salona, sred. 2. st. AM Spil

stora. Na bočnim stranama javljaju se eroti, najčešće s izvnutom bakljom. Čini se da se monumentalne are kontinuirano rade do sredine II. st., poslije toga sve su rjeđe. Jedan nešto kasniji primjer je ara Lucija Granija Proklina iz Splita (sl. 242).⁶⁷¹ Vitice te are su pak otvrdnule i više sliče povijesama nego antičkom akantusu. Bočno su i dalje eroti. Na nekim drugim primjerima javljaju se uspravne razlistale grančice ili pak vitice vinove loze često s erotima koji beru grozde.⁶⁷² U posljednjoj fazi razvika tih spomenika ponekad eroti zamjenjuju pastiri oslonjeni na pastirski štap (sl. 243-244).⁶⁷³ Ti se prikazi obično interpretiraju kao likovi Atisa, ali to mišljenje je teško održivo jer je samo jedan Atis.⁶⁷⁴ I u Panoniji se javlja ara s dva lika pastira na bočnim stranama spomenika, što svjedoči o širokoj rasprostranjenosti takve, još nedovoljno objasnjene ikonografije.⁶⁷⁵

Sličan je razvitak bio i u Isrlj, gdje su se are, prema obliku akantusovih vitica na okvirnim trakama, počele pojavljivati u flavijevskom razdoblju. Moguće je da su od tih ranije samo neke koje nemaju nikakvu obrubnu dekoraciju.⁶⁷⁶

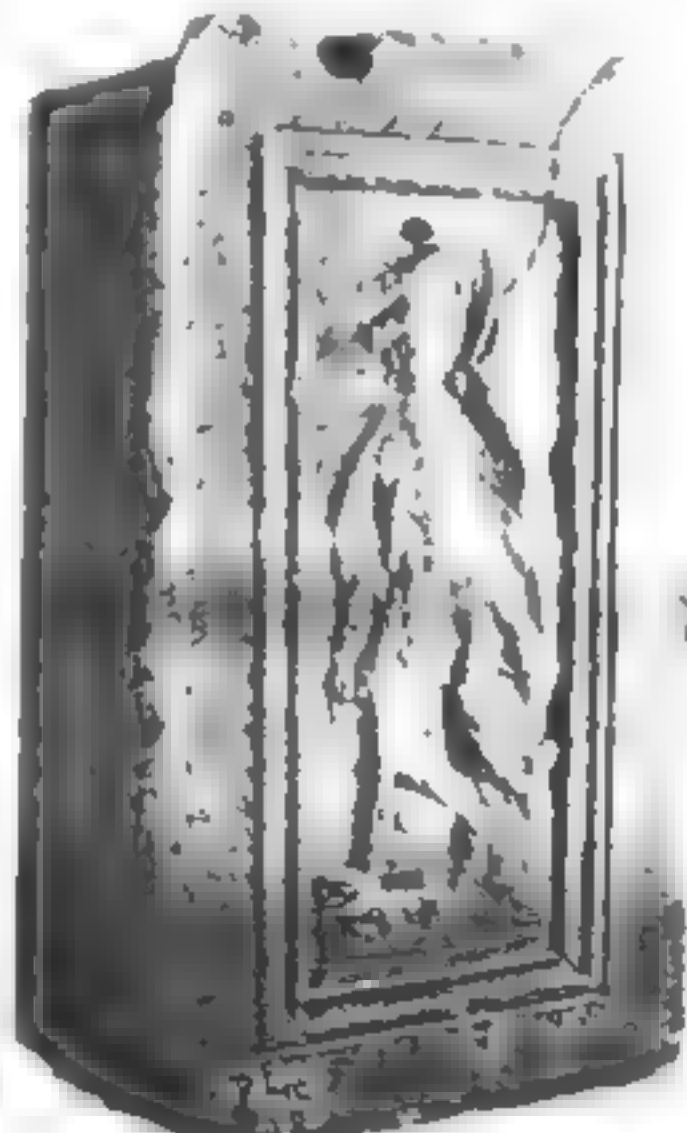
Ara je bilo i u Panoniji, ali su one manje omiljene od stela i do sada ima malo njih koje su raskošnije urešene.⁶⁷⁸ U III. st. are, osobito monumentalne, praktički nestaju, jednako kao i stele većih dimenzija ili im se dimenzije smanjuju.

Are su na području čitave Hrvatske dijelile sudbinu stela. Nisu po svojoj prilici bile pogodne kao biljež grobova inhumiranih pokojnika pa postupno nestaju iz upotrebe tijekom II. stoljeća.

65 *Arca Quintus Rutilius Titianus* s prikazom pastora u orijentalnoj odjeći, vapnenac, Salona, sred. 2. st. AM Spil

66 *Arca Quintus Firmus* s prikazom pastora u orijentalnoj odjeći, vapnenac, Salona, sred. 2. st. AM Spil

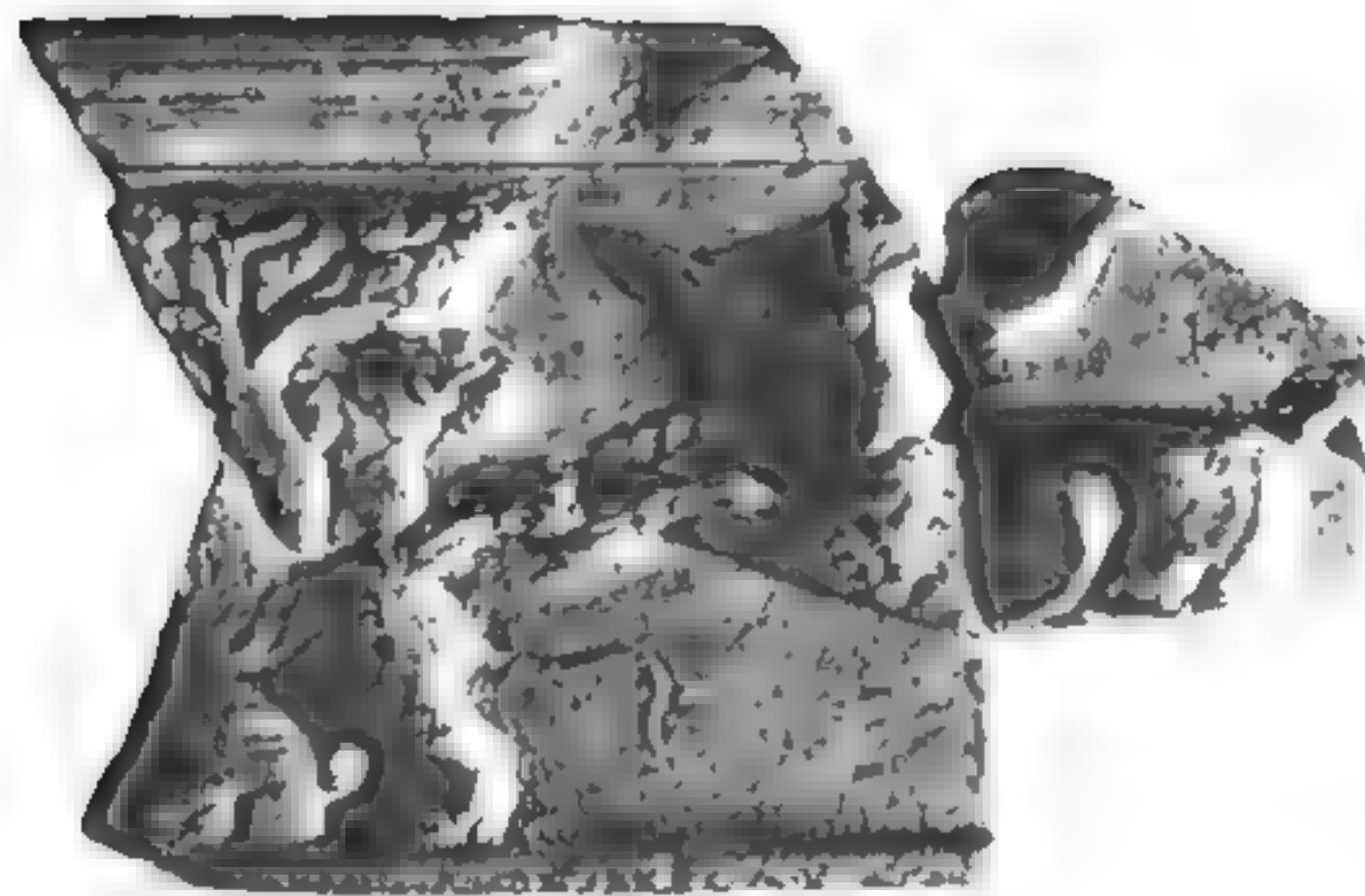
Sarkofazi

Razlog nestajanja monumentalnih stela i ara u Dalmaciji jest postupna promjena načina pokapanja umrlih. Obred spaljivanja posmrtnih ostataka sve više ustupa mjesto obredu polaganja integralnoga tijela.⁶⁷⁹ Posljedica je toga sve ubrzanije uvođenje sarkofaga kao raskošnoga tipa nadgrobno spomenika. Taj proces još nije započeo u sjevernim hrvatskim krajevima u II. st., pa se tamo znatno duže upotrebljavaju monumentalne stele nego u priobalju. Model za većinu tipova sarkofaga što se javljaju u hrvatskim krajevima pružila je kuća s krovom na dvije vode. Takav se arhitektonski oblik javio kao posljedica koncepcije da je grob pokojnikovo prebivalište, njegova kuća poslije smrti. Arhitektonski se oblik lokalnih sarkofaga nije mijenjao tijekom njihove dugotrajne upotrebe, ali su se ipak pojavljivali i neki drugi tipovi. Oblik kuće s krovom na dvije vode bio je prije upotrebljavan i za urne.⁶⁸⁰ Dimenzije urna su se samo uvećale da bi mogle primiti čitavo tijelo. Ti prvi sarkofazi su jednostavni, ali su ipak dosta različiti od kasnijih, jer se još nisu bili standardizirali, osobito glede dekoracije. Standardizacija će se, međutim, pojaviti kao logična posljedica sve veće upotrebe sarkofaga. Time je radionica posao olakšan a zarada uvećana. Osim lokalnih ima i nekoliko skupina importiranih sarkofaga.

Importirani sarkofazi

U drugoj polovici II. st. u hrvatskim se krajevima pojavljuju vrlo raskošni antički sarkofazi.⁶⁸¹ Radionice tih sarkofaga nalazile su se u neposrednoj blizini Atene, gdje se vadio mramor izvanredne kvalitete (*Mons Pentelicon*). Od toga mramora izrađen je nekoliko stoljeća ranije Partenon. Import sarkofaga je rezultat povećanja ekonomske moći bogatijih slojeva i njihove težnje za društvenim prestižom. Čini se da su upravo takvi raskošni sarkofazi jačali osjećaj pripadnosti jednoj velikoj umjetničkoj civilizaciji i pripomogli razvijanju visokih antičkih ikonografskih i stilskih vrijednosti, svojstvenih izvornim produkcijskim sredinama.

Nešto iza sredine II. st. počinju se uvoziti i sarkofazi izrađivani u radionicama u Rimu.⁶⁸² Te su radionice ponajviše upotrebljavale kararski mramor, čiji su kamenolomi za masovnu upotrebu otvoreni u doba Augusta, ali isto tako i razne druge vrste koje su se dopremale brodovima izdaleka. Ti

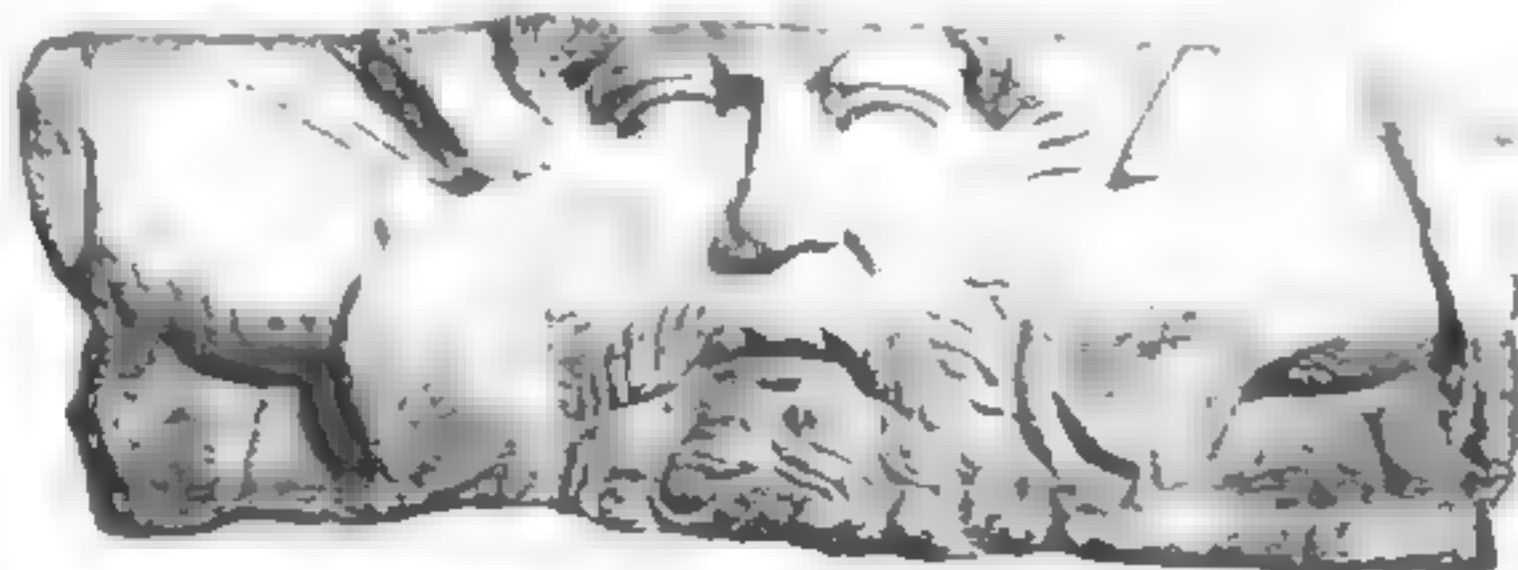
214 Fragmenti atičkog sarkofaga s prikazom lova Kentaura na lava i lavicu, mramor Koločep kraj Rima
Fragments of an Attic sarcophagus with a motif of Centaurs hunting lions, marble Koločep end of 2nd century

217 Atički sarkofag s prikazom lova na Kalidonskog vepra, mramor Spalatum sredina III st. AM Split (ranije se nalazio pred kucem u splitskoj katedrali)
Attic sarcophagus with a motif of a Calydonian boar hunt, marble Spalatum, second half of 3rd century

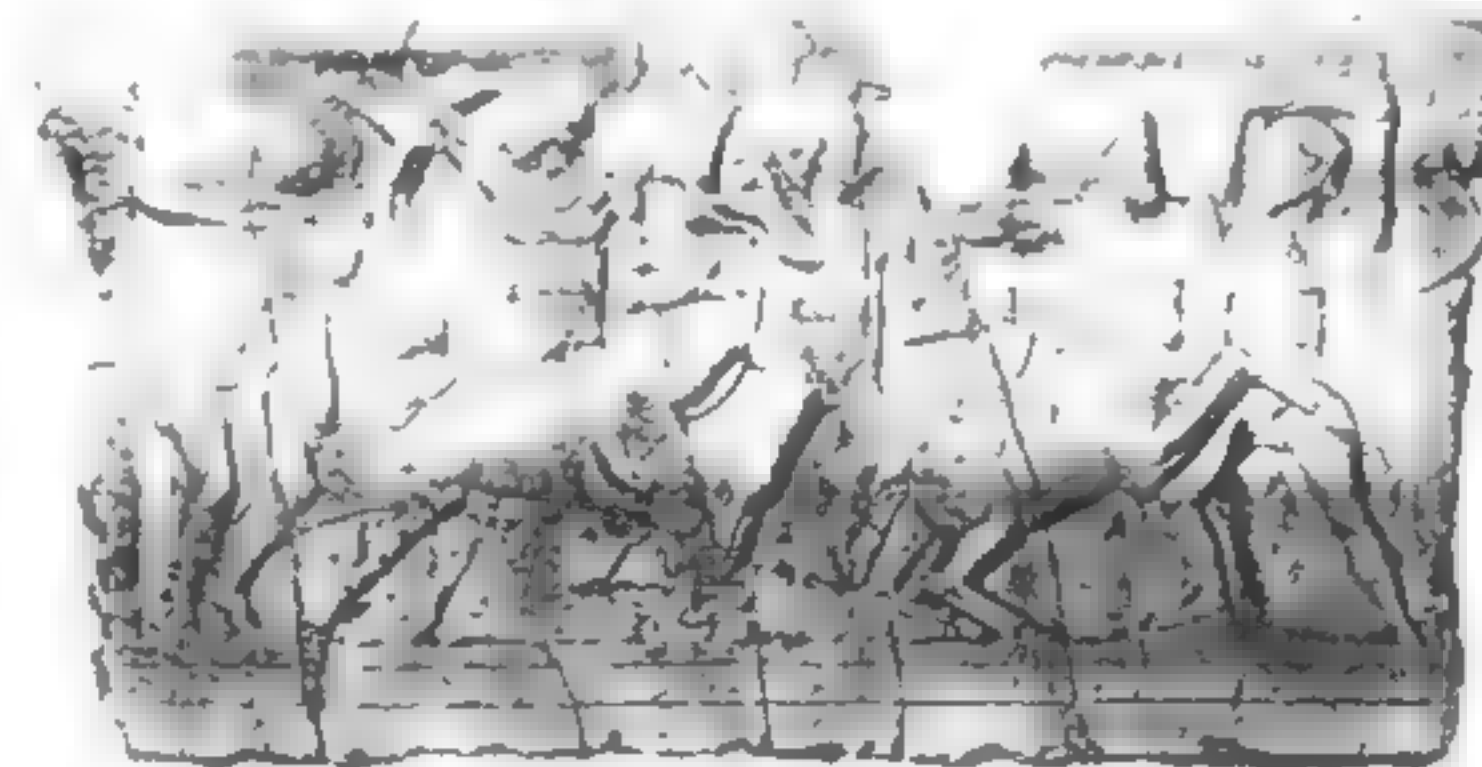
blokovi su se zatim doradivali u Rimu.¹⁰⁰ Sarkofazi bijahu raskošno ukrašeni raznim temama, iako je bilo i jednostavniji primjeraka. Rimski sarkofazi manje su se uvozili u Dalmaciju od antičkih, što nedvosmisleno pokazuje njihov brojčani odnos.¹⁰¹ Omjer je približno pet antičkih na jedan rimski, iako su radionice u Rimu radile čak za jedno i pol stojeće duže. Obje produkcije imaju svoje specifične mitološke i ikonografske karakteristike te svoj vlastiti razvojni put.

Prvi primjerak uvoznih sarkofaga su fragmenti s prikazom lova kentaura, s otoka Koločepa (atički) (sl. 214)¹⁰² i fragment s glavom Oceana, iz Salone (rimski).¹⁰³ Sarkofag s prikazom lova Kentaura povezuje se uz ranu antičku seriju prije nego što su radionice pronašle svoj vlastiti izraz.¹⁰⁴ Prikaz je, međutim, vrlo zanimljiv. U središtu je stablo kao osnova antičke simetrije i mjesto s kojeg lovci napadaju lav i lavicu. Kompozicija je izrazito klasiistička i kako po koncepciji tako i po detaljima. Fragment pak s glavom Oceana je, na žalost, samo mali dio jednoga većeg prikaza, čiju je cjelinu nemoguće rekonstruirati (sl. 216). Ovdje je kao središte prednje strane upotrebljen ikonografski motiv koji će postati vrlo omiljen u rimskoj plastici, osobito u scenama morskoga *Hyasos*. Glava bradatoga starca, čija se kosa i brada pretvaraju u morske valove, vrlo je duhovit prikaz i uzor čak i u kasnije vrijeme (reljef Boga Oca u šibenskoj katedrali).¹⁰⁵ Oba su sarkofaga visoka umjetnička dostignuća svojih produkcijskih sredista.

Fragment rimskog sarkofaga s prikazom glave Oceana, mramor, Salona, kraj II st. AM Split
Fragment of a sarcophagus depicting the head of Oceanus (import from Rome), marble, Salona, late 2nd century AD, AM Split

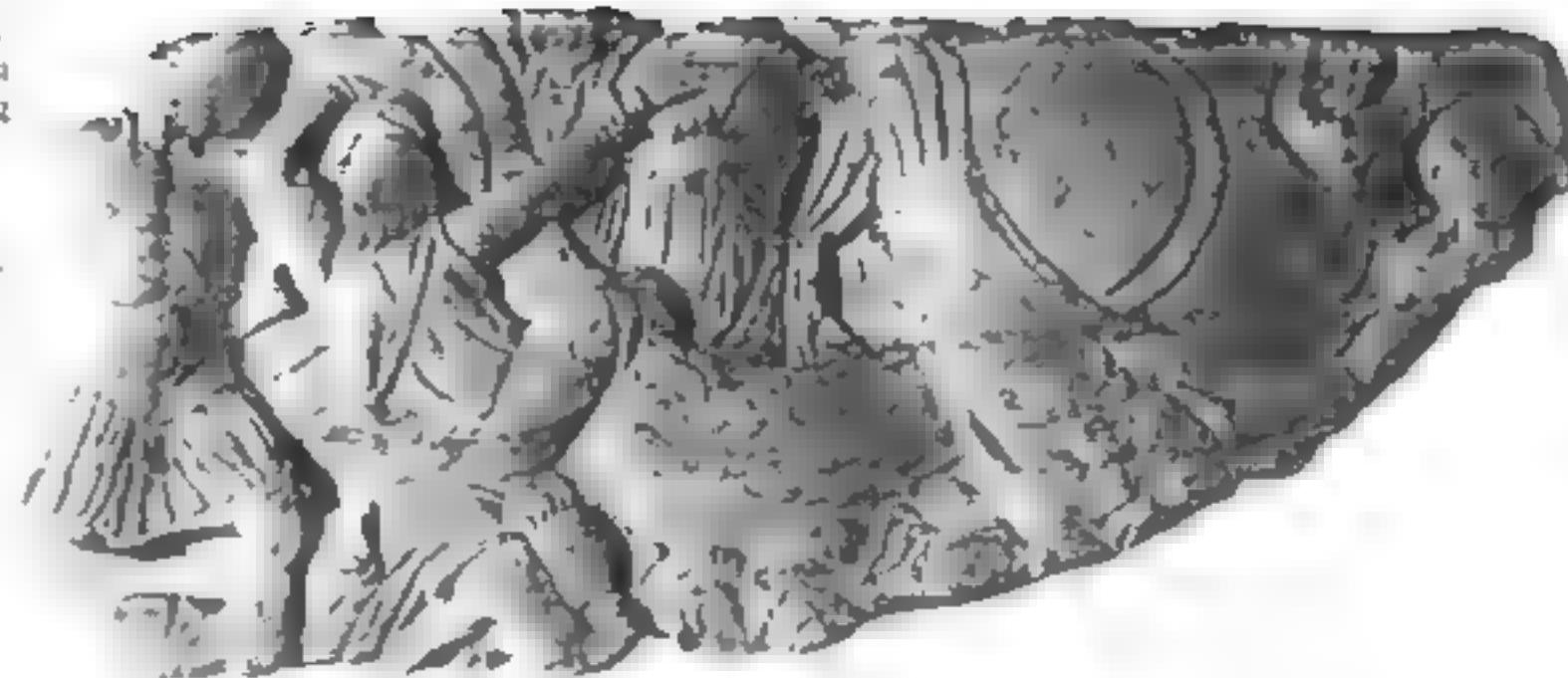
Obim antičkoga importa postupno se povećava krajem II st. Ti sarkofazi imaju brojne i raznovrsne mitološke prizore, a reljefi se protežu na sve četiri strane sanduka. Mnogo je figura koje se međusobno isprepliću. Napustajući raniji manira klasiistički raspoređenih likova, a uvodeći gusto preplitanje tijela i muskulature, prikazi se zapravo vraćaju helenističkim predlozima.¹⁰⁶ U to doba na mjesto poklopca u obliku krova kuće na dvije vode uvodi se oblik *klime* (ležaljka) čime je izmijenjena prvotna arhitektonska koncepcija. Poklopac je tako postao postelja na kojoj leže pokojnici oslonjeni na hlevu i kat. Najpoznatiji primjerak ove kasne grupe je gotovo u cjelosti sačuvan sarkofag s prikazom lova na Kalidonskoga vepra, također iz Salone, na kojem Melagar uz pomoć Atalante ubija golemoga vepra (sl. 217).¹⁰⁷ Bočne strane prikazuju pripremu lova i scenu nakon njegovoga završetka. Na stražnjoj je strani povratak s lovinom (životinja u mreži), ali ta je scena po svojoj prirodi običan lov, bez sudjelovanja mitoloških ličnosti. Vrlo su vrijedni i fragmenti gotovo cijele prednje i desne bočne strane jednoga sanduka s lovom erota na visoku divljač.¹⁰⁸ Nagi dječaci krilat i oni bez krila, love poput odraslih ljudi. Izgled erota je banikan.

Atički sarkofag s prikazom borbe Kentaura i Lapita, mramor Spalatum, druga polovica III st. Uveden u stubnu kucu Geremiza u Splitu
Attic sarcophagus with a motif of battle between Centaurs and Lapiths, marble Spalatum, first half of the 3rd century. Built into the tower of the Geremiza house in Split

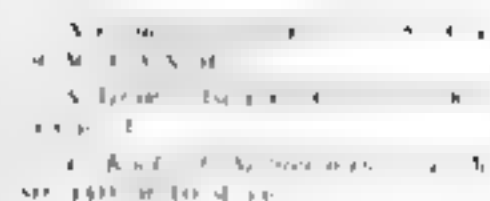
219 Fragment antičkog sarkofaga s prikazom povlačenja Perzijanaca s Maratonškog polja, mramor. Pola, sredina III st. ADI Phil.

Fragment of an Attic sarcophagus with a relief showing the retreat of the Persians from Marathon, mid 5th cula and 4th century A.D.
AMF 104

Jednako elektran je i sarkofag konja strazi od strani i na prikliz borbu krenu i u apata drevni grčki mitovski netvor. 218. Medutim, izvedbi toga relikta nedostaje klasičan raspored jer su figure mrtvog i osuđene na zavratare polje plet. Prema tome, valja zaključiti da su kupački sarkofagi shvaćeni kao istaknuti principi u skladu s razvojem skulpture, svoga drevna stilska se pravila daleko strogo postaviti.

Jedan od najzanimljivijih antičkih sarkofaga s ikonografske točke gledišta je potpuni fragment iz Pule što prikazuje rijedak motiv bijega Perzijanaca s Maratonom (slika 10). Na fragmentu se vidi dva Perzijanca u tradicionalnoj odjevi s frigijskim kapom. Jedan od njih se sklapa u napetom prebivaju preko ograde, pri čemu ga utiču od sobornika bijega. Vidimo čvrstost mišića odopora suprot pariku, među neprijateljima. On je mišićav i širok, neprimamljiv kao mnogi poznatiji vladari cesarstva, ali u prizoru. Trojanski ga čita (kao i za bradavice). Po čemu se onda može zaključiti da prizor na ovom reljefu prikazuje bijeg Perzijanaca s Maratonom. Pod trećim i četrnaestim je pred trojancima također i odjeveni na orijentalni način. Na posljednjem fragmentu vidimo, su izmijenjeni. Kako je pobijeda na Maratonu daleko poznatiji

240 Attki sarkolag s erutima
koji beru grozde (predup
mrana), mazinur, Sakona, tesov-
redno desethet ili m., AM Spil.
Attki sarcophagus showing
crotas harvesting grapes
from a sick maribek Sakona sex b.
Sakona, Tesovredno Spil.

251 Poklopac urne s prikazom
usnukog erota u školjci,
mar. salona. II st. - AM Split

Funerary urn lid with a figure of a sleeping eros on a shell, marble, Salona, 2nd cent. AD. Spl.

U svojoj većini pohleđa Grka nad nekim orijentalnim narocito ona je zapravo – da zebignuta na mrtvostku razinu. Puskat trignje i spada u kasnija etke produkciju. U umjetničkoin i tehničkoin pogledu rehet pokazuje pobitu u vidu kente i negipke nabore odjece s dubokim sjenkama a li kovi su g sto rasporedim na površini. Medutim takve odjeke standardno soka i mrtve sarkofazi iz dobi neposredno prije srednje III st. Najvešnji detalj prizora su morske valovi, brodovi, njihova dekoracija i ribe što provi raju iz vode.

[illegible]

252 Fragment sarkofaga s prikazom posu-
stine gozbe uz prisustvo erots i stu-
žinčadi, anamor, Kastei Sućurac treće-
ćemo desetljeće III st., AM Spil

244 Sarkofag s filozofom s robusulom s rukama, mramor Na
locep sedmestoro desetice III 4
Sarcophagus with a philosopher reading under an arch
etc. middle lokep seventh or eighth decade of the 4th century A.D.

klasičnih originala, ali povezanih u dinamičnu cjelinu na helenistički način. Lov je u antici bio djelatnost kojom su se bavili samo pripadnici bogatih društvenih slojeva. Smatralo se da hajka na zvijeri ili na visoku divljač od lovca traži iznimne vrline. Takvi prikazi zapravo -hvale- pokojnika. Lov je u sepulkralnu sferu po svoj prilici došao iz carske ikonografije.⁶⁹⁸ Drugi neobično važan primjerak otkriven je godine 1986. na Zapadnoj salomitanskoj nekropoli.⁶⁹⁹ Čitav je sarkofag oblikovan poput ležaljke (*kline*). Sanduk počiva na četiri noge s lavljim pandžama, a poklopac je oblikovan poput gornjega dijela postelje s bogato ukrašenim madracem na kojem je jastuk i uredno složena plaha. Na sanduku je u plitkom reljefu prikazana maštovita scena s erotima koji se veru po viticima tri debela i poput stabla visoka trsa loze i beru grožđe (sl. 250). Oni se gube među granama, listovima i veoma velikim grozdovima. Na lozu slijeću ptice, po tlu i uz panjeve plaze zmije, koprusu, insekti i druge sitne životinje. Sve to pokazuje živost i veselje berbe, a u prenesenom značenju dionizijsku radost. Skulpturalni tretman iskazuje duboku ljubav prema pojednostima. I noge kline sa snažnim lavljim pandžama rafinirano su ukrasene, a također i drugi detalji kao što su madrac, okovi i sl. Forme je sarkofagu vrlo blizak primjerak iz *San Lorenzo fuori le mura* u Rimu kojeg se dosada smatralo jedinstvenim, nescrpskim primjerkom.⁷⁰⁰ Bogato urešene tkanine za prekrivanje postelja bile su uзор ovakvim i sličnim reljefima.⁷⁰¹ Salonitanski je primjerak čak i kvalitetniji od rimskoga. Dionizijska se religija proširila posvuda po Sredozemlju a vjera u spasenje Dionizovom pomoću uživala je u kasnije carsko doba veliku popularnost u širokim slojevima pučanstva.⁷⁰² Oba se sarkofaga datiraju u doba oko godine 260., malo prije nego što će prestati produkcija antičkih sarkofaga (oko godine 270.).⁷⁰³

244 Sarkofag s filozofom s robusulom s rukama, mramor Na
lozop sedmestoro desetletie III st.

I rimske su radionice pri kraju II i početkom III. st. povećale eksport u Dalmaciju. Rimski sepulkralni spomenici počeli su se importirati još prije pojave sarkofaga, o čemu svjedoči jedan poklopac urne oblika krova na dvije vode na čijoj je prednjoj strani bio prikazan usnuli erot u školjci (sl. 251),⁷⁰ simbol smrti shvaćene kao vječni počinak (*somnus perpetuus*).⁷¹ Rimski sarkofazi importirani na istočnu obalu Jadrana redovito su neobično kvalitetni i neki su ako ne bolji, a ono vrsnoćom ravni primjercima iz samoga centra države. Izuzetan je fragment s prikazom posmrtnog gozbe (sl. 252) na koje mu središnji motiv čine pokojnik i njegova žena što leže na klinei. Oko braćnoga para nalaze se eroti, psihe i dr., a poslugu im donosi jelo i piće.⁷² Jedna žena dražesnoga izraza svira frulu i uokviruje scenu s lijeve strane.⁷³ Istoj kvalitetnoj produkciji pripadaju i brojni fragmenti, na žalost vrlo oštećenoga sarkofaga, s prikazom Meleagrovoga kova, na čijem je poklopcu prikazana scena pripreme gozbe, poznata i na drugim sarkofazima takve tematike.⁷⁴ Spomenuti primjerci datiraju se u drugu četvrtinu III. st. Osim ovih, nešto bolje očuvanih sanduka, otkriveni su i neki mali ali vrlo kvalitetni fragmenti s temom Dionizova Indijskog trijumfa⁷⁵ te kova na lavove.⁷⁶ Sve to bijahu omiljene teme radionica za izradu sarkofaga u Rimu.

U vrlo važan fragment sarkofaga izrađenoga u Rimu, s arkadom pod kojom sjedi filozof s rotulusom u rukama (sl. 254),¹¹ otkriven je na otoku Koločepu. Prikaz filozofa koji čita također je omiljeni sepulkralni motiv što je doživio veliku popularnost oko polovice III st. i kasnije.¹² Mada ovaj fragment pripada grupi sarkofaga izrađenih u samom Rimu, njegovi su tvorci, kao i tvorci sličnih primjeraka, klesari iz Male Azije koji su oko godine 270. dolazili u Rim tražeći posla zbog ekonomske krize što je pogodila njihove matične krajeve.¹³ Taj se utjecaj zapaziti na velikom broju primjeraka

U kasnijem razdoblju Carstva težile su i radionice sarkofaga u Maloj Aziji plasmanu svojih sarkofaga u Dalmaciju. Riječ je ipak o tek vrlo malom broju primjeraka koji su bili izrađeni u Dokimetonu u Likiji, a potom importirani u Dalmaciju.⁷¹ Karakteristika tih sarkofaga su sanduci raščlanjeni vrlo sofisticiranim arhitektonskim elementima (stupovi i lukovi). U nutar interkolumnija smješteni su prikazi pokojnika, filozofa, mitološki prikazi i dr. Ta produkcija doživljava procvat početkom III. st. kad se zapažaju promjene u morfoloiji poklopa (klini, namjesto oblika krova kuće) te u skulpturalnom tretmanu (intenzivno kontrastno podcrtavanje reljefa).⁷² Ranije se ovim radionicama pripisivao i jedan manji fragment iz Sirmice kraj Knina, koji je nestao u vrijeme Drugog svjetskoga rata i poraća.⁷³ Fragment je kasnije M. Waelkens pripisao radionicama grada Rima koje su radile prema maloazijskim uzorcima,⁷⁴ poput prije spomenutoga ulomka s Kokočepa. Jedan fragment sarkofaga sa zabatom tipično maloazijske forme nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu.⁷⁵ Tim sarkofazima vrlo vjerojatno pripada i fragment poklopa u obliku klini na čijem madracu sjedi erot, kao što je to bilo uobičajeno.⁷⁶

[illegible][illegible]

It is apparent from the above that the
for the purpose of the above-mentioned
in the case of the above-mentioned
the above-mentioned

* *Alphacis testis* 2 m. **Chloroceryle** 1000-1200
 * *Alphacis* 1000-1200
 * *Alphacis* 1000-1200
 * *Alphacis* 1000-1200

1. 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403

¹² On 10 p.m. 15. Gombrovec, Elanec was 1 bar
de Studeje i Clanci o odlozenu i izaslo
vreme smisljajuz izvaja, 20. 1907. na
12. i d. 10 p.m. i klasifio djele o oborazaj
skroj religije. Ad. Wilfrid, The Dictionar
to names of the Diction. and H
the. 1907. 1907. 1907.

1. 10. 1991 (2001) 100

Domaci poklopac sarkofaga iz
Salona, 3. st. u kamenu. Slika
Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.
Slika Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.
Slika Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.

Jedan od sarkofaga iz Salona, 3. st. u kamenu. Slika
Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.
Slika Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.
Slika Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.

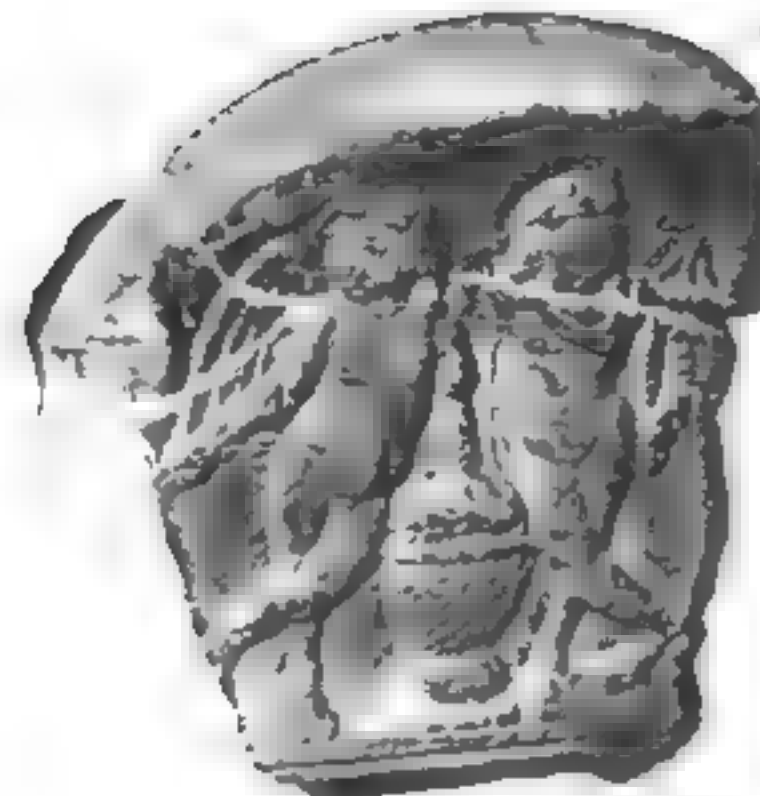
Sarkofagi iz Salona, 3. st. u kamenu. Slika
Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.
Slika Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.
Slika Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.

Sarkofazi lokalne produkcije

Domace radionice, osobito u Saloni, počele su klesati sarkofage već u I st. Naime, uvijek je bilo ljudi koji su negovali običaj sahranjivanja tijela, bez obzira na drukčiju modu u pretežitom dijelu carsva (spalivanje). Prvi sarkofazi bili su nestandardni i očito nisu nastali kao serijski, nego kao izolirani primjerci.²⁴ Tijekom II st. započinje kontinuirana produkcija lokalnih sarkofaga.

Dalmatinske radionice rade u velikom broju sarkofage od domaćeg vapnenca, dok su sarkofazi od prokoneškoga mramora izrađivani u manjoj količini.

Grubi oblici i manjornim blokovima izlaze iz kamenoloma i u lokalnom koncesu, otocili u mramornom moru, a njihova potpuna obrada uspjela je tek u lokalnim radionicama.²⁵ Ti su sarkofazi imali različite oblike, a najčešće su to forme koje sliče sarkofazima od domaćeg vapnenca i sa središnjom tabulom ansatom. Bilo ih je sasvim jednostavnih, ali i bogato ukrašenih (na primjer sarkofag s prikazom godišnjih doba iz Salone (sl. 254)²⁶). Poklopac su imali oblik krova na dvije vode s kutnim akrotenijima. Jedan takav vrlo veliki primjerak s akrotenijima ima također eroti koji prikazuju godišnja doba. Tema godišnjih doba bila je omuljena na sarkofazima iz Rima.²⁷ Međutim, eroti iz Rima koji prikazuju godišnja doba razlikuju se od lokalnih i nemaju gotovo nikakve veze s njima (sl. 255-256).²⁸ Nameće se zaključak da je navedeni motiv samo nastavak teme koja se već ranije rabila na sepulkralnim aramama. To je tim logičnije što su i ara i sarkofag zapravo produkti istih radionica, što o što su se are ranije pojavile. Na ova djela sarkofaga od prokoneškoga mramora (sanduk i poklopac) likovi su vjerojatno podređeni kompliciranij formi troh-

55 Poklopac sarkofaga s erotima kao personifikacijom godišnjih doba, 3. st. u kamenu. Salon. Slika
Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.

56 Poklopac sarkofaga s prikazom godišnjih doba (c. 255) s akrotenij (detal). Slika
Uglavnom nisu obilježeni. Jedan
od njih iz Salona, 3. st. u kamenu.

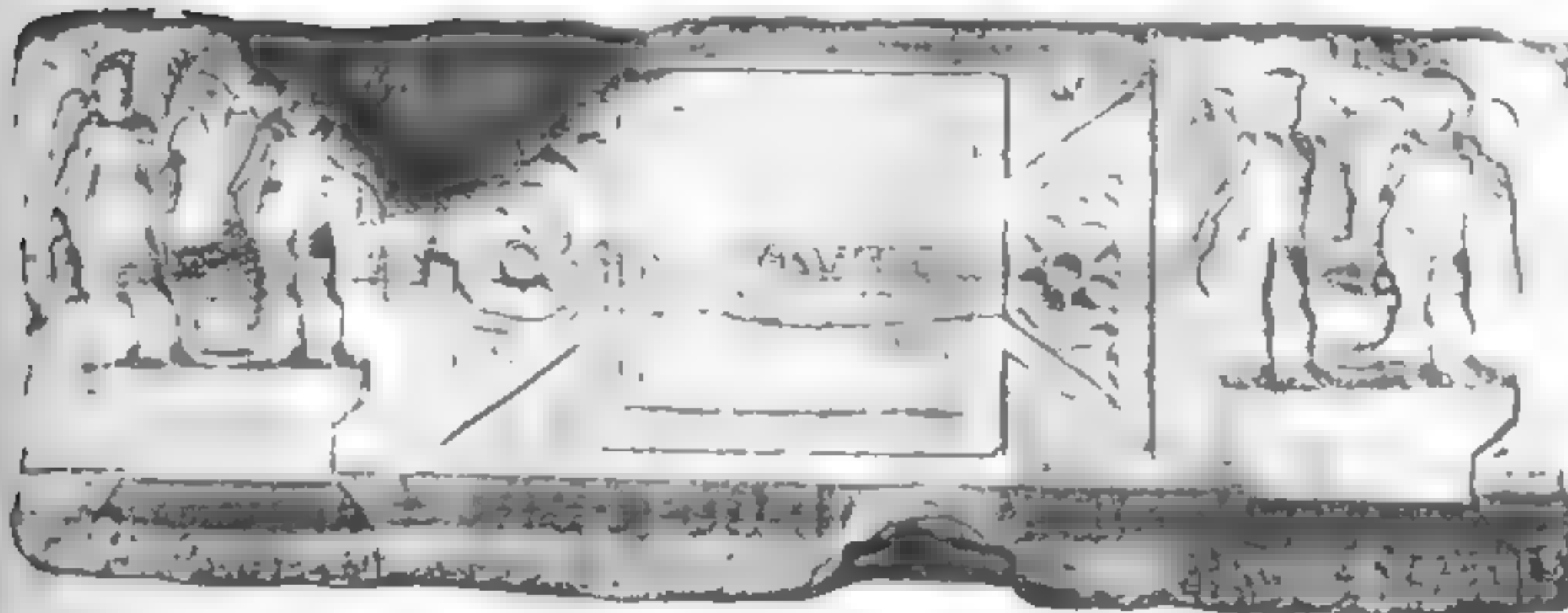
jelne rasclambе prednje strane, te razmjerno uskom polu akrotenija. Godišnja su doba vrlo zgodan sepulkralni motiv jer rađanje i umiranje vegetacije simboliiziraju stalnu obnovu života pa i ljudskoga, dakako uz Dionizovu pomoć.

Druga serija ovakvih sarkofaga od prokoneškoga mramora nalazi na tri strane sanduka okomite, razmjerno široke i duboke strigile, a na sredini prednje tabule najčešće s ansama u obliku pelte. Baza i vrh sanduka obično su bogato dekorirani raznim profilima s ukrasima (ovuli, astragal i dr.). I zore takvih sarkofaga su poznati na Istoku,²⁹ ali oni sigurno nisu izravno importirani, nego su umirani u Saloni. Tu pretpostavku potkrepljuje i jedan identično ukrašen sarkofag od domaćeg vapnenca za koji nema dvojbe da je lokalnoga postanka (sl. 257).

Treća serija sarkofaga od prokoneškoga mramora nosi arhitektonsku rasclambu (edikule sa siskim zabatom, stupovima i pilastrima, te arkade).³⁰ Ti se sarkofazi javljaju od ranoga III i traju do prvih nekoliko desetljeća IV st. (sl. 258). U postranim arkadama najčešće su prikazani žena i muškarac, pokojni braćni par, a ponekad i eroti s izmutom bakljom. Najljepši primjerak je sarkofag s prikazom Dobroga pastira (o njemu vidi kasnije). Ti sarkofazi iskazuju slič-

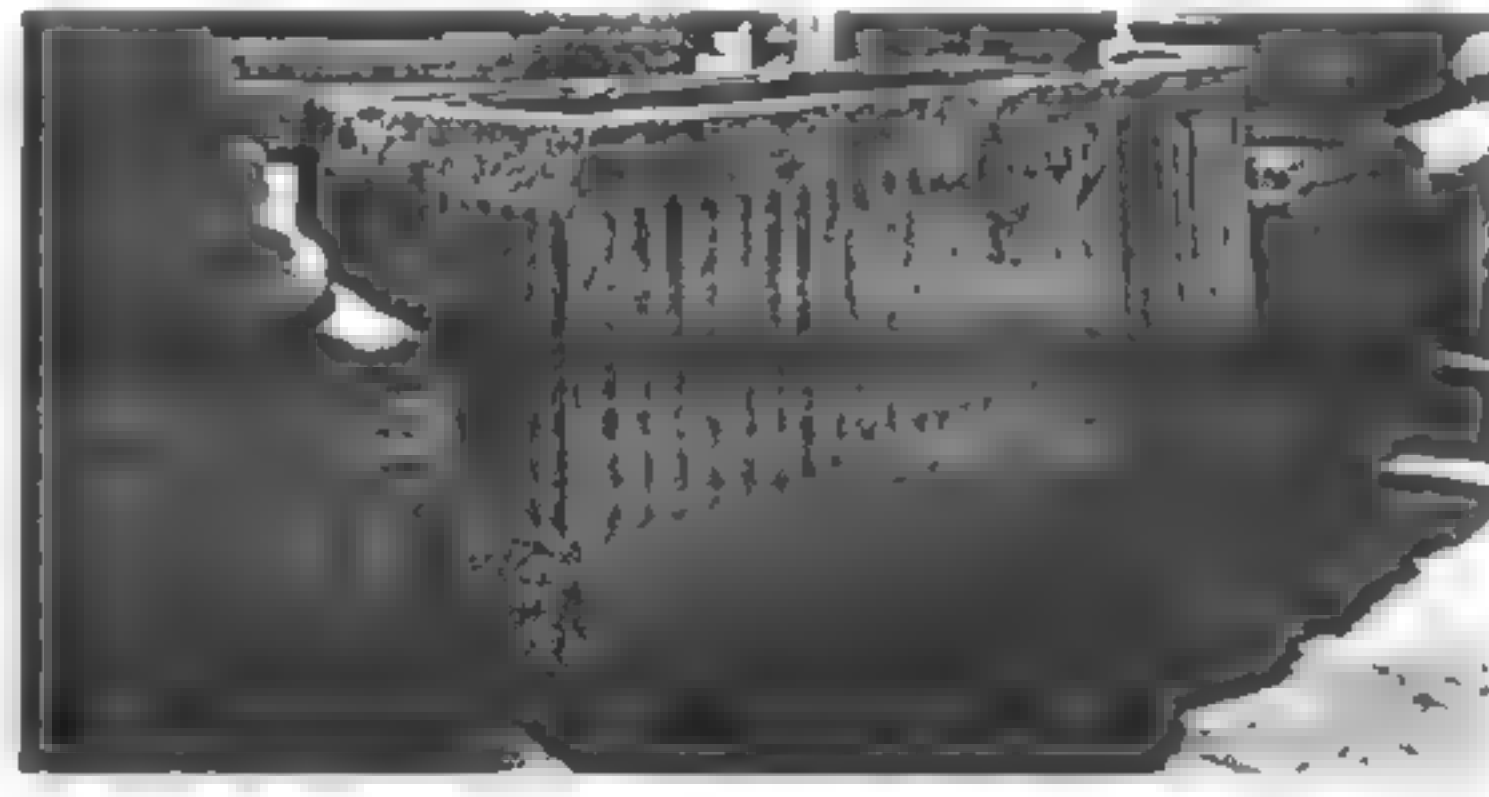

54 Sarkofag s prikazom erota, personifikacija godišnjih doba, radionica Salone, c. 150-175.

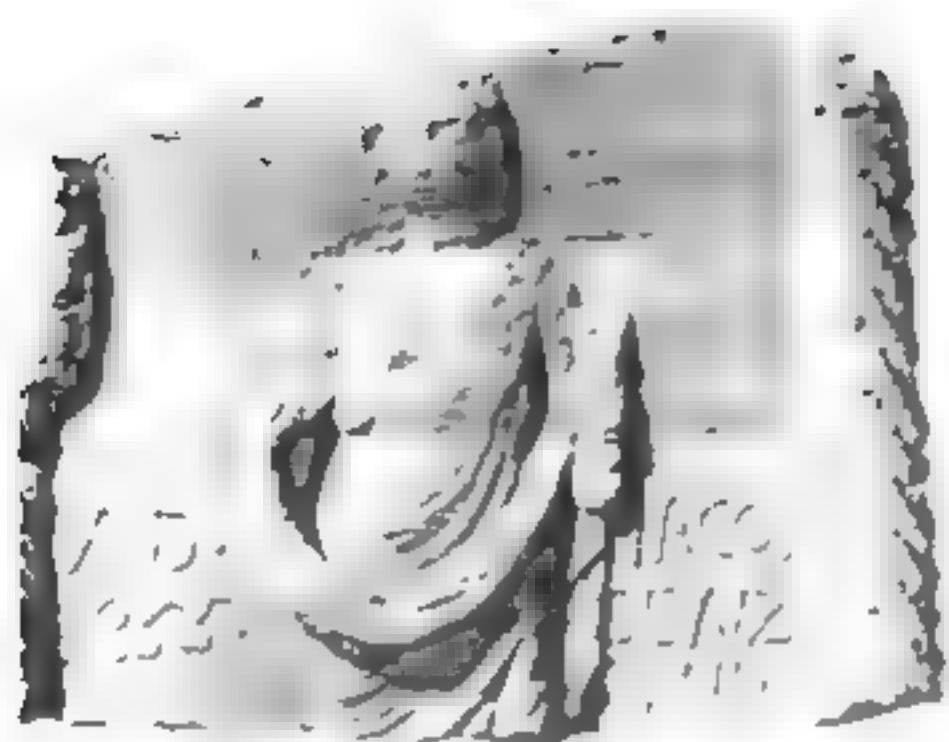
54 Sarkofag s prikazom erota, personifikacija godišnjih doba, radionica Salone, c. 150-175.

Sarcophagus showing erotas, personifications of seasons, workshop of Salone, c. 150-175.

55 Sarkofag sa strigilima i tabulom, vapnenac, Spalatum (?), III st. krajem oko Dioklecijanova vremena.

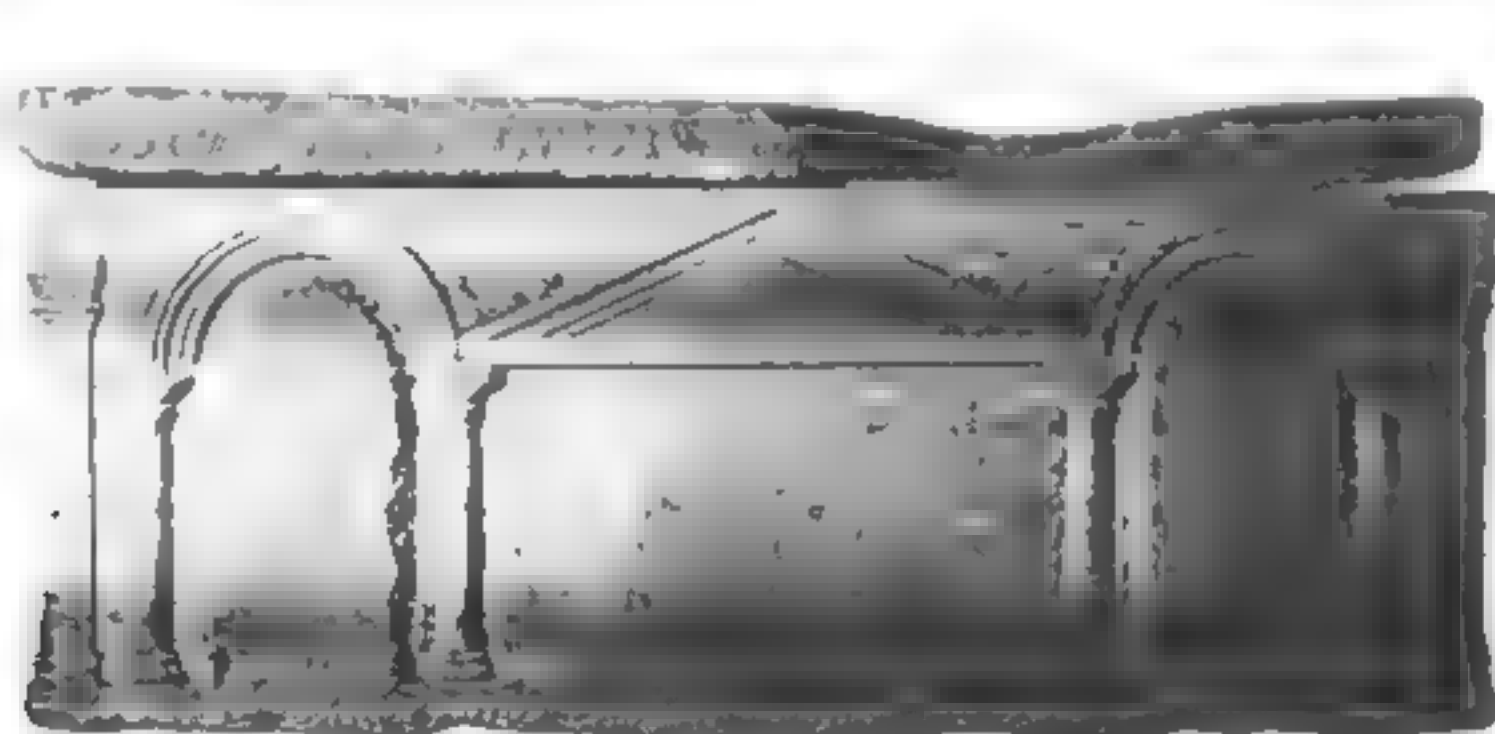
Sarcophagus with strigili and tabula, lime stone, Spalatum (?), 3rd century AD, portion around Diocletian's palace.

Fragment arhitektonskog sarkofaga s prikazom muškarca i ovce, mramor, Vrhovnik, početak IV st.
Fragment of columnar sarcophagus with a man and sheep, marble, Vrhovnik, beginning of the 4th century AD

nostu sa sarkofazima arhitektonskog karaktera. Akvilepske klenove i krenela temeljna razlika izvjesno je da su dalmatinski primjerci rade u Saloni i da je salonitanska grupa neovisna o italiskim uzorcima.²² Name sarkofazi akvilepske rivenatske i salonitanske produkcije razvijaju se samostalno na temelju jednoga zajedničkog predloška, čije podrijetlo nije utvrđeno. Međutim, očito je da su sarkofazi iz sjevernoga dijela Dalmacije i Istre, po načinu prikazivanja arhitektonskoga dekora, akvilepske produkcije. Takav je jedan sanduk iz Poreča (sl. 259).²³ Ili je jedan fragment iz Rijeke.²⁴ Jedan pak fragment iz Pule nedvojbeno je raden po akvilepskoj shemi, ali s obzirom na neke posebnosti ipak je isključivo po salonskim radionicama.²⁵ To pokazuje da su Istria i sjeverni dio Dalmacije otvoreni sjeveroitalijskim utjecajima i isto se može reći za Spalmeno i neke trignjeve. Uključujući neke druge lokalne radionice, na čijem su području se na sjevernom laticum krizantemski i dalmatinski kulturni utjecaji bez obzira na administrativne podjele.

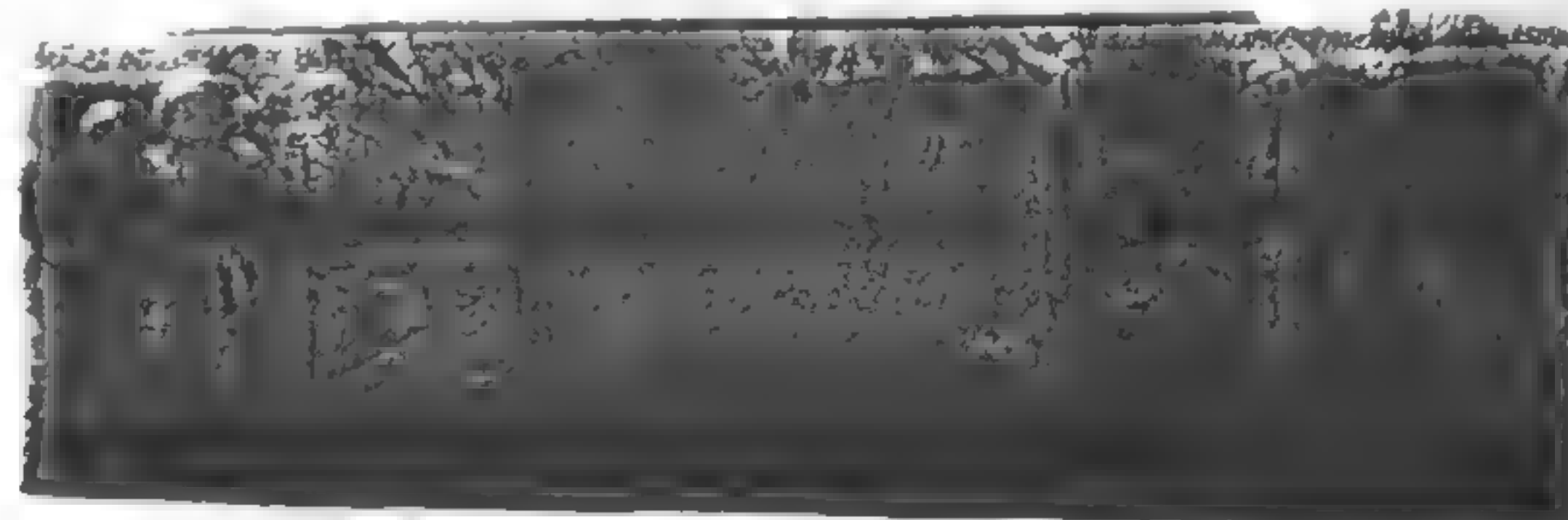
Ovakve naselobitne sheme poznavali su i sarkofazi iz radionica od dionice gajupinena i dr. često ne pokazuju identične oblike. Jedan takav primjer nudi dosta oštećena prednja strana sarkofaga iz klisa na kojoj se likovi pokopnika nalaze pod edikulom, a natpis u središnjem klipu.²⁶ Očito je da se za vrijeme i podvostručivim sredinom vijeka veću važnost željevali pokopnicima. To je, dakle, svjesna izmjena arhitektonskih elemenata.

259. Sarkofag arhitektonskog tipa, mramor, Parenium, oko polovice III st. ZMP Poreč
Columnar sarcophagus, marble, Parenium, mid 3rd century AD, ZMP Poreč

Od sredine II st. počinje serijska produkcija sarkofaga od domaćeg vapnenca. Prije toga javljali su se samo pojedinačni komadi bez zajedničkih osobina.²⁷ Standardizirane forme domaćih sarkofaga imaju na sredini prednje strane *tabula ansata* koja može biti veća ili manja, ali je na njoj uvijek temeljni naglasak. Očito je da je natpis bio najvažniji element sarkofaga. Bočno od tabule su najčešće polja s erotima različitih vrsta (obično eroti s izvrnutom bakljom) (sl. 260).²⁸ Na tim mjestima mogu se javiti i razni drugi ukrasi. Poklopac je u obliku krova na dvije vode s kutnim akroteripima.²⁹ Pri kraju II st. tu se počinju pojavljivati i riteti poklopnika.³⁰ Medijama i drugih ukrasa u polju akroteripa počinju razne pice, životinje i pojedini florski prikazi.³¹ Ovakav oblik sarkofaga malo se mijenja sve do prvih desetljeća IV st. a počinje se i sa bezbrojnim primjerima.

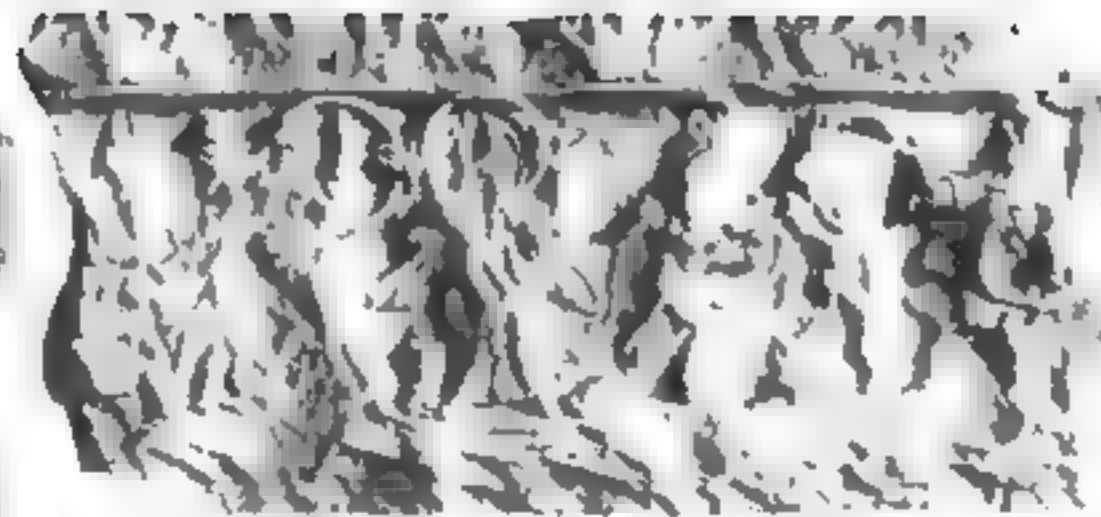
Lokalne radionice u Saloni i izgleda i u Naroni, katkada oponašaju importirane sarkofage. Fragment sarkofaga s erotima koji nose teske girlande i u njihovom luku grifone (sl. 261).³² Ili prednja strana s prikazom Ahila na Skirosu, iz Salone (sl. 262).³³ tomu su nedvojbeni dokaz. Njihovi su reljefi slijedili predloške iz doba rimskih i zealickih sarkofaga, ali ipak izvedeni prema onim protimjenost i teatruku sigurnost kakva se javlja na izvornim primjercima. Još su rade radionice tipičnih sarkofaga. Možda bi se moglo pretpostaviti da su fragmenti s prikazom Indijane dova niti.³⁴ Ili s klakom izvodnje Kerbera iz podzemlja iz Narone (danas u Arheološkom muzeju u Zadru).³⁵ nastali pod utjecajem azorska obradova u radionicama Rima. Ti sarkofazi međutim nisu oponašali cjelovite prikaze nego samo dijelove. Svakim se shvatljivo i logično da je prebogata ikonografska riznica radionica u Ateni i Rimu, morala utjecati na lokalne sarkofage. Oni su bili neka vrsta surugata skupljih i znatno bolji primjerci, sto potvrdi iz najvećih centara produkcije, a kopiji je bilo posvuda u velikom broju.

260. Tipičan primjerak salonitanskog sarkofaga s tabulom, natpisom i erotima s izvrnutom bakljom. Poreč, oko I st.
Typical specimen of a Salonitan local sarcophagus with a tabula ansata, inscription and erotas with reversed torches. Poreč, the island of Igljan, 3rd century AD

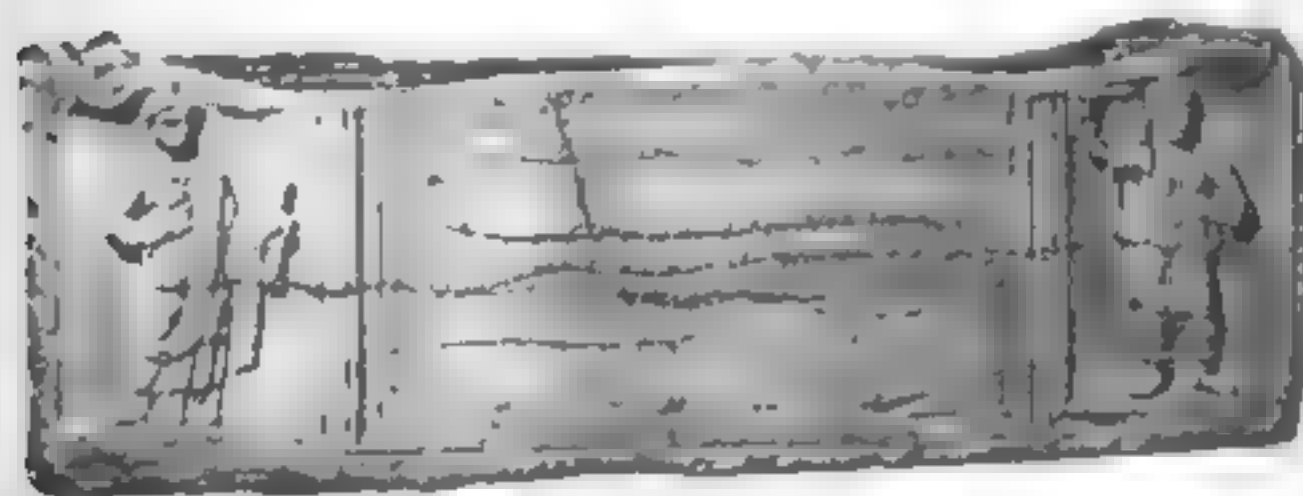
261 Fragment sarkofaga s erotima i girlandom, (u oku girlande grifoni) vapnenac, Salona kraj II st. - AM Spl
Sarcophagus fragment showing erotes holding a garland, limestone, Salona end of the 2nd century AD - AM Spl

Fragment sarkofaga s prikazom Ahila na otoku Skiro, vapnenac, Salona kraj II st. - AM Spl
Sarcophagus fragment with Achilles on the island of Skyros, limestone, Salona end of the 2nd century AD - AM Spl

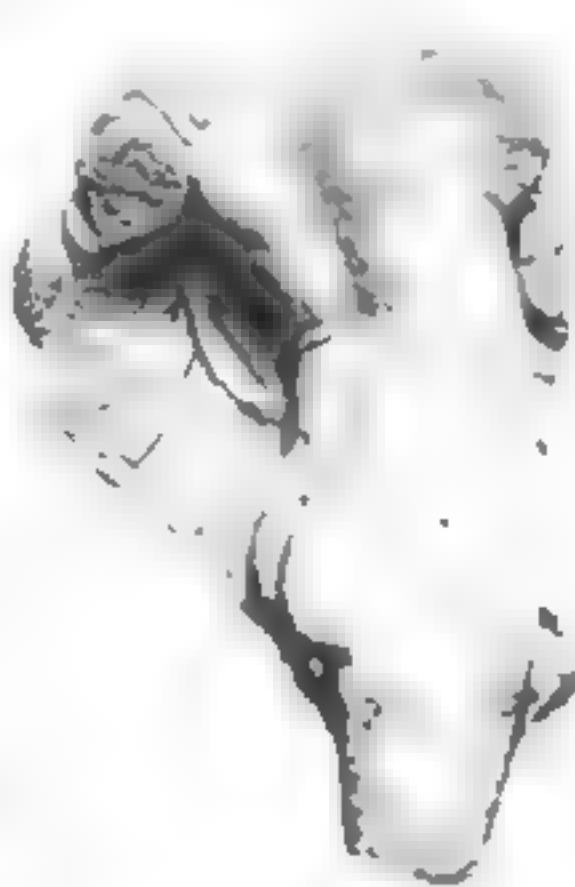
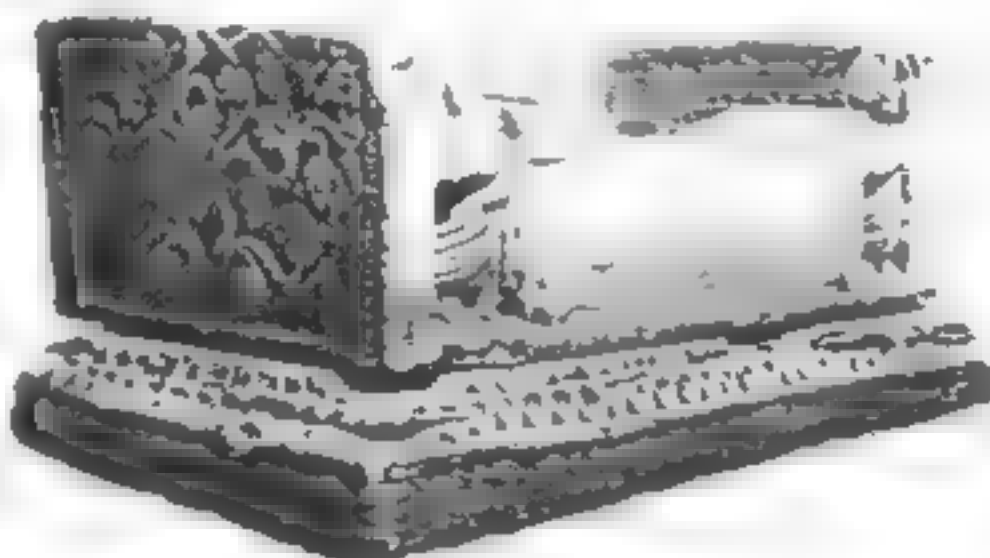
Broj	Opis	Material	Datum
261	Fragment sarkofaga s erotima i girlandom	vapnenac	Salona kraj II st.
262	Fragment sarkofaga s prikazom Ahila na otoku Skiro	vapnenac	Salona kraj II st.
263	Sarkofag s prikazom pokojnice i slugu	marmer	Salona kraj III st.
264	Sarkofag s prikazom pokojnih supružnika	marmer	Veliki Bazar, početak IV st.
265	Fragment reliefa s prikazom Menade	vapnenac	Mursa sredina III st.
266	Greda s prikazom teatarskih maski	vapnenac	Pula I st.

U Panoniji se javljaju razmjerno brojni sarkofazi većinom izradeni od poljorskoga mramora (sl. 263-264).¹²⁶ Ti sarkofazi na sredini sanduka nose tabulu, dok polja sa strana i obično natkriljuje tzv. norička voluta.¹²⁷ Na stranici tabula nalaze se figure pokojnika u stojećem položaju,¹²⁸ ali i neke druge figure. Nema dvojbe da je shema posuđena iz akvilepskih radionica, ali su se sarkofazi izradivali u samoj Panoniji. Iako je Akvileja imala veliki utjecaj u sjevernom graničnom dijelu Rimskoga carstva, nema primjeraka importiranih iz Italije ili iz drugih velikih središta produkcije.¹²⁹ Međutim, jedan relief s prikazom razodjevene ničade u ekstatičkom plesu dionizijske povorke iz Murske (sl. 265),¹³⁰ oslanja se na reliefe antičkih sarkofaga.¹³¹ Da je riječ o grupi sa sličnim i sličnom svjedoče prsti jedne druge figure. Karakteristika dionizijske povorke je upravo dodir sudionika muškoga i ženskoga spola.

263 Sarkofag s prikazom pokojnice i slugu, marmer, Salona kraj III st. - AM Zgb
Sarcophagus showing a deceased woman and a servant, marble, Salona, early 3rd century AD - AM Zgb

264 Sarkofag s prikazom pokojnih supružnika, marmer, Veliki Bazar, početak IV st. - AM Zagreb
Sarcophagus showing a deceased couple, marble, Veliki Bazar, early 4th century AD - AM Zagreb

265 Fragment reliefa s prikazom Menade, vapnenac, Mursa sredina III st. - MS Osijek
Fragment of a relief showing a dancing Maenad, limestone, Mursa mid 3rd century AD - MS Osijek

Sepulkralni reljefi

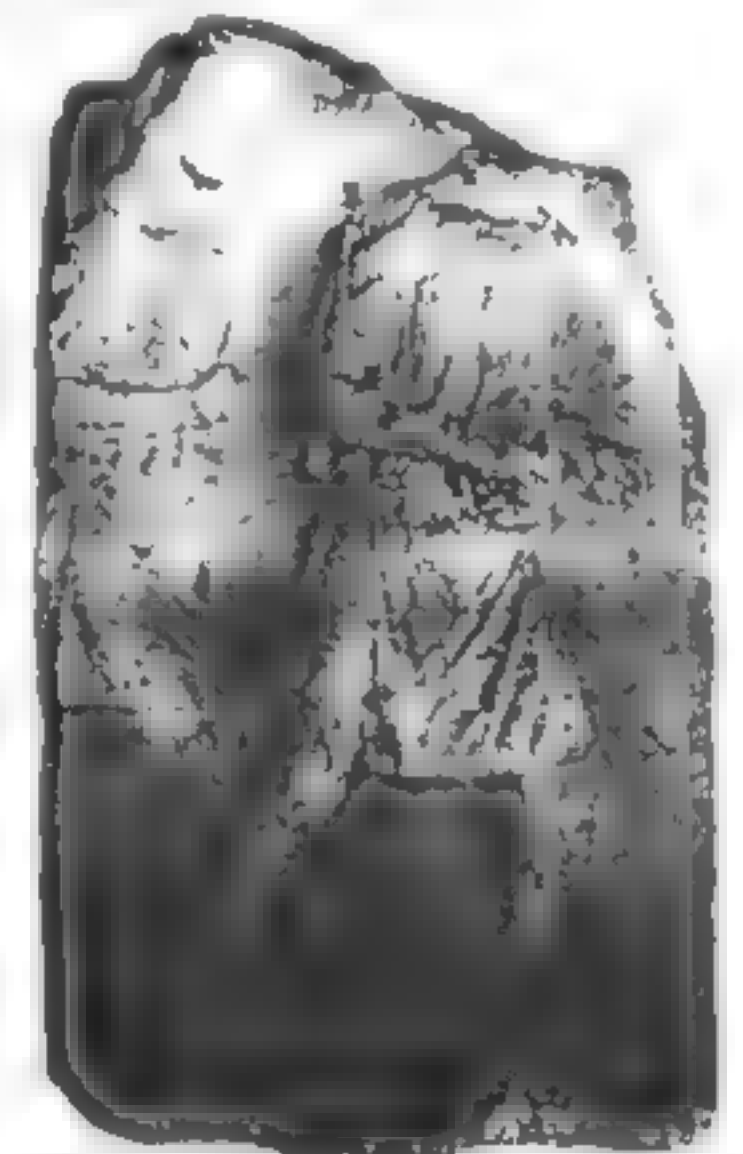
U okviru sepulkralne plastike spada i dekoracija monumentalnih grobnica i mauzoleja. Riječ je najčešće o frizovima. Među najljepše takve reliefe ubraja se jedna greda iz Pule na kojoj se kao nosač girlanda izmjenjuju ženske glave i maske teatarske maske (sl. 266).¹³² Oblik girlanda je klasičan s kovanim listovima i vrpčama kojima su obavijene. U sredini su rozete. Heraklovi čvorovi vežu girlande s glavama-nosačima. U luku girlanda prikazane su rozete i morske školjke. Glave su lijepo oblikovane, a vanjska površina je vrlo dotjerana. Iako je ovaj relief iz ranoga I st., on je dosta sličan jednoj girlandi sa ženskom maskom i Heraklovim čvorom iz tzv. Maloga hrama u Dio Klecijanovoj palači.¹³³

Rani predstavnici friza su fragmenti pulskoga mauzoleja oktogonala oblika sa stigama, Prijapom i grifonima (sl. 2-7).¹³⁴ Taj dosta skromno raden ali ikonografski bogat relief sadrži motiv što je vrlo raširen u Rimskom carstvu.¹³⁵ Relief je iz prve polovice I st.¹³⁶ Zanimljiv je i oblik pulske grobnice sa stozastim gornjim dijelom na kojoj su se nalazili friz oružja i relief sa samo dva očuvana pjesaka u profilu. Slični mauzoleji pojavljuju se u Akvileji i u sjevernoj Italiji,¹³⁷ a u Istri su rjeđi. Scenu je teško pouzdano protumačiti jer je od reliefa preostao samo mali dio, a vjerojatno je prikazan neki službeni prizor.¹³⁸

Fragment reliefa oktogonala mauzoleja s prikazom povorke, vapnenac, Pula I st. - AM Pula
Fragment of the relief of the octagonal mausoleum depicting a procession, limestone, Pula 1st century AD - AM Pula

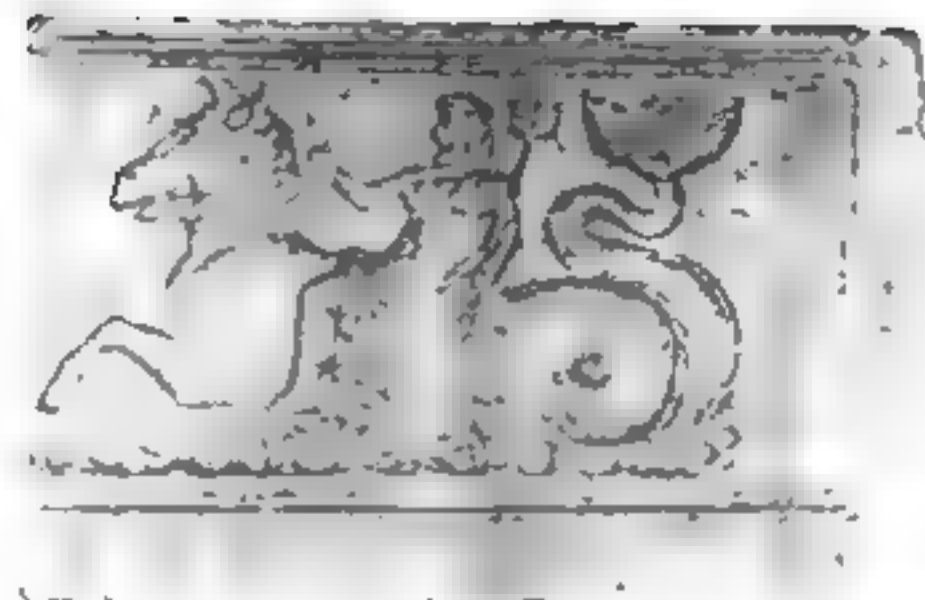
266 Greda s prikazom teatarskih maski, vapnenac, Pula I st. - AM Pula
Architrave with theatre masks, limestone, Pula 1st century AD - AM Pula

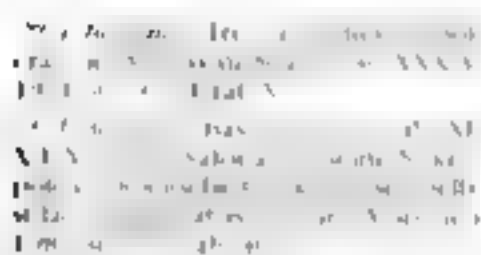
AM Relief o prikazom krvi i dermisa ovna, vapnenac Sabina početak
11 u AM 5/10

Relief showing a hunting scene and the rending of a ram, limestone Sakana earth 4th century AD. AM 5404

269 Reljef s prikazom Neptuna na hipokampu, 17. i 18. st. Slika potekla III st. AM 5011

Relief showing Neptune riding a hippocampus
 from a sarcophagus, early 3rd century A.D. AM 5011

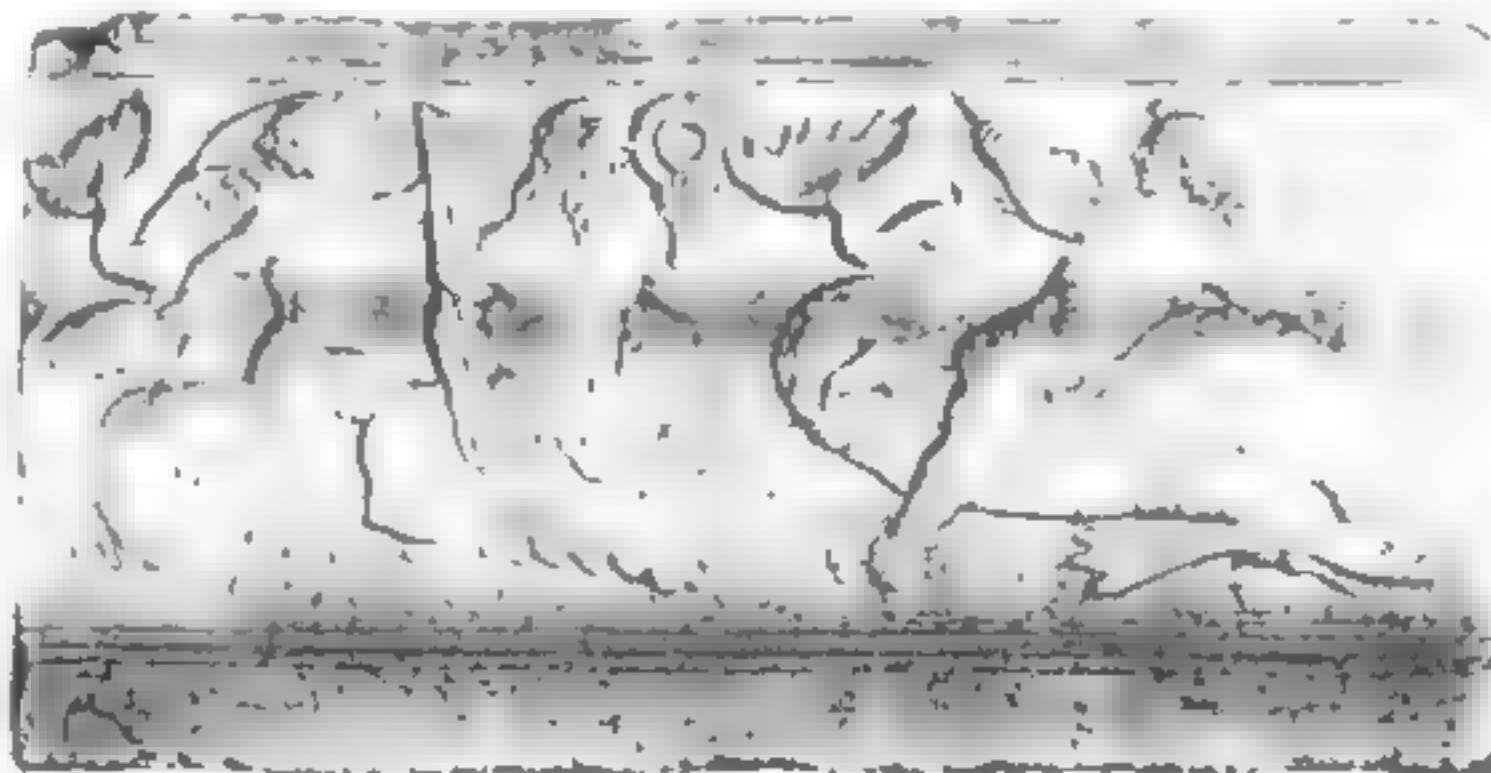
THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

119 1110 1111 1112 1113 1114 1115
 1116 1117 1118 1119 1120 1121 1122 1123 1124 1125
 1126 1127 1128 1129 1130 1131 1132 1133 1134 1135
 1136 1137 1138 1139 1140 1141 1142 1143 1144 1145
 1146 1147 1148 1149 1150 1151 1152 1153 1154 1155
 1156 1157 1158 1159 1160 1161 1162 1163 1164 1165
 1166 1167 1168 1169 1170 1171 1172 1173 1174 1175
 1176 1177 1178 1179 1180 1181 1182 1183 1184 1185
 1186 1187 1188 1189 1190 1191 1192 1193 1194 1195
 1196 1197 1198 1199 1200 1201 1202 1203 1204 1205
 1206 1207 1208 1209 1210 1211 1212 1213 1214 1215
 1216 1217 1218 1219 1220 1221 1222 1223 1224 1225
 1226 1227 1228 1229 1230 1231 1232 1233 1234 1235
 1236 1237 1238 1239 1240 1241 1242 1243 1244 1245
 1246 1247 1248 1249 1250 1251 1252 1253 1254 1255
 1256 1257 1258 1259 1260 1261 1262 1263 1264 1265
 1266 1267 1268 1269 1270 1271 1272 1273 1274 1275
 1276 1277 1278 1279 1280 1281 1282 1283 1284 1285
 1286 1287 1288 1289 1290 1291 1292 1293 1294 1295
 1296 1297 1298 1299 1300 1301 1302 1303 1304 1305
 1306 1307 1308 1309 1310 1311 1312 1313 1314 1315
 1316 1317 1318 1319 1320 1321 1322 1323 1324 1325
 1326 1327 1328 1329 1330 1331 1332 1333 1334 1335
 1336 1337 1338 1339 1340 1341 1342 1343 1344 1345
 1346 1347 1348 1349 1350 1351 1352 1353 1354 1355
 1356 1357 1358 1359 1360 1361 1362 1363 1364 1365
 1366 1367 1368 1369 1370 1371 1372 1373 1374 1375
 1376 1377 1378 1379 1380 1381 1382 1383 1384 1385
 1386 1387 1388 1389 1390 1391 1392 1393 1394 1395
 1396 1397 1398 1399 1400 1401 1402 1403 1404 1405
 1406 1407 1408 1409 1410 1411 1412 1413 1414 1415
 1416 1417 1418 1419 1420 1421 1422 1423 1424 1425
 1426 1427 1428 1429 1430 1431 1432 1433 1434 1435
 1436 1437 1438 1439 1440 1441 1442 1443 1444 1445
 1446 1447 1448 1449 1450 1451 1452 1453 1454 1455
 1456 1457 1458 1459 1460 1461 1462 1463 1464 1465
 1466 1467 1468 1469 1470 1471 1472 1473 1474 1475
 1476 1477 1478 1479 1480 1481 1482 1483 1484 1485
 1486 1487 1488 1489 1490 1491 1492 1493 1494 1495
 1496 1497 1498 1499 1500 1501 1502 1503 1504 1505
 1506 1507 1508 1509 1510 1511 1512 1513 1514 1515
 1516 1517 1518 1519 1520 1521 1522 1523 1524 1525
 1526 1527 1528 1529 1530 1531 1532 1533 1534 1535
 1536 1537 1538 1539 1540 1541 1542 1543 1544 1545
 1546 1547 1548 1549 1550 1551 1552 1553 1554 1555
 1556 1557 1558 1559 1560 1561 1562 1563 1564 1565
 1566 1567 1568 1569 1570 1571 1572 1573 1574 1575
 1576 1577 1578 1579 1580 1581 1582 1583 1584 1585
 1586 1587 1588 1589 1590 1591 1592 1593 1594 1595
 1596 1597 1598 1599 1600 1601 1602 1603 1604 1605
 1606 1607 1608 1609 1610 1611 1612 1613 1614 1615
 1616 1617 1618 1619 1620 1621 1622 1623 1624 1625
 1626 1627 1628 1629 1630 1631 1632 1633 1634 1635
 1636 1637 1638 1639 1640 1641 1642 1643 1644 1645
 1646 1647 1648 1649 1650 1651 1652 1653 1654 1655
 1656 1657 1658 1659 1660 1661 1662 1663 1664 1665
 1666 1667 1668 1669 1670 1671 1672 1673 1674 1675
 1676 1677 1678 1679 1680 1681 1682 1683 1684 1685
 1686 1687 1688 1689 1690 1691 1692 1693 1694 1695
 1696 1697 1698 1699 1700 1701 1702 1703 1704 1705
 1706 1707 1708 1709 1710 1711 1712 1713 1714 1715
 1716 1717 1718 1719 1720 1721 1722 1723 1724 1725
 1726 1727 1728 1729 1730 1731 1732 1733 1734 1735
 1736 1737 1738 1739 1740 1741 1742 1743 1744 1745
 1746 1747 1748 1749 1750 1751 1752 1753 1754 1755
 1756 1757

Bei der Arbeit nach diesem Buch ist es
höchstens zweckmäßig, wenn man sich
das Buch nicht als eine Art von Rezept-
buch, sondern als eine Art von Hand-
buch, das die wichtigsten Punkte der
Arbeitsweise enthält, betrachtet. Es ist
nicht eine Art von Rezeptbuch, das
die wichtigsten Punkte der Arbeitsweise
enthält, sondern eine Art von Hand-
buch, das die wichtigsten Punkte der
Arbeitsweise enthält.

1. The first of these is the fact that the
 2.
 3.
 4.
 5.
 6.
 7.
 8.
 9.
 10.
 11.
 12.
 13.
 14.
 15.
 16.
 17.
 18.
 19.
 20.
 21.
 22.
 23.
 24.
 25.
 26.
 27.
 28.
 29.
 30.
 31.
 32.
 33.
 34.
 35.
 36.
 37.
 38.
 39.
 40.
 41.
 42.
 43.
 44.
 45.
 46.
 47.
 48.
 49.
 50.
 51.
 52.
 53.
 54.
 55.
 56.
 57.
 58.
 59.
 60.
 61.
 62.
 63.
 64.
 65.
 66.
 67.
 68.
 69.
 70.
 71.
 72.
 73.
 74.
 75.
 76.
 77.
 78.
 79.
 80.
 81.
 82.
 83.
 84.
 85.
 86.
 87.
 88.
 89.
 90.
 91.
 92.
 93.
 94.
 95.
 96.
 97.
 98.
 99.
 100.
 101.
 102.
 103.
 104.
 105.
 106.
 107.
 108.
 109.
 110.
 111.
 112.
 113.
 114.
 115.
 116.
 117.
 118.
 119.
 120.
 121.
 122.
 123.
 124.
 125.
 126.
 127.
 128.
 129.
 130.
 131.
 132.
 133.
 134.
 135.
 136.
 137.
 138.
 139.
 140.
 141.
 142.
 143.
 144.
 145.
 146.
 147.
 148.
 149.
 150.
 151.
 152.
 153.
 154.
 155.
 156.
 157.
 158.
 159.
 160.
 161.
 162.
 163.
 164.
 165.
 166.
 167.
 168.
 169.
 170.
 171.
 172.
 173.
 174.
 175.
 176.
 177.
 178.
 179.
 180.
 181.
 182.
 183.
 184.
 185.
 186.
 187.
 188.
 189.
 190.
 191.
 192.
 193.
 194.
 195.
 196.
 197.
 198.
 199.
 200.
 201.
 202.
 203.
 204.
 205.
 206.
 207.
 208.
 209.
 210.
 211.
 212.
 213.
 214.
 215.
 216.
 217.
 218.
 219.
 220.
 221.
 222.
 223.
 224.
 225.
 226.
 227.
 228.
 229.
 230.
 231.
 232.
 233.
 234.
 235.
 236.
 237.
 238.
 239.
 240.
 241.
 242.
 243.
 244.
 245.
 246.
 247.
 248.
 249.
 250.
 251.
 252.
 253.
 254.
 255.
 256.
 257.
 258.
 259.
 260.
 261.
 262.
 263.
 264.
 265.
 266.
 267.
 268.
 269.
 270.
 271.
 272.
 273.
 274.
 275.
 276.
 277.
 278.
 279.
 280.
 281.
 282.
 283.
 284.
 285.
 286.
 287.
 288.
 289.
 290.
 291.
 292.
 293.
 294.
 295.
 296.
 297.
 298.
 299.
 300.
 301.
 302.
 303.
 304.
 305.
 306.
 307.
 308.
 309.
 310.
 311.
 312.
 313.
 314.
 315.
 316.
 317.
 318.
 319.
 320.
 321.
 322.
 323.
 324.
 325.
 326.
 327.
 328.
 329.
 330.
 331.
 332.
 333.
 334.
 335.
 336.
 337.
 338.
 339.
 340.
 341.
 342.
 343.
 344.
 345.
 346.
 347.
 348.
 349.
 350.
 351.
 352.
 353.
 354.
 355.
 356.
 357.
 358.
 359.
 360.
 361.
 362.
 363.
 364.
 365.
 366.
 367.
 368.
 369.
 370.
 371.
 372.
 373.
 374.
 375.
 376.
 377.
 378.
 379.
 380.
 381.
 382.
 383.
 384.
 385.
 386.
 387.
 388.
 389.
 390.
 391.
 392.
 393.
 394.
 395.
 396.
 397.
 398.
 399.
 400.
 401.
 402.
 403.
 404.
 405.
 406.
 407.
 408.
 409.
 410.
 411.
 412.
 413.
 414.
 415.
 416.
 417.
 418.
 419.
 420.
 421.
 422.
 423.
 424.
 425.
 426.
 427.
 428.
 429.
 430.
 431.
 432.
 433.
 434.
 435.
 436.
 437.
 438.
 439.
 440.
 441.
 442.
 443.
 444.
 445.
 446.
 447.
 448.
 449.
 450.
 451.
 452.
 453.
 454.
 455.
 456.
 457.
 458.
 459.
 460.
 461.
 462.
 463.
 464.
 465.
 466.
 467.
 468.
 469.
 470.
 471.
 472.
 473.
 474.
 475.
 476.
 477.
 478.
 479.
 480.
 481.
 482.
 483.
 484.
 485.
 486.
 487.
 488.
 489.
 490.
 491.
 492.
 493.
 494.
 495.
 496.
 497.
 498.
 499.
 500.
 501.
 502.
 503.
 504.
 505.
 506.
 507.
 508.
 509.
 510.
 511.
 512.
 513.
 514.
 515.
 516.
 517.
 518.
 519.
 520.
 521.
 522.
 523.
 524.
 525.
 526.
 527.
 528.
 529.
 530.
 531.
 532.
 533.
 534.
 535.
 536.
 537.
 538.
 539.
 540.
 541.
 542.
 543.
 544.
 545.
 546.
 547.
 548.
 549.
 550.
 551.
 552.
 553.
 554.
 555.
 556.
 557.
 558.
 559.
 560.
 561.
 562.
 563.
 564.
 565.
 566.
 567.
 568.
 569.
 570.
 571.
 572.
 573.
 574.
 575.
 576.
 577.
 578.
 579.
 580.
 581.
 582.
 583.
 584.
 585.
 586.
 587.
 588.
 589.
 590.
 591.
 592.
 593.
 594.
 595.
 596.
 597.
 598.
 599.

Zanimljivi primjeri sepulkralnih reljefa su oni s prikazom lova i deranja ovna (sl. 264)⁷⁰ te dvije ploče s temom morskoga *thysiosa*, iz Salone⁷¹ Figure prvoga pokazuju utjecaj antičkih sarkofaga. Scena lova podsjeća na prizore Il politova ili Meleagrove lova.⁷² Deranje ovna spada među bukoličke motive i prethodi kuhanju.⁷³ Scene deranja i kuhanja ne javljaju se na antičkim sarkofazima, ali se zato sreću na nekim temama proizvodnje grada Rima.⁷⁴ Međutim bez obzira na ikonografiju, oblikovanje likova je bliže antičkom načinu, što bi se moglo tumačiti njihovim brojem, pa i neprijepornim utjecajem. Ovakvi reljefi prema tome, valja datirati u kasno II ili rano III st.⁷⁵ Sličnoj vrsti nadgrobnihi spomenika pripadaju i spomenute dvije ploče iz Salone s prikazom fantastičnih morskih bića (sl. 265-270). Na jednom reljefu su Triton i delfin na kojem jaši erot, a na drugom je veliki hipokamp s trozubom, poput Neptuna. Ta su dva reljefa po svojoj prilici dio istoga sepulkralnoga ansambla, što se vidi po dimenzijama, tematici, profilaciji, mjestu nalaza, pa i stilu i morfologiji likova. Ikonografija ovih dviju ploča više se pak oslanja na reljefe rimskih nego antičkih sarkofaga.⁷⁶ I ovi su reljefi iz III st. Prije tog vremena se u domaćim radionicama vrlo rijetko upotrebljavalo brzorotirajuće svrdlo, što je također potvrdila razmjerna poznosti reljefa, ali ih, i pored toga, nije moguće preciznije datirati.

²⁷⁰ Reljef's prikazovan Trkova, delina i erota, vapornac Salona, III st., AM Split

Relief showing Triton, dolphins and cro-
tches, limestone Sakya, 3rd century B.D. AM Spn

Plastika Dioklecijanove palače

Zbog važnosti zdanja, osobito kad je riječ o službenoj, carskoj umjetnosti, nameće se potreba za raspravom i o plastici Dioklecijanove palače.^{70b} Moralo je biti mnogo skulptura koje su resile Dioklecijanovu palaču, ali su one najvećim dijelom propale. O njihovoj brojnosti svjedoče mnoge rupe u Mauzoleju, ogradnom zidu Mauzoleja, Sjevernim vratima i dr. U natoč činjenici da nedostaju mnogi dekorativni dijelovi, čini se da je svaka pojedina građevina posjedovala svoj vlastiti likovni program: carski (tetrarhijski), kad je riječ o spomenicima javnog karaktera (vrata, Vestibul itd.), religijski (hramovi) i se-pulkralni (Mauzolej).^{70c} U prvu grupu nedvojbeno spada i Peristil, ali ono što je očuvano samo je puka dekoracija. I na ostalim dijelovima Palače mogu se zapaziti ukrasni elementi. Tesko je na žalost kazati jesu li ti dijelovi sadržavali propagandnu ili simboličku poruku.

27) **Doklečkanova** – potok, glavni (sjeverno) ulaz, kraj III ili početak IV m. Pojed. sa sjevera.

Dioctetian's Palace the main (northern) entrance, also known as the "Gate of the Sun" (AD 1300).

22 Dioklecijanova palača, glavni ulaz, detalj konzola s maskom fantastičnog bića (čovjek-bik), kraj III ili početak IV st.
Diocletian's Palace, main entrance, detail of console with fantastic creature (man-bull), late 3rd or early 4th century A.D.

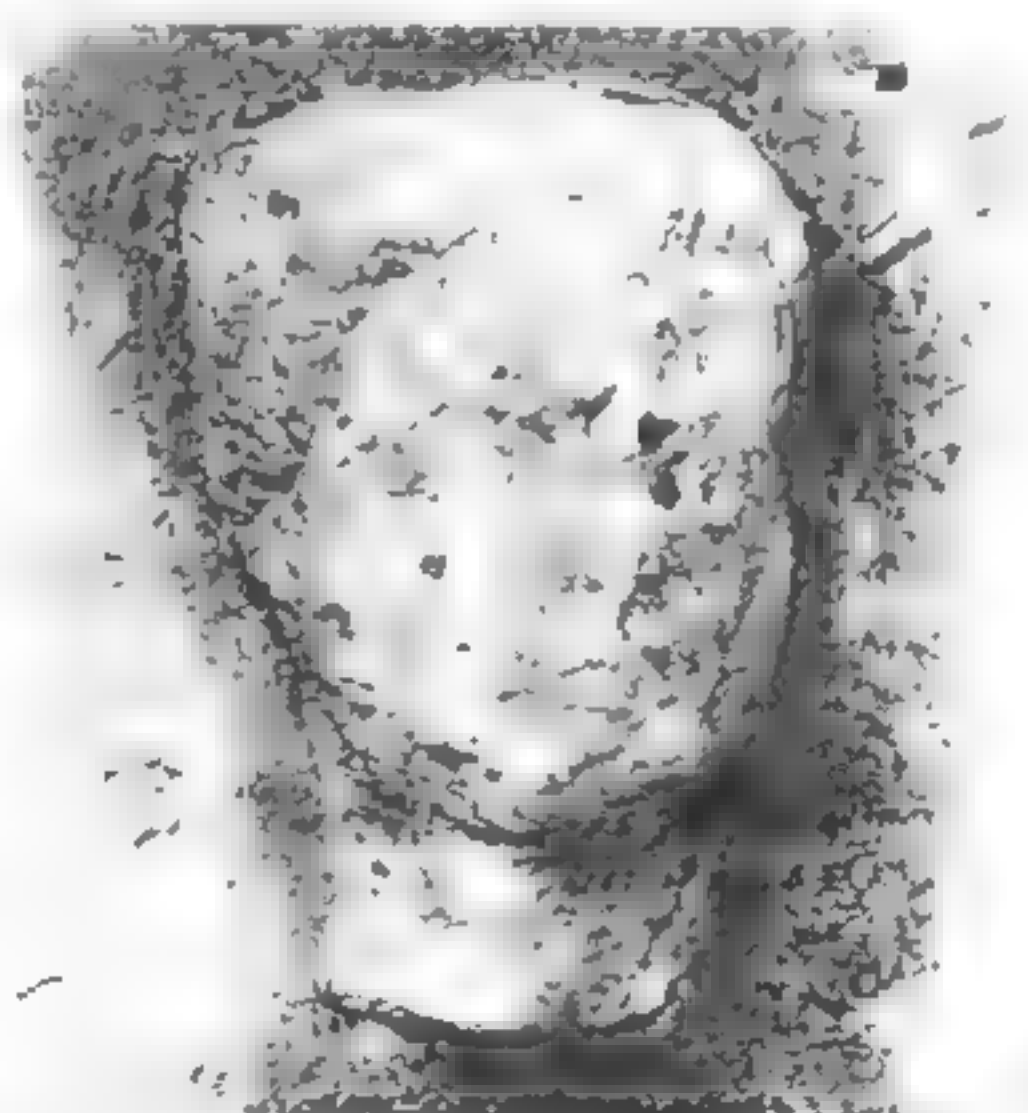

23 Reljef iz istočnog dijela palače. Prikazuje cara Dioklecijana i njegovu ženu. Reljef je iz istočnog dijela palače. Prikazuje cara Dioklecijana i njegovu ženu. Reljef je iz istočnog dijela palače. Prikazuje cara Dioklecijana i njegovu ženu.

Na Sjevernim su vratima (st. 271) sigurno postojali elementi carske tetrarhijske propagande o čemu svjedoče baze što se i danas vide na samom vrhu zidina. Nema dvojbe o namjeni tih baza. One su služile kao postamenti, po svemu sudeći kipa vladara. Vidljivo je da se tu nalaze četiri baze. Po svojoj prilici izvorno ih je bilo pet. Prema jednoj staroj fotografiji napisa je baza stajala u osi luka vrata, a to znači da je imala središnji položaj. Kako je bila najviša po svojoj prilici bila predviđena za kip Jupitera, zaštitnika i pokrovitelja tetrarije. Dvije niže služile su za auguste a dvije najniže za cezare. Očito je da su

24 Dioklecijanova palača, muška glava (jedan od Dioskura?) na zapadnim vratima, vapnenac, kraj III ili početak IV st.
Diocletian's Palace, male head (a Dioscurus?) from the western entrance, limestone late 3rd or early 4th century A.D.

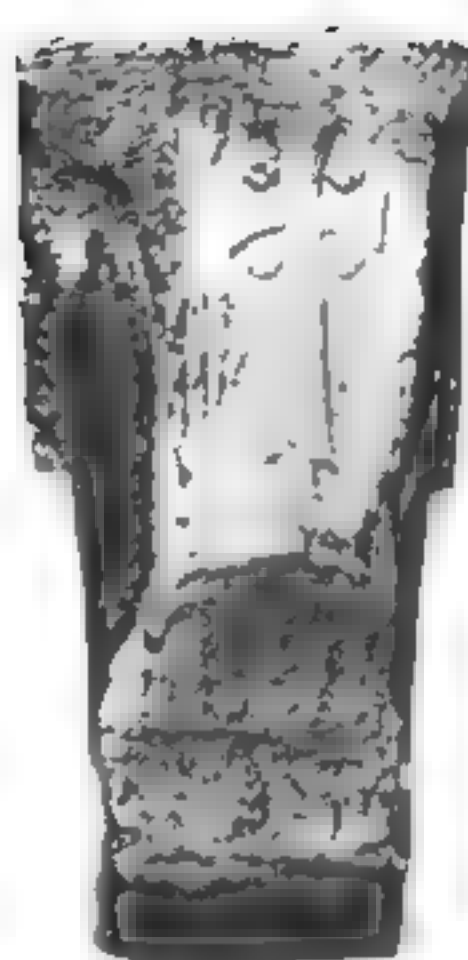
25 Dioklecijanova palača, portret muškarca (jedan od tetarha) sa zapadnih vrata, vapnenac, kraj III ili početak IV st.
Diocletian's Palace, portrait of a man (a Tetrarch?) from the western entrance, limestone late 3rd or early 4th century A.D.

svi ti kipovi pripadali tetrarhijskoj propagandi. Nije koje su ritmički raščla njvale pročelje Sjevernih vrata također su služile smještaju kipova. Bijaše tu pet niša, četiri dublje i jedna plića. Ako su na vrhu vrata stajale statue careva tada nije vjerojatno da se isti repertoar ponavljao i dolje. Logičnije bi bilo da su one namijenjene religijskom programu ali njegov sadržaj bez konkretnih ostataka nije moguće otkriti. Iznad luka vrata javljaju se konzole ukrašene protomama mješovitih bikovsko-ljudskih karakteristika, a i one spadaju u carsku propagandu (st. 272). U doba tetrarije takva su fantastična bića čim se vrlo omiljena, jer su na već spomenutoj hermi iz Salone spojena s likovima tetarha simbolizirajući *Felicitas Saeculi*, blagostanje što sobom nosi sustav vlasti.

Što se tiče manje važnih vrata nešto se više može kazati samo o Zapadnim, jer na Istocnim vratima na žalost nisu se očuvali tragovi figuralne plastike. U blizini Zapadnih vrata uzidane su dvije glave nadnaravne veličine koje su mogle pripadati dekoraciji Zapadnih vrata (st. 273-274). Jedna glava ima izrazite portretne odlike tetrarhijskog doba i vjerojatno pripada nekom tetrarhu (Maksimijan ili Galenije). Steta je što je glava dosta oštećena. Druga glava najvjerojatnije pripada jednom od Dioskura što bi značilo da je prikazivala bice iz mitološko-božanske sfere. Te dvije glave pokazuju tipičnu mješavinu carske propagande i pripadajućega religijskog programa.

26 Dioklecijanova palača, istočna vrata, vapnenac, kraj III ili početak IV st.
Diocletian's Palace, eastern entrance, limestone late 3rd or early 4th century A.D.

27 Dioklecijanova palača, reljef na ključnom kamenu zapadnog ulaza. Prikazuje cara Dioklecijana i njegovu ženu. Reljef je iz istočnog dijela palače. Prikazuje cara Dioklecijana i njegovu ženu.

28 Dioklecijanova palača, zapadna vrata, vapnenac, kraj III ili početak IV st.
Diocletian's Palace, western entrance, limestone late 3rd or early 4th century A.D.

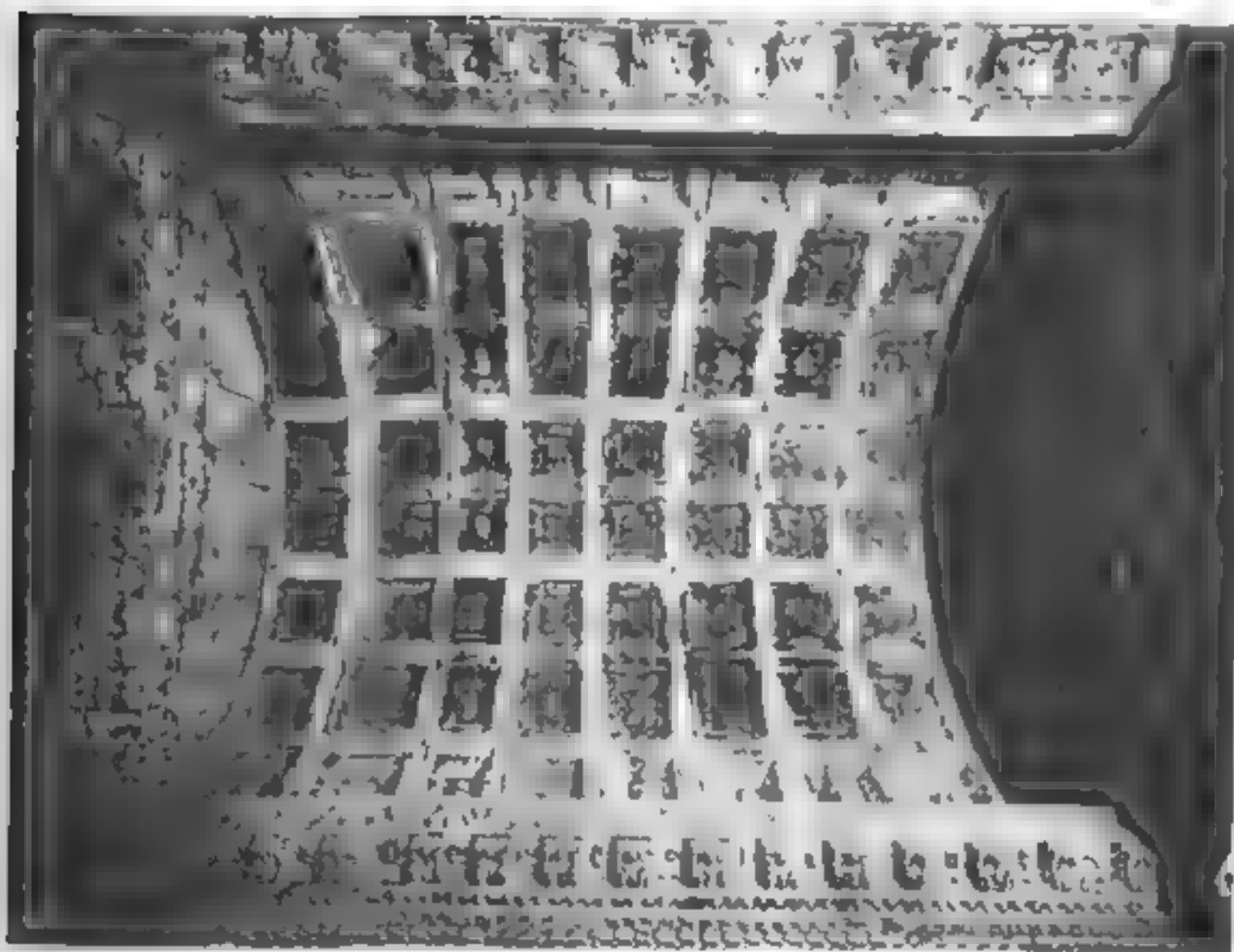

280 Dioklecijanova palača, postilul hram, friz na južnoj strani s prikazom grifona sa strana kantarosa, jelena i životog maskarona, kraj III st ili početak IV st

Diocletian's Palace, prostyle temple, frieze on the southern side depicting griffins flanking kantharos, deer and foliage maskarion, late 3rd or early 4th century A.D.

figura Valja se prikloniti pretpostavci da u najvećem hramu u Palači maske nisu imale samo dekorativnu funkciju, iako se ona ne može poreći, nego da su imale ponešto izbljudjelo, ali ipak religijsko podrijetlo

Prema tome, ovaj hram odražava Dioklecijanovu skrb za autentičnu rimsku religiju i njegovo nastojanje da oživi stari panteistički koncept. Čini se da se to daje očitati u navedenom dekorativnom i ikonografskom programu.²⁸⁰ Car je svim silama nastojao oživjeti izvornu rimsku religiju, kao jedan od bitnih čimbenika stabilnosti države

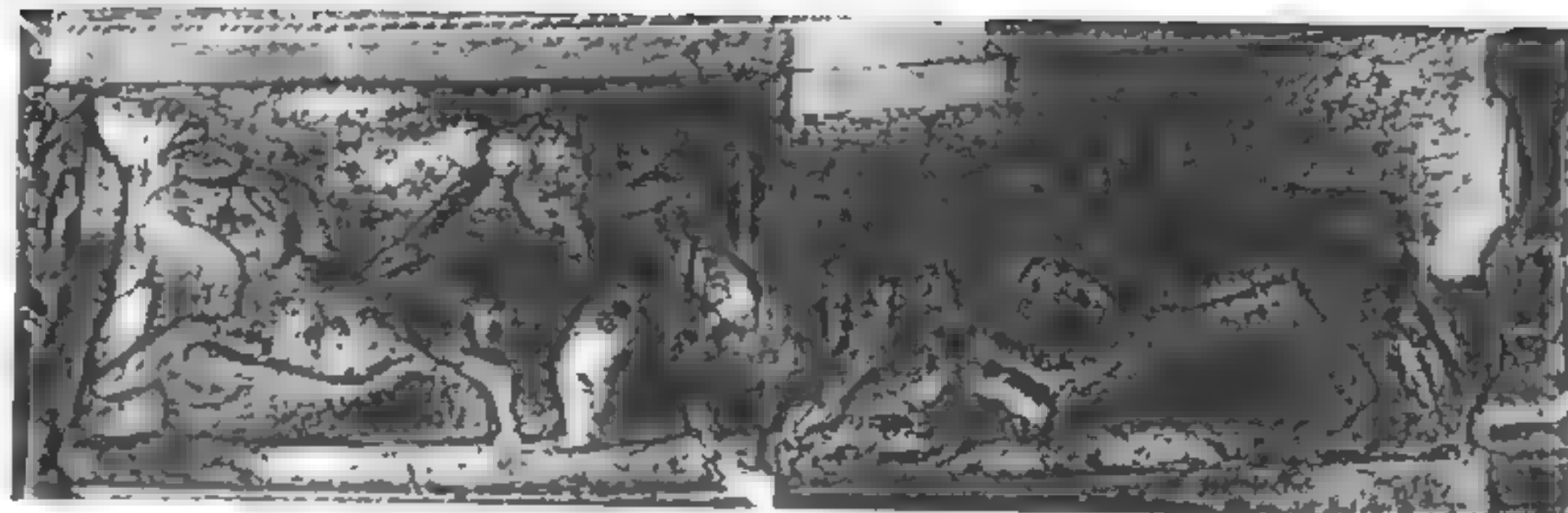
281 Dioklecijanova palača, postilul hram, kasetirani svod celije (unutarnja strana) kraj III st ili početak IV st

Diocletian's Palace, prostyle temple, coffered vault of the cella, int. side, early 4th century A.D.

282 Dioklecijanova palača, kasetirani svod, kaseton s likom orijentalca s frigijskom kappom, kraj III st ili početak IV st

Diocletian's Palace, coffered vault, a panel showing the head of an Oriental wearing a Phrygian cap, late 3rd or early 4th century A.D.

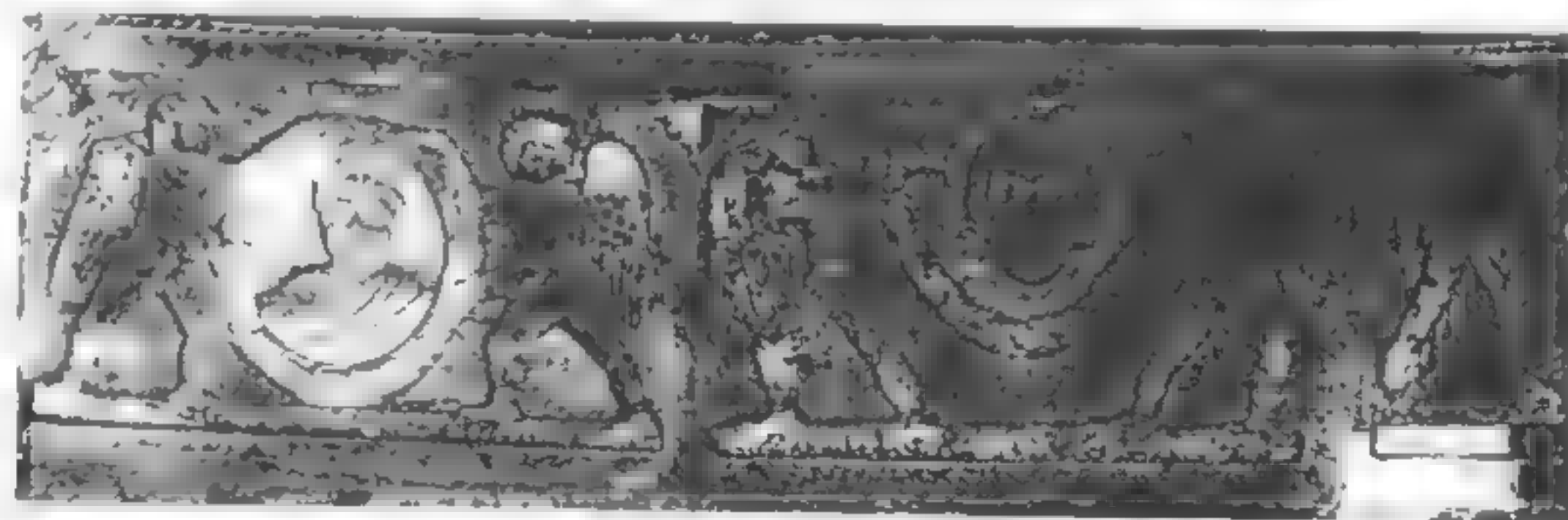

283 Dioklecijanova palača, friz u Mauzoleju s prikazom erota u lovu i borbe erota s lavom (okosni kaseton) kraj III st ili početak IV st

Diocletian's Palace, the frieze in the Mausoleum with the scene of erotes hunting lion and erotes fighting with a lion (right) late 3rd or early 4th century A.D.

Analizirajući dekoraciju Dioklecijanovog mauzoleja, nameće se zaključak da u tom prostoru prevladava se sepulkralna tematika i simbolika. Takvog obilježja nije sam maska Gorgone u jednom od medaljona friza (sl. 285).²⁸¹ Ne go sepulkralnoj sferi pripadaju i eroti u lovu, zatim eroti nositelji girlanda i eroti nositelji bista.²⁸² Podjela tih motiva po temama provedena je približno na polovici friza, dok su istočno eroti koji nose girlande ili biste (sl. 284-286), a zapadno su eroti u lovu. Već smo vidjeli da eroti u lovu na antičkim sarkofazima sadrže jasnu sepulkralnu poruku (sl. 283).²⁸³ I drugi su tipovi erota također imali svoje mjesto na sepulkralnim spomenicima. Takvoj sferi pripadaju čak i portreti u medaljonima friza.²⁸⁴ Maske se javljaju u lukovima girlanda, upravo kao i na sepulkralnim spomenicima.²⁸⁵ U kasetonima trijema oko Mauzoleja kazališne maske imaju dekorativnu namjenu, ali diskretno upućuju na se sepulkralni kontekst (dionizijska eshatologija).²⁸⁶

Portreti u medaljonima na istočnoj strani friza Mauzoleja logična su dekoracija u skladu s karakterom prostora. Lijevi portret prikazuje cara s carskim insignijama, s teškim vijencem od hrastova lišća na glavi (*corona cli-*

284 Dioklecijanova palača, friz u Mauzoleju, Dioklecijanovo poprsje u medaljonu drže eroti (u lukovima girlanda kazališne maske), kraj III st ili početak IV st

Diocletian's Palace, frieze in the Mausoleum, Diocletian's bust in an oval wreath supported by erotes (a theatrical mask in the curve of the garland) late 3rd or early 4th century A.D.

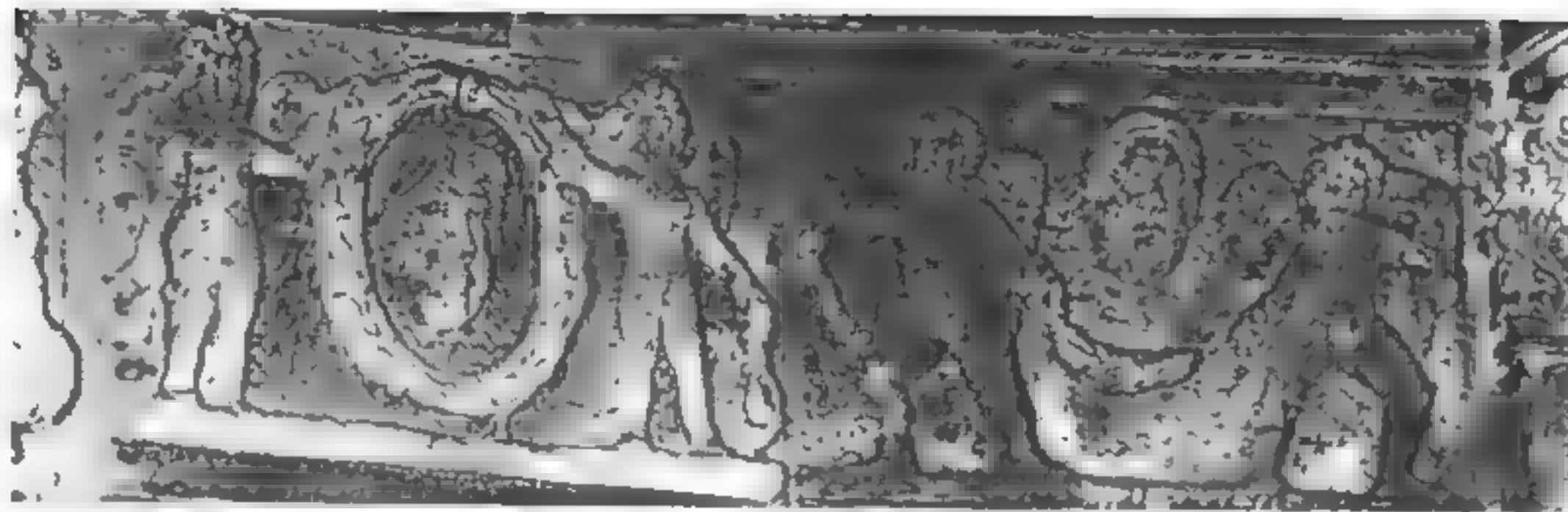
²⁸⁰ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101. ²⁸¹ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101. ²⁸² V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101. ²⁸³ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101. ²⁸⁴ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101. ²⁸⁵ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101. ²⁸⁶ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101.

²⁸⁷ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101.

²⁸⁸ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101.

²⁸⁹ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101.

²⁹⁰ V. Alföldi, *Die Kunst des Römischen Imperiums*, Bd. 1, S. 100-101.

215 Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s maskom Gorgone koji drže eroti (desno); U laku girlande ukrasna maska. Kraj III st. ili početak IV st.

Diocletian's Palace, the frieze in the Mausoleum, oval medallion showing Gorgon's mask supported by erotes and erotes bearing a garland. A theatrical mask in the curve of the garland. Late 3rd or early 4th century A.D.

215 Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s maskom Gorgone koji drže eroti (desno); U laku girlande ukrasna maska. Kraj III st. ili početak IV st.

215 Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s maskom Gorgone koji drže eroti (desno); U laku girlande ukrasna maska. Kraj III st. ili početak IV st.

215 Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s maskom Gorgone koji drže eroti (desno); U laku girlande ukrasna maska. Kraj III st. ili početak IV st.

215 Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s maskom Gorgone koji drže eroti (desno); U laku girlande ukrasna maska. Kraj III st. ili početak IV st.

215 Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s maskom Gorgone koji drže eroti (desno); U laku girlande ukrasna maska. Kraj III st. ili početak IV st.

ca) (sl. 214).²¹⁵ Taj se element carskoga znakovlja veoma često nalazi na posmrtnim prikazima.²¹⁶ Doduše, kad je lik raden car je još bio živ, ali je bilo predviđeno da tu počiva nakon smrti. Drugi je lik najvjerojatnije Dioklecijanova žena Prisca (sl. 216).²¹⁷ Ona dotada nije nikada bila prikazivana na novcu ili na nekom drugom spomeniku. To je posljedica činjenice da ona nije dobila carski naslov *augusta*,²¹⁸ što je po svoj prilici u skladu s Dioklecijanovom državnom politikom. Ono što zbunjuje jest Priscina frizura s raspuštenom kosom koja se prosula po ramenima i s pandom na tjemenu. Takva frizura ne odgovara modi Dioklecijanova vremena. Bilo bi očekivati da ona nosi suvremeni tip frizure (*Schneitzopf*) ili neku njezinu derivaciju.²¹⁹ Ovakva frizura više odgovara idealiziranoj nego realnoj figuri. Vjerojatno se prema tome radi o identifikaciji Prisce s nekim božanstvom ili o personifikaciji, što bi opet upućivalo na sepuikralnu simboliku portreta. Budući da je Prisca ubijena zajedno s kćerkom Galerijom Valerijom prije muževljeve smrti za njena posjeta Solunu, nije isključeno da je koncepcija portreta zbog toga dobila božansku karakterizaciju. To bi možda upozoravalo da su radovi u Mauzoleju trajali

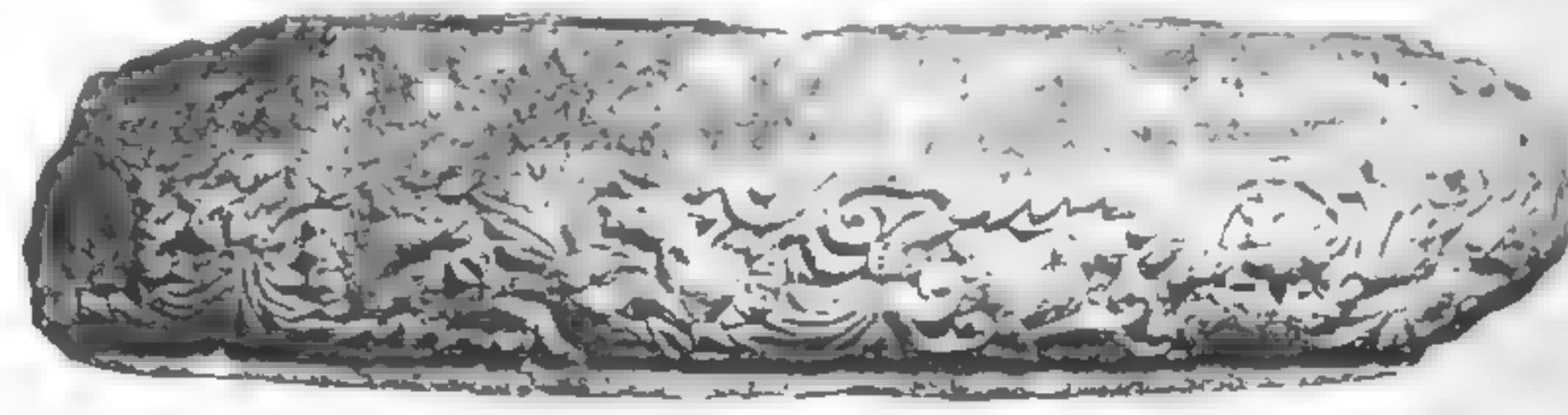
216 Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s pogrebnom Priske koji drže eroti (lijevo); U laku girlande ukrasna maska. Kraj III st. ili početak IV st.

Diocletian's Palace, the frieze in the Mausoleum, an oval medallion with the bust of Prisca supported by erotes and erotes bearing a garland. Late 3rd or early 4th century A.D.

i u drugom desetljeću IV st. Ne smije se vući paralela s likom Galerije Valerije na malom Galerijevom slavoluku u Solunu, jer ona nije prikazana kao Tihe, nego je poslije egzekucije cačin portret zamijenjen glavom Tihe s krunom u obliku gradskih zidina.²²⁰

Više-manje svu očuvanu skulpturu u Dioklecijanovoj palači izradili su domaći majstori. Ona očito nije osobito visoke kvalitete. Tome doprinosi i činjenica što se mnoge skulpture čine nedovršenima. Ima slučajeva da su plastični elementi tek naznačeni, što svjedoči da se majstorima jako žurilo, jer je bio precizno utvrđen dolazak cara u rezidenciju. Međutim, nedvojbeno je da je bilo i importirane skulpture koja je stajala na javnim, vidljivim dijelovima Palače u nišama i drugdje. Šteta je što se ta skulptura nije očuvala. Ona je temeljito „punificirana“ kad je Palača kristijanizirana, ali sigurno već prije početka VII st. Nešto veću kvalitetu od drugih skulptura posjeduje dekorativni rub vrata Mauzoleja²²¹ i vijenac oko jednoga od dva okrugla hrama (sl. 217).²²² Ti elementi prikazuju guste akantusove vitice kroz koje se provlače životinje ili su u njih upleteni maskeroni. Vrsnoću iskazuju vrlo rafinirani prikazi s dubokim kontrastima i dubina reljefa kao i brizna doradenost površi. Na vjerojatno su reljefe radili afrodizipski majstori. Jesu li oni radili na licu mjesta ili po njeni u svojim radionicama teško je reći, iako je vjerojatnije da se sve radilo u samoj Palači. To je bilo pogodnije za eventualno mijenjanje u zadnji trenutak. Promjena izvornoga plana je očito bilo. Ti mramorni frizovi kao i neki importirani kapiteli (prokonješke radionice) potvrđuju da je nedvojbeno bilo i različite importirane plastike.

U Dioklecijanovoj palači naden je i razmjerno velik broj egipatskih skulptura²²³ dopremljenih iz Egipta. Iako su egipatsku plastiku voljeli svi carevi, ipak je ona programatski odgovarala onim vladarima koji su postigli važne vojne ili političke pobjede u Egiptu.

217 Dioklecijanova palača, friz okruglog hrama s prikazom akantusovih vitica i životinja (zapadno od Peristila); mramor. Kraj III st. ili početak IV st.

Diocletian's Palace, the frieze of the tholos type temple showing acanthus scrolls and animals (west of the Peristyle); marble. Late 3rd or early 4th century A.D.

215 Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s maskom Gorgone koji drže eroti (desno); U laku girlande ukrasna maska. Kraj III st. ili početak IV st.

216 Dioklecijanova palača, friz Mauzoleja, ovalni medaljon s pogrebnom Priske koji drže eroti (lijevo); U laku girlande ukrasna maska. Kraj III st. ili početak IV st.

217 Dioklecijanova palača, friz okruglog hrama s prikazom akantusovih vitica i životinja (zapadno od Peristila); mramor. Kraj III st. ili početak IV st.

1. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 2. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 3. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 4. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 5. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 6. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 7. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 8. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 9. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 10. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 11. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 12. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 13. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 14. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 15. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 16. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 17. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 18. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 19. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 20. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 21. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 22. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 23. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 24. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 25. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 26. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 27. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 28. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 29. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 30. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 31. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 32. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 33. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 34. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 35. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 36. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 37. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 38. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 39. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 40. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 41. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 42. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 43. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 44. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 45. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 46. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 47. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 48. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 49. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 50. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 51. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 52. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 53. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 54. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 55. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 56. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 57. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 58. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 59. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 60. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 61. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 62. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 63. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 64. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 65. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 66. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 67. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 68. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 69. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 70. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 71. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 72. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 73. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 74. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 75. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 76. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 77. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 78. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 79. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 80. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 81. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 82. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 83. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 84. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 85. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 86. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 87. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 88. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 89. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 90. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 91. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 92. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 93. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 94. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 95. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 96. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 97. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 98. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 99. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*
 100. *Primeri iz Mozaika i slikarstva*

MOZAIK I SLIKARSTVO

U Hrvatskoj je, uocivim razmjerno mali broj mozaicnih tepih, osobito
 a) iz razdoblja carstva Mozaika kao umjetnicka vrsta bila u njoj dobro
 poznata. Vrlo rijetko je da su dosta rani tepisi, oni ornamentalnoga karak-
 teta, razdijeljeno na -loja iz Narone. To bi se dalo zaključiti deduktivni
 putem, jer pripadaju termalnom okolišu koji je morao postojati već od po-
 četka I stoljeća, a zdan i kasnije dograđivana i pregrađivana. S kraja II stol-
 jeća II stoljeća mozaicni tepisi u isuskim termama i na košer su prikazani deli
 ni, što je tematski u skladu s namjenom prostora. Crno-bijeli mozaik indi-
 cira da je pod nastao u doba kad su takvi kontrastni prikazi bili u trendu, a to
 je vrijeme prvih desetljeća II stoljeća. Velik je broj sličnih crno-bijelih mozaika
 otkriven u Rimu, Ostiji i drugdje. Mozaik u svojim oblikom, vrstom i iz-
 radbe i skromnim ikonografskim repertoarom isuski je mozaik više dekora-

27. Crno-bijeli mozaik s prikazom gladijatora. Aenona, 1. st.
 AM Zadar (Zb. rka u Njema)
 Black and white mosaic depicting gladiators. Aenona, 1st
 century A.D. AM Zadar (Netherlands)

28. Crno-bijeli mozaik s prikazom borbe gladijatora. Aenona,
 1. st. AM Zadar (Zb. rka u Njema)
 Black and white mosaic with a scene of gladiators
 fighting. Aenona, 1st century A.D. AM Zadar (Netherlands)

29. Polihromni mozaik s prikazom Orfeja i životinja u
 medallionu. Salona, loca ampicanda provincie, I. st. AM
 Split.
 Polychrome mosaic depicting Orpheus and animals in
 the central medallion. Salona, loca ampicanda provincie, I. st.
 of Dalmatia, late 2nd century A.D. AM Split.

30. Detalj iz mozaika s prikazom moravskog grifona.
 Salona, loca ampicanda provincie, I. st. AM Split.

Višinski mozaik s prikazom sjedećeg božanstva u središnjem medallionu, Salone, kuća rimskog guvernera provincije Dalmacije III. st., AM Split

Polychrome mosaic with a seated deity in the central medallion, Salone, house of the governor of the province of Dalmatia, 3rd century A.D., AM Split

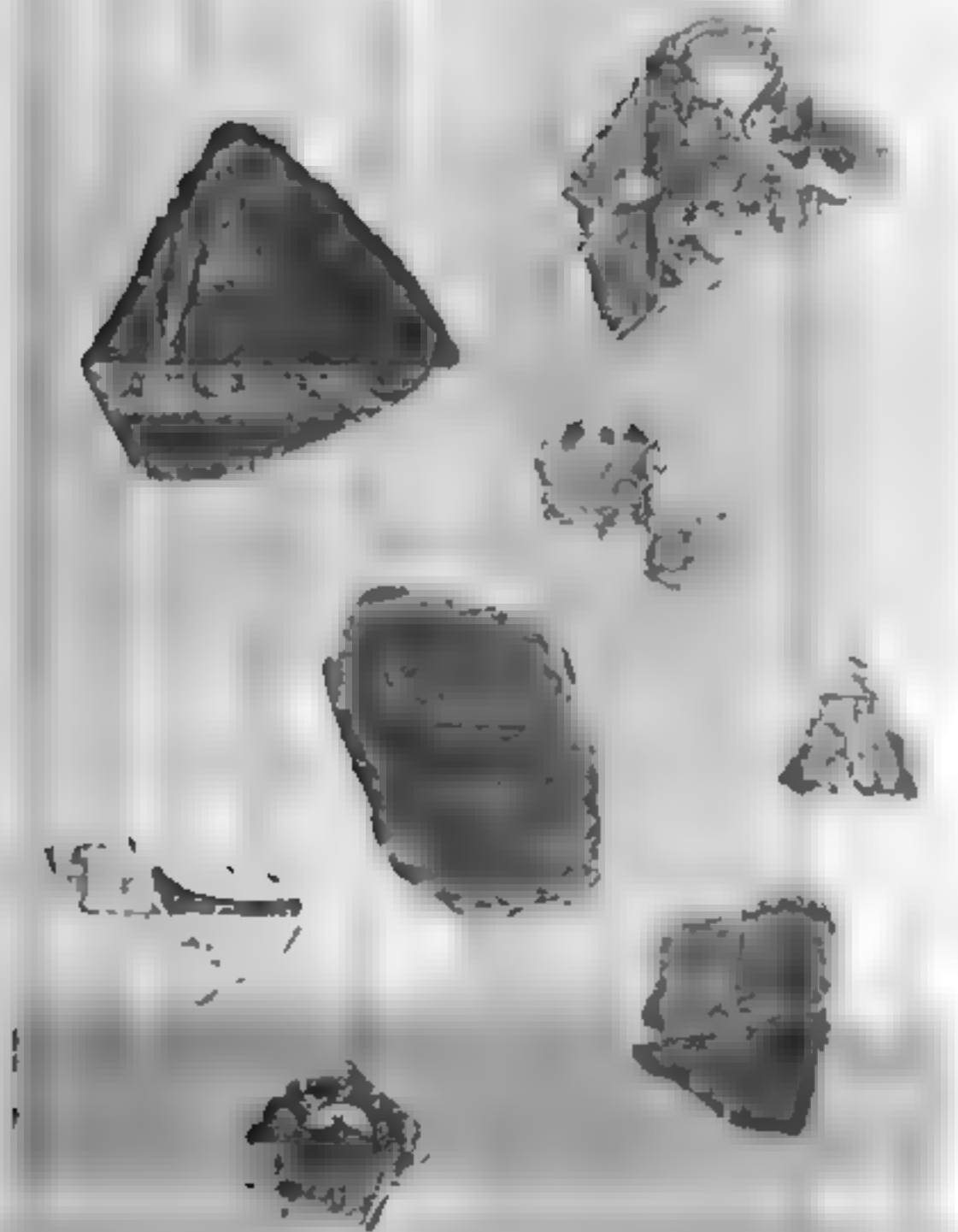
195. Višinski mozaik s prikazom sjedećeg božanstva (Apolon ?) u medallionu, Salone, kuća rimskog guvernera provincije Dalmacije III. st., AM Split

Polychrome mosaic with a wreathed god (Apollo ?) in the central medallion, Salone, house of the governor of the province of Dalmatia, end of the 2nd century A.D., AM Split

njege jedna muza.⁸²⁸ Čini se da su, ikonografski, stilski i tehnički, ti mozaici bliski salonitanskom, što upozorava na izravnu derivaciju koja se mogla ostvariti na više načina.

Očito je da su u Saloni i Puli postojale najplodnije i najkvalitetnije radionice mozaika koje su djelovale tijekom dužeg perioda na svoj način interpretirajući kretanja u mozaičkoj umjetnosti velikih centara. Te su radionice utjecale na produkciju u ostalim gradovima Dalmacije i Istre, a po svoj su prilici dobijale narudžbe i izvan domaćih.

Ako su antički mozaici malobrojni, fresko slikarstvo još je slabije očuvano. Preostao je samo mali broj fragmenata oslikane žbuke ili štukatura. To je lako shvatljivo, jer su antička zdanja u Hrvatskoj rijetko očuvana u nadgradnji. Žbuka je sačuvana gotovo isključivo na donjim dijelovima zidova, a i tu je najčešće buja izbijanjela ili pak potpuno nestala. Međutim, ono malo što je stiglo do nas pokazuje da je bilo i kvalitetnih slikarskih ostvarenja, pa čak i škola koje su umjele ne samo oblikovati velike i složene kompozicijske zadatke nego su dosegle znatnu umjetničku razinu.

298 Fragmenti fresaka, Barbariga II st., muzej na Veli-
kom Brijunu
Fragments of frescoes, Barbariga near Pula, 2nd
century A.D. museum on Veliki Brijun

Najveći i najkvalitetniji ostaci fresaka otkriveni su u dva navrata u Zadru. Jedna freska je još dosta davno dospjela u zadarski Arheološki muzej (sl. 296).⁸²⁹ Na toj je fresci prikazana glava muškarca u profilu, ovjencana lovorovim vijencem. O kakvoj je sceni riječ teško je kazati na temelju same glave (pjesnik, božanstvo?). Međutim, duboka izražajnost malo naviše upravljenog pogleda, s naglašenim bjeloočnicama, patetički je ekspresivna i slikarski vrlo vješto izvedena. Vjerojatno se radi o djelu nastalom pri kraju I st. Na drugoj fresci, otkrivenoj prigodom istraživanja u neposrednoj blizini zadarskoga foruma,⁸³⁰ sačuvano je desetak raznih likova. Osobito je zanimljiv i neobično rafiniran prikaz žene okrenute pravo prema gledatelju. Njeno lice je fino oblikovano, s pogledom što se gubi u daljini. Oči doista posjeduju visoku izražajnost, što dokazuje zamjetnu vještinu slikanja. Osim ženskog lika koji ima karakterističnu frizuru iz III st.,⁸³¹ očuvani su i dijelovi lava, zatim zmija pod nogama čovjeka, vrat goveda, lik u oklopu ispod kojega se nalazi bik, te jarčev vrat.⁸³² Ova se freska obično vezuje uz kult Magne Mater, možda združen s još nekim istočnjačkim kultom, čemu bi u prilog išli i tragovi tauroholijskoga mjesta otkriveni na forumu u Zadru.⁸³³ Međutim, čovjek više sliči gladijatoru nego ratniku. U svakom slučaju fragmente freske trebalo bi malo temeljitije proučiti. Čovjek s dugom i gustom bradom, odjeven kao filozof ili pjesnik, s vrpcom u kosi, teško se može dovesti u vezu s gornjim fragmentima freske (sl. 297). Je li to portret neke konkretne ličnosti, teško je prosuditi. Brojni su likovi među povijesnim osobama slična izgleda.⁸³⁴ Njegov izraz je nemiran i patetički izražajan. Šteta je što su freske znatno propale poslije otkrića i što nije moguće načiniti rekonstrukciju barem jednoga zida prostorije. Nema dvojbe da je u Zadru postojala sjajna slikarska škola koja je dugo djelovala, s čijim se ostvarenjima ne mogu mjeriti ona u drugim dijelovima Hrvatske.

Fragmenti zidnoga slikarstva nađeni su na više mjesta, ali to su uglavnom ostaci dekorativnih elementa. Od figuralnih motiva vrijedno je spomenuti realistički naslikanu panteru manjih dimenzija iz rimske kuće u Brbiru (u Dolu).⁸³⁵ te motiv gracioznoga kandelabra u jednoj prostoriji kuće u Acronu.⁸³⁶ U Naroni su pak očuvani samo dijelovi glave satira i žene (menada) te niz elemenata vegetabilne dekoracije.⁸³⁷ Dionizijska tematika bila je vrlo omiljena na fresko slikama raznih ambijenata. U Barbarigi su u raskošnoj i/ili nađeni fragmenti fresko slikarstva s vrsno prikazanim vegetabilnim i figuralnim motivima (sl. 298).⁸³⁸

Neobično zanimljivi ostaci fresaka otkriveni su u termama u Šćitarjevu (Andautonta) kraj Zagreba. Na prvoj je unutar okvira prikazan satir sa sirin-
gom i lagobolonom u rukama (sl. 299).⁸³⁹ Oko struka lik nosi samo kratku haljinu. Kreće se u dinamičnom plesnom ritmu. Naime, donji dio tijela je okrenut u profilnoj vizuri, a gornji je izokrenut prema gledateljima, dok je glava jako nagnuta uljevo. Time je naglašena žestina plesnoga pokreta. Njegova kosa je bujna i ovjencana, a u očima mu je strastven izraz. Na drugoj fresci prikazan je posve nag mladić (sl. 300).⁸⁴⁰ Njegov gornji dio tijela je propao. Vidljivo je samo da je lijeva ruka bila široko odmaknuta od tijela. Pokret nije toliko dinamičan, iako je u iskoraku, ali je tijelo spiralno izokrenuto i to je satir koji se kreće u žestokom ritmu dionizijske povorke. Oba plesača su oslikana

⁸²⁸ M. Štete: *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1906, str. 290; u izdanju: str. 129.

⁸²⁹ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129. M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸³⁰ To je tzv. Scheiterni freska, usp. K. Hensel: *Das Altertum*, str. 66; sl. 4.

⁸³¹ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸³² M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸³³ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸³⁴ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸³⁵ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸³⁶ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸³⁷ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸³⁸ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸³⁹ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

⁸⁴⁰ M. Štete: *Orientalna kultura u antičkoj Zadru*, Zadar 1906, str. 129; u izdanju: str. 129.

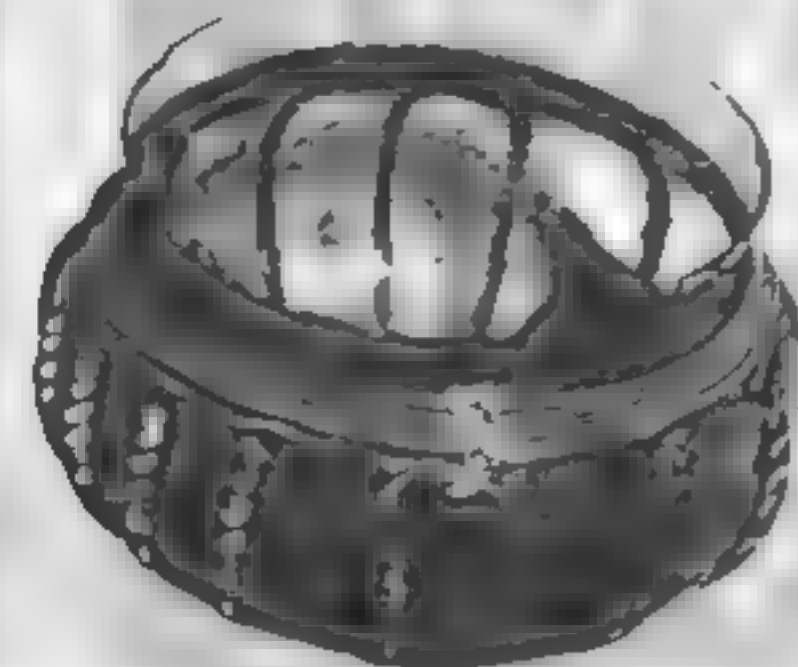
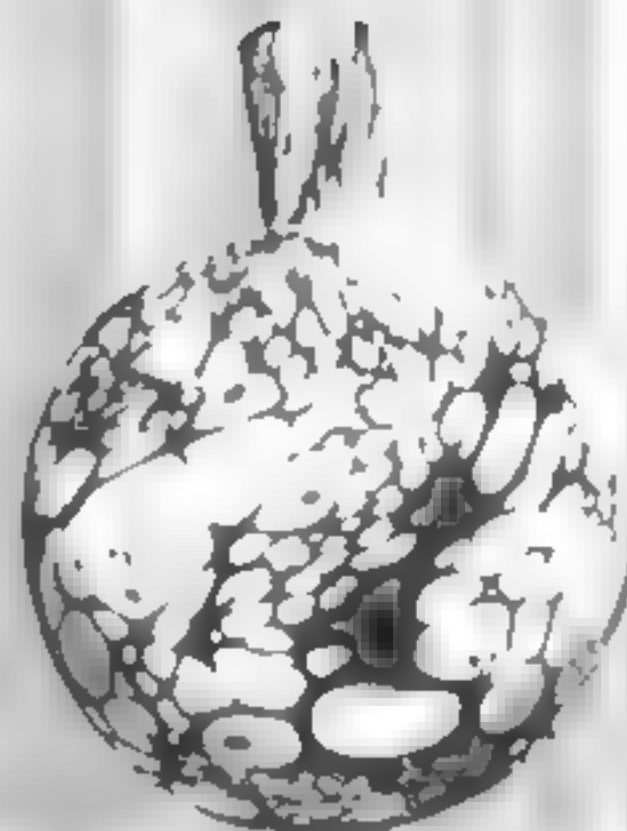
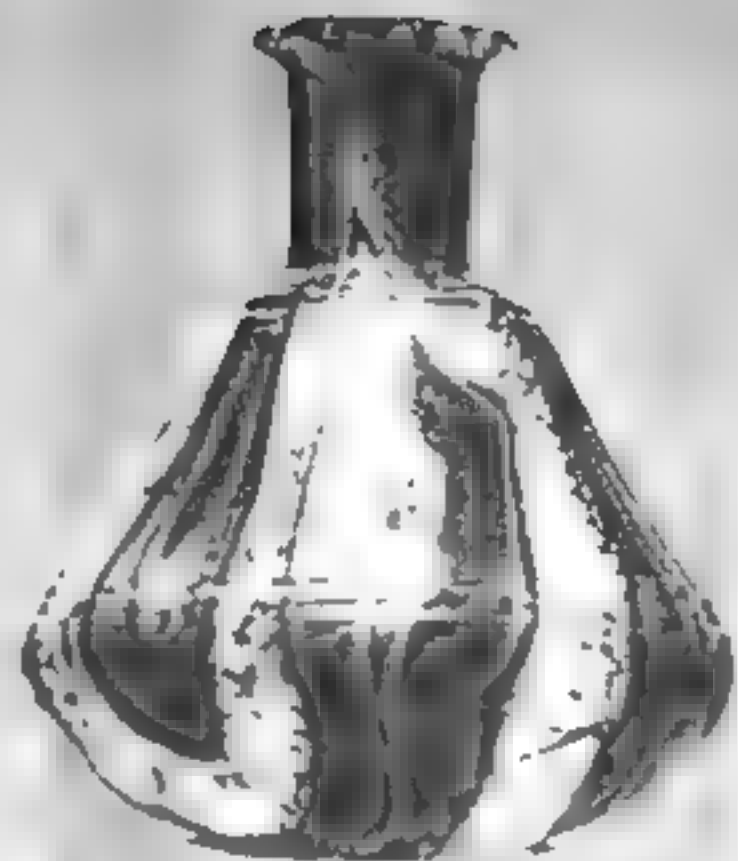
Fragment of a bronze mirror with a central boss and a band of small, dark, rectangular or oval motifs. Antiochia, 18. st., AM Zarch.

Fragment of a bronze mirror with a central boss and a band of small, dark, rectangular or oval motifs. Antiochia, 18. st., AM Zarch.

Fragment of a bronze mirror with a central boss and a band of small, dark, rectangular or oval motifs. Antiochia, 18. st., AM Zarch.

Fragment of a bronze mirror with a central boss and a band of small, dark, rectangular or oval motifs. Antiochia, 18. st., AM Zarch.

4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

elektr. Takve bočice najčešće su upotrebljavane za pohranjivanje mirisa. Brojni stakleni primjerci pronađeni su u rimskim grobovima a često su od stakla i unutrašnji spremnici za kosti u kamenim urnama. Svakim je sigurno da je rimska produkcija stakla dosegla razinu koja je dugo bila nedostižna ideal za kasnija razdoblja. Od stakla su izrađivani i ukrasi, privjesci i sl. U staklu su urezivane i gume koje po svojim umjetničkim kvalitetama nisu zaostajale za prikazima u tvrdom kamenu. Staklo je importirano (sl. 306), ali je bilo i manjih staklarskih radionica, na primjer u Saloni⁴⁰⁵.

405. Razni oblici staklenih posuđa, otkriveni u Saloni, I-III st. AM Split. Various forms of glass vessels, mainly Salona. Ist to 3rd century A.D. AM Split.

⁴⁰⁷ M. Juchaczewski, *Recherches sur l'art de l'époque de l'Empire Romain*, Paris 1946, str. 75 i d. id. 191, 199 i op. cit. (n. 1) f. Gumbach, *Recherches sur l'art de l'époque de l'Empire Romain*, Paris 1946, str. 75 i d. id. 191, 199. Tu je nave- dena i koptička iz Slavenskoga Brada- sa, n. 1, str. 75 i d. id. 191, 199.

⁴⁰⁸ f. Gumbach, *Recherches sur l'art de l'époque de l'Empire Romain*, Paris 1946, str. 75 i d. id. 191, 199.

⁴⁰⁹ f. Gumbach, *Recherches sur l'art de l'époque de l'Empire Romain*, Paris 1946, str. 75 i d. id. 191, 199.

⁴¹⁰ Supremski i općinski kovnici f. Gumbach, *Recherches sur l'art de l'époque de l'Empire Romain*, Paris 1946, str. 75 i d. id. 191, 199.

⁴¹¹ f. Gumbach, *Recherches sur l'art de l'époque de l'Empire Romain*, Paris 1946, str. 75 i d. id. 191, 199.

⁴¹² f. Gumbach, *Recherches sur l'art de l'époque de l'Empire Romain*, Paris 1946, str. 75 i d. id. 191, 199.

⁴¹³ f. Gumbach, *Recherches sur l'art de l'époque de l'Empire Romain*, Paris 1946, str. 75 i d. id. 191, 199.

imaju široko otvorene i okrugle oči, što upućuje na ikonizaciju kao metodu likovnoga postupka, a to znači da bi se predmet datirao u kasnije III st. Ovakve knemide nalazile su se u vojnim logorima i drugdje gdje je boravila vojska, a gdje su se održavali spektakli, svečani mimohodi i nadmetanja konjanika.⁴⁰⁷ Međutim, unatoč tomu što su osobito sjeverni dijelovi Hrvatske imali stalne vojne posade, u kasnim stoljećima carstva do sada nije otkriveno mnogo ostataka raskošne vojničke opreme. Valja jedino spomenuti fragment šlema iz Sotina⁴⁰⁸ i rešetkasti konjski štitnik za oči, iz Dalja.⁴⁰⁹

Vrlo važan kulturni i umjetnički događaj bio je utemeljenje kovnice novca u Sisciji, čija je svrha bila lakša isplata vojničkih primanja na obližnjem limesu.⁴¹⁰ Siscipska kovnica osnovana je u drugoj polovici III st.⁴¹¹ Na njenom novcu (sl. 316) javljaju se standardni prikazi specifične numizmatičke ikonografije, davno utvrđeni u svrhu državne i carske propagande. Na aversima su vrlo dobro izrađeni likovi vladara, na tragu tada suvremene, a visokovrijedne portretistike.⁴¹² Teško je zamijeniti neki siscipski portret s portretom neke druge kovnice, jer se siscipski portreti odlikuju vlastitim izrazom i načinom rezanja. Portreti na siscipskom novcu po svojim stilskim i fizičkim odlikama nalaze se na razmeđu istočnoga i zapadnoga načina oblikovanja. Oni nisu «mrsavi» ni pretjerano «gojazni» kao stilski suprotni polovi tetralhijske portretistike. Prikazi na reversima su pak shematičniji i kruti. Vrhunac produkcije i vrsnoće siscipska kovnica doseže u doba tetralhijske. Nekoliko desetljeća poslije kovnica će prestati s radom.⁴¹³

Predmeti skromnih dimenzija za osobnu i kućnu upotrebu pokazuju visoku umjetničku razinu. Spomenuto je malo pojedinačnih predmeta, naznačene su uglavnom skupine. Po svojoj količini i vrsnoći ti su predmeti usporedivi s onima iz drugih krajeva Rimskoga carstva, što još jedamput potvrđuje utonjenost hrvatskih krajeva u kulturnu ekumenu koja se razvijala na širim prostorima Sredozemlja. To je samo po sebi shvatljivo, jer nije riječ o unikatnim predmetima.

KASNOANTIČKA I RANOKRŠĆANSKA CIVILIZACIJA

STAROKRŠĆANSKO DOBA

Biskupije i važniji starokršćanski lokaliteti u Hrvatskoj. Map of bishoprics and important early Christian sites in Croatia

Iako se već odavno vode rasprave o tome kad uopće počinje kasna antika, još je teže odrediti početak kasne antike u suiskoumjetničkom pogledu. Nema dvojbe da se od doba tetrarhije, od Dioklecijana, zapazaju vidne promjene koje upućuju na to da je već znatno odmaknuo prijelazni proces⁹⁰⁴. Pouzdano je da je proces započeo još i ranije, ali je jasno zamjetljiv u zadnjim desetljećima III. st. Tesko je, dakle, upozoriti na točno određenu razdjelnicu, jer nema nekoga datuma ili spomenika s kojim bi započelo novo razdoblje. Zapravo nije logično ni očekivati nagli preokret, jer je kontinuitet neprekinut, čak i onda kad dolazi do religijske promjene, kad se kršćanstvo proširuje na račun poganskih višebožackih vjerskih sustava, kad dolazi do novih upova sakralnih građevina, do kreiranja nove ikonografije i simbologije. U transformaciji društva Rimskoga carstva sasvim je pouzdano da su najbitniju ulogu odigrale Dioklecijanove reforme iako su neke vrlo brzo izgubile svako značenje⁹⁰⁵. Važna su i nova kretanja, osobito religijskoga i društvenoga karaktera (utemeljenje konstantinopola i dr.) u ranom IV. st.⁹⁰⁶ Sa slomom druge tetrarhije i uspostavom diarhije otpočela je era kršćanstva koje vrlo brzo postaje bitan čimbenik u kulturi kasne antike. Konstantin Veliki, zajedno sa suvladarom Licinijem, godine 312/313. izdao je naputak o vjerskoj toleranciji (Milanski edikt) izjednačivši kršćanstvo s drugim religijama Rimskoga carstva⁹⁰⁷. Očito je da će kršćanstvo, iako je započelo svoj pobjednički hod još prije nekoliko stoljeća, tek tada udalnuti punim plucima i malo pomalo postati vodeći vjerski i državni čimbenik. Prema uobičajenoj podjeli, kršćanstvo je dominantna odrednica u razdoblju od IV. st. pa nadalje, no u našem je slučaju naposljetku kasno antičko razdoblje pratio od prvih manifestacija kršćanstva u hrvatskim krajevima, dakle, još od sredine III. st. i to je razdoblje kad se znatno ubrzao proces transformacije antike u kasnu antiku.

904 N. Mommsen, *Die Geschichte der Römischen Kaiserzeit*, 10. Aufl., Berlin 1912, S. 100. 905 A. Demandt, *Die Spätantike*, 2. Aufl., Berlin 1989, S. 100. 906 A. Demandt, *Die Spätantike*, 2. Aufl., Berlin 1989, S. 100. 907 A. Demandt, *Die Spätantike*, 2. Aufl., Berlin 1989, S. 100.

18. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

19. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

20. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

21. (1) Da bi se jasno vidjelo pravo imena i mjesto izvora isp. i Zedler, op. cit. str. 128.

Uvod

Kršćanstvo se u hrvatskim krajevima počelo širiti još u prvim stoljećima poslije Krista. Vjerojatno je apostol Pavao posredstvom svojih učenika propovijedao kršćanstvo na području rimske provincije Dalmacije. U Poslancima Rimljanima (15, 19) on navodi da je kršćanstvo proširio do Ilirika, a u Drugoj poslanici Timoteju (4, 10) da je Tita poslao u Dalmaciju. Ako prvi navod i nije posve precizan, ovaj drugi valja shvatiti tako da je u Pavlovu evangelizaciju nesumnjivo bio uključen i čitav Ilirik, a to znači da se i u prvoj poslanici krije za naše krajeve vrijedna vijest o početku evangelizacije šireg područja jugoistočne Europe. O ranom širenju kršćanstva nema drugih izravnih i pouzdanih izvora, ali ima legendi za koje je dvojbeno sadrže li zrnca povijesne istine.⁹⁰⁸ Unatoč vijesti o kršćanskoj propagandi, materijalnih tragova kršćanstva u primorskim dijelovima Hrvatske nema prije sredine III. st. Međutim, treba imati na umu da ni u drugim krajevima antičkoga svijeta arheološki ostaci kršćanske kulture nisu zasvjedočeni prije kraja II. ili početka III. st.⁹⁰⁹ Prema tome, ni u našim krajevima nije moglo biti drukčije, što je u skladu s općim stanjem razvika društva. Zaključeci da je kršćanstvo ugušeno vrlo brzo poslije prvih misija po svoj prilici nisu ispravni,⁹¹⁰ jer se u početku kršćani nisu bitno razlikovali od ostalih po vanjskim obilježjima. Arheologija ni uz najbolju volju ne može utvrditi civilizacijske razlike koje proizlaze iz suprotstavljenih religija. Vanjske pojavnosti su iste, a duhovne razlike, doka-ko, nisu materijalno utvrdive. Vjerojatno je da su snažne pomake u širenju i afirmaciji kršćanstva načinile misije koje su djelovale u Dalmaciji u drugoj polovici III. st. Poznato je da tada mučenička smrt susuže biskupa Venancija (vjerojatno podrijetlom sa Zapada) u doba cara Valerijana ili Aurelijana.⁹¹¹ Nešto kasnije mnogi drugi pripadnici crkvene hijerarhije, uglavnom orijentalnoga podrijetla, padaju kao žrtve žestokih Dioklecijanovih progona 304. godine.⁹¹² Očito je da je ta teška godina ostavila duboke ožiljke u kršćanskoj zajednici Salone. Mučenici pod Dioklecijanom postali su kršćanski heroji koji su svojim držanjem pred sudom svjedočili istinu o Kristu ne odstupivši od vjere, iako ih je pristajanje na žrtvu caru spasavalo. Progoni su pogodili Salonu jer je bila glavni grad rimske Dalmacije i sjedište provincijalne administracije. Strategija kršćanskoga vjerovjersništva polazila je iz glavnoga grada, a zatim se širila centrima provincija, da bi tek kasnije prodrla u manja središta, a naposlije i u seoske regije. To bi značilo da je po logici takve strategije Salona bila i kršćansko središte u provinciji Dalmaciji i mjesto gdje je kršćanstvo pustilo najdublje korijenje. Stoga je salonitansko kršćanstvo teško stradavalo od strane namjesnika provincije koji je jedini imao pravo kažnjavati smrtnom kaznom (*ius gladii*). Zakonsku podlogu kažnjavanju kršć-

cana pružali su carski edikti.⁹¹³ Salonitanska crkva je, doduše, pretrpjela snažne udarce, ali su vjerski heroji bili temelj njezinoga ugleda. Žrtve progona godine 304. jesu mučenici *Domitio, Septimius, Anastasius, Asterius, Felix, Gaius, Anthochianus, Teltius* i *Paulintanus*.⁹¹⁴ Arheološki su dokazani svi nabrojani osim *Felixa*.⁹¹⁵ Međutim, nije pouzdano sigurno jesu li svi žrtvi umrli mučeničkom smrću ili su neki od njih samo pretrpjeli za vjeru.⁹¹⁶ Vjerojatno se njihov kult postupno mijenjao i dopunjavao, pa su konačno svi dobili isti status. U kasnijim stoljećima, naime, među njima više nema razlike. Iako nije arheološki potvrđen poput ostalih, Felix se spominje u relevantnim povijesnim izvorima.⁹¹⁷

U Istri je povijesno i arheološki zasvjedočen *confessor Maurus*. Riječ *confessor* nije, barem u počecima kršćanstva, istoznačna s riječju *martyr*. *Confessor* je osoba koja je pretrpjela za vjeru (možda čak i smrt), ali nije bila osuđena pa ubijena.⁹¹⁸ Nema dvojbe da je Maur kasnije slavljen kao mučenik, što je vidljivo po mozaiku u Venancijevu oratoriju u Rimu, na mozaiku Fufrazijeve bazilike u Poreču, a to spominje i *Liber pontificalis*.⁹¹⁹

Poslije Milanskoga edikta kršćanstvo nije odmah i odjedanput nastupilo umjesto poganskih religija koje su postojale u Dalmaciji, Istri i Panoniji. O tome svjedoči jedan natpis iz Salone, očito iz doba neposredno poslije Milanskoga edikta, koji spominje tri vjerske zajednice (*Romani, Iudaei et Christiani*).⁹²⁰ Riječ *Romani* obuhvaća Rimljane pripadnike brojnih poganskih religija koje su bile službeno priznate. Postupno će kršćani početi nadvladavati, ali će oni tek pri kraju stoljeća izici kao konačni povijesni pobjednici. Međutim, poganske skupine zadržat će se u nekim enklavama izvan gradova, praktički do kraja antike, sve do početka VII. stoljeća Teodozije Veliki će krajem IV. st. kršćanstvo proglasiti državnom religijom.⁹²¹

Crkveno središte čitave provincije Dalmacije bijaše, kao što je istaknuto, Salona. Dijecezanska središta od sjevera prema jugu bijahu *Curicum* (Krk), *Apsonis* (Osor), *Arba* (Rab), *Senta* (Senj), *Jader* (Zadar), *Scardona* (Skradin), *Mucur* (Makarska), *Narona* (vid kod Metkovića), *Epidaurum* (Cavtat), *Ribuntum* (Risan), *Ludrum* (?), *Balole* (Šipovo u Bosni ?), *Histue* (Zenica), *Martari* (Mostar, Cam ?), *Sarsenterum* (Aržano ?).⁹²² Ovo je stanje iz prve polovice VI. st. Međutim, u IV. st. biskupije su mogle biti samo Jader, Salona, Naron i Epidaur. U tu skupinu možda je spadala i Senia, ako je prethodno ipak bila uzdignuta do ranga rimske kolonije.⁹²³ Širenje toga popisa nije se dogodilo odjednom, a nitam promjena nije poznat. Nije isključeno da su pri kraju VI. st. biskupije još *Araxion* (Dubrovnik), možda *Definitum* (Duvno) i *Iaria* (Stari Grad na Hvaru) ili još neke druge. Broj biskupija se po svoj prilici povećavao u dva navrata tijekom VI. st.⁹²⁴

Osim u Saloni, gdje je moguće utvrditi kontinuitet biskupa od kraja III. do početka VII. st. u drugim dalmaunskim gradovima znana su samo malobrojna imena.⁹²⁵

Istra je pripadala akvilejskoj metropoliji. U ranom periodu njezine biskupije u Istri su samo *Pula* (Pula) i *Parentium* (Poreč). Čini se da je kasnije biskupija još *Cissa*, *Pedena* i *Sipar*, a u Novigradu (*Aemonia*) biskupiju su os-

908. Prvi natpis koji se datira na 304. godinu, a koji se smatra da je na dan progona Diokleciana, 24. veljače godine 304. (isp. i *Deinvald* nav. dj. str. 5).

909. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

910. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

911. Na primjer i *Chronicon Pascale* (V. st.).

912. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

913. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

914. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

915. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

916. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

917. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

918. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

919. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

920. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

921. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

922. U tome isp. i Zedler, op. cit. str. 128. U isto vrijeme (Dalmat. Pismo 1906, str. 2), Epifani Adebertus (13. i 14. vijek) navodi da je u Dalmaciji bilo mnogo crkava, ali da je većina njih bila izgrađena u vrijeme rimskih vladara.

1. *Priloga 1: Izjava prijatelja kuće u A*
 2. *Priloga 2: Izjava prijatelja kuće u B*
 3. *Priloga 3: Izjava prijatelja kuće u C*
 4. *Priloga 4: Izjava prijatelja kuće u D*
 5. *Priloga 5: Izjava prijatelja kuće u E*
 6. *Priloga 6: Izjava prijatelja kuće u F*
 7. *Priloga 7: Izjava prijatelja kuće u G*
 8. *Priloga 8: Izjava prijatelja kuće u H*
 9. *Priloga 9: Izjava prijatelja kuće u I*
 10. *Priloga 10: Izjava prijatelja kuće u J*
 11. *Priloga 11: Izjava prijatelja kuće u K*
 12. *Priloga 12: Izjava prijatelja kuće u L*
 13. *Priloga 13: Izjava prijatelja kuće u M*
 14. *Priloga 14: Izjava prijatelja kuće u N*
 15. *Priloga 15: Izjava prijatelja kuće u O*
 16. *Priloga 16: Izjava prijatelja kuće u P*
 17. *Priloga 17: Izjava prijatelja kuće u Q*
 18. *Priloga 18: Izjava prijatelja kuće u R*
 19. *Priloga 19: Izjava prijatelja kuće u S*
 20. *Priloga 20: Izjava prijatelja kuće u T*
 21. *Priloga 21: Izjava prijatelja kuće u U*
 22. *Priloga 22: Izjava prijatelja kuće u V*
 23. *Priloga 23: Izjava prijatelja kuće u W*
 24. *Priloga 24: Izjava prijatelja kuće u X*
 25. *Priloga 25: Izjava prijatelja kuće u Y*
 26. *Priloga 26: Izjava prijatelja kuće u Z*
 27. *Priloga 27: Izjava prijatelja kuće u AA*
 28. *Priloga 28: Izjava prijatelja kuće u AB*
 29. *Priloga 29: Izjava prijatelja kuće u AC*
 30. *Priloga 30: Izjava prijatelja kuće u AD*
 31. *Priloga 31: Izjava prijatelja kuće u AE*
 32. *Priloga 32: Izjava prijatelja kuće u AF*
 33. *Priloga 33: Izjava prijatelja kuće u AG*
 34. *Priloga 34: Izjava prijatelja kuće u AH*
 35. *Priloga 35: Izjava prijatelja kuće u AI*
 36. *Priloga 36: Izjava prijatelja kuće u AJ*
 37. *Priloga 37: Izjava prijatelja kuće u AK*
 38. *Priloga 38: Izjava prijatelja kuće u AL*
 39. *Priloga 39: Izjava prijatelja kuće u AM*
 40. *Priloga 40: Izjava prijatelja kuće u AN*
 41. *Priloga 41: Izjava prijatelja kuće u AO*
 42. *Priloga 42: Izjava prijatelja kuće u AP*
 43. *Priloga 43: Izjava prijatelja kuće u AQ*
 44. *Priloga 44: Izjava prijatelja kuće u AR*
 45. *Priloga 45: Izjava prijatelja kuće u AS*
 46. *Priloga 46: Izjava prijatelja kuće u AT*
 47. *Priloga 47: Izjava prijatelja kuće u AU*
 48. *Priloga 48: Izjava prijatelja kuće u AV*
 49. *Priloga 49: Izjava prijatelja kuće u AW*
 50. *Priloga 50: Izjava prijatelja kuće u AX*
 51. *Priloga 51: Izjava prijatelja kuće u AY*
 52. *Priloga 52: Izjava prijatelja kuće u AZ*
 53. *Priloga 53: Izjava prijatelja kuće u BAA*
 54. *Priloga 54: Izjava prijatelja kuće u BAB*
 55. *Priloga 55: Izjava prijatelja kuće u BAC*
 56. *Priloga 56: Izjava prijatelja kuće u BAD*
 57. *Priloga 57: Izjava prijatelja kuće u BAE*
 58. *Priloga 58: Izjava prijatelja kuće u BAF*
 59. *Priloga 59: Izjava prijatelja kuće u BAG*
 60. *Priloga 60: Izjava prijatelja kuće u BAH*
 61. *Priloga 61: Izjava prijatelja kuće u BAI*
 62. *Priloga 62: Izjava prijatelja kuće u BAJ*
 63. *Priloga 63: Izjava prijatelja kuće u BAK*
 64. *Priloga 64: Izjava prijatelja kuće u BAL*
 65. *Priloga 65: Izjava prijatelja kuće u BAM*
 66. *Priloga 66: Izjava prijatelja kuće u BAN*
 67. *Priloga 67: Izjava prijatelja kuće u BAO*
 68. *Priloga 68: Izjava prijatelja kuće u BAP*
 69. *Priloga 69: Izjava prijatelja kuće u BAQ*
 70. *Priloga 70: Izjava prijatelja kuće u BAR*
 71. *Priloga 71: Izjava prijatelja kuće u BAS*
 72. *Priloga 72: Izjava prijatelja kuće u BAT*
 73. *Priloga 73: Izjava prijatelja kuće u BAU*
 74. *Priloga 74: Izjava prijatelja kuće u BAV*
 75. *Priloga 75: Izjava prijatelja kuće u BAW*
 76. *Priloga 76: Izjava prijatelja kuće u BAX*
 77. *Priloga 77: Izjava prijatelja kuće u BAY*
 78. *Priloga 78: Izjava prijatelja kuće u BAZ*
 79. *Priloga 79: Izjava prijatelja kuće u BAAA*
 80. *Priloga 80: Izjava prijatelja kuće u BAAB*
 81. *Priloga 81: Izjava prijatelja kuće u BAAC*
 82. *Priloga 82: Izjava prijatelja kuće u BAAD*
 83. *Priloga 83: Izjava prijatelja kuće u BAAE*
 84. *Priloga 84: Izjava prijatelja kuće u BAAF*
 85. *Priloga 85: Izjava prijatelja kuće u BAAG*
 86. *Priloga 86: Izjava prijatelja kuće u BAAH*
 87. *Priloga 87: Izjava prijatelja kuće u BAAI*
 88. *Priloga 88: Izjava prijatelja kuće u BAAJ*
 89. *Priloga 89: Izjava prijatelja kuće u BAAK*
 90. *Priloga 90: Izjava prijatelja kuće u BAAL*
 91. *Priloga 91: Izjava prijatelja kuće u BAAM*
 92. *Priloga 92: Izjava prijatelja kuće u BAAN*
 93. *Priloga 93: Izjava prijatelja kuće u BAAO*
 94. *Priloga 94: Izjava prijatelja kuće u BAAP*
 95. *Priloga 95: Izjava prijatelja kuće u BA AQ*
 96. *Priloga 96: Izjava prijatelja kuće u BAAR*
 97. *Priloga 97: Izjava prijatelja kuće u BAAS*
 98. *Priloga 98: Izjava prijatelja kuće u BAAT*
 99. *Priloga 99: Izjava prijatelja kuće u BA AU*
 100. *Priloga 100: Izjava prijatelja kuće u BAV*
 101. *Priloga 101: Izjava prijatelja kuće u BAW*
 102. *Priloga 102: Izjava prijatelja kuće u BAX*
 103. *Priloga 103: Izjava prijatelja kuće u BAY*
 104. *Priloga 104: Izjava prijatelja kuće u BAZ*
 105. *Priloga 105: Izjava prijatelja kuće u BAAA*
 106. *Priloga 106: Izjava prijatelja kuće u BAAB*
 107. *Priloga 107: Izjava prijatelja kuće u BAAC*
 108. *Priloga 108: Izjava prijatelja kuće u BAAD*
 109. *Priloga 109: Izjava prijatelja kuće u BAAE*
 110. *Priloga 110: Izjava prijatelja kuće u BAAF*
 111. *Priloga 111: Izjava prijatelja kuće u BAAG*
 112. *Priloga 112: Izjava prijatelja kuće u BAAH*
 113. *Priloga 113: Izjava prijatelja kuće u BAAI*
 114. *Priloga 114: Izjava prijatelja kuće u BAAJ*
 115. *Priloga 115: Izjava prijatelja kuće u BAAK*
 116. *Priloga 116: Izjava prijatelja kuće u BAAL*
 117. *Priloga 117: Izjava prijatelja kuće u BAAM*
 118. *Priloga 118: Izjava prijatelja kuće u BAAN*
 119. *Priloga 119: Izjava prijatelja kuće u BAAO*
 120. *Priloga 120: Izjava prijatelja kuće u BAAP*
 121. *Priloga 121: Izjava prijatelja kuće u BA AQ*
 122. *Priloga 122: Izjava prijatelja kuće u BAAR*
 123. *Priloga 123: Izjava prijatelja kuće u BAAS*
 124. *Priloga 124: Izjava prijatelja kuće u BAAT*
 125. *Priloga 125: Izjava prijatelja kuće u BA AU*
 126. *Priloga 126: Izjava prijatelja kuće u BAV*
 127. *Priloga 127: Izjava prijatelja kuće u BAW*
 128. *Priloga 128: Izjava prijatelja kuće u BAX*
 129. *Priloga 129: Izjava prijatelja kuće u BAY*
 130. *Priloga 130: Izjava prijatelja kuće u BAZ*
 131. *Priloga 131: Izjava prijatelja kuće u BAAA*
 132. *Priloga 132: Izjava prijatelja kuće u BAAB*

41- Municipium Riditarum, deska gradina i 42
smeštajni refugi 47 et domi (perma D Remko u
Mucrova)

Municipium Raditarum (Latin) - Roman late Roman refugium 6th century plan (after D. Rends-Muñoz)

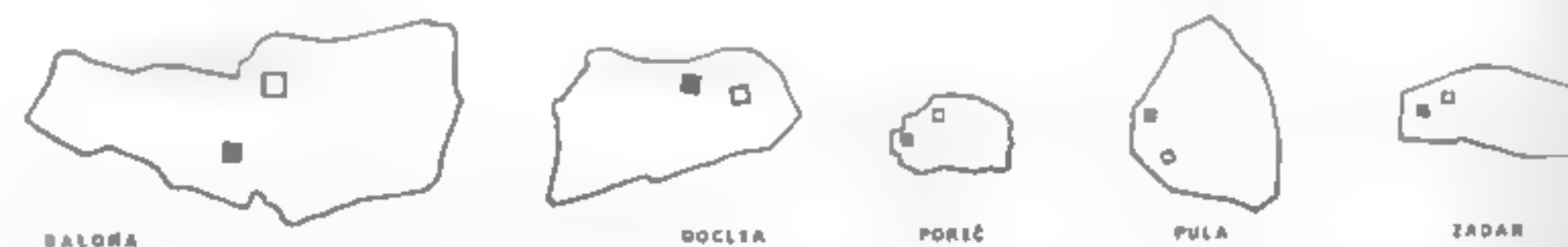
Karakteristike urbanističkoga razvika kasnoantičkoga grada su razbijanje starih struktura i obnova koja je znatno skromnija i jednostavnija od izvorne gradnje. Zdanja su manja s užim i kraćim, skromnije opremljenim prostorijama. Tako se smanjuju javne površine, sužavaju se gradske prometnice. Stroga se pravilnost ulica ublažava neznatnim zakrivljenjima.⁹⁴⁰ Kuće su zatvorene prema van, nemaju peristila i drugih luksuznih prostora, a tlocrt je sasvim neuredan.⁹⁴¹ Dakako, to ne važi za biskupske rezidencije i kuće bogatih koje su, osim crkava, najraskošnije građevine.

Posebna gradska briga su gradske zidine kojima se posvećuje znatna pažnja. To je logično jer su one zbog sigurnosti grada i njegovih žitelja. Zato su u kasnoj antici i nadgrobni spomenici iz ranijega doba pa čak i sarkofazi, iz nedavne prošlosti bez pieteta iskoristavani za krpanje gradskih zidina. To najbolje pokazuje salonitanska obrambena linija koja je puna takvih nadgrob-
nih spomenika. Mnogi od njih upravo su zbog svoje vrijednosti izvađeni i po-
hranjeni u muzejima.⁹⁰ Slično bijaše i u Naroni i u Zadru. Ima naravno i slu-
čajeva kad se zidine popravljaju priličnim sredstvima. U Saloni su na jednom
potezu sjevernih gradskih zidina, po svoj prilici u VI st., upotrijebljene anfore
ispunjene žbukom.⁹¹ Koristilo se sve što je moglo poslužiti obrambenoj svrsi.

Jedna od karakteristika kasnoantičkog urbanizma je povećanje broja naselja. Bilo je normalno da se povećavao broj naseljenih mjesta, jer se širenjem rimske civilizacije javljala potreba za podizanjem novih naselja na područjima koja nisu bila osobito urbanizirana. Međutim, ta pojava ipak, čini se, nema veze sa širenjem rimske civilizacije. To je prije posljedica kastrizacije, fenomena koji se prvenstveno javlja zbog zaštite pučanstva. Nesiguran život u nebranjanim aglomeracijama traži organizaciju sigurnih refugija. Zbog toga se oživljavaju ranija građinska naselja iz prethistorijskih razdoblja, podignuta na strmim brežuljcima koji sami po sebi pružaju zaštitu, a već od ranije imaju barem donekle organiziran prostor i obrambenu liniju (sl. 31⁷).⁹⁴²

Što se tiče demografske situacije, u gradovima kasne antike mogu se uočiti dva procesa koja su samo naizgled protuslovna: ulazak novog stanovništva u grad te odlazak starog iz grada.⁵⁴ Očito je da je tijekom V i VI. st. bilo srušenih gradova i poharanih regija.⁵⁵ Bijeg stanovništva u sigurnija mjesta bijaše jedino rješenje. Natpisi svjedoče o egzodusu iz Panonije i drugih krajeva unutrašnjosti i naseljavanju u Dalmaciju i Istru.⁵⁶ Već pri kraju III. st. dogodio se prvi takav val izbjeglica i prepustanje Dacije barbarima, o čemu ima jasnih svjedočanstava.⁵⁷ Za novopridošle ljude bilo je potrebno osigurati gradski stambeni prostor pa se iskoristavljaju i dotadašnje javne površine i gradska zdanja kao stambene zone.⁵⁸ S druge strane, ranije navedeni gospodarski tokovi obilježeni naturalnom privredom nagnali su ljude da nađu izlaz u zemljoradnji i stočarstvu, a to znači da napuštaju gradove. Kako objasniti cio niz velikih crkava na sjevernoj strani Brača a i na nekim drugim obližnjim otocima, ako ne odlaskom na prostore na kojima se može izdržavati od zemlje, a istodobno živjeti sigurnije.⁵⁹ Činok je autarkična zajednica T2 more je bilo velika zapreka neprijatelju i otočanima je ulijevalo sigurnost. Ranije na otocima nema tako velikih zdanja, dakako ako se izuzmu gradovi, poput, primjerice, *Isse*. Crkve se na Braču i Hvaru svojom raskoš mogu mjeriti i s onima u samoj Italiji. Njihova veličina dokazuje da je bilo mnogo kršćana.

U velikim gradovima pristoni oko katedrala, a i drugih crkava, postaju glavna gradska okupljališta, gradska središta. Episkopalni centri u Dalmaciji i Istri nastaju podalje od središta života iz ranijeg perioda, prije svega foruma. Očito je da je presudnu ulogu imala tradicija, ranije mjesto kulta koje se zbog sigurnosnih razloga najčešće smještalo podalje od foruma (sl. 416).⁹⁴⁰ Domo-
gavši se vlasti, kršćani nisu težili oživljavanju ranijih središta, radije su ostajali na svojim prvotnim lokacijama, a stare prepuštali propadanju. Katedrale su
bivale sve posjećenije i praktički su postale središte vlasti (upravne i crkve-
ne) jedne takve komune. Jednako kao u Dalmaciji bilo je i u Istri (Pula i Po-
reč). Tako su gradovi dobivali nova središta, a raniji forumi ponajlo su propa-
dali. Jedina iznimka u tome pogledu je Zadar, gdje je prva bogomolja, a suk-
ladno tome i kasnija katedrala zauzela čak i dio samoga foruma (tri sjeverne
taberne).⁹⁴¹ U zadarskom slučaju ne postavlja se pitanje kako i zašto novo kult-
no središte nije podalje od ranijega, nego kako to da se kršćanski kult mogao
začeti upravo u jednim staroga rimsko-poganskoga. Na to je pitanje zasad

318. **Članci** - **Articles**

90. U veći nam ali ste 260 (1) zadarskog katedralskog sklopa na koruntu upo. P. Vrh. Zadar na pragu kršćanstva. Dru. 1977. str. 260 i d.

91. I. Naron je koruntu u kasnoj antici, i izgubio je ako drugu činu koji je imao na- rone. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

92. Naron kršćanski pokopu ima na Za- ronu nekropoli na severu. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

93. Naron kršćanski pokopu ima na Za- ronu nekropoli na severu. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

94. Naron kršćanski pokopu ima na Za- ronu nekropoli na severu. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

95. Utipisan. Kariški župnik. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

96. Utipisan. Kariški župnik. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

97. P. Chetivier. L'eglise de Dalmatie. Salona. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

98. Utipisan. Kariški župnik. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

99. Utipisan. Kariški župnik. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

100. Utipisan. Kariški župnik. Dru. 1977. str. 260 i d. (prema B. Gerberu).

tesko odgovoriti. Kršćanstvo je gotovo nesvjesno unijelo promjene u urbano tkivo. Prethodni su centri posve izgubili važnosti, čak su i nestajali kao što je izgleda, slučaj u Naroni.⁹⁰ Kršćanski kulturni centri zauzimaju i više od jedne urbane jedinice (*insula*) proširujući se postupno i na susjedne. Time se stvara ideja velikoga katedralnog sklopa s trgom koji će se u punoj mjeri razviti tek u kasnijem srednjem vijeku.

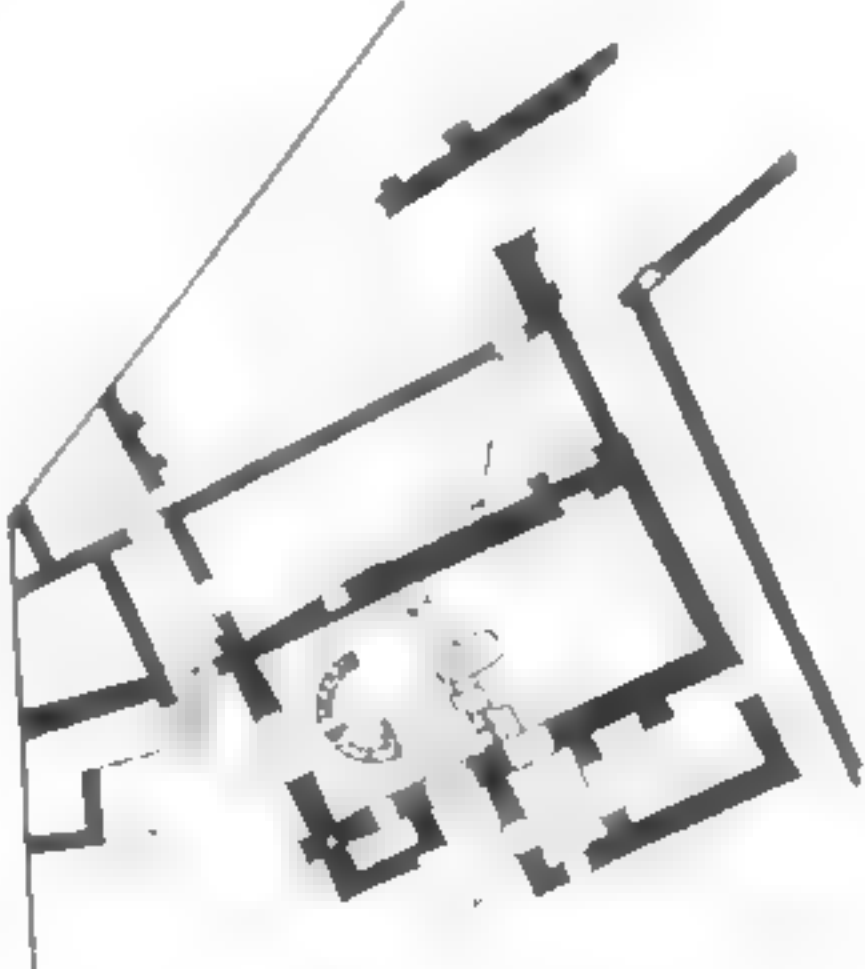
Kršćani su i svoja groblja drukčije organizirali nego pogani. Čini se da kršćani nisu bili skloni pokapanju uz ceste, tako se i na ranijim grobljima javljaju kršćanski pokopi.⁹¹ Za kršćane barem u Saloni određena i razlog koncentracije grobova na jednom mjestu su grobovi mučenika, oko kojih se bez reda, pokapaju ostali kršćani, želeći dočekati kraj svijeta u njihovoj blizini. Takva groblja bujaju poput malignoga tkiva, kao na primjer ono na Manastirima. Ipak, ima i groblja koja su bila od početka sredena poput onoga na Marusincu (sl. 319).⁹² Na žalost, slabo su nam poznati pokopi u drugim gradovima, gdje nije bilo mučeničkih grobova, no sudeći prema Zadru, kršćani su se pokapali podalje od glavnih poganskih groblja.⁹³ Kasnije na takvim grobljima nastaju crkve. Slično je, čini se, bilo i u Naroni.⁹⁴ a po svoj prilici i u Poreču.⁹⁵ U manjim mjestima župne crkve služe istodobno svakodnevnoj i pogrebnoj liturgiji. One su obično izvan gušćih naselja, na mjestu koje se nalazi na sredokraku pojedinih aglomeracija jedne društvene zajednice.

ARHITEKTURA

Prvi se arheološki tragovi kršćanske arhitekture na području Dalmacije i Istre, doduše dosta rijetki, pojavljuju nešto iza polovice III. stoljeća. Najprije čini su tragovi novoga kulta i novih graditeljskih koncepcija ostaci tzv. crkvi u privatnim kućama ili sličnim zdanjima (*domus ecclesiae*). Najstariji i najcjelovitiji primjer je dvoranska crkva u Saloni (tzv. oratorij A) (sl. 320-322).⁹⁶ Riječ je o crkvi koja se smjestila u terminalnoj dvorani stambenog objekta u sjeverozapadnom kutu novijega dijela grada (tzv. *Urbis orientalis*).⁹⁷ Na zapadnoj strani glavne dvorane nalazila se polukružna klupa, s uvučenim krakovima u njezinu unutrašnjost, koja je služila svećenstvu što koncelebrira obred. Klupa je odvojena od perimetralnoga zida u kojem su se nalazila jedina vrata prema van. Prezbiterij je podignut za stepenicu i od dijela namijenjenoga pulku. Je li postojala pregrada nije sigurno, ali očito nije bila od kamena, jer na

319. Kršćansko groblje na Marusincu, Salona. 4. i 5. st. (prema E. Džigoviću). Early Christian cemetery at Marusinac, Salona. 4th and 5th century A.D. Plan (after E. Džigović).

320. Salona, starokršćanski oratorij (oratorij A), druga polovica III. st. (prema W. Gerberu). Salona, early Christian oratory (oratory A), second half of the 3rd century A.D. ground-plan (after W. Gerber).

321. Salona, starokršćanski oratorij (oratorij A), druga polovica III. st. Rekonstrukcija izvornog izgleda (prema B. Gabričeviću). Salona, early Christian oratory (oratory A), second half of the 3rd century A.D. reconstruction (after B. Gabričević).

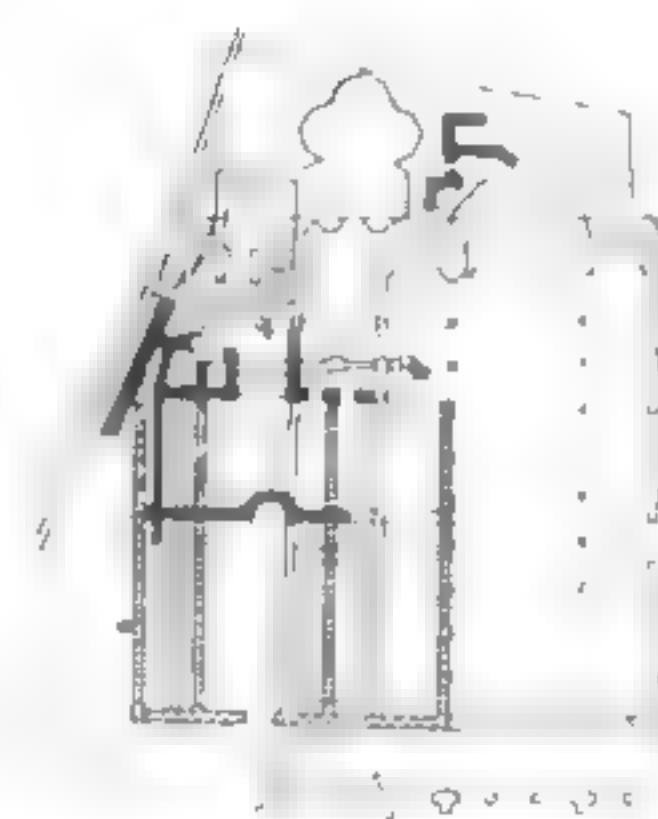
321 Starokršćanski oratorij, Sabina (epitafski blok) Early Christian oratory, Sabina (view from the

podu nema tragova klinova za uglavljivanje pilastara, nosača pluteja. Pred vratima bi se dvorište s fontanom za ritualno pranje ruku prije ulaska u posvećeno mjesto.³²⁰ Zanimljivo je da su i kasnije konstantinske bazilike u Rimu i Svetoj zemlji posred atrija imale također česmu.³²¹ Vrlo vjerojatno da se u nekom od sporednih prostora obavljalo krštenje.³²² Takav raspored karakterističan je za rane sakralne objekte što nastaju u kućama. Ti su prostori jednostavni i funkcionalni bez suvisne dekoracije. Značenje ovoga objekta je u tome da on omogućuje dosta pouzdanu rekonstrukciju rituala i upotrebe prostora. Steta je što gornji kat nije u cjelosti istražen što bi omogućilo mnogo potpuniju sliku funkcioniranja prostora. Crkvena je dvorana bila povezana vratima i stepenstvom s gornjim katom. Na gornjem katu mogla je biti dvorana za sastanke i pouke.³²³ Tim su sastancima smjeli pribivati i još nekršteni, a na taj nam dio obreda samo pripravljeni i kršteni vjernici. Inicirani su se, dakle, spuštali stubištem i ulazili u već prije spomenutu dvoranu.³²⁴ Vrata na zapadnoj strani su nepogodno smještena u odnosu na dvoranu, ali tako je crkva bila otvorena iznutra, a zatvorena izvana. Time su posjetitelji bili zaštićeni od uznemiravanja u vrijeme dok je kršćanstvo još bilo zabranjeno. Kroz ta zapadna vrata ulazali su po svoj prilici samo svećenik i koncelebranti, a puk preko gornjega kata i stubišta. Smještaj oltara na zapadnoj strani dvorane iza kojega je bila klupa za kler omogućavao je da svećenik bude okrenut licem istoku, a u isto vrijeme i puku. Takav način službe božje prevladavao je u Rimu, a u Salonu su ga valjda donijeli zapadni misionari.³²⁵ Kasnije se takav smještaj oltara i svećenika mijenja, tako da je on okrenut licem istoku, a klerima puku

Međutim, u ovom oratoriju se položaj oltara nije mijenjao, iako je prostor ostao u funkciji i u kasnije doba u okviru katedralnoga sklopa.

Obično se smatra da izv. oratorij B čini s oratorijem A dio crkvenoga ansambla.³²⁶ Njegova je karakteristika kvadratna apsida podignuta za nekoliko stepenica iznad ostaloga prostora. Je li tu prethodno postojalo svetište vode (izvora) koje su kršćani navodno prenamijenili, nije moguće utvrditi. Za to nema arheoloških dokaza.³²⁷ Jedina, vrlo krhka indicija, bila bi to što apside leži na kanalu akvedukta, ali to može biti i slučajnost. Teško je pretpostaviti da su dva crkvena objekta iz istoga doba podignuta na tako malom prostoru.³²⁸ Vjerojatnije je da je to zdanje iz nešto kasnijega doba, što bi potvrđivala činjenica da je apsidalni dio bio flankiran s dva pilastra, čija su čela ukrašena urezanim križevima koji sigurno nisu iz vremena prije Crkvenoga mira (teško je da su ranija od druge polovice IV st.).³²⁹ Pitanje je jesu li ti pilastri izvorno stajali upravo na tome mjestu. Takvi su stupci zapravo elementi prozora.³³⁰ Moguće je da su se u tom prostoru obavljali sastanci kršćanske zajednice, poduke neofita u vremenu prije gradnje velikih bazilika.

Sličnu predbazilikalnu crkvu u koju je pretvorena jedna dvorana prekrivena mozaikom,³³¹ ima i Poreč (sl. 323). Njenu posebnu kvalitetu čini upravo mozaik pod koji je, doduše, iz prethodnog zdanja, ali je očito bio i dalje u funkciji jer nije odudarao tematikom (ribe) (sl. 324). Ta je crkva imala manju polukružnu apsidu koja je pridodana prethodnom prostoru. U nešto kasnijoj fazi, vjerojatno prije sredine IV st., dodane su sa sjeverne i južne strane po jedna jednostavna pačetvornasta dvorana.

323 Parenthum, starokršćanski kulni oratorij (crpni rano IV st. (kopi) (prema A. Sotgi) Parenthum, early Christian oratory (block) (early 4th century AD) (plan after A. Sotgi)

324 Mozaik s prikazom ribe u starokršćanskom oratoriju, Parenthum (rano IV st.) Mosaic with fish in the early Christian oratory, Parenthum (early 4th century AD)

320 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 321 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 322 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 323 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 324 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d.

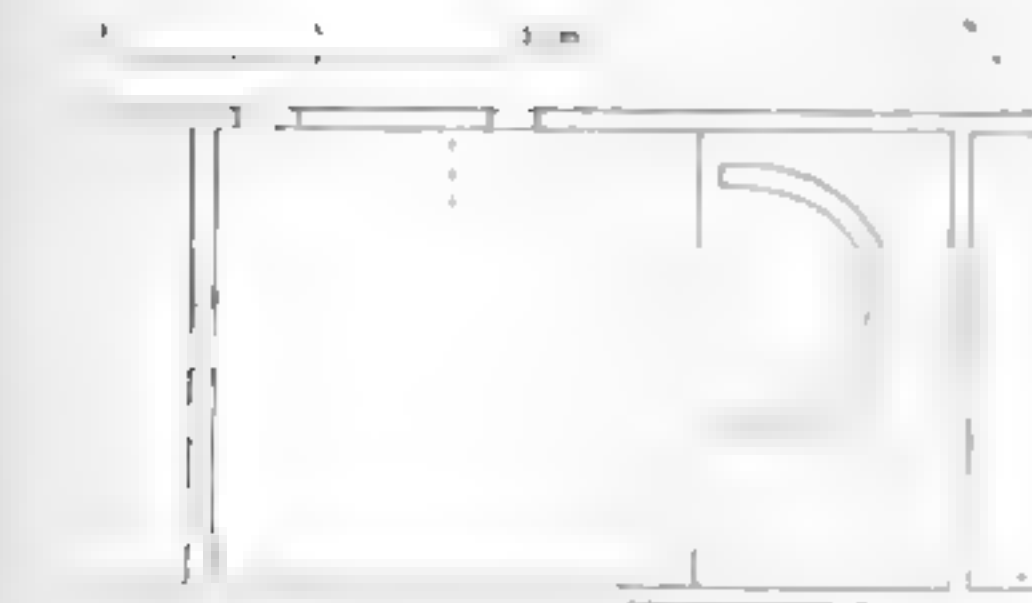
325 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 326 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 327 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 328 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 329 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 330 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d. 331 J. Gabori, *Die Mosaik-Oratorien in der Antike*, Kulturhistorische Zeitschrift, 1907, Nr. 273 i d.

* P. Vekić, *Zadarski rimski forum*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.

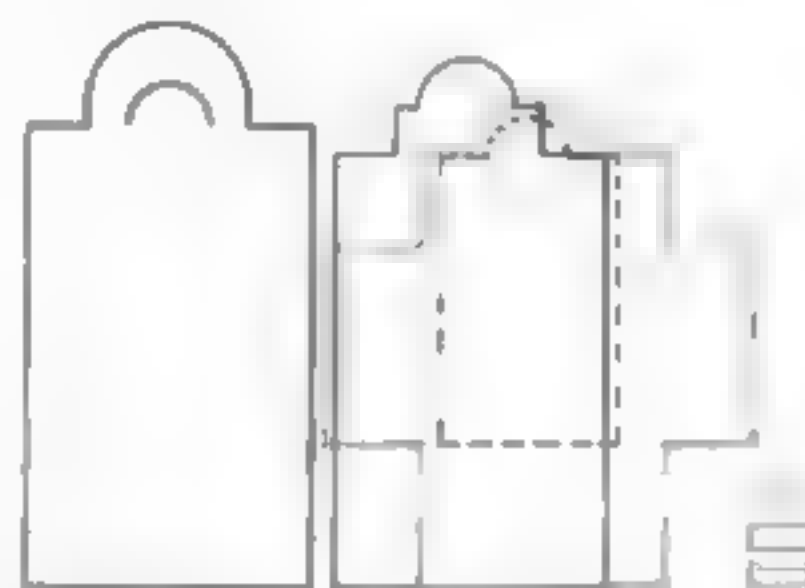
Nedavno je i na forumu u Zadru otkriven jedan takav objekt koji pret-
 hodi kasnijoj bazilikalnoj gradnji.^{42*} Riječ je o maloj dvorani što se protegla
 preko tri taberne na sjevernoj strani foruma (sl. 425). Prostor zaista ima oblik
 male dvoranske crkve s upisanom klipom za kler apsidalnoga oblika, slično
 kao u Saloni, samo što nema uvučene krajeve. Zanimljivo je da je kršćanska
 bogomolja u Zadru nastala na javnom mjestu prije nego što je ono definitiv-
 no napušteno. Treba pretpostaviti da je taj objekt nastao u doba neposredno
 poslije tzv. Crkvenoga mira. Tesko bi bilo očekivati da je kršćansko zdanje slo-
 bodno podignuto na javnom mjestu, u blizini administrativnih i religijskih
 objekata, još u doba agresivnoga poganstva. Na razmjerno kasnu gradnju upu-
 cuje i činjenica da je apside s istočne strane, dok je u Saloni na zapadu, a to
 znači da je svećenik za oltarom licem prema istoku, ali okrenut leđima puku.
 Takav položaj oltara govori u prilog novim običajima koji će prevladati u kas-
 nijoj bazilikalnoj gradnji. Pogodno vrijeme za nastanak takvoga zdanja na fo-
 rumu bilo bi tek poslije Galerijeva edikta o neprogonjenju kršćana godine
 311. Poslije toga se bez straha taberne moglo pretvarati u kulturne objekte.

Rijetki su krajevi kršćanskoga svijeta gdje su očuvane čak tri pedbazi-
 likalne crkvene građevine kao što je to slučaj na istočnoj obali Jadrana (sl. 426).
 Takva su zdanja uvijek znak ranoga formiranja kršćanske zajednice. Ovakve
 rane bogomolje u Hrvatskoj su tek malo kasnije od čuvene *Domus ecclesiae*
 u *Duro-kurupis* u kojoj su posebno važne freske.^{43*} Naši primjeri odgovara-
 ju formom i značenjem objektima u Akvileji^{44*} ili samome Rimu.^{45*} Ovi po-
 slednji naime svojom formom pa i dekoracijom nisu mnogo raskošniji od
 primjera na istočnoj obali Jadrana.

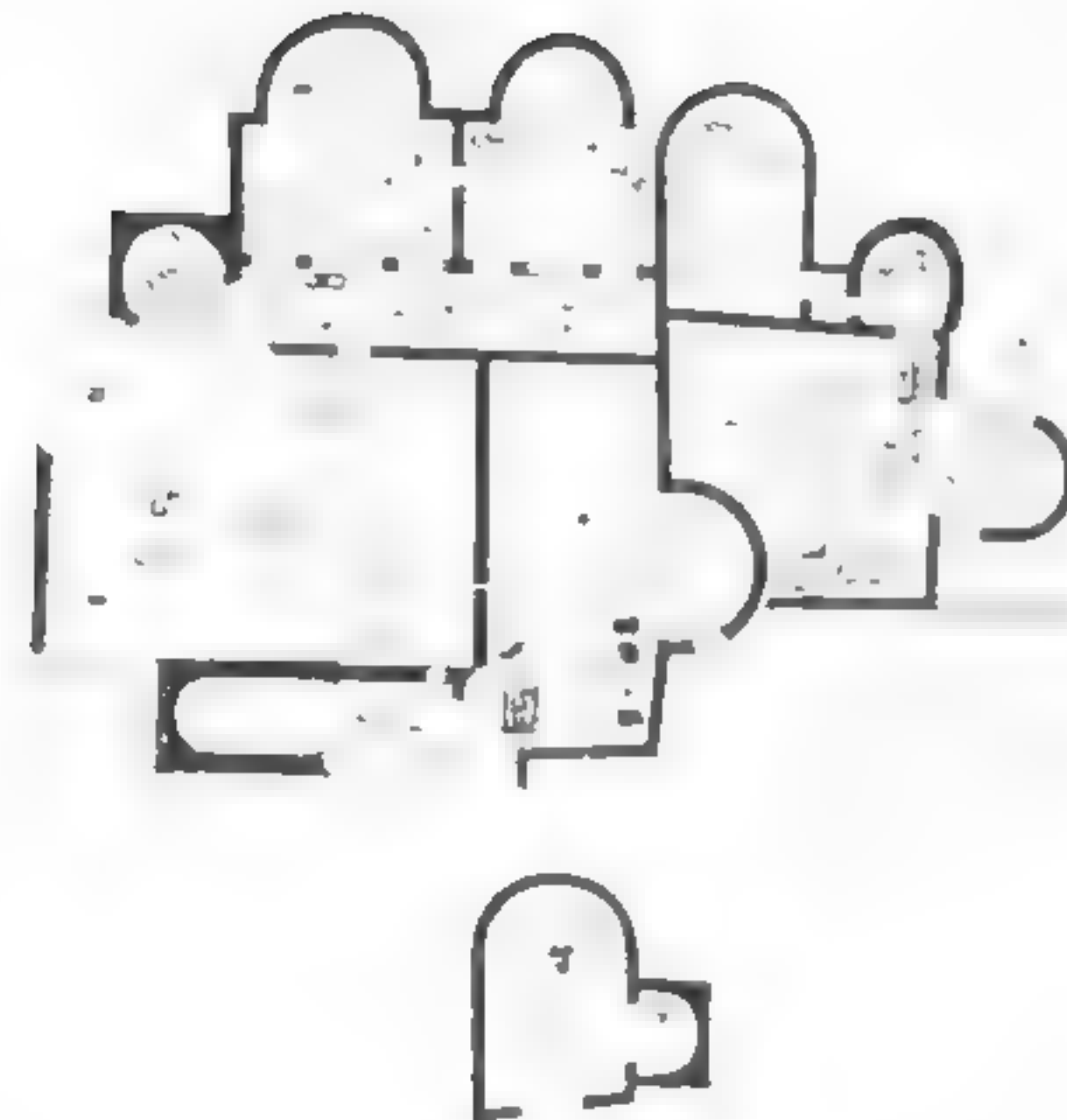
Uko sredine IV st. započinje izgradnja monumentalnih bazilika i to u
 gradovima i na grobljima izvan gradskih zidina.^{46*} Prve takve bazilike jedno-
 stavnoga su longitudinalnog (pravokutnog) tlocrta. U Dalmaciji imaju polu-

42.5. Zadar, stari kršćanski oratorij u tabernae foruma, 4. st. (prema P. Vekiću)
 Zadar, early Christian oratory in the tabernae of the forum, 4th century A.D. (plan after P. Vekić)

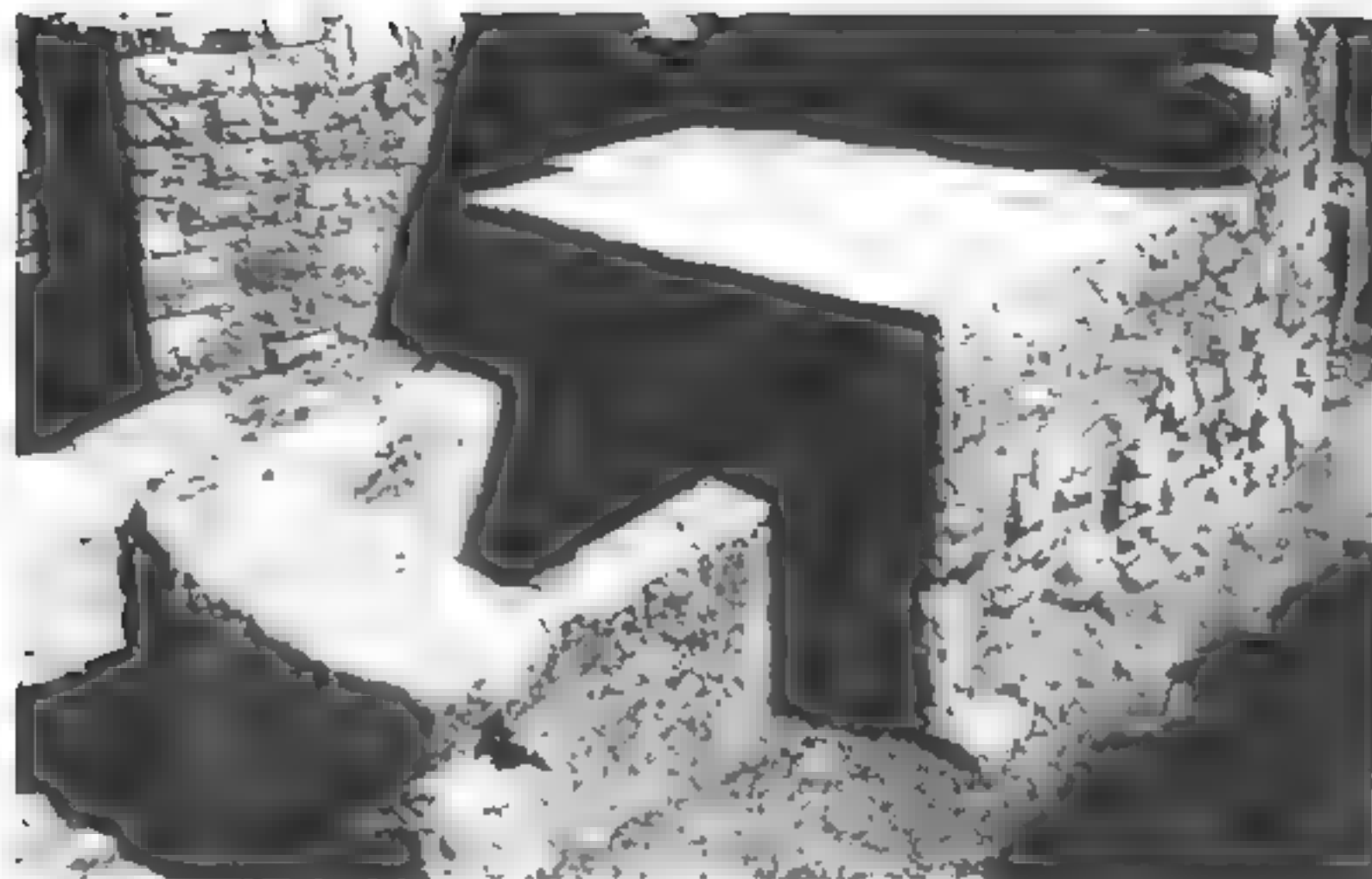
42.6. Salona, razvojne faze u episkopskom centru IV-V st. (prema D. Rendić-Miočeviću)
 Salona, developmental phases of the episcopal complex, 4th to 5th century (plan after D. Rendić-Miočević)

42.7. Salona, Manastirine, gov-
 ne memorije iz doba prije grad-
 nje bazilike IV st. (prema R. Eggeru)
 Salona, Manastirine, go-
 vernor's memorials from the pe-
 riod before the basilica 4th
 century (plan after R. Egger)

kružnu izbočenu apsidu. Riječ je o pojednostavljenom bazilikalnom pla-
 nu.^{47*} I u takve su građevine zidani i sporedni prostori nužni za uredno odvi-
 janje liturgije. Obično svaka bazilika ima *narthex* te *prothexis* i *diakonikon*
 a kod značajnijih primjeraka i baptisterij. U ovo doba kršćanica se može na-
 laziti samo uz biskupske crkve, kasnije zasebno zdanje u funkciji krštenja ri-
 jetko gdje izostaje.^{48*} Čini se da je konstantinsko ili još vjerojatnije neposred-
 no postkonstantinsko crkveno zdanje bilo ispod kasnije južne bazilike u Sa-
 loni i da se sastojalo od jedinstvene pačetvornaste dvorane, bez brodova s
 polukružnom apsidom.^{49*} Takva jednostavna crkva je po dimenzijama, ure-
 denju itd. bliža prethodnim sakralnim dvoranama u privatnim zgradama nego
 standardnim bazilikama. Ona najviše podsjeća na takvu crkvu u Zadru s tom
 razlikom što joj je apside istaknuta, a to pokazuje da je nastala u slobodnom
 prostoru da je nije ograničavalo neko drugo zdanje u kojemu se ugrježdila.
 Nove bazilike su objekti koji se rade smišljeno za kršćanski kult. Nedvojbeno
 je da su poticaji za zdanje takvih građevina pružile konstantinove bazilike
 u Rimu i Svetoj zemlji, ali lokalna se zdanja ipak ne mogu mjeriti s carskim
 monumentalnim bazilikama.^{50*} Očito da je oblik smanjen i primijenjen za od-
 govarajuće sredine i vjerske prilike. Kao što je već navedeno, u Dalmaciji i Is-
 tri još je tesko shvatiti razvitak crkvenih gradnji tijekom IV st. Tada, naime,
 ekumenski nepuka starokršćanska zajednica ne može podizati velika zdanja,
 a to ni broj vjernika nije zahŕjevao. Proteći će još nekoliko desetljeća prije
 nego što se počnu podizati veći objekti i prije nego što se iskristaliziraju od-
 govarajući tlocrt i oblici nadgrada. Za sada na području Hrvatske nema neke
 druge crkve iz kasnijega konstantinskoga doba, osim prije spomenute saloni-
 zanske. U našoj se literaturi ponekad crkve olako datiraju u IV st., unatoč to-
 mu što za to nema dokaza.

* P. Vekić, *Zadarski rimski forum*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.
 * H. Krstulović, *Early Christian Architecture in Dalmatian Roman Provinces*, 1973, 1974.

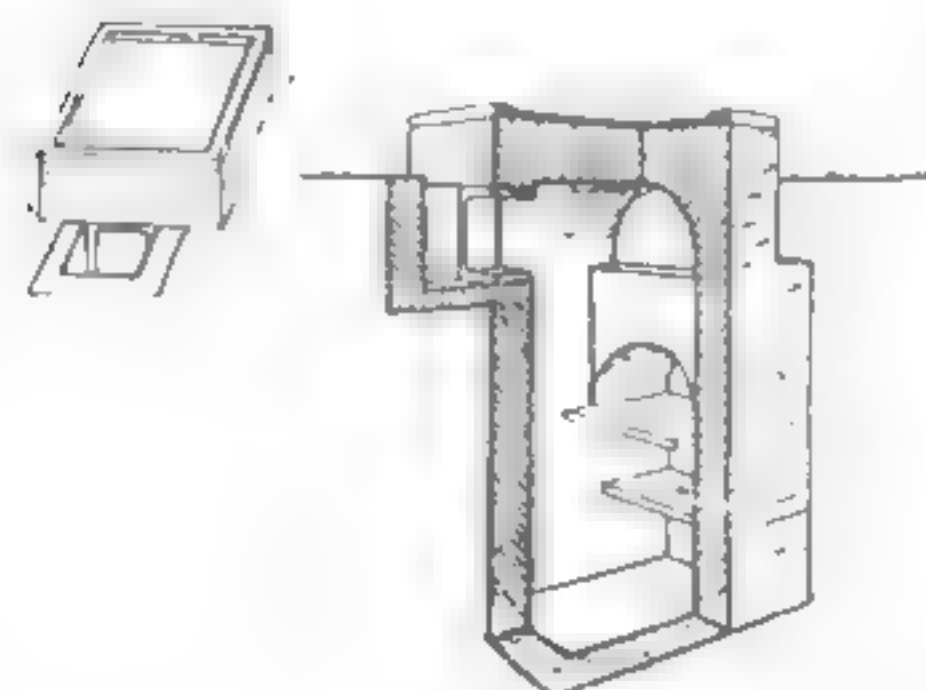

428 Grobnica salontanskih mučenika u memoria I, Salona. Manastirine, rano IV st. pogled sa zapada

The burial of Salontan martyrs in the memoria I, Salona. Manastirine, early 4th cent. A.D. view from the west

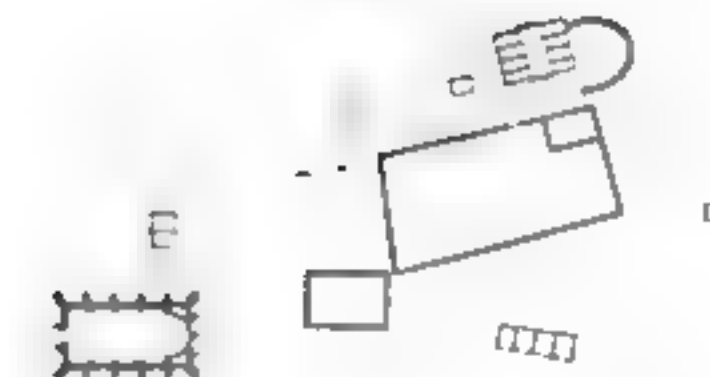

Period afirmacije kršćanstva u ovom dijelu antičkoga svijeta događa se nakon Dioklecijanovih progona godine 304. kad su stradali mnogi predstavnici salontanske crkvene hijerarhije i drugi kršćani. Martin i konfesori pred stavljali su залог daljnjega uspješnog razvitka nove religije. Nakon Milanskoga edikta kršćani usredotočuju svoje snage na uređenje groblja koja bujaju oko mučeničkih grobova. Primjeri takve brige zapažaju se u najranijim fazama razvitka salontanskih cemeternjalskih kompleksa na Kapljuču (sl. 333),⁴²⁸ Manastirinama (sl. 327-329)⁴²⁹ i Marusincu (sl. 340-342).⁴³⁰ To su i jedina dobro istražena groblja takvoga karaktera u Hrvatskoj. Nedvojbeno je da ih je bilo i u drugim hrvatskim gradovima gdje je bilo mučenika, na primjer u Sisciji, Cibici, pa i u kasnijem bastionu arijanizma, Mursi, ali ti objekti još nisu istraženi. Bilo bi izuzetno korisno kad bi se iskopala mjesta mučeničkih pokopa.

429 Salona, Manastirine, grobnica salontanskih mučenika u memoria I, rano IV st. (prema E. Duggeu)

Salona, Manastirine, the burial of Salontan martyrs in the memoria I, early 4th cent. A.D. (after E. Dugge)

430 Salona, Marusinae, grobnica salontanskih mučenika u memoria I, rano IV st. (prema E. Duggeu i R. Ligon)

Salona, Marusinae, the burial of Salontan martyrs in the memoria I, early 4th cent. A.D. (ground plan after E. Duggeu i R. Ligon)

Uz pojavu kulta mučenika koji je u ovom dijelu kršćanskoga svijeta bio vrlo razvijen, povezan je i nastanak velikih kršćanskih groblja. Najprije se na nekom manjem poganskom groblju zakapaju svete kosti, a poslije se grade memorije u početku obično skromne građevine u kojima bijahu pohranjene kosti mučenika.⁴³¹ One se potom proširuju i raskošnije uređuju. Najpečutiji primjer takvoga kršćanskog groblja iz IV st. otkriven je na Manastirinama gdje se jedna cijela skupina memorija (malih dvorana s polukružnim apsida ma) poput prstena namizila oko mučeničkoga *loculusa* koji je tako izvana zatvoren.⁴³² Te memorije imaju oblik malih dvorana s apsidadom. U apsidi se na najistaknutijem mjestu, obično podignutom za nekoliko stepenica, smješ ta grob vlasnika. U drugom dijelu građevine pol ižu se i drugi grobovi, obično gusto i bez reda jedan do drugoga. Među grobovima može biti i razlika od

431 Kripta Anastazijeva mauzoleja s otvorenjem za kontakt s mučnikom, Salona, Marusinae, rano IV st. pogled sa zapada

The crypt of Anastasius' mausoleum with an opening for contact with the martyr, Salona, Marusinae, early 4th century A.D. view from the west

344 Anastazijev mauzolej (pogled od sjevera) – jake vanjske kontrature iz apside (Salona Marisinc, rano IV st.)

The mausoleum of Anastasius (view of the strong external buttresses behind the apse) (Salona Marisinc, early 4th century AD)

345 Salona, Kaphuč, memorija prije gradnje bazilike (crno) rano IV st. (prema E. Dyggve)

346 Salona, Kaphuč, rekonstrukcija je mučenika Asterija rano IV st. (prema E. Dyggve)

345 Memorija br. VII (sjeverno od bazilike) Salona Marisinc rano IV st. (pogled od sjevera)

Memoria no. VII (north of the basilica) (Salona Marisinc, early 4th century AD) (view from north)

nekoliko desetljeća.³⁴⁰ Na Manastirinama položaj tih grobnica je u jasnom međusobnom odnosu s glavnom mučeničkom memorijom i *loculusom* biskupa (*Domitus*).³⁴¹ Bijaše predviđeno da taj grob komunicira s vjernicima po moću rešetke (*fenestella confessoris*), kao što je bilo uobičajeno na sličnim svetim grobovima.³⁴² Vjernici su sami stvarali lažne relikvije dohirući raznim predmetima mučeničke kosti.

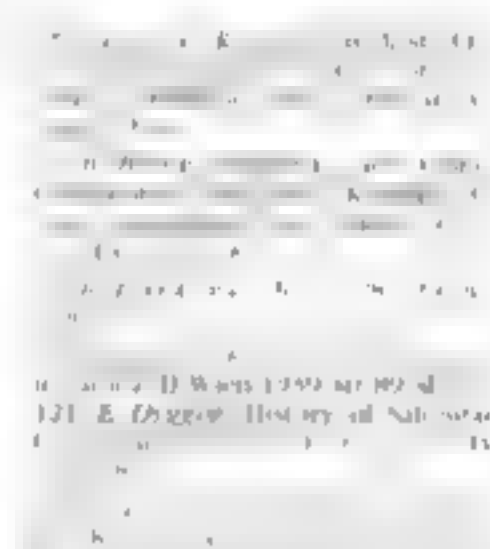
Na Marisincu je nešto drugačija slika, jer je mučenički grob (sv. Anastazije (sl. 331–342)) bio smješten u već postojećem privatnom mauzoleju, pa je njegovo okruživanje manjim objektima bilo gotovo nemoguće. U natok tomu u blizini je bilo dosta grobnica sa svodom,³⁴³ kao i jednostavnih oblika grobova. Anastazijev mauzolej je daleko najzanimljivije arhitektonsko rješenje na istočnom Jadranu, ali njegova važnost nadilazi lokalnu razinu. Mauzolej ima kriptu za smještaj pokojnika te gornji kat namijenjen pogrebnoj liturgiji. Katove dijeli pod što počiva na bačvastom svodu, a međusobna komunikacija ostvaruje se kroz mali četvrtasti otvor. Oba kata imaju isti tlocrt s upisanom apsidom i jednostavnim brodom, samo je u kripti bila *fenestella confessoris* koja je služila da bi se mogao ostvariti dodir s mučeničkim grobom u apsidu. Sveti grob je odvojen zidom od broda. U zidu se nalazi aranžman s rešetkastim prozorom. Tlocrt mauzoleja i vanjski zidovi s vrlo jakim i impresivnim kontraturama ponudit će i arhitektonsko rješenje za neke oblike crkava ranoga srednjeg vijeka.³⁴⁴ Iako ovo nije unikatan primjer u kršćanskom svijetu (vrlo sličnu formu iskazuju i mauzoleji u Pečuhu u Mađarskoj³⁴⁵ i La Alfranca u Španjolskoj,³⁴⁶ on je najbolje očuvan i konceptijski najdosljedniji, te upućuje na to da je ishodište arhitekture s kontraturama na Zapadu. Drugo mjesto oko kojega se razvija mučenički kult i širi groblje moglo je postojati u apsidi sjeverne građevine (tzv. *basilica discoperta*), gdje je, po mišljenju E. Dyggvea, bio pokopan još jedan mučenik nepoznatoga imena.³⁴⁷ Tu se nalazio otvoreni četvrtasti prostor s apsidom. Uokolo i unutar toga prostora postojale su brojne grobnice, ali bez zatvorene konstrukcije, kao što je to bio slučaj na Manastirinama. Jezgra širenja se jasno zapazila, ali je dvojbeno je li tu bio pokopan mučenik.

Najmanja koncentracija grobova bila je oko memorije mučenika Asterija na Kaphuču (sl. 330).³⁴⁸ Tu je bio jedan *locus sanctus* unutar slobodnostojeće apside.³⁴⁹ Bilo je nekoliko faza razvika mučeničke memorije do konačnoga oblika s otvorenim četvrtastim dvorištem koje je poslužilo kao pokopalište.

Gradnja grobnica memorija hipogeja (sl. 330) i drugih tipova grobova na mučeničkim grobnicama traje gotovo cijelo IV st. Nova situacija će nastupiti tek nešto kasnije.

Krajem IV ili početkom V st. počinje nova faza razvika starokršćanske civilizacije u Dalmaciji.³⁵⁰ To je doba punoga razvika mladolaga kršćanstva, lako se pokri još uvijek prvenstveno osjeća u urbanim sredinama, ipak se kršćanstvo širi i na selu. Tada u gradovima počinje češća izgradnja velikih i luksuznih bazilika. U Dalmaciji, kad je riječ o tlocrtima bazilika, nema bitnih izmjena u odnosu na one iz ranijih razdoblja. Međutim, to je doba kad se standardiziraju arhitektonski oblici i pojedinosti, kad se povećavaju gabariti i kad se, osobito u velikim biskupskim sredinama, udvajaju crkve i tako nastaju dvojni objekti (*basilicae geminatae*). Standardizacija je zapravo uobičajena pojava u rimskom graditeljstvu, jer se po nastanku svi oblici, ma koliko bili složeni postupno uniformiraju. Rimski civilizacijski dostignuća nisu bila niti ugrožena samo u velikim sredinama pa je standardizacija predusjet uspješnog proširivanja kulta. U gradovima se oblici bazilika tipiziraju i oni, osobito u provincijama, rijetko pokazuju inačice. Planovi su, dakle, uopćeni, a mijenjaju se samo prema lokalnim potrebama i graditeljskoj praksi na licu mjesta. Takva uniformiranost ne daje graditeljima mogućnost kreativnoga uzleta, ali je zato arhitektura prepoznatljiva izgleda i lakša za izvođenje. Standardizirani graditeljski plan određuje međusobne omjere dužine i širine (1:2:2,5) te omjere brodišta srednjega u odnosu na bočne (1:3), što se gotovo bez iznimke, postojalo u čitavoj Dalmaciji.³⁵¹ Dužine i širine crkava znatno variraju, ali su zato omjeri nepromjenjivi.

Dvojne bazilike posebno su omiljene na istočnom i sjevernom jadranskom prostoru. Najreprezentativniji primjer je dvojna bazilika u episkopalnom kompleksu u Sakoni (sl. 340) koju su na mjestu ranijih terma izgradili biskupi

E. Dyggve, History of Salonica, Copenhagen, 1951, str. 79, d. 3.27

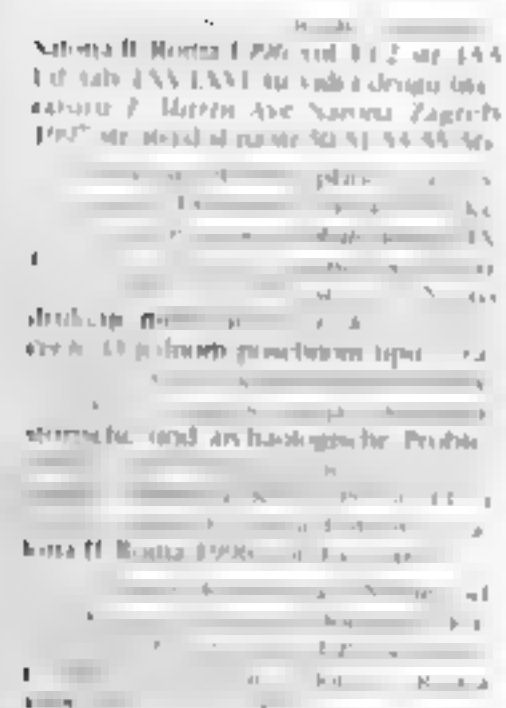
³⁴⁰ O tome razlikuju nap. E. Dyggve, op. cit. str. 25 i d. str. 49 i d. str. 71 i d. ³⁴¹ N. Calchi Satta, *Storikarska i kulturena arhitektura na području salonske metropole*, Arheološki vestnik XIX, 1968, str. 99.

³⁴⁰ E. Dyggve, *History of Salonica*, Copenhagen, 1951, str. 79, d. 3.27. ³⁴¹ O tome razlikuju nap. E. Dyggve, op. cit. str. 25 i d. str. 49 i d. str. 71 i d. ³⁴² N. Calchi Satta, *Storikarska i kulturena arhitektura na području salonske metropole*, Arheološki vestnik XIX, 1968, str. 99.

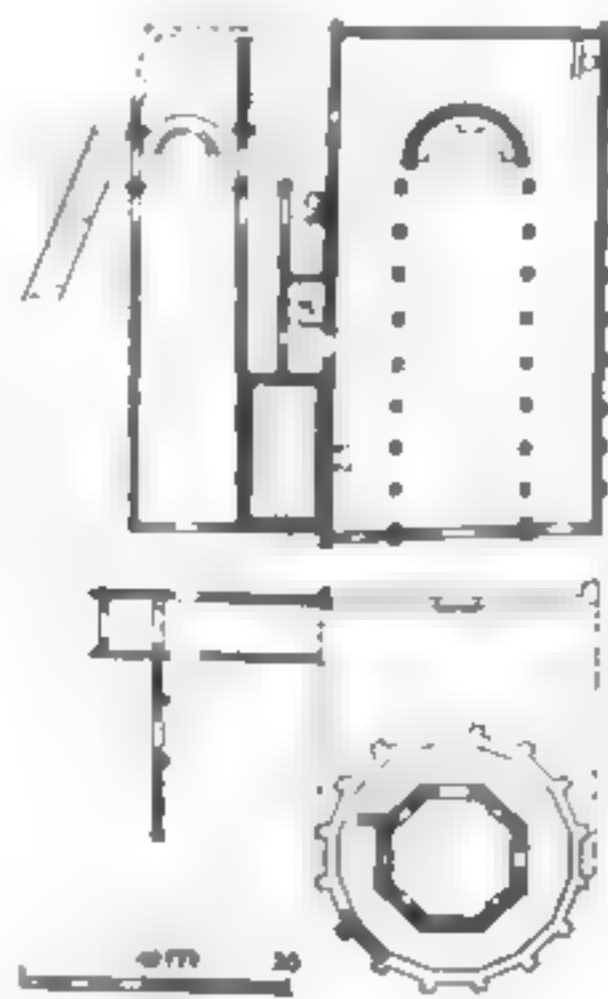

410 Narona, bazilika s kriptom (na slici) u V-VI st. (dijelovi prema E. Marini)

Narona, basilica with crypt (shown) 5th-6th century plan (after E. Marini)

I u Naroni su nedavno pronađene starokršćanske bazilike (sl. 410). Riječ je o standardnom planu sa stanovitim mjerama.¹⁰¹⁰ Čini se da naronitanske bazilike nisu imale podjelu na tri broda (ako bi se to moglo očekivati s obzirom na širinu). Ispred crkve se nalazio narteks. Očito je da je ona bila koju stotinu metara udaljena od foruma, što nije malo za parametre toga grada i time se uklapa u uobičajeni smještaj u odnosu na poganski kulturni centar. Specifičnost naronitanske bazilike je i u načinu raspoređivanja sporednih prostora, što su simetrično namizane uz obje duže strane crkve.¹⁰¹¹ Sa sjeverne strane naronske katedrale bio je jednostavan četvrtasti baptisterij s oktogonolnom piscinom koja je bila ožbukana i oslikana imitacijom mramorne obloge.¹⁰¹²

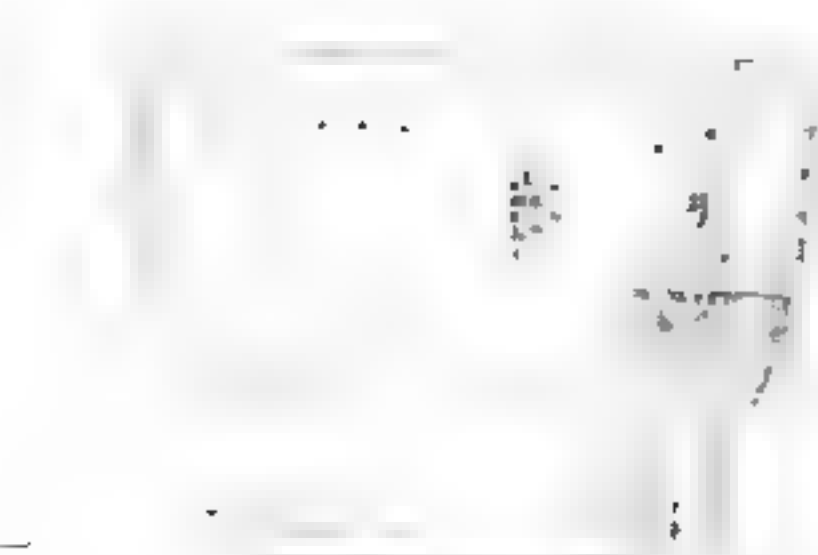

Parentium, dvojne bazilike V-VI st. (dijelovi prema A. Sotgi)

Parentium, twin basilicae (partly hypothetical) 5th and 6th century plan (after A. Sotgi)

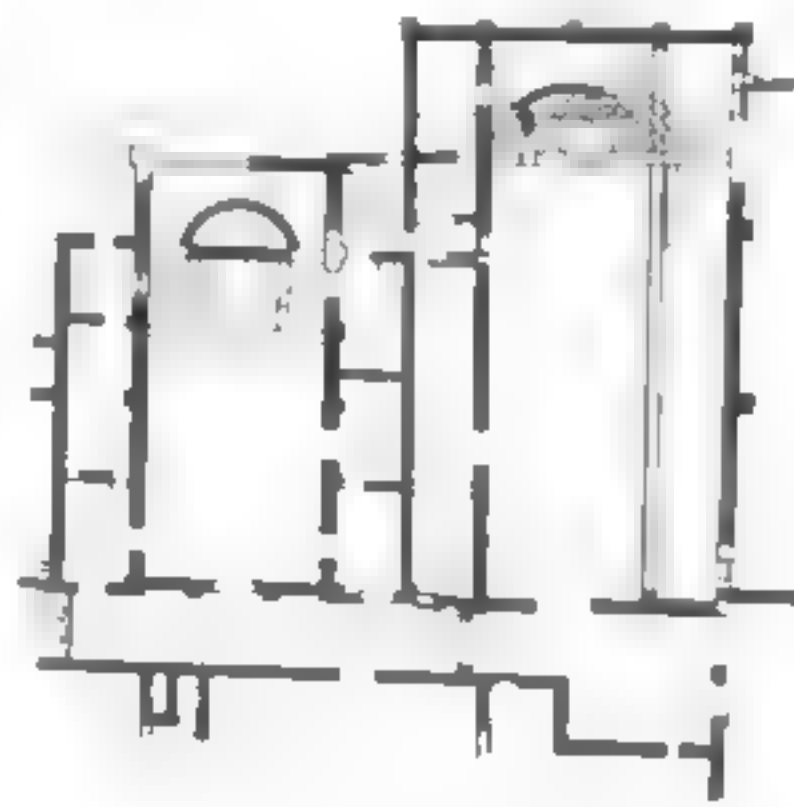
414 Nesactium, dvojne bazilike V st. (dijelovi prema A. Sotgi)

Nesactium, twin basilicae, 5th century; groundplan (after A. Sotgi)

411 Pola, dvojne biskupске bazilike (na slici) u V-VI st. (dijelovi prema B. Marini)

Pola, twin episcopal basilicae (shown) 5th-6th century plan (after B. Marini)

U Istri je pak razvijen nešto drugačiji tip bazilike, koji se također standardizirao. Riječ je o "biscum" koji su zapravo samo povećavane jednostavne oblike dvorišnih crkava.¹⁰¹³ Naime, omanja dvorana je produžena i proširena, a klupa za kler u obliku niske apside smještena na istočnom kraju prostora, nešto odmaknuta od istočnoga zida tako da je moguć ophod. Dvorana može biti jednobrodna ili čak trobrodna. Baptisterij je kod tih bazilika u osi crkve, na zapadnoj strani, ispred glavnih ulaznih vrata. Naprotiv, u dalmatinskim crkvama baptisterij se smješta uz jedan od bočnih zidova (sjeverni ili južni bliže apside). Takve sklopove pokazuju katedrale u Puli¹⁰¹⁴ i Poreču,¹⁰¹⁵ a slični su tipovi bazilika postojali i u nekim drugim gradovima sjeverne Italije¹⁰¹⁶ i Norika.¹⁰¹⁷ U Puli i Poreču različite su ipak forme baptisterija. U Puli je križnoga (sl. 341), a u Poreču poligonalnoga oblika (sl. 342).¹⁰¹⁸ Ovakav tlocrt bazilike u Istri zadržat će se tijekom čitavoga V st. Zanimljivo je da se u Puli izvorni oblik u VI st. čini popravljenim, jer se nova crkva na mjestu starije zadržava.¹⁰¹⁹ I u Istri se uz katedralu podiže dopunska crkva (dvojne bazilike). Međutim, druga bazilika je u pravilu nešto uža i malo kraća od glavne, što nije slučaj u Dalmaciji gdje su u pravilu obje crkve posve jednake. Budući da se to može zapaziti kod katedrale u Puli i Poreču te u crkvi u Nezakciju (sl. 343),¹⁰²⁰ valja pretpostaviti da je to izraz lokalnih potreba i tamošnje graditeljske prakse.

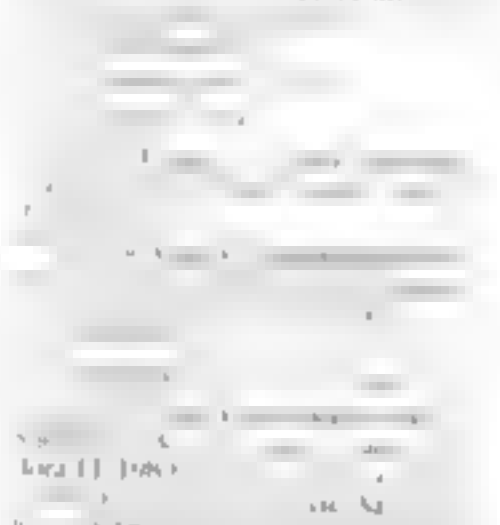
Osim katedrale postoji čitav niz župnih crkava u gradovima. Njihov broj je osobito velik u Saloni.¹⁰²¹ Po svom obliku i dekoraciji one se malo razlikuju od katedrale, osim u raskoši izvedbe. Često nisu ni manjih dimenzija, a gotovo su redovno trobrodne (standardni ga bazilika je plana). Takva je crkva na primjer tzv. *basilica iuxta portum* u Saloni (sl. 344) te još neke druge.¹⁰²² Plan, omjere i pojedina rješenja zadarske katedrale ponavljaju i druge gradske crkve (sv. Šime (sl. 345),¹⁰²³ Sv. Toma (sl. 346),¹⁰²⁴). Posve je shvatljivo da više nije bilo potrebe, kad je jedna graditeljska praksa nadvladala, mijenjati ono što se pokazalo dobrim i prihvatljivim. Čini se da u Istri nije takav slučaj, jer su druge crkve iz V st. u Puli manje nego katedrala,¹⁰²⁵ dok u Poreču za sada nema drugih gradskih crkava.¹⁰²⁶ U Saloni su očito potrebe brojnoga pučanstva nalogale gradnju velikih zdanja. Poseban je problem tzv. arijanska bazilika u Saloni (sl. 347). Prije svega važno je problematično je li to uopće bila arijanska crkva. Bazilika ponavlja uobičajena rješenja i niczin baptisterij je oktogonolno jednako kao i u episkopalnom kompleksu, ali je po svoj prilici iz nešto kasnijega doba. Postavlja se pitanje nije li onda i bazilika kasnija. Na to je pitanje još uvijek teško odgovoriti jer iskapanja toga važnog objekta nisu dovršena. U Naronu je nedvojbeno postojalo više crkava unutar gradskih zidina, ali iskapanje jedne velike bazilike još nije privedeno kraju.¹⁰²⁷ Čak i u manjim gradovima ima bazilika unutar gradskih zidina (kao što je slučaj u Puli, kod Sv. Petra (sl. 348)) i sličnoga je posve na tlocrtu karakteristika upisana apside čije теме dodiruje stražnji perimetralni zid, a i mnoge sve druge karakteristike su slične drugim crkvama u Dalmaciji (dimenzije, odnos brodova i dr.).¹⁰²⁸ Taj tip bazilike često je manje, popučen od normalnoga plana (tri broda i istaknuta apside), ali je ipak razmjerno čest.¹⁰²⁹

Za Salonu su posebno karakteristične pregradnje na velikim grobišnim kompleksima u V st. Na mjestu gdje su bili nizovi grobišnih kapela nastaju prostrane bazilike. Čini se da je kršćanska zajednica poželjela uvesti re-

412 Biserica Minerva u Puli, jednobrodna bazilika s kriptom (na slici) u ranokršćanskom obliku

413 Biserica Minerva u Puli, jednobrodna bazilika s kriptom (na slici) u ranokršćanskom obliku

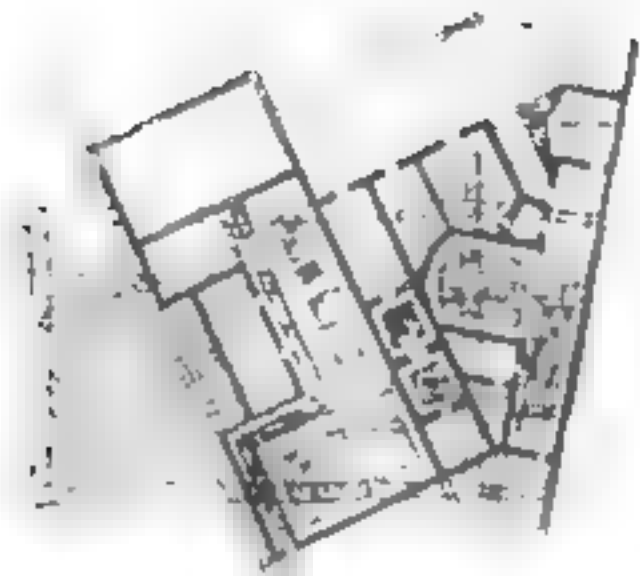

414 Biserica Minerva u Puli, jednobrodna bazilika s kriptom (na slici) u ranokršćanskom obliku

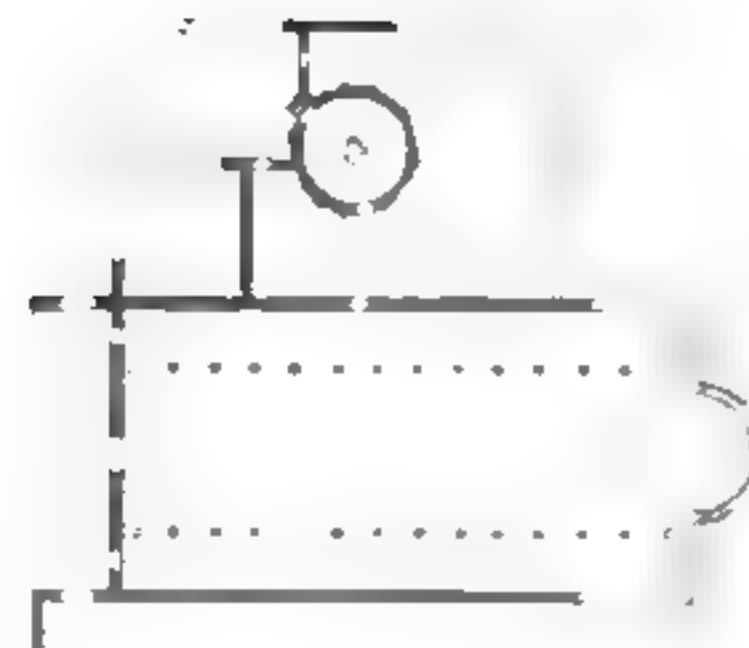
415 Biserica Minerva u Puli, jednobrodna bazilika s kriptom (na slici) u ranokršćanskom obliku

416 Biserica Minerva u Puli, jednobrodna bazilika s kriptom (na slici) u ranokršćanskom obliku

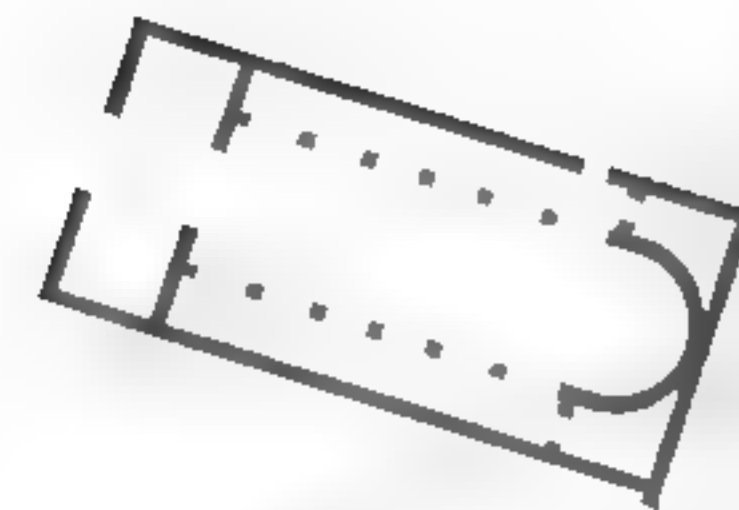
417 Biserica Minerva u Puli, jednobrodna bazilika s kriptom (na slici) u ranokršćanskom obliku

344 Salonae, bazilika «iuxta portuum» V st. tlocrt (prema E. Dyggveu)
Salonae, basilica «iuxta portuum». 5th century groundplan (after E. Dyggve)

347 Salonae, druga bazilika s baptizemijem (tzv. arijanska katedrala) VI st. tlocrt (prema E. Dyggveu)
Salonae, the second basilica with a baptistery (so called Arian cathedral) 6th century plan (after E. Dyggve)

348 Epitulum (Stobreč kod Splita) bazilika s upisanom apsidom, drugo polovica V st. tlocrt (prema N. Carandaru)
Epitulum (Stobreč near Split) basilica with an enclosed apse, second half of the 5th century plan (after N. Carandaru)

340 O načinu obuhvaćanja grobnosti građevina u kasnije bazilike (prema E. Dyggveu)
341 O načinu obuhvaćanja grobnosti građevina u kasnije bazilike (prema E. Dyggveu)

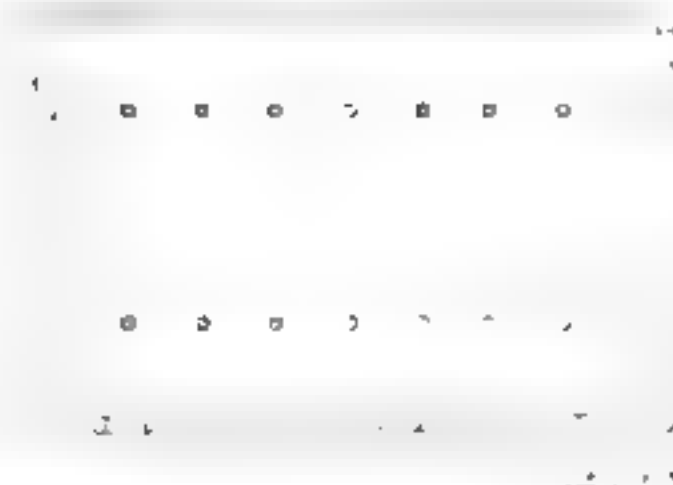
342 O načinu obuhvaćanja grobnosti građevina u kasnije bazilike (prema E. Dyggveu)
343 O načinu obuhvaćanja grobnosti građevina u kasnije bazilike (prema E. Dyggveu)

344 O načinu obuhvaćanja grobnosti građevina u kasnije bazilike (prema E. Dyggveu)
345 O načinu obuhvaćanja grobnosti građevina u kasnije bazilike (prema E. Dyggveu)

da na grobljima, dati kultu mučenika i drugih pokojnika dostojanstveniji oblik i objediniti sepulkralni kult u jednu jedinstvenu cjelinu. Na mjestu izvor noga martirija, naime, nastaje velika bazilika.¹⁰⁵⁰ Takve bazilike u svoje krilo primaju memorije mučenika, a izvana ostaju samo ona sepulkralna zdanja koja bazilike nisu mogle obuhvatiti svojim gabaritom, kao što je primjerice slučaj na Marusincu (sl. 349). Naime, Anastazijev je mauzolej ostao izvan zidova bazilike, ali je usao u sastav cjeline kompleksa kao njegov bitan dio. Sarkofag s tijelom mučenika se, međutim, prenosi u svetište crkve (sl. 350).¹⁰⁵¹ Na Marusincu se stoga gradi nova, vrlo velika bazilika, koja je svoje zidove položila i preko mnogih ranijih grobnica, a u svoj sustav je uključila samo mali broj memorija, dok su svetište i apside posve novi.¹⁰⁵² Do te bazilike nastala je tzv. *basilica disjuncta*, čije je svetište i apside iz ranijega doba, a pred njom je sazidano otvoreno dvorište s trijemovima na tri strane. Dyggve je držao da je riječ o tipu crkve koja do tada nije uočena u graditeljstvu kasne antike, ali koja je zasvjedočena u izvorima.¹⁰⁵³ Prvi dojam što su ga izazvale Dyggveove teze bio je izuzetno snažan i pozitivan, kasnije su ipak započele kritike.¹⁰⁵⁴ Izgleda da ovdje nije u pitanju bazilika nego zapravo neka vrsta obzidanoga dvorišta za pokope s kapelicom. Iako to nije jedinstvena bazilika *sine tecto*, ipak je forma sjevernoga zdanja i čitav sklop na Marusincu zapravo vrlo originalno arhitektonsko rješenje i nema prave paralele u ta-

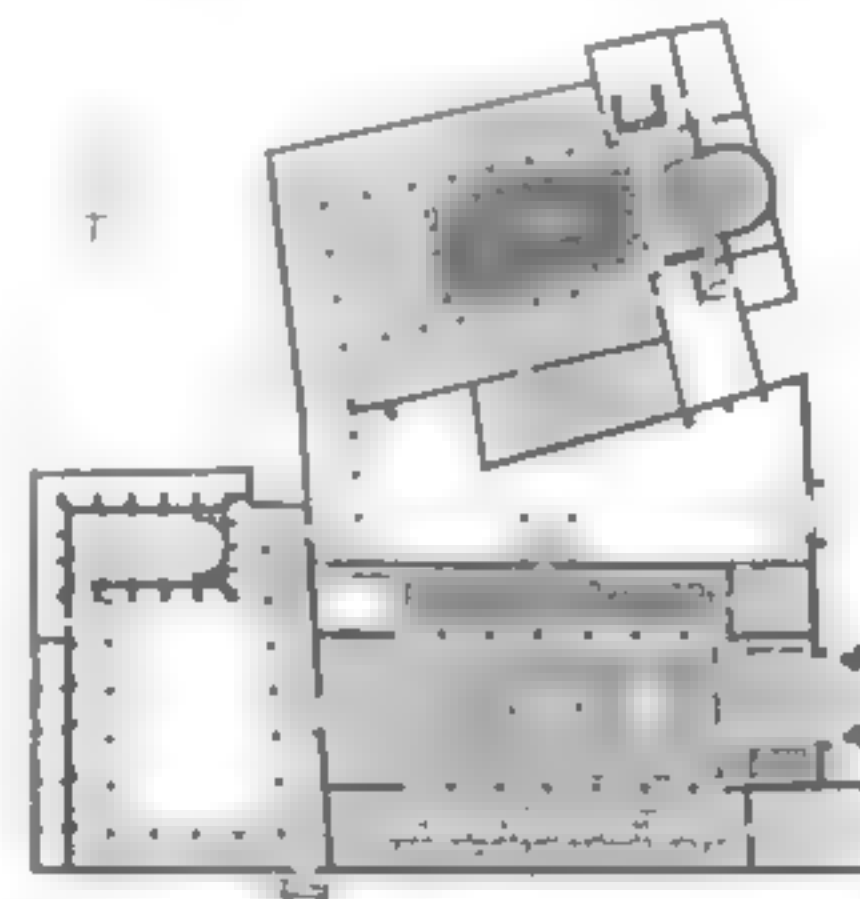
dašnjem kršćanskom svijetu. Primjer sličan oblikom i namijenom je čuveni Campo Santo u Pisi iz XV st. Međutim, otvoreni trijem s dvoranom i apsidom razvit će se u kasnoantičkom graditeljstvu u velike primace dvorane i nije čudno što je Dyggve upravo biskupski *salutatorium* smatrao također bazi likom, bez krova. S druge strane, na Manastirinama (sl. 351-352)¹⁰⁵⁵ i Kapljuću (sl. 353)¹⁰⁵⁶ je postojala dobro uočljiva težnja da martirij postane svetište bazilike, bez mijenjanja izvornoga oblika (barem u tlocrtu) i unutrašnje ga rasporeda. Tako na Manastirinama mučenički grob, iako unutar prezbitarija, ostaje malo po strani, južnije od crkve, na mjestu gdje je stajao i ranije. Zapravo je na staru memoriju koja postaje svetište samo dodano standardno bazi likalno tijelo. Je li ta memorija imala apsidu ili je ona tek malo kasnije dozi-

349 Marusina, crkva Sv. Simeona, V st. tlocrt (prema E. Dyggveu i E. Eggeru)
350 Anastazijeva konfesija u apsidalnom prostoru bazilike, Salonae, Marusina, V st. pogled sa zapada
351 Manastirinama, crkva Sv. Simeona, V st. tlocrt (prema E. Dyggveu i E. Eggeru)

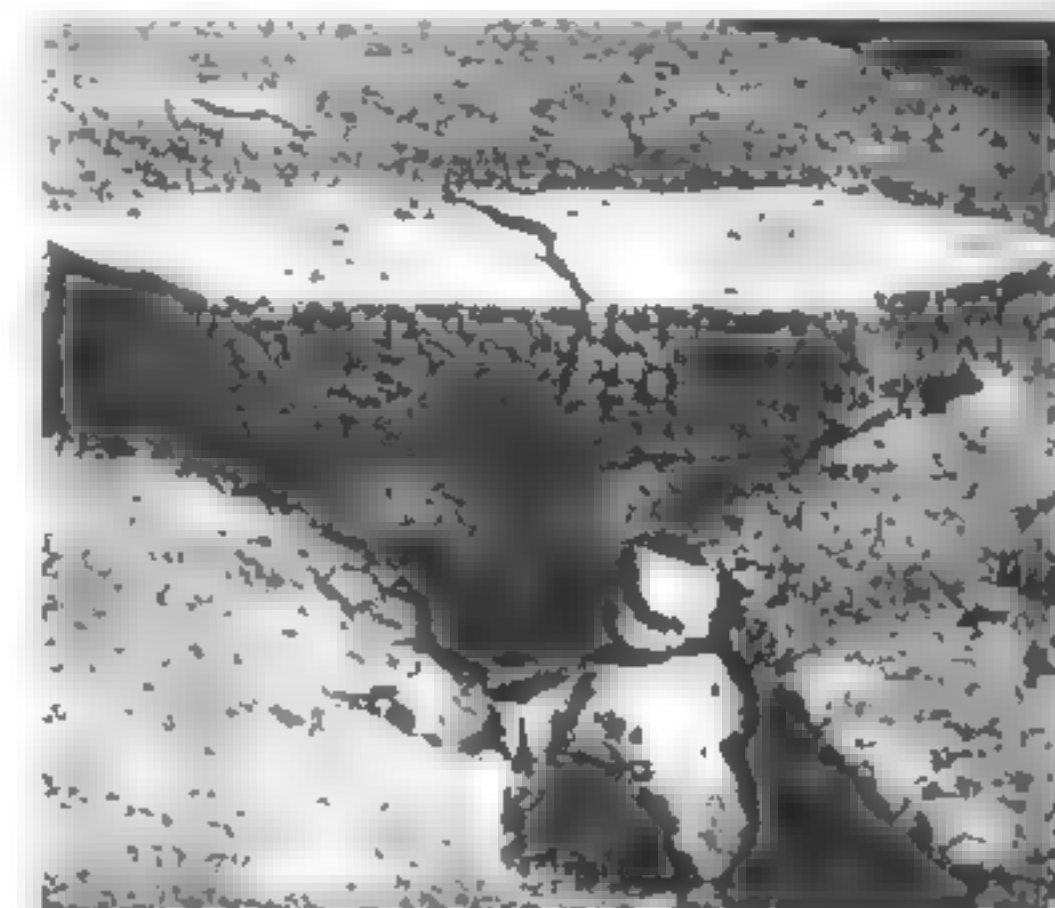

345 Jader, crkva Sv. Tome V st. tlocrt (prema P. Vežiću)
Jader, church of St. Thomas. 5th century plan (after P. Vežić)

346 Jader, crkva Sv. Simeona V st. tlocrt (prema P. Vežiću)
Jader, church of St. Simeon. 5th century plan (after P. Vežić)

349 Salonae, Marusina, rekonstrukcija tlocrta s mozaicima, V st. (prema E. Dyggveu i E. Eggeru)
Salonae, Marusina, reconstruction of the plan with mosaics 5th century (after E. Dyggve i E. Egger)

350 Anastazijeva konfesija u apsidalnom prostoru bazilike, Salonae, Marusina, V st. pogled sa zapada
Anastasius' confession in the apse of the southern basilica, Salonae, Marusina. 5th century, view from the west

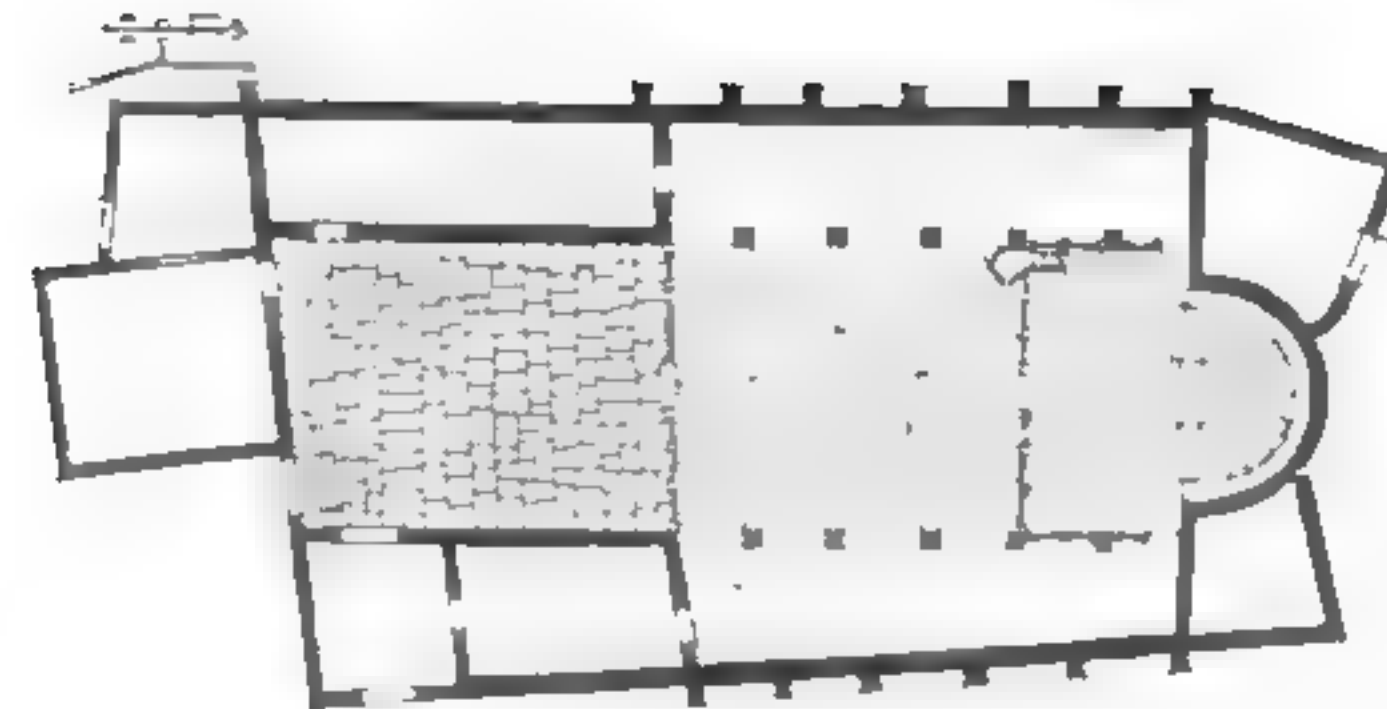

153 Salona, Manastirine. V st. - VI st. Salona, Manastirine. V st. - VI st.

dana, nije jasno. Cementirjalne bazilike (sl. 152) ne pokazuju stilskih i morfoloških razlika u odnosu na one u Zadru.¹⁵³ To je logično, budući da se u cementirjalnim bazilikama obavljala slična liturgija kao i u gradskim. Zanimljiv slučaj javlja se u Poreču gdje su kosti konfesora Maura iz nekropole bile prenete u obnovljenu katedralu (tzv. Predeaurazijanska bazilika iz V st.).¹⁵⁴ To je jedan od najranijih primjera prenošenja kostiju svetaca i mučenika u gradske crkve. Je li u Poreču ipak postojala cementirjalna bazilika, nije jasno. Mauraova se translacija dogodila još u doba kad je, na primjer u Saloni, u punom jeku izgradnja cementirjalnih bazilika. Čini se da su i u drugim gradovima

153 Groblje i bazilike, Salona. Manastirine pogled s istoka. The cemetery and basilicae, Salona. Manastirine view from the east.

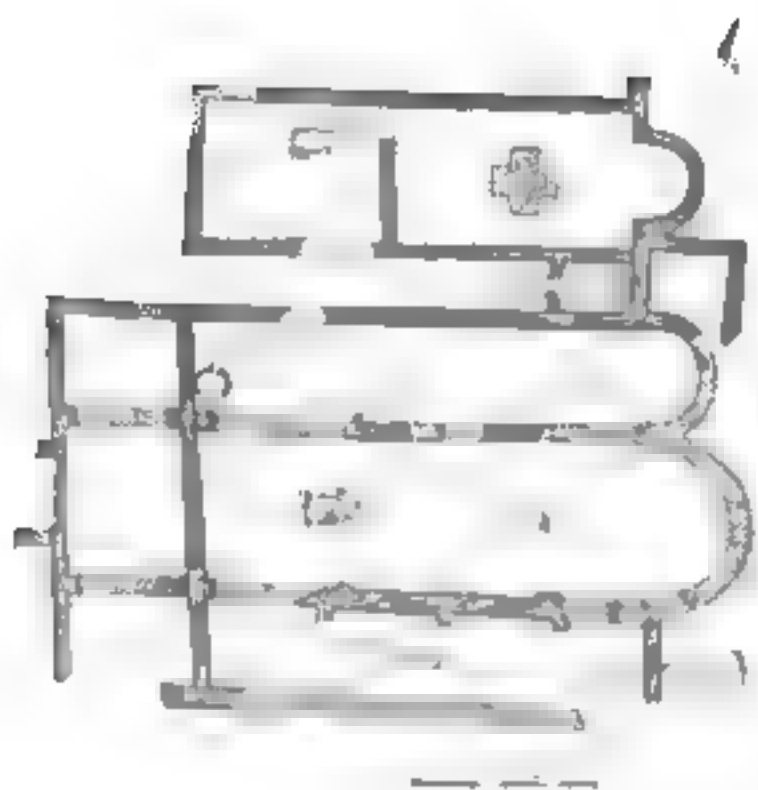
Salona, Kapljuc, bazilika. V st. - VI st. Salona, Kapljuc. V st. - VI st. (prema E. Dugueu)

Dalmacije postojale cementirjalne bazilike (Zadar (sl. 154), Narona (sl. 155)) ali u njima nije bilo mučenika. I ovdje su crkve slične onima u gradu. Dok je u Zadru to bila bazilika velikih dimenzija s upisanom apsidom,¹⁵⁵ u Naroni je ona znatno manja od salonitanskih primjera.¹⁵⁶ Međutim, moguće je da ima još i drugih, a možda čak i većih cementirjalnih bazilika u oba grada. Kult pokapanja izvan gradskih zidina zapravo predstavlja kontinuitet ranijega poganskog obreda kad još nije bilo dopušteno pokapanje unutar grada (*intra muros*). I pravo translacija mučenika otvorila je put pokapanjima u gradu tijekom srednjega vijeka.

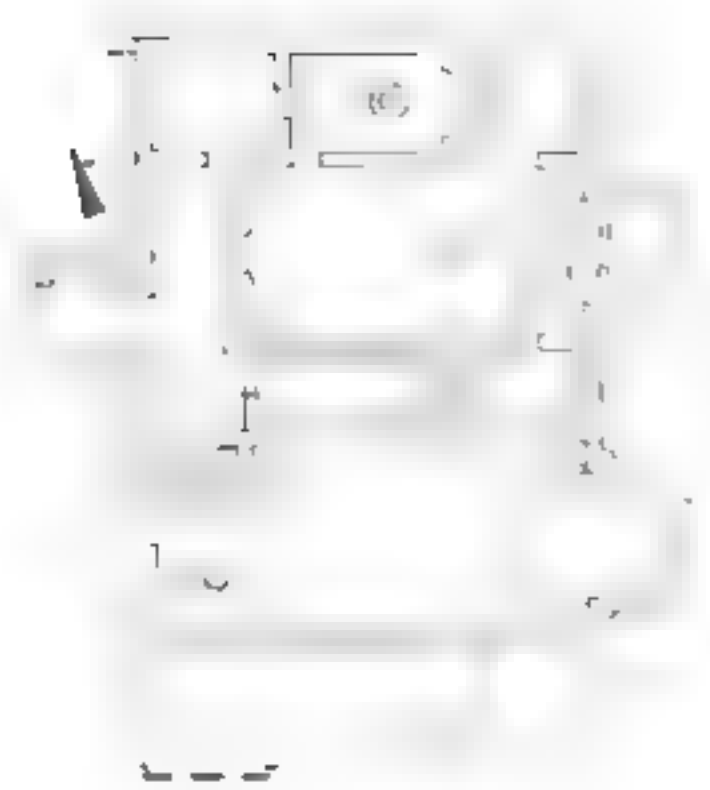
I V st. grade se manji kulturni objekti i u ruralnim sredinama. To je vrijeme kada kršćanska religija postupno prodiru i u konzervativnije sredine. Raspon tih graditeljskih ostvarenja kreće se od velikih i razmjerno bogato

154 Zadar, cementirjalna bazilika (Sv. Ivan), V st. - VI st. (prema P. Vetiću) Zadar, cementirjalna bazilika (Sv. Ivan), 5th century plan (after P. Vetić)

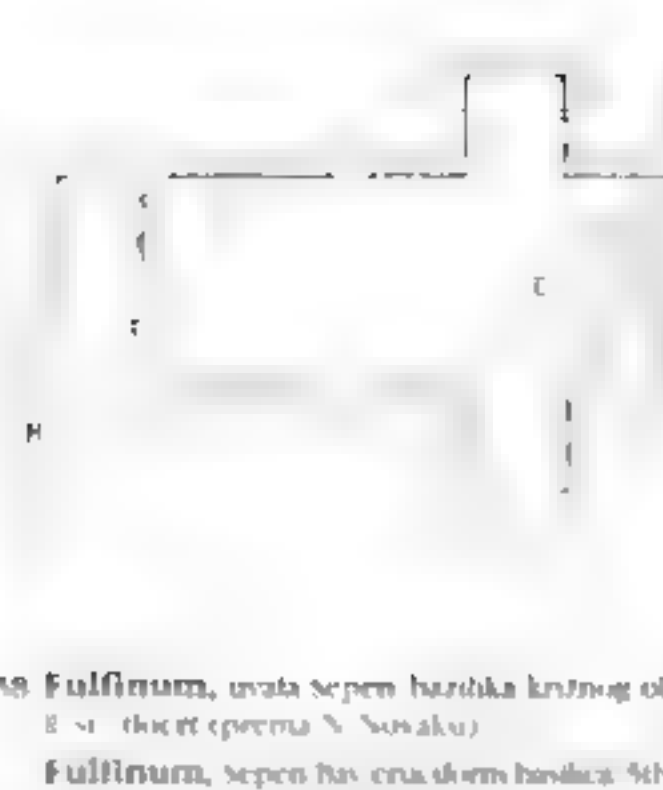
155 Narona, cementirjalna bazilika V st. - VI st. (prema E. Marinu) NARONA, cementirjalna bazilika 5th or 6th century plan (after E. Marin)

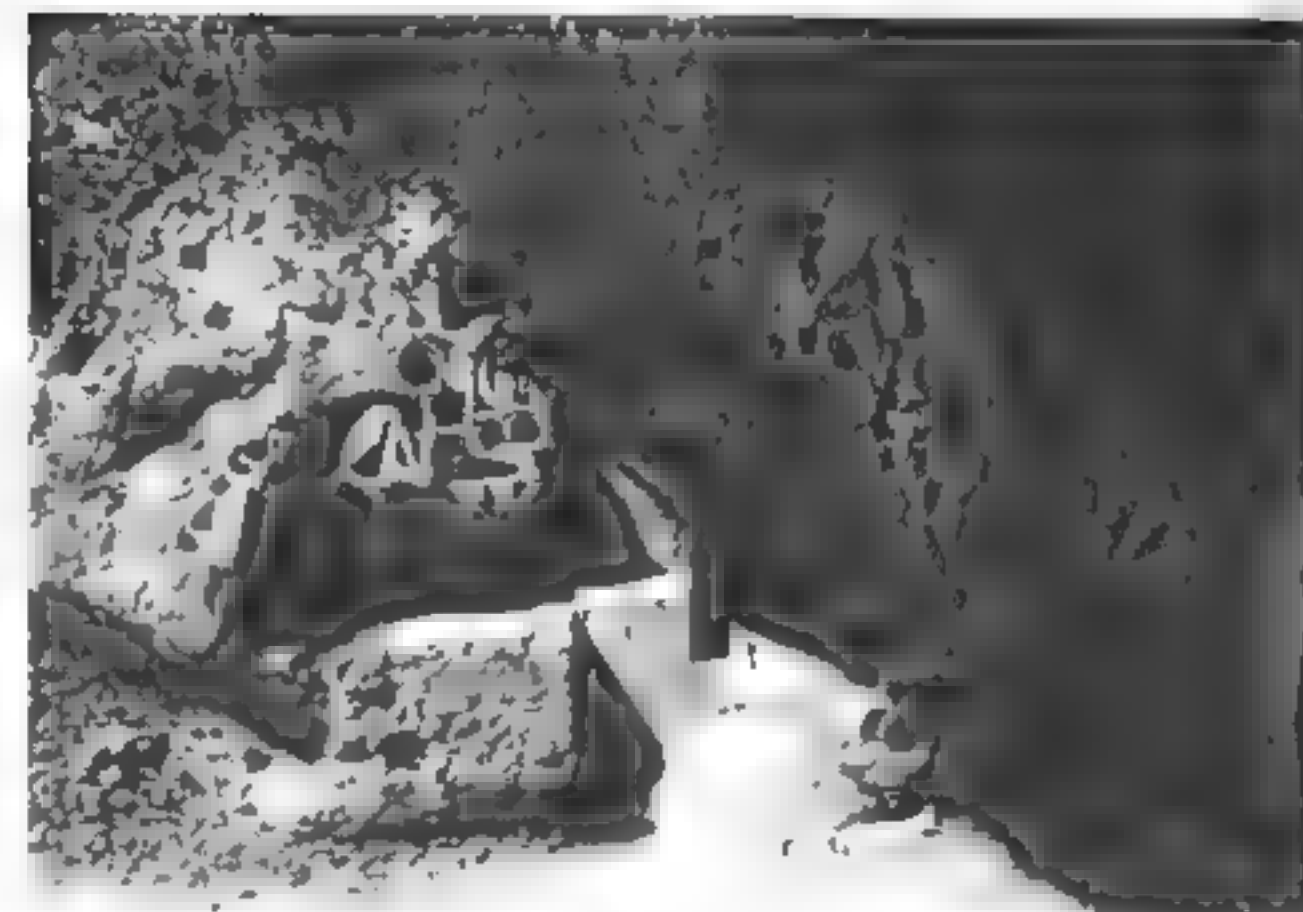
154 Zmičjavci kod Imotskog, Crkvena, crkva i baptisterij V-VI st. tlocrt (prema N. Caniburi)
Zmičjavci near Imotski, Crkvena, church and baptistery 5th-6th century plan (after N. Caniburi)

155 Srma kod Šibenika, dvojne bazilike V-VI st. tlocrt (prema Z. Gmijaca)
Srma near Šibenik, twin basilicas 5th-6th century ground plan (after Z. Gmijaca)

156 Fulfinum, uvata Sepen bazilika križnog oblika 5. st. tlocrt (prema N. Novaku)
Fulfinum, Sepen bas. crkva s križnim bazilikom 5th century ground plan (after N. Novak)

159 Dračevina špilja, boravište pustinjača Murvica Brač
Drakonja Cave, hermitage Murvica Brač

A. Caniburi: Dva načina razlikovanja sklopa konzervatorske biltena (16. studenog 1995. Bregman, 1995, 1996) i razlikovanja spomenika kulture (spilja 1. i 2. st. i P. Christof: Eclésiologie (Dijakon Salona i Krk) 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 2681, 2682, 2683, 2684, 2685, 2686, 2687, 2688, 2689, 2690, 2691, 2692, 2693, 2694, 2695, 2696, 2697, 2698, 2699, 2700, 2701, 2702, 2703, 2704, 2705, 2706, 2707, 2708, 2709, 2710, 2711, 2712, 2713, 2714, 2715, 2716, 2717, 2718, 2719, 2720, 2721, 2722, 2723, 2724, 2725, 2726, 2727, 2728, 2729, 2730, 2731, 2732, 2733, 2734, 2735, 2736, 2737, 2738, 2739, 2740, 2741, 2742, 2743, 2744, 2745, 2746, 2747, 2748, 2749, 2750, 2751, 2752, 2753, 2754, 2755, 2756, 2757, 2758, 2759, 2760, 2761, 2762, 2763, 2764, 2765, 2766, 2767, 2768, 2769, 2770, 2771, 2772, 2773, 2774, 2775, 2776, 2777, 2778, 2779, 2780, 2781, 2782, 2783, 2784, 2785, 2786, 2787, 2788, 2789, 2790, 2791, 2792, 2793, 2794, 2795, 2796, 2797, 2798, 2799, 2800, 2801, 2802, 2803, 2804, 2805, 2806, 2807, 2808, 2809, 2810, 2811, 2812, 2813, 2814, 2815, 2816, 2817, 2818, 2819, 2820, 2821, 2822, 2823, 2824, 2825, 2826, 2827, 2828, 2829, 2830, 2831, 2832, 2833, 2834, 2835, 2836, 2837, 2838, 2839, 2840, 2841, 2842, 2843, 2844, 2845, 2846, 2847, 2848, 2849, 2850, 2851, 2852, 2853, 2854, 2855, 2856, 2857, 2858, 2859, 2860, 2861, 2862, 2863, 2864, 2865, 2866, 2867, 2868, 2869, 2870, 2871, 2872, 2873, 2874, 2875, 2876, 2877, 2878, 2879, 2880, 2881, 2882, 2883, 2884, 2885, 2886, 2887, 2888, 2889, 2890, 2891, 2892, 2893, 2894, 2895, 2896, 2897, 2898, 2899, 2900, 2901, 2902, 2903, 2904, 2905, 2906, 2907, 2908, 2909, 2910, 2911, 2912, 2913, 2914, 2915, 2916, 2917, 2918, 2919, 2920, 2921, 2922, 2923, 2924, 2925, 2926, 2927, 2928, 2929, 2930, 2931, 2932, 2933, 2934, 2935, 2936, 2937, 2938, 2939, 2940, 2941, 2942, 2943, 2944, 2945, 2946, 2947, 2948, 2949, 2950, 2951, 2952, 2953, 2954, 2955, 2956, 2957, 2958, 2959, 2960, 2961, 2962, 2963, 2964, 2965, 2966, 2967, 2968, 2969, 2970, 2971, 2972, 2973, 2974, 2975, 2976, 2977, 2978, 2979, 2980, 2981, 2982, 2983, 2984, 2985, 2986, 2987, 2988, 2989, 2990, 2991, 2992, 2993, 2994, 2995, 2996, 2997, 2998, 2999, 3000, 3001, 3002, 3003, 3004, 3005, 3006, 3007, 3008, 3009, 3010, 3011, 3012, 3013, 3014, 3015, 3016, 3017, 3018, 3019, 3020, 3021, 3022, 3023, 3024, 3025, 3026, 3027, 3028, 3029, 3030, 3031, 3032, 3033, 3034, 3035, 3036, 3037, 3038, 3039, 3040, 3041, 3042, 3043, 3044, 3045, 3046, 3047, 3048, 3049, 3050, 3051, 3052, 3053, 3054, 3055, 3056, 3057, 3058, 3059, 3060, 3061, 3062, 3063, 3064, 3065, 3066, 3067, 3068, 3069, 3070, 3071, 3072, 3073, 3074, 3075, 3076, 3077, 3078, 3079, 3080, 3081, 3082, 3083, 3084, 3085, 3086, 3087, 3088, 3089, 3090, 3091, 3092, 3093, 3094, 3095, 3096, 3097, 3098, 3099, 3100, 3101, 3102, 3103, 3104, 3105, 3106, 3107, 3108, 3109, 3110, 3111, 3112, 3113, 3114, 3115, 3116, 3117, 3118, 3119, 3120, 3121, 3122, 3123, 3124, 3125, 3126, 3127, 3128, 3129, 3130, 3131, 3132, 3133, 3134, 3135, 3136, 3137, 3138, 3139, 3140, 3141, 3142, 3143, 3144, 3145, 3146, 3147, 3148, 3149, 3150, 3151, 3152, 3153, 3154, 3155, 3156, 3157, 3158, 3159, 3160, 3161, 3162, 3163, 3164, 3165, 3166, 3167, 3168, 3169, 3170, 3171, 3172, 3173, 3174, 3175, 3176, 3177, 3178, 3179, 3180, 3181, 3182, 3183, 3184, 3185, 3186, 3187, 3188, 3189, 3190, 3191, 3192, 3193, 3194, 3195, 3196, 3197, 3198, 3199, 3200, 3201, 3202, 3203, 3204, 3205, 3206, 3207, 3208, 3209, 3210, 3211, 3212, 3213, 3214, 3215, 3216, 3217, 3218, 3219, 3220, 3221, 3222, 3223, 3224, 3225, 3226, 3227, 3228, 3229, 3230, 3231, 3232, 3233, 3234, 3235, 3236, 3237, 3238, 3239, 3240, 3241, 3242, 3243, 3244, 3245, 3246, 3247, 3248, 3249, 3250, 3251, 3252, 3253, 3254, 3255, 3256, 3257, 3258, 3259, 3260, 3261, 3262, 3263, 3264, 3265, 3266, 3267, 3268, 3269, 3270, 3271, 3272, 3273, 3274, 3275, 3276, 3277, 3278, 3279, 3280, 3281, 3282, 3283, 3284, 3285, 3286, 3287, 3288, 3289, 3290, 3291, 3292, 3293, 3294, 3295, 3296, 3297, 3298, 3299, 3300, 3301, 3302, 3303, 3304, 3305, 3306, 3307, 3308, 3309, 3310, 3311, 3312, 3313, 3314, 3315, 3316, 3317, 3318, 3319, 3320, 3321, 3322, 3323, 3324, 3325, 3326, 3327, 3328, 3329, 3330, 3331, 3332, 3333, 3334, 3335, 3336, 3337, 3338, 3339, 3340, 3341, 3342, 3343, 3344, 3345, 3346, 3347, 3348, 3349, 3350, 3351, 3352, 3353, 3354, 3355, 3356, 3357, 3358, 3359, 3360, 3361, 3362, 3363, 3364, 3365, 3366, 3367, 3368, 3369, 3370, 3371, 3372, 3373, 3374, 3375, 3376, 3377, 3378, 3379, 3380, 3381, 3382, 3383, 3384, 3385, 3386, 3387, 3388, 3389, 3390, 3391, 3392, 3393, 3394, 3395, 3396, 3397, 3398, 3399, 3400, 3401, 3402, 3403, 3404, 3405, 3406, 3407, 3408, 3409, 3410, 3411, 3412, 3413, 3414, 3415, 3416, 3417, 3418, 3419, 3420, 3421, 3422, 3423, 3424, 3425, 3426, 3427, 3428, 3429, 3430, 3431, 3432, 3433, 3434, 3435, 3436, 3437, 3438, 3439, 3440, 3441, 3442, 3443, 3444, 3445, 3446, 3447, 3448, 3449, 3450, 3451, 3452, 3453, 3454, 3455, 3456, 3457, 3458, 3459, 3460, 3461, 3462, 3463, 3464, 3465, 3466, 3467, 3468, 3469, 3470, 3471, 3472, 3473, 3474, 3475, 3476, 3477, 3478, 3479, 3480, 3481, 3482, 3483, 3484, 3485, 3486, 3487, 3488, 3489, 3490, 3491, 3492, 3493, 3494, 3495, 3496, 3497, 3498, 3499, 3500, 3501, 3502, 3503, 3504, 3505, 3506, 3507, 3508, 3509, 3510, 3511, 3512, 3513, 3514, 3515, 3516, 3517, 3518, 3519, 3520, 3521, 3522, 3523, 3524, 3525, 3526, 3527, 3528, 3529, 3530, 3531, 3532, 3533, 3534, 3535, 3536, 3537, 3538, 3539, 3540, 3541, 3542, 3543, 3544, 3545, 3546, 3547, 3548, 3549, 3550, 3551, 3552, 3553, 3554, 3555, 3556, 3557, 3558, 3559, 3560, 3561, 3562, 3563, 3564, 3565, 3566, 3567, 3568, 3569, 3570, 3571, 3572, 3573, 3574, 3575, 3576, 3577, 3578, 3579, 3580, 3581, 3582, 3583, 3584, 3585, 3586, 3587, 3588, 3589, 3590, 3591, 3592, 3593, 3594, 3595, 3596, 3597, 3598, 3599, 3600, 3601, 3602, 3603, 3604, 3605, 3606, 3607, 3608, 3609, 3610, 3611, 3612, 3613, 3614, 3615, 3616, 3617, 3618, 3619, 3620, 3621, 3622, 3623, 3624, 3625, 3626, 3627, 3628, 3629, 3630, 3631, 3632, 3633, 3634, 3635, 3636, 3637, 3638, 3639, 3640, 3641, 3642, 3643, 3644, 3645, 3646, 3647, 3648, 3649, 3650, 3651, 3652, 3653, 3654, 3655, 3656, 3657, 3658, 3659, 3660, 3661, 3662, 3663, 3664, 3665, 3666, 3667, 3668, 3669, 3670, 3671, 3672, 3673, 3674, 3675, 3676, 3677, 3678, 3679, 3680, 3681, 3682, 3683, 3684, 3685, 3686, 3687, 3688, 3689, 3690, 3691, 3692, 3693, 3694, 3695, 3696, 3697, 3698, 3699, 3700, 3701, 3702, 3703, 3704, 3705, 3706, 3707, 3708, 3709, 3710, 3711, 3712, 3713, 3714, 3715, 3716, 3717, 3718, 3719, 3720, 3721, 3722, 3723, 3724, 3725, 3726, 3727, 3728, 3729, 3730, 3731, 3732, 3733, 3734, 3735, 3736, 3737, 3738, 3739, 3740, 3741, 3742, 3743, 3744, 3745, 3746, 3747, 3748, 3749, 3750, 3751, 3752, 3753, 3754, 3755, 3756, 3757, 3758, 3759, 3760, 3761, 3762, 3763, 3764, 3765, 3766, 3767, 3768, 3769, 3770, 3771, 3772, 3773, 3774, 3775, 3776, 3777, 3778, 3779, 3780, 3781, 3782, 3783, 3784, 3785, 3786, 3787, 3788, 3789, 3790, 3791, 3792, 3793, 3794, 3795, 3796, 3797, 3798, 3799, 3800, 3801, 3802, 3803, 3804, 3805, 3806, 3807, 3808, 3809, 3810, 3811, 3812, 3813, 3814, 3815, 3816, 3817, 3818, 3819, 3820, 3821, 3822, 3823, 3824, 3825, 3826, 3827, 3828, 3829, 3830, 3831, 3832, 3833, 3834, 3835, 3836, 3837, 3838, 3839, 3840, 3841, 3842, 3843, 3844, 3845, 3846, 3847, 3848, 3849, 3850, 3851, 3852, 3853, 3854, 3855, 3856, 3857, 3858, 3859, 3860, 3861, 3862, 3863, 3864, 3865, 3866, 3867, 3868, 3869, 3870, 3871, 3872, 3873, 3874, 3875, 3876, 3877, 3878, 3879, 3880, 3881, 3882, 3883, 3884, 3885, 3886, 3887, 3888, 3889, 3890, 3891, 3892, 3893, 3894, 3895, 3896, 3897, 3898, 3899, 3900, 3901, 3902, 3903, 3904, 3905, 3906, 3907, 3908, 3909, 3910, 3911, 3912, 3913, 3914, 3915, 3916, 3917, 3918, 3919, 3920, 3921, 3922, 3923,

464 Episkopalni kompleks, Salona. V st. pogled na sjevernu crkvu sa zapada / Episcopal complex, Salona. 5th century view of the north church from the west

465 Episkopalni kompleks, baptisterij, Salona. VI st. pogled s istoka / Episcopal complex, baptistery, Salona, 6th century view from the east

Novi duh i novi poticaji počinju se osjećati tek pri kraju gotske vlasti. U Saloni se u prvim desetljećima VI st. episkopalni centar pregrađuje i južna crkva dobija oblik grčkoga križa, unijesto postojećega longitudinalnog plana (sl. 464, 465, 466).¹⁰⁶⁷ Oba kraka križa imaju istu širinu i dužinu te zadržavaju trobrodnu organizaciju prostora što pokazuje da su u arhitektonskom jeziku i jedan i drugi imali isto značenje, samo što su apsida, pa prema tome i svetište bili na istočnoj strani. Međutim, to ne bijaše i jedina promjena, jer je temeljito preuređen i baptisterijalni kompleks koji je dobio konsignatorij ili katekumenej, a samo je kršćanjsko zdanje preoblikovano iz jednostavne pjećvorine u oktagon sa stupovima priljubljenim uz perimetralne zidove, a piscina je pak dobila križnu formu.¹⁰⁶⁸ Iako su stupovi snažni a kapiteli dosta primitivnoga jonskog oblika, oni ipak imaju samo dekorativnu svrhu (sl. 466). Dyggve je, uočivši u salonitanskom baptisteriju utjecaj Dioklecijanovog mauzoleja, zbog oktogonalne forme i jednako funkcionalno neaktivnih stupova, rekonstruirao njihov dvostruki niz u vertikalnom smislu (sl. 467). Nema dvojbe da su Dioklecijanov mauzolej ili još bolje slična zdanja oktogonalnoga ili kružnog oblika i sepulkralne namjene, bili formalni uzor sličnim baptisterijima.¹⁰⁷⁰ Ipak, teško je u ovom konkretnom slučaju pretpostaviti izravan i neposredan utjecaj Dioklecijanovog mauzoleja, jer se takav oblik oformio znatno prije salonitanskoga baptisterija iz VI st.¹⁰⁷¹ Zar onda ne bi bilo metodološki ispravnije izvor utjecaja tražiti u tim već formuliranim kr-

šćanjskim zdanjima? Bilo bi, naime, mnogo logičnije da je Dioklecijanov mauzolej izvršio utjecaj na raniju, a ne na kasniju fazu kršćanjske u Saloni, što međutim nije bio slučaj.¹⁰

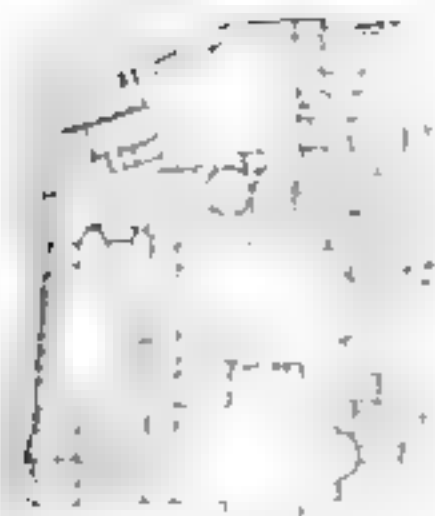
Vjerojatno je da su u drugoj polovici VI st. značajne promjene načinjene i u biskupskom dvoru te drugim pomoćnim prostorijama (sl. 466). Ulaz u biskupski dvor dobio je oblik natkrivenoga tetrapilona. Kapiteli ukrašenoga ulaza nose monogram nadbiskupa Petra.¹⁰⁷² Taj ulaz je iz ulice koja je omeđivala čitav kompleks biskupske bazilike s istočne strane. Manje je sigurno koliko je promjene episkopalni kompleks doživio na zapadnoj strani, a tu su zidovi znatno kasije očuvani. Prema Dyggveovim nacrtima izgleda kao da je tu bio podignut objekt koji se sastoji od jedne manje dvorane bazilikalnoga oblika s apsidom te pravokutnoga predvorja okruženoga stupovima s tri strane.¹⁰⁷³ Na južnoj strani apsidalne prostorije nije bilo portika tako da je ona izravno komunicirala s otkrivenim dvorištem. Dyggve je prostor interpretirao kao još jednu salonitansku baziliku bez krova ali očuvani elementi za to ne daju povoda. Čini se da je ovdje mogla biti svečana dvorana s dvorištem okruženim trijemovima, gdje je biskup primao vjernike i kler (*salutatorium*). Takvi reprezentativni prostori s peristilom poznati su u mnogim kasnoantičkim vilama i palačama.¹⁰⁷⁵ U njima su gospodari primali goste i podanike. Vjerski su poglavari imali znatno veće potrebe za svečanostima i prijamima od svjetovnih, o čemu svjedoče slične dvorane u biskupskim rezidencijama.¹⁰⁷⁶

1067 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1979, str. 118. Prvi baptisterij takvoga oblika predstavlja je na Siciliji bazilika u Siraku, a zatim u Mikenu. R. Krautheimer op. cit. str. 108, sl. 41.

1068 R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1979, str. 118. Prvi baptisterij takvoga oblika predstavlja je na Siciliji bazilika u Siraku, a zatim u Mikenu. R. Krautheimer op. cit. str. 108, sl. 41.

U ovom poglavlju, osim općeg pregleda razvoja umjetnosti u Dalmaciji, obrađuju se i pojedinačni umjetnički spomenici. U prvom poglavlju, osim općeg pregleda razvoja umjetnosti u Dalmaciji, obrađuju se i pojedinačni umjetnički spomenici. U prvom poglavlju, osim općeg pregleda razvoja umjetnosti u Dalmaciji, obrađuju se i pojedinačni umjetnički spomenici.

67 Salona, episkopalni kompleks V-VI st. tlocrt (prema E. Duggeu)
Salona, episcopal complex 5th-6th century plan (after E. Dugge)

Poslije Justinijanovih osvajanja sjeverozapadnih krajeva istočne obale Jadrana Konstantinopol postaje središte iz kojega dolaze novi umjetnički poticaji. Iz istočne metropole zrače novi oblici u arhitekturi i skulpturi. Novo doba, čini se, donosi svjež, novi polet, što se opaža po obnovljenoj graditeljskoj aktivnosti. Tlocrti crkava u drugoj četvrtini VI st. većinom nastaju prema orijentalnim uzorima. Po prvi put se u Dalmaciji pojavljuju centralni tlocrti ili bazilike s takozvanom dvostrukom ljuskom, križni planovi, longitudinalni tlocrti s transeptom, trikonkalni istočni završeci i dr.¹⁰⁷ Stara longitudinalna crkvena morfologija s istaknutom ili pak upisanom apsidom nije napuštena ali to više nisu jedini oblici kao ranije. Centralni tlocrti posjeduju obično kvadratni brod s apsidom, unutar kojega je obično niz stupova što nose kupolu. Zanimljiv primjer takve bazilike koja ima upravo križno postavljene stupove u unutrašnjosti i apsidoile s unutrašnje strane zidova^{107a} nalazi se u Gradini u Saloni (sl. 368, 369). Glavna apside je neuobičajeno pluka. Zanimljiv centralni tlocrt pokazuje i nedavno otkrivena crkva u Gatima poviše Omisa (sl. 470).^{107b} Ona

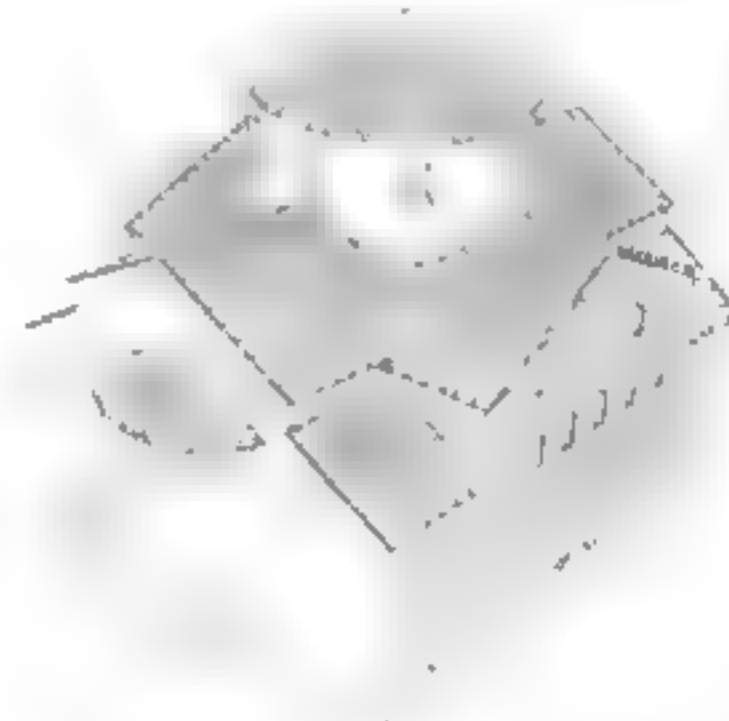
470 Gedita (Gata), crkva centralnog tlocrta VI st. (prema J. Jelčić Radonić)
Gedita (Gata), central plan church 6th century (after J. Jelčić Radonić)

ima vanjski kvadratni oblik dok je unutra upisan oblik latinskoga križa s nisa-
ma na tri kraja. Nije istodobno formiraju i trikonkos. Ovakve crkve i svojim temeljnim oblikom žele istaknuti najvažniji kršćanski simbol. Crkva u Gatima je, dakle, lokalna interpretacija tlocrta s dvostrukom ljuskom koju, međutim, ne oblikuju piloni i stupovi što omogućuju slobodnu komunikaciju među unutrašnjim prostorima kao što je to uobičajeno na Istoku.¹⁰⁸ Osim južne bazilike u salonićanskom episkopalskom kompleksu, križni tlocrt imaju i manja crkvića Sv. Martina na Cresu (sl. 471)^{108a} i grobišna bazilika na istočnom groblju u Saloni (sl. 472).^{108b} Bazilika, nažalost, još nije u cijelosti iskopana. Za nju se donedavno držalo da ima normalni longitudinalni oblik s transeptom koji poput slova T iskače izvan ravne linije vanjskih zidova.^{108c} Međutim, novija istraživanja su pokazala nešto drukčiji križni izgled (latinski križ). Tako se ispostavilo da prak-

471 Otok Cres, crkva Sv. Martina križnog tlocrta VI st. (prema A. Mohorovičić)
The island of Cres, cruciform church of St. Martin, 6th century (after A. Mohorovičić)

368 Salona, crkva centralnog tlocrta u Gradini, VI st. (prema J. Marasoviću)
Salona, central plan church in Gradina, 6th century (after J. Marasović)

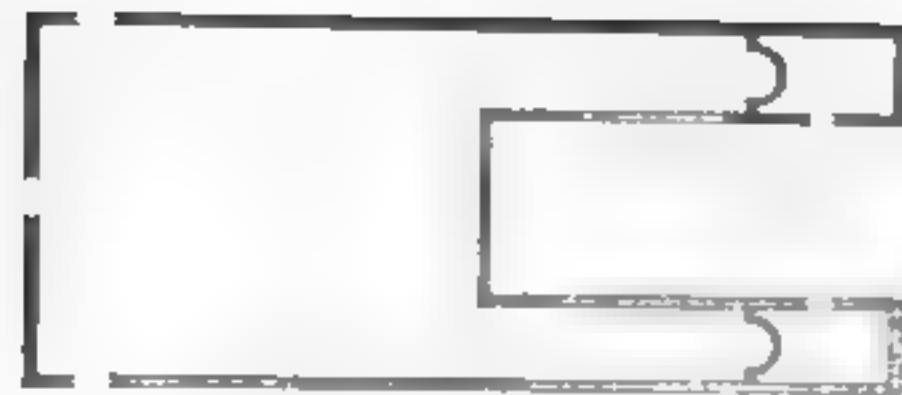
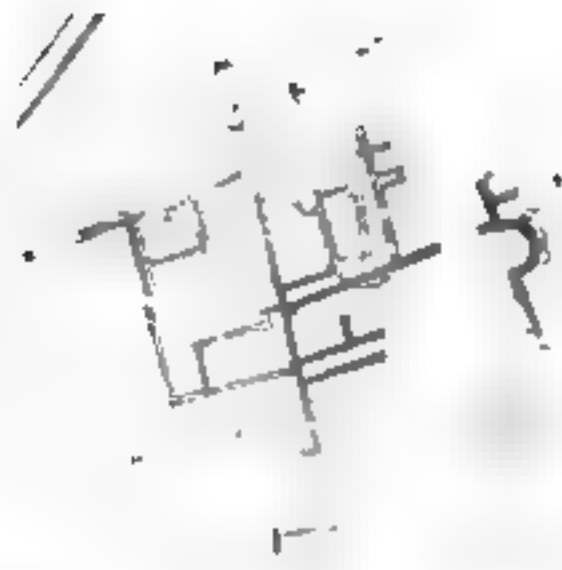
369 Salona, crkva centralnog tlocrta u Gradini, VI st., rekonstrukcija (prema J. Marasoviću)
Salona, central plan church in Gradina, 6th century, reconstruction (after J. Marasović)

472 Salona, istočno groblje, bazilika križnog tlocrta, VI st., (prema M. Zekani)
Salona, eastern cemetery cruciform basilica, 6th century (after M. Zekani)

573 Lovrečina, otok Brač, crkva T oblika, VI st., tlocrt (prema J. Jelčić Radonić)
Lovrečina, on the island of Brač, T-shaped church, 6th century ground plan (after J. Jelčić Radonić)

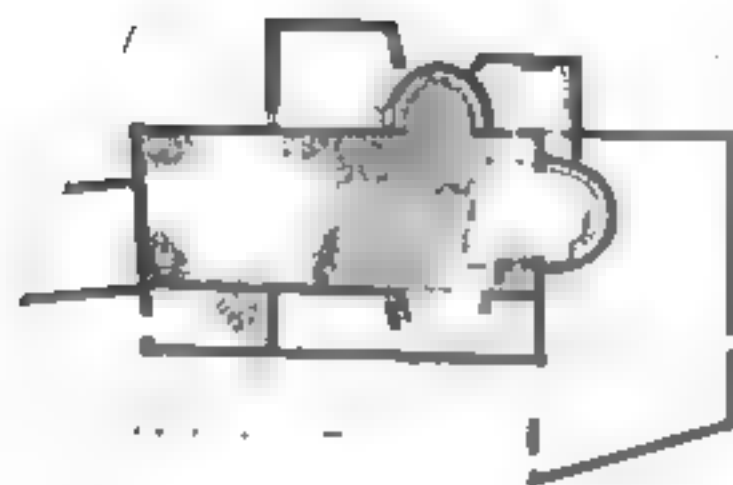
374 Salonina, basilica orientalis VI st. tlocrt (prema F. Dyggve)
Salonina, basilica orientalis 6th century plan (after F. Dyggve)

375 Salonina, basilica occidentalis VI st. tlocrt (prema F. Dyggve)
Salonina, basilica occidentalis 6th century plan (after F. Dyggve)

1. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
2. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
3. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
4. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
5. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
6. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
7. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
8. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
9. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
10. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)

Uz sve gradske tlocrtne oblike imaju svoj odjek i u grobljanskim bazilikama.¹⁰⁹⁴ Ta je bazilika bila velikih dimenzija i očito namijenjena nekom važnom sepulkralnom kultu, što pokazuju smještaj, oblik i veličina. U svetištu pred apsidom bila je konfesija. Vjerojatno su tu bile pohranjene moći, a možda čak i čitavo tijelo nekoga mučenika. Ovaj primjer monumentalne crkve još više potvrđuje poznatu činjenicu da su križni tlocrti uhvatili dubok konjen u Dalmaciji.¹⁰⁹⁵

Longitudinalne forme u VI st. često imaju transept što se pruža izvan bočnih perimetralnih zidova. Takav oblik pokazuje vrlo zanimljiva bazilika u uvali Lovrečina na otoku Braču (sl. 373).¹⁰⁹⁶ Ta je crkva gotovo križolikoga oblika, jer su krakovi uskoga transepta vrlo dugi. Specifičnost joj je što bočne strane narтекса завршавају konkama. Salonitanska bazilika na istočnoj strani grada (*basilica orientalis*) imala je transept u obliku slova T (sl. 374).¹⁰⁹⁷ Očito je da je transept imao sepulkralnu namjenu (procesije), jer je pred apsidom već davno bila otkrivena konfesija.¹⁰⁹⁸ Istočna bazilika predstavlja prvi nepobitan trag ulaska sepulkralnoga kulta unutar gradskih zidina, procesa koji je

376 Promona (Blčić kod Drniša), bazilika trikonhalnog tlocrta i trikonkani mauzolej, VI st., (prema N. Cambij)
Promona (Blčić near Drniš), triconchal basilica and mausoleum, 6th century, (after N. Cambij)

377 Pridraga kod Zadra, bazilika trikonhalnog tlocrta, VI st. (prema M. Domjanu)
Pridraga near Zadar, triconchal basilica, 6th century (after M. Domjan)

378 Povlja, Brač, bazilika i baptisterij VI st. tlocrt (prema I. Otoniću)
Povlja on the island of Brač, basilica and baptistery 6th century plan (after I. Otonić)

379 Pharia (Stari Grad na Hvaru), dvojna bazilika i baptisterij VI st. tlocrt (prema J. Jeličić Radonić)
Pharia (Stari Grad on the island of Hvar), twin basilica and baptistery, 6th century plan (after J. Jeličić Radonić)

nedvojbeno prethodio srednjovjekovnom zakapanju u gradskim crkvama, iako ni tada nisu napuštena groblja *extra muros*. Sepulkralni se kult, međutim mogao i prije infiltrirati unutar zidina gradova.

Dyggve je crkvu na zapadnoj strani Salone (*basilica occidentalis*) (sl. 375) samo djelomično otkopao, ali je unatoč tome pokušao načiniti rekonstrukciju tlocrta.¹⁰⁹⁹ U apsidoli bočno od glavne apside vidio je početnu troapsidalnost koja će svoju punu afirmaciju doseći tek znatno kasnije. Međutim, ta je rekonstrukcija ipak dvojbeni, jer se apside javljaju i u brojnim pomoćnim građevinama sa strana glavnoga zdanja i one nemaju nikakve veze s apsidom na završetku glavnoga broda.¹¹⁰⁰ Vjerojatno je da je crkvena arhitektura u Salonu imicirala takve oblike koji su veoma omiljeni u starokršćanskim crkvama u dalmatinskom zaleđu. Ipak neka starokršćanska zdanja imaju embrionalne, a ponekad čak i razvijene troapsidalne forme (Eufrazijana u Poreču,¹⁰⁹¹ Mun-tajana kraj Poreča¹¹⁰² i dr.). Salonitansku baziliku bi svakako valjalo temeljito istražiti da bi se moglo pouzdano kazati što je posljedi.

Naz je crkava u Dalmaciji koje imaju trikonkalni istočni dio. Očito da među njima ima više različitih tipova, ali u osnovi sve su one vrlo srodne po planimetrijskoj dispoziciji. Najveći i najsloženiji je objekt u Tepljuhu kraj Drniša (sl. 376).¹⁰⁹⁴ On ima i trikonkalnu memoriju u blizini. Čini se također da su apside naknadno dodane na bočne zidove ranije longitudinalne bazilike. Da bi se ispitali problemi vezani uz razvitak trikonkalnih oblika, bilo bi vrlo korisno građevinu ponovno iskopati i dobro je proučiti. Najbolje je pak oču-vana slična crkva u Podrazi kraj Zadra, koja je još uvijek pod krovom (sl. 377).¹⁰⁹⁴ Te bazilike su očito bile namijenjene složenoj liturgiji s antifonim po-pojem, jer glas iz nasuprotnih konkа dobro odzvanja. Ima još nekoliko ovak-vih crkava na istočnom Jadranu.¹⁰⁹⁵

Starije tipove longitudinalnih osnova bez tlocrtnih dodataka karakterističnih za VI st., pokazuju bazilike kao što su tzv. arjanska katedrala u Salonu i bazilika s upisanom apsidom u Povljama (sl. 378), ali s proširenjima na tijelu same bazilike.¹⁰⁹⁶ Tipološki, one bi pripadale vremenu početka gradnje velikih bazi-lika (V st.). Međutim, one su ipak najvjerojatnije iz VI st. Iz tog je doba, čini se, i bazilika u Starom Gradu na otoku Hvaru koja ima nešto izduženiji, ali dosta uski oblik, tako da apside praktički obuhvaća čitavu širinu broda (sl. 379).¹⁰⁹⁷

1. Dyggve nas dj str 60 sl 113-14
2. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
3. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
4. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
5. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
6. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
7. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
8. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
9. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)
10. Salonijska bazilika (Salonina) u Zadru, 6. st. (prema F. Dyggve)

11. Predrag Eufrazijana bazilika u Poreču, Zagreb 1986, map tlocrt na str. 14
12. M. Gouge Crkvena arhitektura na otoku Braču, Zagreb-Pazin 1982, str. 54

13. N. Cambij Trikonchal Churches on the Eastern Adriatic, Actes du IX CEA, Venise, 1994, str. 14
14. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171

15. V. Otonić, Bazilika u Povljama, Zagreb, 1994, str. 171
16. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171

17. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171
18. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171

19. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171
20. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171

21. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171
22. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171

23. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171
24. J. Jeličić Radonić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, Zagreb, 1994, str. 171

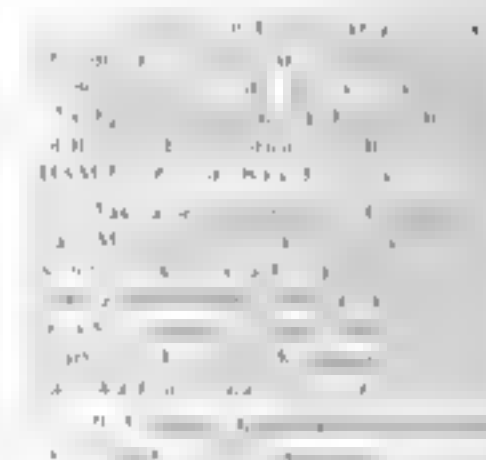

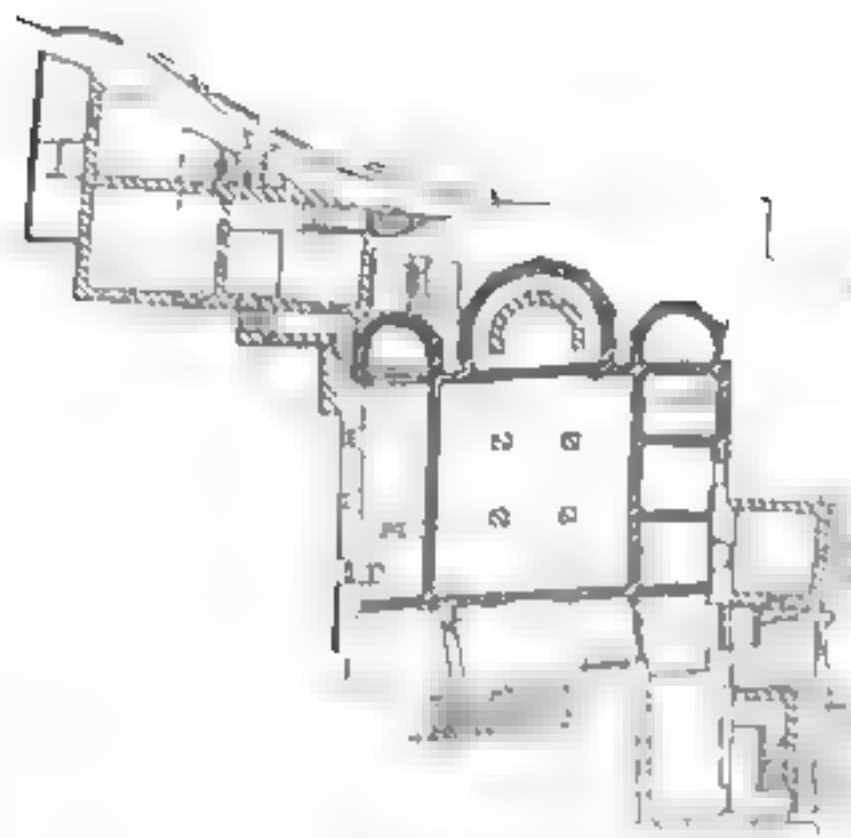
01. Eufrazijska bazilika, atrij i nartek, Parenzio. Euphrasian' basilica, atrium and narthex, Parenzio, Italy. View from the west.

02. Eufrazijska bazilika, atrij (detal), Parenzio. Euphrasian' basilica, atrium (detail), Parenzio, Italy.

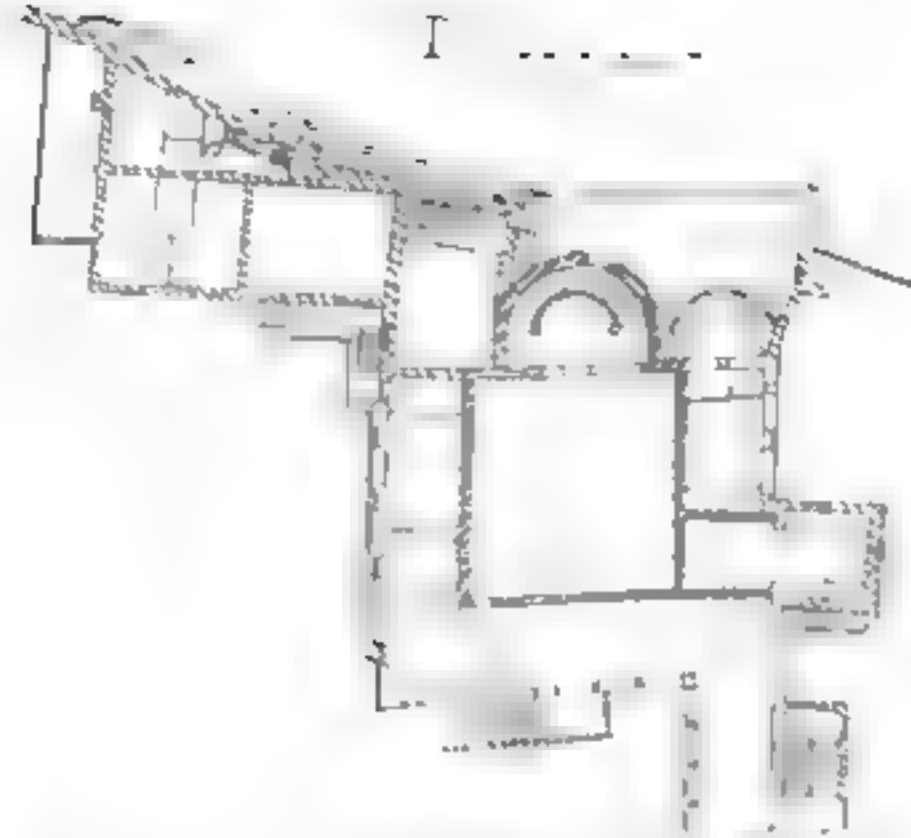
gradovina u cijelosti je očuvan, što je posebno dragocjeno za proučavanje nadi grada koje je rijetko gdje moguće. Taj maestralni kompleks zdanja sačuvao je osnovu baptisterij, atrij (sjeverni trijem atrija je istodobno i nartek), crkva i odbacio paralelnu kulturnu gradevinu. Nedvojbeno je da je nova crkva uspjela preuzeti i funkcije ranijih paralelnih zdanja. Sjeverno od atrija nastala je nova gradovina, biskupski dvor koji po svojim oblicima podsjeća na crkvu (sl. 84-85). U biskupskom dvoru, koji se sastojao od prizemlja i dva kata, odvijale su se ceremonije, primanja i druge reprezentativne funkcije biskupa kao poglavara porečke crkve.¹⁰⁴ Za razliku od salonitanske biskupske rezidencije, parentinska je bila zatvorena unutar jednoga jedinstvenoga palanta. Novi element koji donosi Eufrazijska bazilika jesu bočne apsidiote uvođene u masu zida. Malo kasnije takve će crkve prerasti u prave troapsidalne bazilike.¹⁰⁵ Razvijenosti arhitektonskih rješenja i dekorativnih pojedinosti ovaj sklop predstavlja apogej u razviku crkava u Istri ali i mnogo šire. Sličnu morfologiju pokazuje i Sv. Marija Formosa u Puli, samo što to nije katedrala (sl. 88-89). Stoga je broj njezinih sastavnih dijelova manji i jednostavniji. I ona ima trobrodni longitudinalni koncept glavne zgrade i poligonalnu istaknutu apsidu. Originalnost i bogatstvo kompozicije, međutim, iskazuju križni oratorij sa strana apsida od kojih je jedan do danas očuvan u cijelosti. Ovakav oblik tlocrta uz crkvu nije registriran u kršćanskom svijetu. Zanimljivo je da puljska katedrala nije doživjela promjene u VI st., nego tek u srednjem vijeku.¹⁰⁶

584 Parentium, Eufrazova barika biskupski dvor. sredina VI u
kasertipima (Matijević)

Parental involvement – teachers, heads of schools and other senior staff
governed by the L.M.U.K.C.

584 Parentium, Eutrazieva bazilika bekoqoshi (qur II kat. arxona VI t. shoxi) (qur II kat. arxona VI t. shoxi)

Partitions. Equations based on today's price second floor and

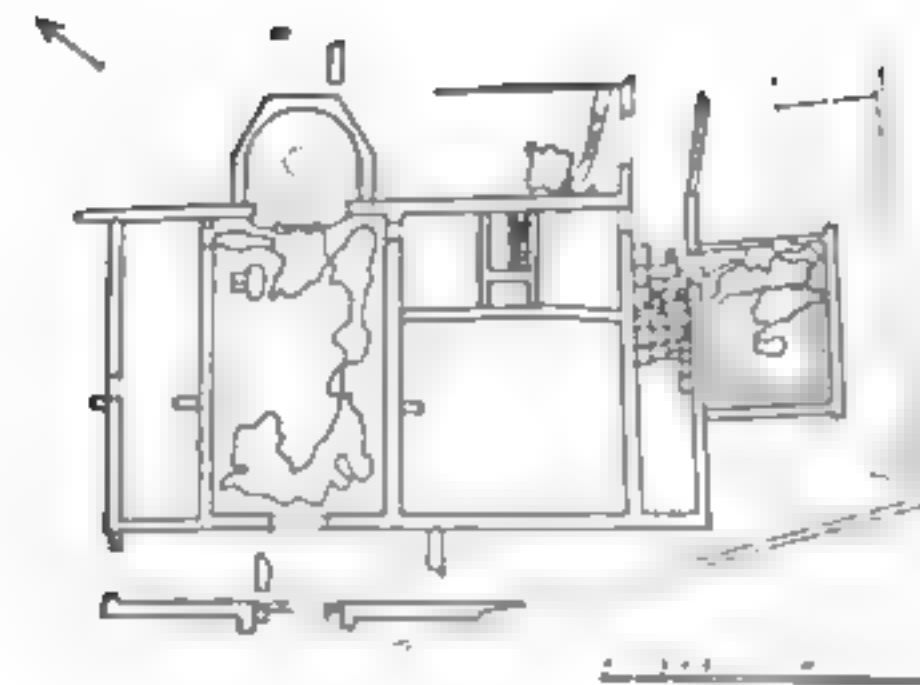
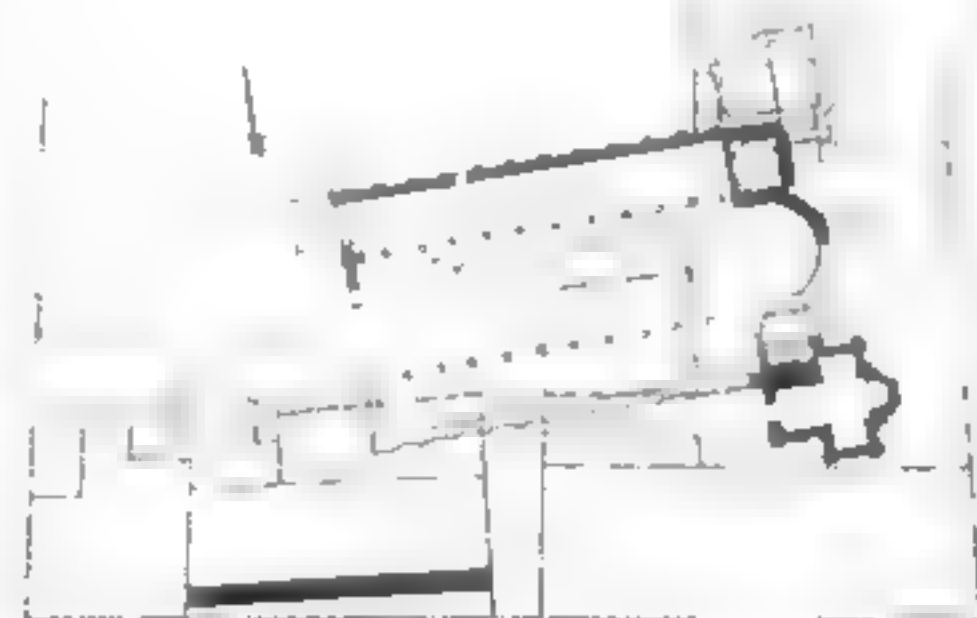
[illegible]

Vrlo zanimljiv, ali daleko jednostavniji i skromniji kompleks otkriven je u Vrsaru (sl. 487) ¹¹⁸ To je zdanje skrojeno od starijih građevina, ali dodana poligonalna apsida ipak dokazuje da je riječ o kasnijem zdanju. Zdanje je jednobrodno, s vrlo širokim i jednostavnim brodom. Polygon te crkve blizi je bizantskim trapezima, nego istarskim ili sjeverozaljskim uzorima s brojnim kutovima. Bez obzira na stanovite razlike, ovaj tip crkve otkriva prisutnost bizantskih forma u svom izvornom obliku ¹¹⁹

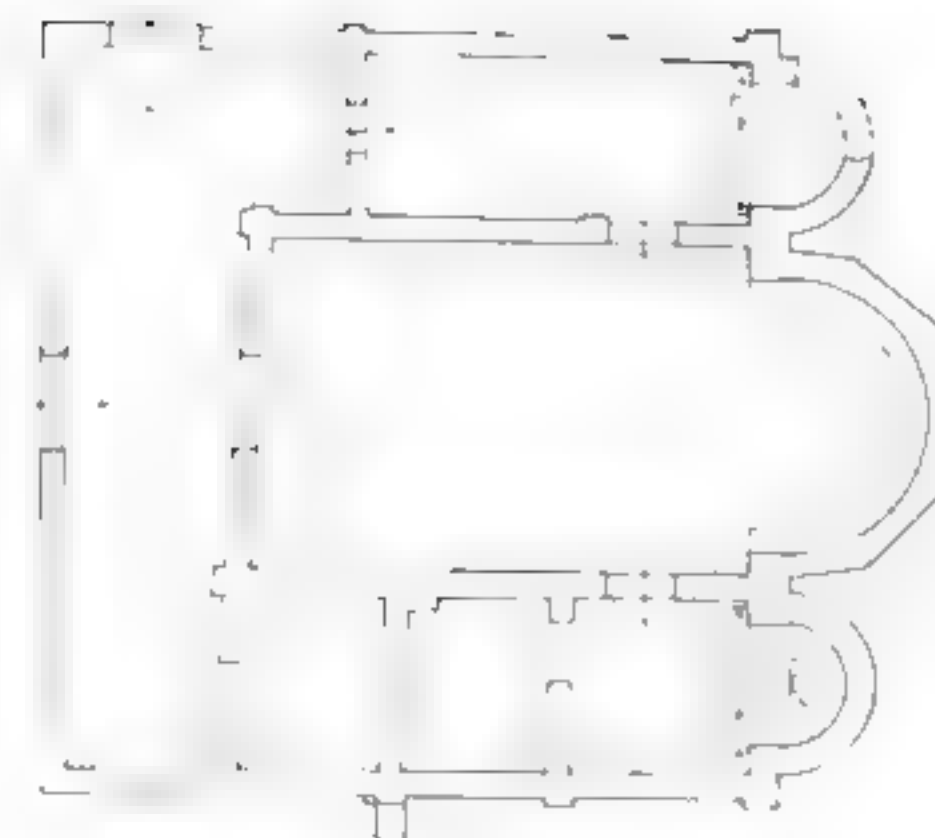
50 St. Marija Formosa, kršćni oratorij. Pola pogled sa zapada
St. Maria Formosa, cruciform oratory. Pola view from the west

495 Paola, St. Maria Formosa basilica, so-
lution of the crypt (plan after B. Marinoni)
Paola, St. Maria Formosa basilica, a 17th-
century plan (after B. Marinoni)

de Vries, bascula M. e. fleur (prema M. Mirabada Roberto)
Vries, bascula M. e. fleur (prema M. Mirabada Roberto)

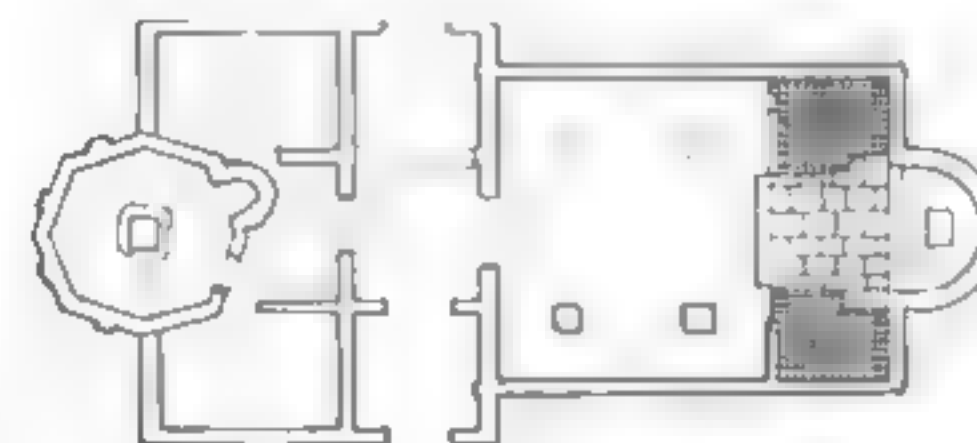

Muntajana kod Poreča, crkva St. Agnese kasnije VI st. (10-12. stoljeće) (K. Štampar)
Muntajana near Poreč, church of St. Agnes late 6th century (K. Štampar)

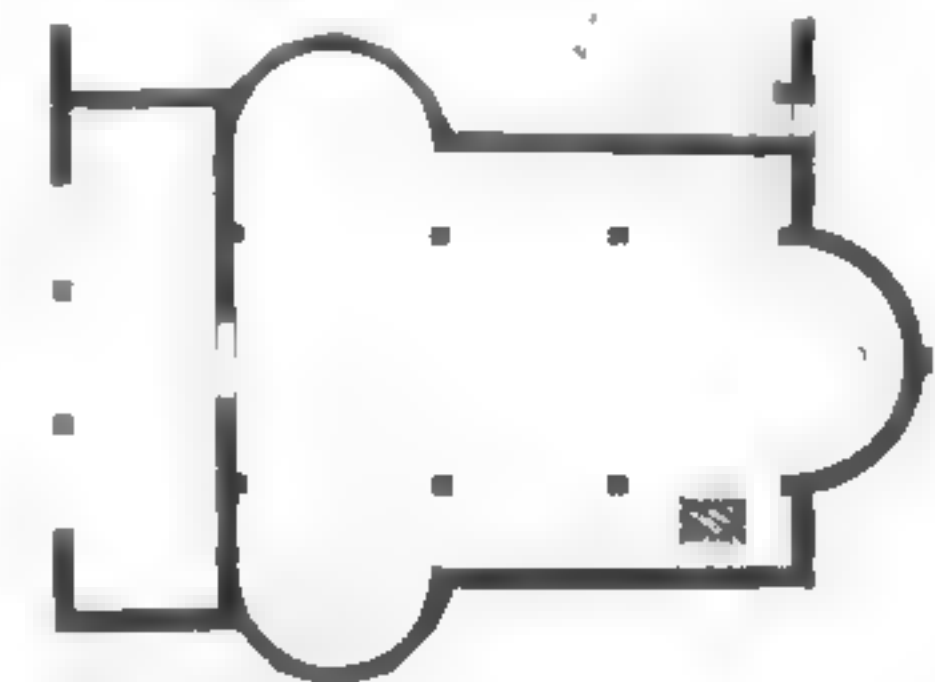
Ovakvi istarsko-sjevernitalijski tlocrti javljaju se i izvan gradskih ambijata. O tome svjedoči već spominjana i vrlo važna crkva Sv. Agneze u Muntiani blizu Poreča (sl. 488a). Iako je riječ o jednostavnoj trobrodnoj građevini s poligonalnom apsidom, ona pokazuje čak i razvijeniji tlocrtni oblik od Eufrazijeva kompleksa, jer iskazuje već dovršeni proces uvođenja troapsidalnog rješenja istočne strane. Konačno, posebno je zanimljiva građevina crkva Sv. Petri na rtu Zornja kop, potvrđuje da je u Istri postojao i standardni bazilikalni plan po izgledu vrlo sličan dalmatinskom načinu konstruiranja crkava (sl. 489).¹⁰ Iakovom se planu, po svoj prilici u VI st., priključio osmerokutni baptisterij s kvadratnim krsnim zdcenem, izražavajući tako privrženost toliko omiljenom

111" A. Čaigje Ruzani i crkveni praci
stari u Istri. Rijeka 1993. str. 45 i sl. tab. 3.

489 **Rt Zorna** (Zapadna Iskra) c.1650 St Peter & baptistery (N & V) w
thrust (prema A. Šone)

Samaglier near Pula, basical, second half of the 3th century
plan (after B. Matijević)

Ugrijeci.¹⁴⁵ Neke od ovih utvrda imaju crkve – mitropolija (Rab –¹⁴⁶ Osijek¹⁴⁷), a neke uzvan njih (Kornat¹⁴⁸ ili Bol na otoku Braču¹⁴⁹). Crkve su služile po sadama pomorcima, ali i hodočasnicima – jer se hodočasništvo osobito razvilo u VI st.¹⁵⁰ Male i jednostavne crkve ne pokazuju razlike u odnosu na slične u drugim mjestima. Sistemoz utvrda osiguravala se obalna linija, ali i neki pravci prema unutrašnjosti, vitalni za život u ovim krajevima (sl. 49¹⁵¹–400). To je bilo iznimno važno u doba bizantskih ratova s Istočnim Gotima u sjevernoj Italiji, za čije je osvajanje Dalmacija bila uporišna točka.

10) Sjeverne gradske zidine, Naruna (građene od I st prije Kr do V-VI st.), pogled sa zapada

Northern city walls, Naruna (built from the 1st century B.C. to the 6th century A.D.) view from the west

Harbat (the island of Rāḥ) untransl. = 1763 (the words 17 at the end) (prema M. Dandekar)

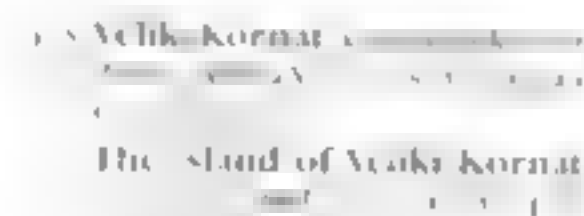

404 **Osinj** (oset. на иди́и речке Неретсе) кавкази́нчагъи штатдеги а. н. н. а. т. и. (the capital of Ossetia)

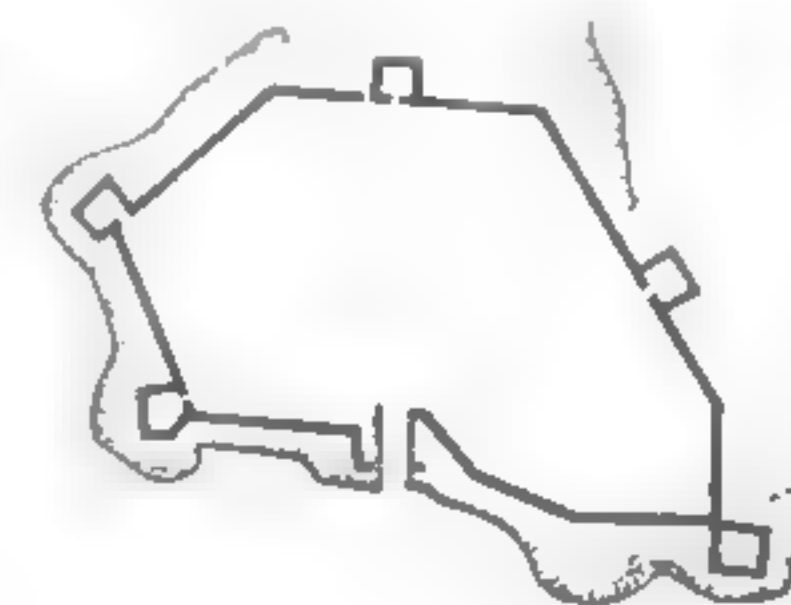
Osinj (oset. at the mouth of the Neretsa river) settlement in

U kasnij antici opća je nesigurnost usjetovala razvitak fortifikacijske tehnike. Ako se uspoređuju rani i kasniji fortifikacijski sustavi, jasno je vidljiv stalni porast broja kula i povećanje stranica obrambenih elemenata kako bi na padač bio izložen napadima iz većeg broja pravaca. Na taj je način povećana efikasnost obrane. Povećava se, dakle, dužina aktivne linije gradskih zidina. Ovakav se način podizanja fortifikacija razvio na Istoku,¹¹⁶¹ a primijenjen je u Saloni uz niz poboljšanja (sl. 40).¹¹⁶²

Starokršćanska arhitektura u Dalmaciji pokazuje znatne udjele s raznih strana kršćanskoga svijeta.¹⁰⁵ Očito je da su forme, tlocrti i pojedinačnosti izvedbe stizali kao trendovi koji su sirupali unutar međusobno čvrsto povezanu ekumenu. Tesko je izdvojiti dominantne pravce. Ishodišna mjesta nisu uvijek ista. Međutim, te su gradnje projekirali i podizali domaći majstori s domaćim materijalom i pri tome iznalazili niz pojedinačnosti kojima su poboljšavali ili prilagođivali objekte vlastitim potrebama i estetskom osjećaju, posvećujući pritom veliku pažnju okolišu i urbanoj matrici u kojoj nastaju. Tako je postignuta autohtonost umjetničkog izraza.

Stuplex (from *Stupet*) has no
links, therefore, *Stuplex* is
short (from *Stupet*)

$$\begin{array}{ccccccc}
 & & a & b & c & d & e \\
 a & a & b & c & d & e & f \\
 b & a & b & c & d & e & f \\
 c & a & b & c & d & e & f \\
 d & a & b & c & d & e & f \\
 e & a & b & c & d & e & f \\
 f & a & b & c & d & e & f
 \end{array}$$

SKULPTURA

U kasnoj antici postupno nestaje monumentalna javna skulptura toliko karakteristična za rimsku kulturu. Vrlo rijetki su slavoluci i javne skulpture, iako se još uvijek sporadično pojavljuju, osobito u IV st. Takvi javni spomenici su, primjerice, baza *decennalia* i stupovi tetrarha u Rimu. Galerijev slavoluk u Solunu te baza Teodozijeva stupa u Istanbulu. Ud Takvih

45 Ključni kamen na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače s križem uklesanim preko reljefa Viktorije; vapnenac, Split, VI st.

Key-stone on the Western entrance of Diocletian's Palace with a cross carved over a relief of Victoria; limestone, Spalatum, late 6th century.

46 Nadvratnik bazilike s natpisom: *Deus noster propitius esto Rei Publicae Romanae*; vapnenac, Salona, Manastirski kompleks, VI st.

Lintel of the basilica with the inscription: *Deus noster propitius esto Rei Publicae Romanae*; limestone, Salona, Manastirski kompleks, VI st.

spomenika praktično nema u Dalmaciji i Istri. Postupno zamire i portreti. Ne pojavljuju se više simbolički reljefi na gradskim vratima i drugim javnim mjestima. Jedna od rijetkih iznimaka je ranije spomenuti križ na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače u Splitu (sl. 407).¹¹⁰⁴ Javne se skulpture na gradskim vratima i drugdje ne mijenjaju tijekom stoljeća kasne antike, jer one obično ne nose simboliku koja je izravno suprotna kršćanskom duhu. I pravo je za tu tvrdnju vrlo ilustrativan reljef salomitanske Fortune koji je nastao u kršćansko doba, u trenutku dok još uvijek nije razrađena nova ambлематика. Slično je i s drugim službenim prikazima, poput Viktorije s barbarinom i biste Rome u Acquum. Poput Fortune i Roma se dugo prikazuje u kasnoj antici, jer je ona više simbol nego religijski znak.¹¹⁰⁵ Vjerojatno je trebalo vremena dok se pučanstvo priviklo na križ kao simbol pobjede i apotropejski znak. Zbog toga valja pretpostaviti da je reljef na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače tek iz kasnijega doba (kraj VI st. ili rano VII st.).

Križevi se počinju klesati, bilo u plastičnoj ili ugrebenoj formi, na crkvama (obično na nadvratnicima). Čvrsto je da je križ univerzalni simbol kršćanske vjere, ali on sigurno ima i apotropejsko značenje. Primjer za to je križ i natpis koji zatiže božju pomoć za spas rimske države na nadvratniku baze like na Manastirinama (sl. 408).¹¹⁰⁶ Nadvratnici su pogodno mjesto za simboličku dekoraciju. Najčešće se na nadvratnicima nalaze centralni križevi u kružnici, obično grčkoga tipa, ili se tu javljaju tri ugrebena križa.¹¹⁰⁷ Tri križa vjerojatno nose dublju simboliku od puke simetrije. Nešto luksuznija je varijanta kad je križ okružen s dvije ovce, kao u nadvratniku sjeverne crkve salomitanskoga katedralnoga sustava (sl. 409).¹¹⁰⁸

I druga skulptura postupno nestaje, jedino se prilično konzistentno može raspravljati o nadgrobnoj plastici, ali se i ona svodi na mali broj vrsta, uglavnom na sarkofage.

48 Nadvratnik sjeverne crkve episkopalnog kompleksa s prikazom Krista kao jaganjca; vapnenac, Salona, VI st.

Lintel of the northern church in the episcopal complex with a relief of Christ as a lamb; limestone, Salona, 6th century.

Nadgrobna plastika

Paralelno s postupnom afirmacijom kršćanstva i najranijim crkvenim objektima (kasno III. ili rano IV. st.) u hrvatskom se prostoru pojavljuju i neki prikazi koji nisu bili izvorno kršćanski. Ti motivi još uvijek iskazuju vezu s poganskom tradicijom. Tako se krajem III. st. pojavljuju ikonografske teme kao što je Dobri pastir ili pak neke druge pastoralne scene. Ti su motivi preuzeti iz poganske kulturne baštine (prizori bukolike idile),¹¹⁶⁹ no unatoč tomu oni su bili bliski kršćanima, jer se tu javljaju bezbrojni biblijski pasusi, parabole i aluzije koje sadrže pastirsku tematiku. Ranija je ikonografija, pod uvjetom da ne vrijeđa kršćanski duh, bila prihvatljiva kršćanima, o čemu je već prethodno bilo riječi. I ostalom, kamenoklesarske radionice su se našle u procesu kad je trebalo stvarati novi izraz i kršćanske spise pretvarati u likovni

110 Sarkofag Dobrog pastira (prednja strana), mramor, Salona, Manastirine, početak IV. st., AM Split

Sarcophagus of the Good Shepherd (front side), marble, Salona, Manastirine, early 4th century, AM Split

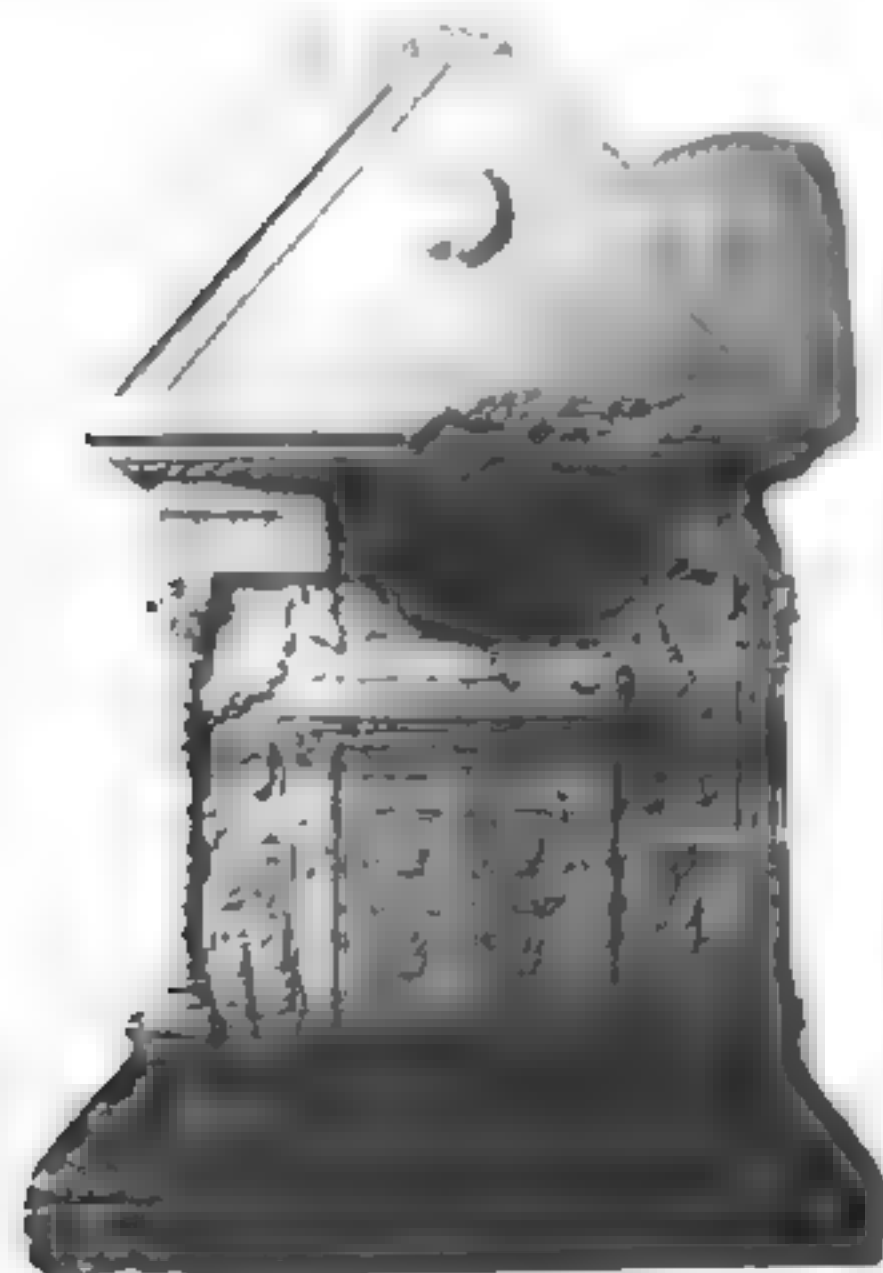
jezik. Promjene su se odvijale u istim radionicama koje su nastavile raditi za pogane ali i za kršćanske komitente. Da bi preživjele, radionice su bile prisiljene u kratkom vremenu stvoriti novi ikonografski repertoar. Stvaranju repertoara nedvojbeno je pridonosilo svećenstvo. Kršćanska topika u početku ne iskazuje ostru razdjelnicu prema poganskoj. Osobito osjetljivo doba za kršćane, a dakako i za radionice, bile su doba progona. Temeljna je dvojba bila kako sačuvati dostojanstvo i nepokolebljivost kršćanskih vjernika, a u isto doba ih ne izložiti izravnoj opasnosti. Najpogodniji su bili neutralni motivi koji se mogu tumačiti na poganski i kršćanski način. Pri atribuciji mogu ponekad pomoći vanjski, a ponekad unutarnji elementi, ali često takvih elemenata uopće nema. Dvojba što se javlja danas javljala se i u ono doba, jer su samo tipu čemu znali o čemu je riječ.¹¹⁷⁰

Među brojnim takvim spomenicima u kršćanskom kontekstu posebno je važan sarkofag Dobroga pastira naden na groblju na Manastirinama u Saloni (sl. 410-411).¹¹⁷¹ Skulpturalni program tog sarkofaga jedinstven je u čitavom kršćanskom svijetu. Pod arkadama se pojavljuju, okruženi brojnom pratnjom muškaraca, žena i djece, veći likovi pokojnika (muž i žena). Žena je bila zamušljena kao prikaz personifikacije *pietas*, a muškarac kao filozof, o čemu svjedoče atributi (dijete u rukama žene, te svitak u ruci i svežanj spisa do nogu muškarca). Oba su lika prikazana na način već davno utvrđenih staturnih tipova. Da je riječ o kipovima upozoravaju baze na kojima osobe stoje. Žena okružuje 14 a muškarac 28 malih likova (žene, djevojke i djevojčice te muškarci, mladići i djeca). Ovi su likovi po svoj prilici rodbina i prijatelji okupljeni u spomendane na grobu uz kipove pokojnika radi odavanja počasti.¹¹⁷² Tu pretpostavku potkrepljuje djevojčica koja ručicom hvata skut i emotivno gleda muškarca. U sredini prednje strane, unutar arhitektonske dekoracije edikule s izv. sarskim zabatom čija je karakteristika lučni arhitrav smješten je pastir s ovcom na leđima. Očito je da pastir ima najvažniji položaj na spomeniku, a jukstapozicija likova žena - pastir - muškarac upućuje na to da se ti prikazi značenjem međusobno nadopunjuju. Sam prikaz pastira, međutim, ne daje pouzdane elemente za utvrđivanje vjerske pripadnosti vlasnika. Blaga indicija je izvorno kršćansko okruženje sarkofaga.¹¹⁷³ Tumačenju prikaza u pomoć ipak pristize jedinstvena skrinjica - relikvijar iz uništene bazilike u Novalpi na otoku Pagu na kojoj se nalazi lik pastira s ovcom na leđima i legendom *Pastor* u istom nizu s novozavjetnim prikazima. To pokazuje da je motiv stavljen u novozavjetni kontekst.¹¹⁷⁴ Kako pastir nema nimbus kao Krist na drugim poljima istoga relikvijara, sasvim je izvjesno da je on shvaćen u smislu Lukina¹¹⁷⁵ i Matijina¹¹⁷⁶ a ne Ivanova evanđelja gdje Krist sebe izravno naziva Dobrim Pastirom.¹¹⁷⁷ U dva sinoptička evanđelja, naime, donosi se parabola o dobrom pastiru (s malim slovom) koji doduše sam Krist pripovijeda, ali se ipak s njim ne uspoređuje. Da se na novaljskom relikvijaru zaista namjeravalo prikazati Krista kao Dobroga pastira, tada bi lik imao nimbus. Prema tome, pastir ima parabolično i soteriološko značenje, što je tim logičnije ako se ima u vidu da se prikaz nalazi na sarkofagu, gdje se logično očekuju poruke nade. I na poganskim sarkofazima su prevladavale teme religiozno-spasiteljskoga karaktera. Dovoljno se prisjetiti bezbrojnoga niza dionizijskih, ali i raznih drugih sarkofaga. Bukolička se simbolika, međutim, teško

* Reljefi iz Konstantinove doba
na konstantinovu su, kao i u kasnoj
antici, često izrađeni u Dalmaciji, ali
i u Italiji. U Italiji su, kao i u
Dalmaciji, često izrađeni u
Konstantinovo doba, ali i u
Dalmaciji, kao i u Italiji, često
izrađeni u Konstantinovo doba,
ali i u Dalmaciji, kao i u Italiji,
često izrađeni u Konstantinovo doba.

može smatrati soteriološkom. Ona je samo ugodna vizija sadašnjosti, ali ne pokazuje jasan put prema zagrobnoj sreći, prema vječnosti. Tema Dobrog pastira u kršćanskoj interpretaciji je, naprotiv, izrazito spasiteljska i pogodna za sepulkralni simbolički jezik. Valja imati na umu da je sarkofag Dobrog pastira nastao u nesigurno doba prvoga ili drugog desetljeća IV st., dakle u doba kad su rijetke nedvosmisleno kršćanske teme, kad se često, zbog pogibeljno situiranosti i iskazivanja kršćanske pripadnosti, pribjegava netransparentnim sadržajima, posebice onima što pružaju mogućnost dvosmisljenoga tumačenja, a takvi su upravo pastirski motivi. Njihov smisao je aluzivan i u Salonu je najvjerojatnije imao kriptokršćanski karakter. Do sada se lik pastira nije pojavio na saloničkim sarkofazima u jasnom poganskom kontekstu, što svi govori u prilog kršćanskom podrijetlu.

Reljefi ovoga sarkofaga su u skulpturalnom pogledu vrlo zrela kreacija. Oni sumiraju stara iskustva i promiču nova, kasnoantička. Rezultat toga je iznimna umjetnička kvaliteta. U stilskom pogledu i u komparaciji s najvažnijim djelima kasne antike on iskazuje nedvojbenu superiornost. Reljefi na konstantinovu slavoluku s kojima ga uspoređuju nisu mu ravni.¹¹⁷ Prizori na sarkofagu su jedinstveni, oni kao da sadržavaju iskustva domaćih i antičkih sarkofaga, a svojim se iskazom oprastaju od antike i otvaraju vrata kasne antike.

411 Sarkofag Dobrog pastira (desna bočna strana), prikaz molitve na grobu.
Sarcophagus of the Good Shepherd (right side) pravers at a grave.

Arhitektonski sarkofag s prikazom braćnog para.
Columnar sarcophagus with a married couple, marble. Milan, second or third decade of the 4th century.

Konstantinski su reljefi, naprotiv, znatno plošniji, shematičniji i već posve kasnoantički. Reljefi se na slavoluku vežu za specifičnu likovnost kamenoklesarskih radionica u Rimu, što na sarkofagu nije slučaj. I u ikonografskom pogledu ova je kompozicija jedinstvena i potvrđuje ono što je više puta istaknuto da se u Dalmaciji javljaju sjajna umjetnička dostignuća, ali su rijetko, kao u ovom slučaju pouzdano izrađena u domaćim radionicama. Čak je i scena na desnoj bočnoj strani, iako nije u cijelosti dovršena, ipak jedinstvena po svojoj formi i izvedbi. Tu se, naime, pojavljuju muškarci i žene i djeca s obje strane vrata monumentalne grobnice u stavu molitve (*expansis manibus*), kakva je karakteristična za kršćansko obraćanje Bogu.¹¹⁸ Poganski motiv erota s izvanutornim bakhom na lijevoj bočnoj strani prežetak je ranijih radioničkih shema. Često se radionice ne odriču olako ranije usvojenih predložaka.¹¹⁹ Novi si ikonografski motivi, naime, stavljaju na važnije strane sarkofaga, a stari već iscrpljeni imaju još samo dekorativnu ulogu. Oni zapravo služe samo popunjavanju sporednih polja spomenika.

U vezi s time valja istaknuti da je sarkofag nastao na matrici arhitektonskih sarkofaga kakvi su se izrađivali u Salonu (sl. 412), a i drugdje na Jadranu, ali je ipak isklesan po posebnoj narudžbi i tako dobio jednu razvijenu ikonografiju u kojoj je znatnu ulogu igrao i sam naručitelj.

¹¹⁷ Ovo je upozorila J. M. C. Toynbee: *The Religious Background of Some Sarcophagi of North Italy and Dalmatia* (Z. D. M. 18, 1974, str. 18).

¹¹⁸ O tome lezioneru vidi G. Koch: *Die Sarcophage der Konstantinischen Zeit* (Münchener Antiquarische Mitteilungen, Bd. 1, 1974, str. 18).

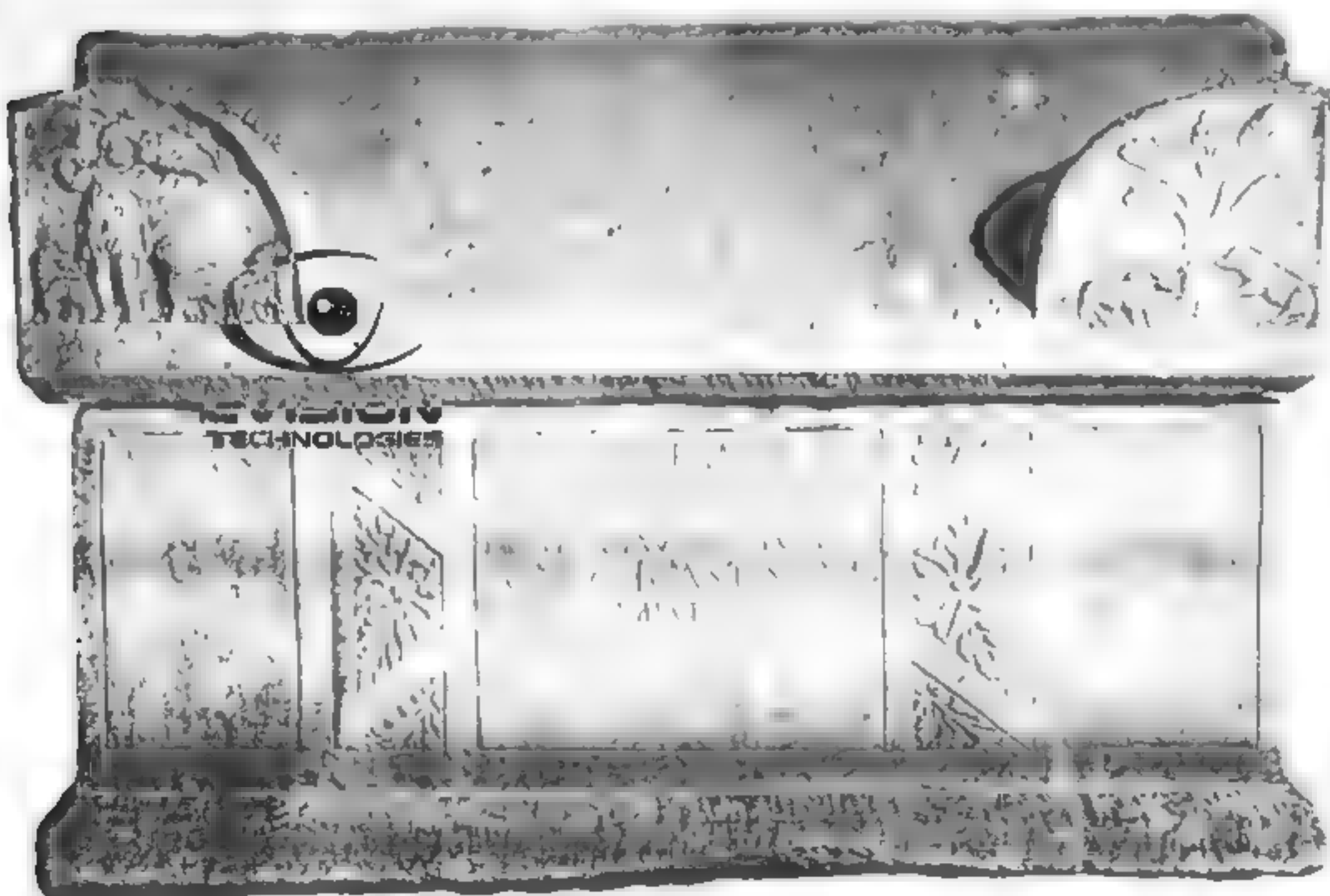
113. Salonijski sarkofazi iz op. A. 410.
A. 410. Salonijski sarkofazi iz op. A. 410.
A. 410. Salonijski sarkofazi iz op. A. 410.
A. 410. Salonijski sarkofazi iz op. A. 410.
A. 410. Salonijski sarkofazi iz op. A. 410.
A. 410. Salonijski sarkofazi iz op. A. 410.

Sarkofag Dobroga pastira nije jedini pastoralni prikaz u Saloni. Ima ih više, nažalost uglavnom fragmenata, koji se svi datiraju u vrijeme prijelaza po-
ganstva na kršćanstvo (sl. 413, 414).¹¹⁸¹ Ranije ih nema, a kasnije posve nestaju.
Zbog toga, kao i zbog činjenice da je najveći broj njih otkriven u kršćanskim
ambijentima, treba pretpostaviti da je uspostavljena veza pastoralnih prikaza
s novom religijom koja traga za pogodnim temama i vlastitim likovnim izra-
zom. Navedeni fragmenti ipak su daleko ispod vrijednosti čuvenoga sarkofa-
ga o kojemu je prije bilo riječi.

Promjenu motiva bilježi i jedna grupa spomenika za koju je već ranije
utvrđeno da je u izravnoj vezi sa sarkofazima. To su skulpture sa stražnjim
potpornjem koje su se izradivale u istim radionicama kao i sarkofazi. One su
bile središnji nosač stola ili nekoga drugog predmeta (fontane i sl.). Dvije ta-
kve, nažalost fragmentirane figure, imale su oblik pastira s ovcom na leđima
(sl. 415, 416).¹¹⁸² Obje su od prokoneškoga mramora i vjerojatno izradene u

114. Sarkofag Julije Aurelije Hilare s prikazom pastira i
ovaca u akroterijima poklopca, vapnenac. Saloni, 32. Maza
Manastirne kraj III. – početak IV. st., AM Spil.

Sarcophagus of Iulia Aurelia Hilare depicting a
shepherd and sheep (in the akroteria) limestone Saloni
Manastirne late 3rd – early 4th century AM Spil.

114. Sarkofag Aurelije Hilare (de-
tal) s prikazom pastira i
ovaca u akroterijima.
Sarcophagus of Aurelia
Hilare (detail of the lid)
with a shepherd carrying a sheep.

Saloni, potvrđujući tako popularnost što je uživaju pastoralne teme. Manje os-
tećena figura pokazuje izuzetnu lujkosti koja upozorava na emotivni odnos
prema prikazanom sadržaju. Kad je riječ o pastoralnim temama valja imati na
umu da je njihova popularnost došla do vrhunca u doba nagloga širenja krš-
ćanstva pred kraj III. i početkom IV. st.

115. Noga stola s likom pastira s
ovcom na leđima, mramor.
Saloni, rano IV. st., AM Spil.
Table leg with a depiction
of a shepherd carrying a
sheep, marble Saloni, early 4th
century AM Spil.

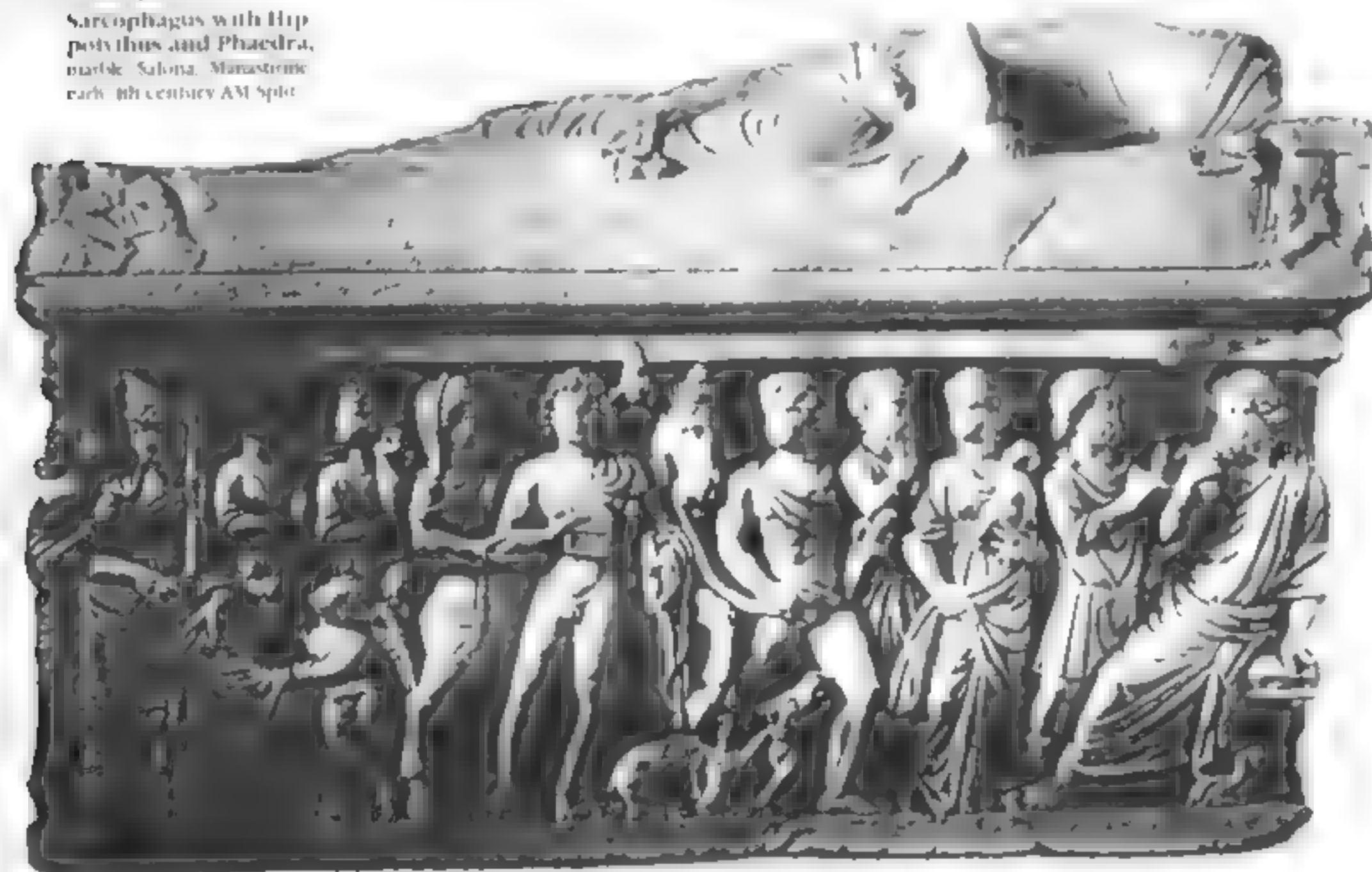
116. Noga stola s prikazom Do-
brog pastira s ovcom na le-
đima, mramor, Saloni, rano IV.
st., AM Spil.
Table leg showing the Good
Shepherd carrying a sheep,
marble Saloni, early 4th centur-
y AM Spil.

100. SARKOFAG S KRAVOM
 Hippolit i Fedre (sl. 417) ¹⁰⁰ On je otkriven na Manastirima odmah
 do sarkofaga s prikazom Dobroga pastira. Postavlja se pitanje upotrebljavaju
 li kršćani poganske teme ili se pojavu tih motiva objašnjava time da se pogani
 i kršćani ponekad ipak pokapaju na istom groblju. Taj fenomen nije zapažen
 samo u Saloni, nego i drugdje. ¹⁰¹ U svakom slučaju treba zaključiti da nije
 postojao nepremostivi jaz među poganstvom i kršćanstvom, barem kad je
 riječ o nekim »blazim« poganskim motivima. Moguće je da jedan netom kris-
 tijanizirani poganin zadrži svoj već dogotovljeni grob, vrlo skupi sarkofag, čija
 tema nije nepoćudna i inkompatibilna s kršćanstvom. Sarkofag Hipolita i Fedre
 je pouzdano izrađen u radionicama grada Rima. ¹⁰² On je posljednja stepeni-
 ca u stilskom razvitku toga mitološkog motiva. Naime, tri scene mita koje su
 na ranijim primjercima iste grupe sarkofaga bile odjelite, praktički su se sto-
 pile u kontinuirani friz a sve figure imaju istu visinu bez obzira sjede li ili pak
 stoje, što pokazuje da je proces izokretanja potpuno dovršen. Zapravo prikaz
 na ovom sarkofagu, bolje nego i jedan drugi otkriva prijedni put od antike
 do srednjovjekovne reljefne naracije. Gube se odnosi visine i širine figura, du-

Zanimljivo je da se u ranije doba na kršćanskim grobljima pojavljuju i neki poganski motivi, kao što je primjerice slučaj s poznatim sarkofagom s motivom Hipolita i Fedre (sl. 417). ¹⁰⁰ On je otkriven na Manastirima odmah do sarkofaga s prikazom Dobroga pastira. Postavlja se pitanje upotrebljavaju li kršćani poganske teme ili se pojavu tih motiva objašnjava time da se pogani i kršćani ponekad ipak pokapaju na istom groblju. Taj fenomen nije zapažen samo u Saloni, nego i drugdje. ¹⁰¹ U svakom slučaju treba zaključiti da nije postojao nepremostivi jaz među poganstvom i kršćanstvom, barem kad je riječ o nekim »blazim« poganskim motivima. Moguće je da jedan netom kristijanizirani poganin zadrži svoj već dogotovljeni grob, vrlo skupi sarkofag, čija tema nije nepoćudna i inkompatibilna s kršćanstvom. Sarkofag Hipolita i Fedre je pouzdano izrađen u radionicama grada Rima. ¹⁰² On je posljednja stepeni- ca u stilskom razvitku toga mitološkog motiva. Naime, tri scene mita koje su na ranijim primjercima iste grupe sarkofaga bile odjelite, praktički su se sto- pile u kontinuirani friz a sve figure imaju istu visinu bez obzira sjede li ili pak stoje, što pokazuje da je proces izokretanja potpuno dovršen. Zapravo prikaz na ovom sarkofagu, bolje nego i jedan drugi otkriva prijedni put od antike do srednjovjekovne reljefne naracije. Gube se odnosi visine i širine figura, du-

100. Sarkofag s prikazom Hipolita i Fedre (sl. 417) ¹⁰⁰ On je otkriven na Manastirima odmah do sarkofaga s prikazom Dobroga pastira. Postavlja se pitanje upotrebljavaju li kršćani poganske teme ili se pojavu tih motiva objašnjava time da se pogani i kršćani ponekad ipak pokapaju na istom groblju. Taj fenomen nije zapažen samo u Saloni, nego i drugdje. ¹⁰¹ U svakom slučaju treba zaključiti da nije postojao nepremostivi jaz među poganstvom i kršćanstvom, barem kad je riječ o nekim »blazim« poganskim motivima. Moguće je da jedan netom kristijanizirani poganin zadrži svoj već dogotovljeni grob, vrlo skupi sarkofag, čija tema nije nepoćudna i inkompatibilna s kršćanstvom. Sarkofag Hipolita i Fedre je pouzdano izrađen u radionicama grada Rima. ¹⁰² On je posljednja stepeni- ca u stilskom razvitku toga mitološkog motiva. Naime, tri scene mita koje su na ranijim primjercima iste grupe sarkofaga bile odjelite, praktički su se sto- pile u kontinuirani friz a sve figure imaju istu visinu bez obzira sjede li ili pak stoje, što pokazuje da je proces izokretanja potpuno dovršen. Zapravo prikaz na ovom sarkofagu, bolje nego i jedan drugi otkriva prijedni put od antike do srednjovjekovne reljefne naracije. Gube se odnosi visine i širine figura, du-

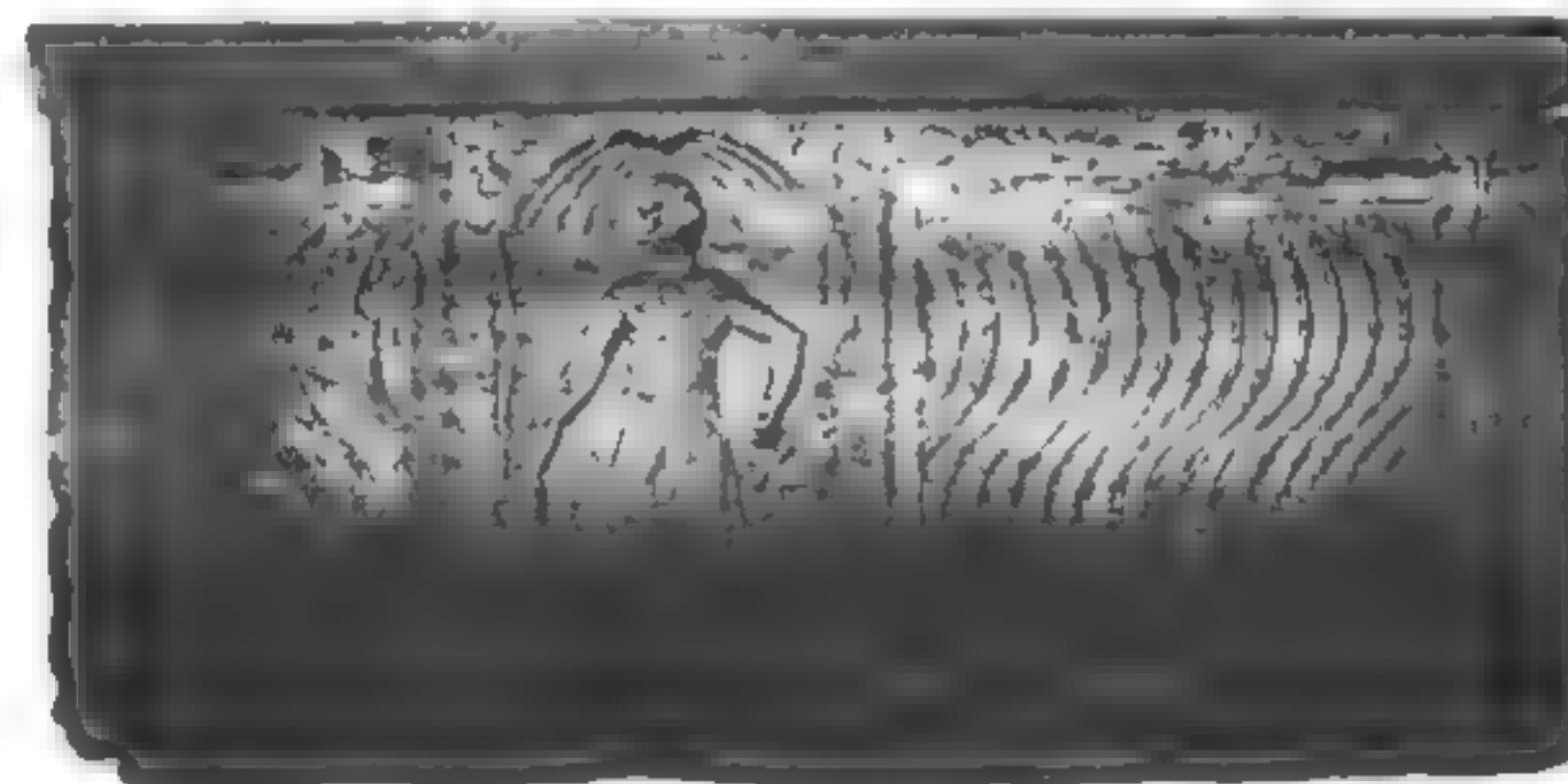
101. Sarkofag s prikazom prelaska Izraelaca preko Crvenog mora (sl. 417) ¹⁰¹ On je otkriven na Manastirima odmah do sarkofaga s prikazom Dobroga pastira. Postavlja se pitanje upotrebljavaju li kršćani poganske teme ili se pojavu tih motiva objašnjava time da se pogani i kršćani ponekad ipak pokapaju na istom groblju. Taj fenomen nije zapažen samo u Saloni, nego i drugdje. ¹⁰² U svakom slučaju treba zaključiti da nije postojao nepremostivi jaz među poganstvom i kršćanstvom, barem kad je riječ o nekim »blazim« poganskim motivima. Moguće je da jedan netom kristijanizirani poganin zadrži svoj već dogotovljeni grob, vrlo skupi sarkofag, čija tema nije nepoćudna i inkompatibilna s kršćanstvom. Sarkofag Hipolita i Fedre je pouzdano izrađen u radionicama grada Rima. ¹⁰³ On je posljednja stepeni- ca u stilskom razvitku toga mitološkog motiva. Naime, tri scene mita koje su na ranijim primjercima iste grupe sarkofaga bile odjelite, praktički su se sto- pile u kontinuirani friz a sve figure imaju istu visinu bez obzira sjede li ili pak stoje, što pokazuje da je proces izokretanja potpuno dovršen. Zapravo prikaz na ovom sarkofagu, bolje nego i jedan drugi otkriva prijedni put od antike do srednjovjekovne reljefne naracije. Gube se odnosi visine i širine figura, du-

Sarcophagus showing the Israelites crossing the Red Sea. marble Split St. Francis Church late 4th century AM Split

bine prikaza i odnosa pojedinih dijelova scene. Sve suvišno odstranjeno je pa čak i pozadina reljefa između likova. Taj je sarkofag jedan od pokazatelja da su neke rimske radionice u drugoj polovici III. st. stapale pod odlučnim utjecajem antičkih sarkofaga, što se produžuje sve do prvoga desetljeća IV. st., doba nastanka salonićanskog sarkofaga, jednog od posljednjih primjeka s tim motivom uopće.

To ipak nije jedini poganski motiv koji se koristio i u doba kad se kršćanstvo već znatno afirmiralo. Međutim, značenje takvih motiva ipak je dosta skromno, a ponekad sadržajno čak i prihvatljivo kršćanima. Takav primjer je poznati već prije spomenuti, reljef s personifikacijom grada Salone (Fortuna ili Tyche Salonitana) koji je kao amblem stajao na luku gradskih vrata (tzv. *Porta Caesarea*). ¹⁰⁴ Motiv je nedvojbeno izgubio svoj religiozno-mitološki sadržaj i ostao samo na razini simbola. Ključni kamen poljeće po svoj prilici iz vremena preuređenja luka u doba Konstantina ili njegovih sinova.

Radionice sarkofaga u Rimu početkom IV. st. postupno se orijentiraju na kršćanske teme. Za razliku od svih ostalih (Atena, Dokimion), one jedine rade i u stankršćanskom periodu. S promjenom motiva ne mijenja se oblik sarkofaga i poklopca, dok likovni izraz sljedbi ranije forme friznih sarkofaga s motivima koji se protežu čitavom prednjom stranom. Zapažaju se samo stilske promjene koje su posljedica normalnoga razvitka.

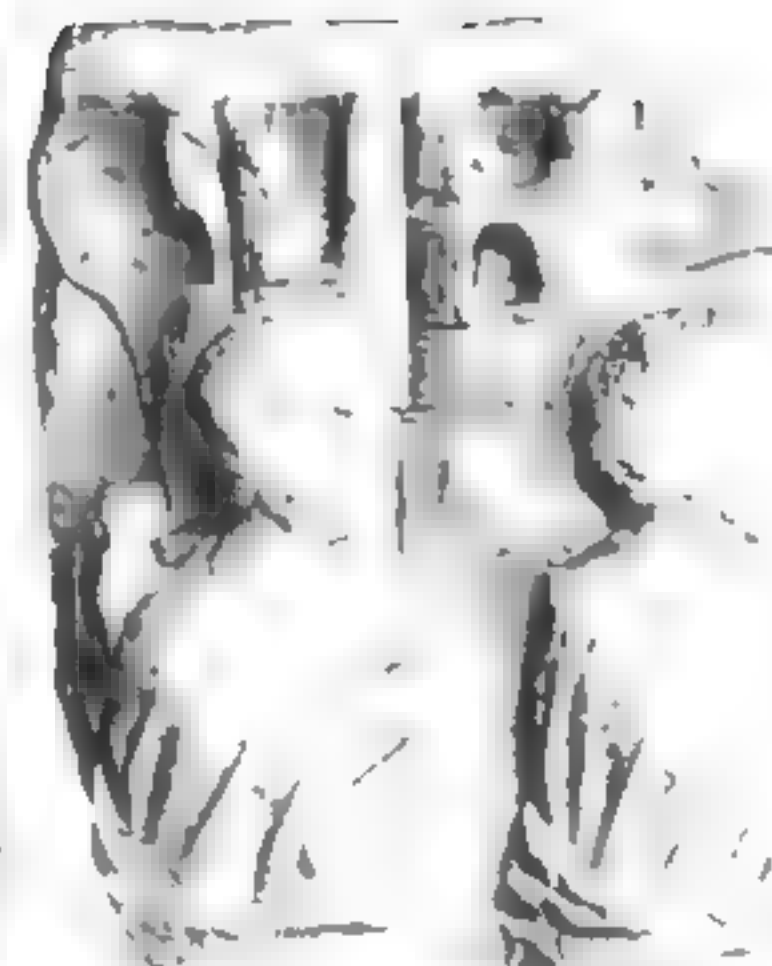
102. Sarkofag s prikazom pastira i ovaca, marion Split, katedrala, druga polovica IV. st.

Sarcophagus with a shepherd and sheep, marble Split cathedral, second half of the 4th century

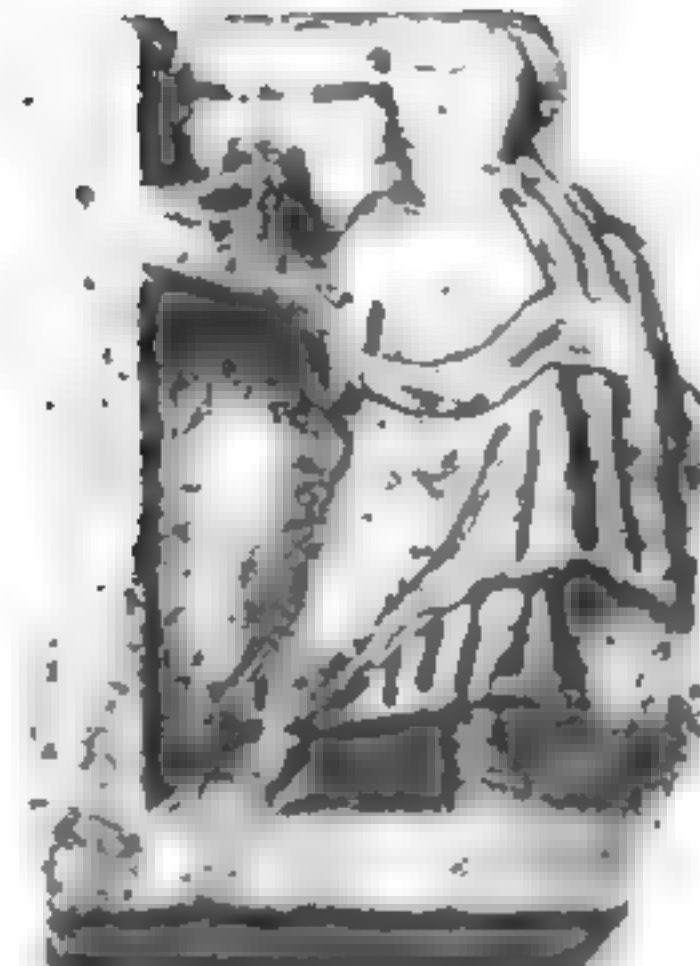
Fragment poklopa sarkofaga s prikazom Danijela u lavljop jami (sl. 420).¹¹⁹² Mramor, 4. st. ZMP Poreč.

Sarcophagus lid fragment showing Daniel in the lions' den (sl. 420).¹¹⁹² Marble, 4th century ZMP Poreč.

Fragment sanduka sarkofaga s prikazom apostola i gradska vrata i zidovi (Porečom) (sl. 421).¹¹⁹³ Mramor, 4. st. ZMP Poreč.

Sarcophagus fragment with apostles and the city gate and walls (Porečom) (sl. 421).¹¹⁹³ Marble, 4th century ZMP Poreč.

Fragment poklopa sarkofaga s prikazom apostola, mramor Parenium druga polovica IV st.

Sarcophagus lid fragment with an apostle, Parenium second half of the 4th century

Fragment sanduka sarkofaga s prikazom adoracije apostola, mramor Parenium druga polovica IV st. ZMP Poreč.

Sarcophagus fragment with the adoration of the apostles, marble Parenium second half of the 4th century ZMP Poreč.

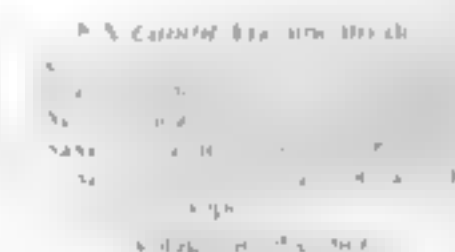
Radionice iz Rima pripada sanduk poznatog sarkofaga s prikazom pčelaska Izraelaca preko Crvenoga mora koji pokriva prednju stranu (sl. 418).¹¹⁹¹ Iznaj se u osnovi sastoji od dvije grupe figura: Izraelaca u bijegu kojima je Mojsije otvorio put kroz Crveno more (desno) i Egipćana koji ih progone s lijeve strane. Radionice iz Rima pripada i sarkofag s prikazom bojni kolima, čija prethodnica već propada u morskim valovima (lijevo). Izokefalija i stroga profilna vizura većine likova karakteristične su o kojima je već ranije bilo riječi. Draperija još pokazuje neke značajke ranije «klasične» plastike, ali krupne i bademaste oči s bušenom šarenicom znak su nove koncepcije koju karakterizira ukočeni pogled i bezizraznost lica. Drugačiji način rasčlanjenja može se vidjeti na stražnjoj strani istog sarkofaga koji u sredini ima lik orantice, a na krajevima mlade apostole u aklamirajućem položaju. Između ta tri polja su stigli. Takvo rasčlanjenje je karakteristično upravo za rimske radionice. Sarkofag je izuzetno ostvarenje iz posljednjega desetljeća IV st.¹¹⁹¹

Polja odvojena sredinom nalaze se na gotovo cijelom sanduku sarkofaga u splitskoj katedrali u kojem je smješten kovčez s relikvijama Sv. Dominika (sl. 419).¹¹⁹⁰ U srednjoj nizi je mladi pastir okružen ovčama, a prema rubovima prednje strane su polja stigila. Ovaj sarkofag pripada umjetničkom izrazu treće četvrtine IV st. To jasno pokazuje profiljeno oblikovanje likova, zaobljeno lice i čeznula pogled toliko primjeren licu mladoga pastira s ovcom.¹¹⁹⁰ Ta se tema ikonografski priključuje već spominjanim prizorima pastoralne simbolike koja je dobila kršćanski smisao u već odmaklom razdoblju.

Sačuvano je još nekoliko fragmenata sarkofaga radionica iz Rima. Tako se u Poreču čuvaju četiri fragmenta, po svoj prilici dvaju sarkofaga. Jednom pripadaju dva fragmenta poklopa: jedan s Danijelom u lavljop jami (sl. 420),¹¹⁹² a drugi s likom apostola (sl. 422).¹¹⁹³ Druga dva pripadaju sanduku: jedan prikazuje apostole odvojene stablama (sl. 423),¹¹⁹⁴ a drugi apostole u otvoru gradskih vrata (tip *à porte di città*) (sl. 421).¹¹⁹⁵ Moguće je da sva četiri fragmenta pri-

padaju istom sarkofagu. U tu radioničku grupu spada i fragment u crkvi sv. Franje u Splitu (sl. 424) s prikazom apostola i kralja Davida.¹¹⁹⁶ U prezbiteriju bazilike na Manastirima očuvan je jedan čitav, ali ne osobito velik sanduk bogato profiliran i ukrašen isključivo stiglinia.¹¹⁹⁷

U zbirci Benko Horvat nalazi se neobjavljeni fragment sarkofaga na kojem je sačuvana samo glava mladahnog Krista s vijcem na glavi (sl. 425). Očito je da je taj fragment pripadao skupini identičnoj primjercima na obali (Split, Poreč). Vazan je podatak da je ovaj ulomak nađen u Sisku. Time smo dobili najseverniju točku takvog importa.

Fragment sarkofaga (sanduk ?) s prikazom Davida i Golijata te apostola, mramor Split, crkva sv. Franje kraj IV st.

Sarcophagus fragment (body ?) with the scene of David and Goliath and the apostles, marble Split, church of St. Francis end of the 4th century

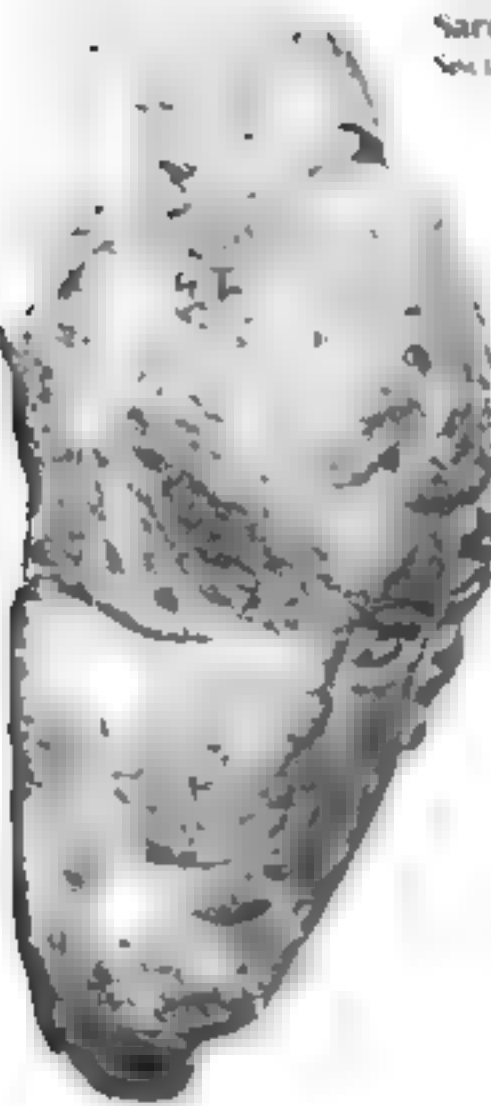
Fragment sarkofaga (sanduk ?) s prikazom Davida i Golijata te apostola, mramor Split, crkva sv. Franje kraj IV st.

Sarcophagus fragment (body ?) with the scene of David and Goliath and the apostles, marble Split, church of St. Francis end of the 4th century

1190. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1191. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1192. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1193. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1194. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1195. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1196. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1197. Benko Horvat, op. cit., str. 119.

1198. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1199. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1200. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1201. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1202. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1203. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1204. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1205. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1206. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1207. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1208. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1209. Benko Horvat, op. cit., str. 119. 1210. Benko Horvat, op. cit., str. 119.

425 Fragment sanduka sarkofaga s prikazom Krista (?), mramor Nemača, kraj IV st. (Hrčka Benk - Torvat, Zagreb)
Sarcophagus fragment with Christ's (?) head, marble Nemača late 4th century Benk-Torvat Collection Zagreb

425 Fragment sanduka sarkofaga s prikazom Krista (?), mramor Nemača, kraj IV st. (Hrčka Benk - Torvat, Zagreb)
Sarcophagus fragment with Christ's (?) head, marble Nemača late 4th century Benk-Torvat Collection Zagreb

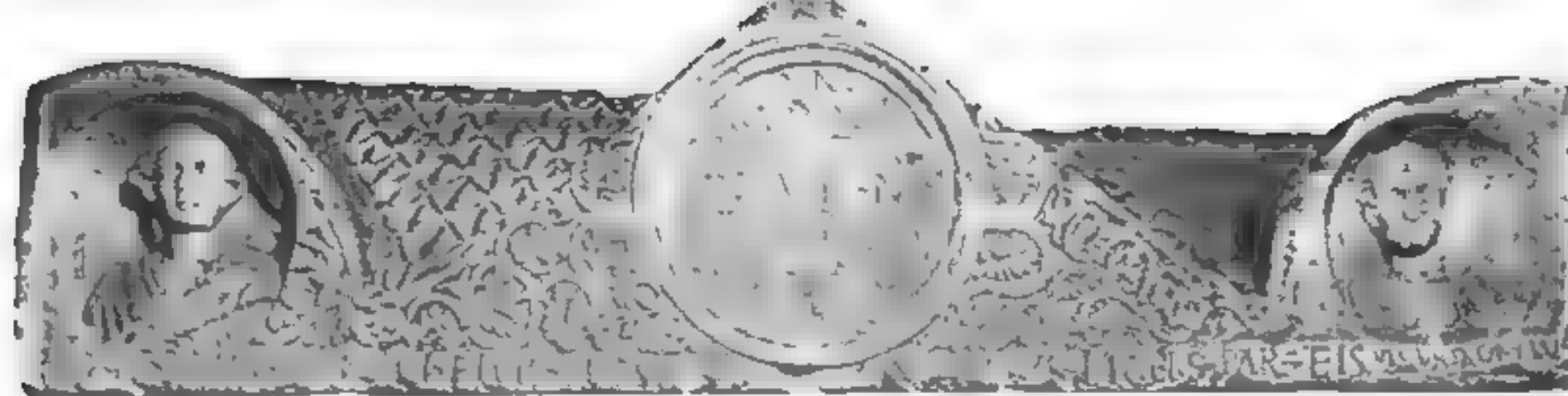
Sve to pokazuje da je rimska produkcija bila cijenjena u ovim krajevima i da import prestaje tek s prestankom produkcije u samom Rimu, u osvrt V st.¹¹⁹⁸ Kako se već ranije ugasila produkcija atičkih i dokimepskih sarkofaga, preostao je još samo import mramora iz Prokonesa. U Dalmaciju i Istru importirani su grubo blokovi polutabrikati sarkofaga od prokoneskoga mramora koje je tek trebalo oblikovati. Na tom otoku u Mramornom moru izradivala se u cijelosti samo arhitektonska dekoracija: kapiteli od prokoneskoga mramora česti su u Dioklecijanovoj palači i salonićanskim crkvama.

Već je prije navedeno da se od prokoneskkih blokova izrađuju sarkofazi s arhitektonskom rasčelambom kakvu ima poznati sarkofag Dobroga pastira,¹¹⁹⁹ ali oni isčezavaju iza sredine IV st. Za datiranje je osobito važan jedan razmjerno dobro očuvani primjerak na Manastirinama, s likovima pokojnika u čijem se natpisu spominje *ecclesia* što upozorava da je nedvojbeno kršćanski i da je iz doba kada skrb za groblja preuzima crkva.¹²⁰⁰ Zanimljivo svjedocanstvo sarkofaga od prokoneskoga mramora pruža prednja ploča sanduka iz Pule s likom pokojnice ispred zavjese (*panphetasma*) koju drže i šire nagi eroti. Na strana su pak likovi dviju identičnih orantica (sl. 426).¹²⁰¹ Tu je još uvijek nazočan spoj kršćanske i poganske tematike, ali neutralnoga obilježja, što je svojstveno periodu prvih desetljeća IV st. Ploča sarkofaga pokazuje neke elemente koji se oslanjaju na ranije umjetničke tradicije, a to je dosta duboki reljef i težnja da se oblikuje portret. Neki plastički zahvati kao što su sčloniziranje frizura i lica erota upućuju na to da je sarkofag već duboko zapazio u kasnoantičko doba. Tada se često mijesaju stilističke značajke ranijega i kasnijega doba. Da se sarkofag može datirati u navedeno vrijeme potvrđuje frizura srednje orantice, s pletenicom oko glave, kakva se nosila u konstantinsko doba.

Djelatnost radionica sarkofaga koje su upotrebljavale pretežno lokalni vapnenac možda se čak povećala u kasnoj antici. Ti sarkofazi i dalje imaju arhitektonski volumen i trodijelno rasčlanjenje prednje strane sanduka. U sre-

426 Fragment sanduka sarkofaga s prikazom pokojnice i dviju adorantica, mramor Pola drugo treće desetljeće IV st. ANI Pola

Sarcophagus fragment depicting a deceased woman and adorants, marble Pola, second/third decade IV st. ANI Pola

427 Poklopac hamosorija s prikazom portreta djevojčice (Aurelia Maxima) i dječaka (Aurelius Satrius), vapnenac, Salona početak IV st. AM Split

Chamosorion lid with portraits of a girl (Aurelia Maxima) and a boy (Aurelius Satrius), limestone Salona early 4th century AM Split

dini je tabula s natpisom, a bočno su polja koja mogu ali ne moraju biti ukrašena. Iz takvih prostora isčezavaju ranije omiljeni eroti, a pojavljuju se likovi poput prije sponinjanih pastira, samo u manjem opsegu. Poklopac je i dalje arhitektonskoga tipa s akroterijima u kojima se još uvijek prikazuju portreti, ali i oni će vrlo brzo nestati, nakon što iskažu gotovo srednjovjekovnu schematizaciju koja zamjenjuje nekada detaljnu fizionomipsku karakterizaciju. Među posljednjim primjerima su portreti Aurelija Satrija i Aurelije Maksime, još nedozrelih izjačkih mistesa (sl. 427).¹²⁰² Portreti su se nalazili na poklopcu koji nije služio uobičajenoj svrsi, za zatvaranje sanduka, nego je pokrivao grobnicu isklesanu u živoj stijeni.¹²⁰³ Izgled i figura dječaka (rasirene krupne oči i pogled upravljen navise) pokazuju da sarkofag spada u konstantinsko doba.

Nešto malo kasniji su, nažalost, dosta oštećeni portreti djevojčice Sofronije i Petronije na sarkofagu u memoriji br. VII na Manastirinama (sl. 428). Jedna od djevojčica u ruci drži gavrana ili neku sličnu pticu, očito kućnoga

R. Egger, Forschungen in Salona II, Wien 1926, str. 90, br. 134, str. 13

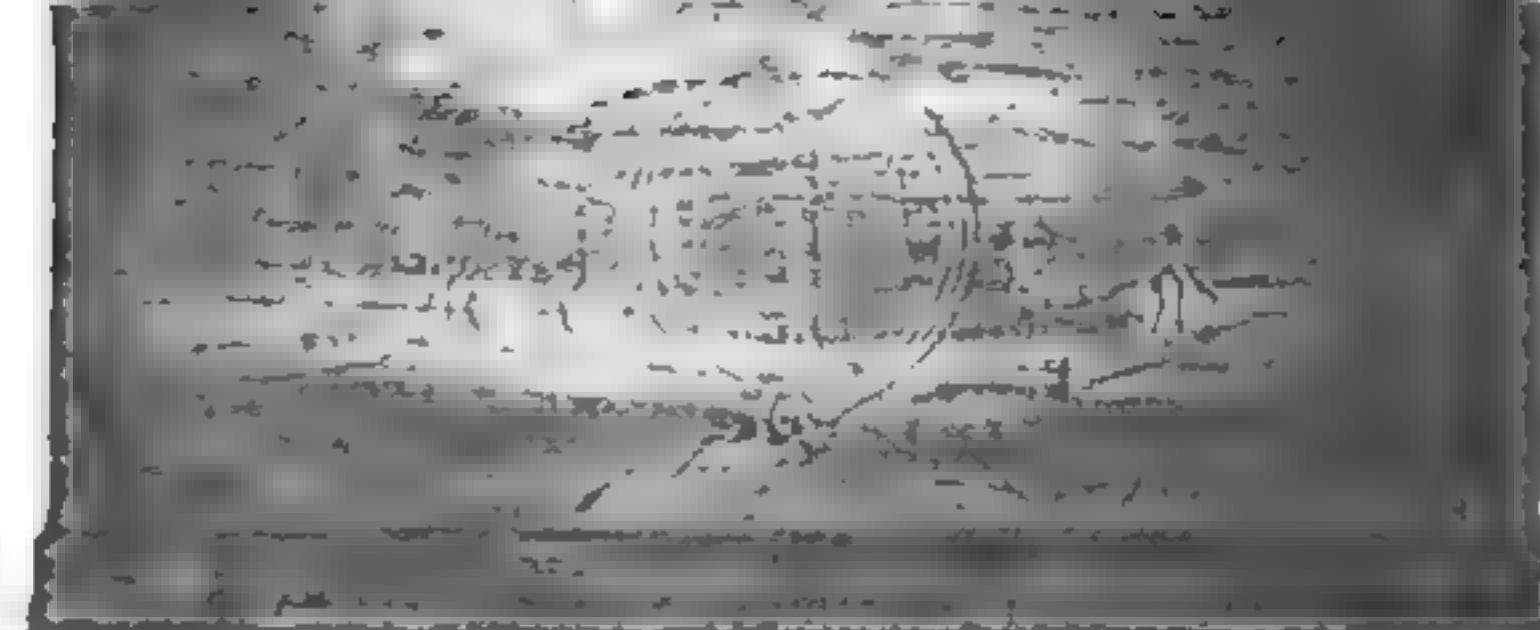
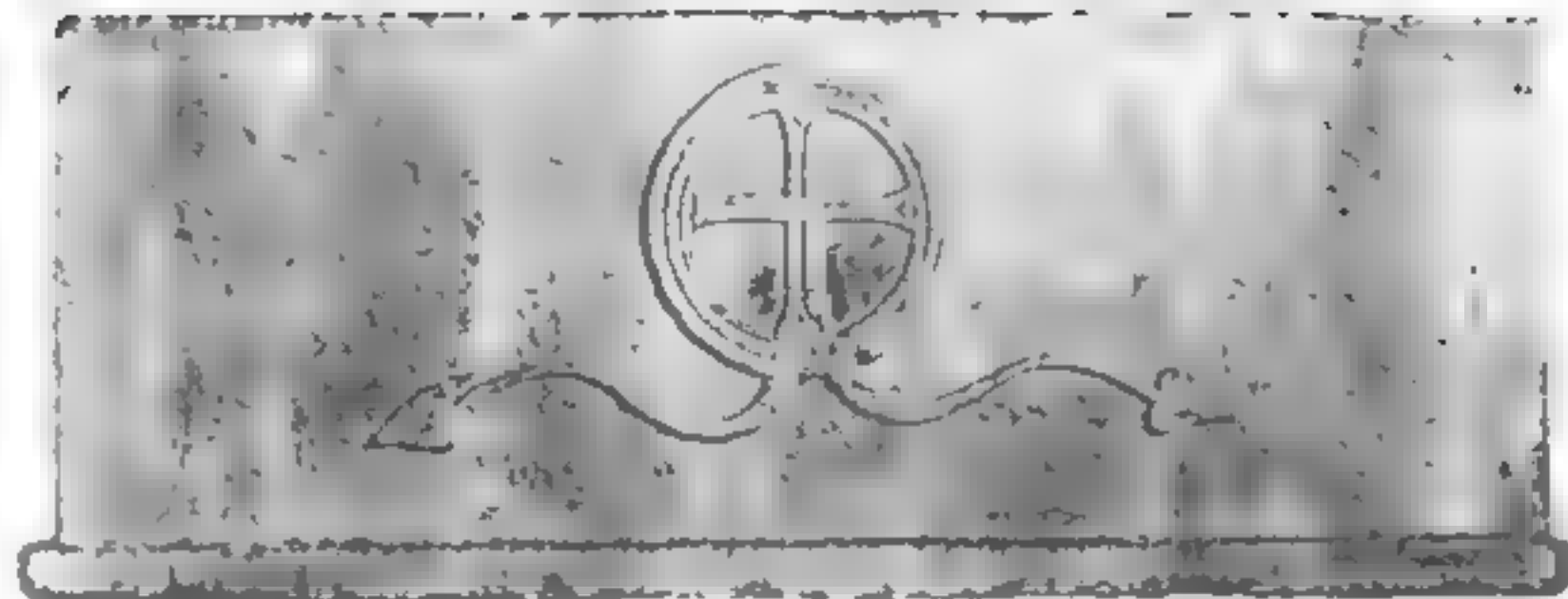

428 Golemi sarkofag s prikazom pokojnih djevojčica Sofronije i Petronije, Salona, Manastirne treće četvrto desetljeće IV st.

Massive sarcophagus with portraits of the deceased girls, Salona, Manastirne second quarter of the 4th century

142 Sanduk sarkofaga s križem u krugu iz kojega se izvijaju bršljanove vitice, vapnenac, Salona, VI st., AM Split

Sarcophagus with a cross in a circle and ivy tendrils, limestone, Salona, 6th century, AM Split

144 Sanduk sarkofaga s prikazom križa u kružnici, mramor, Kastel Lukša, 7. st., crkva VI st.

Sarcophagus body with a cross in a circle, marble, Kastel Lukša, parish church 7th century

Ponekad se natpis nalazi i na drugim mjestima (poklopac, bočne strane itd.), što je prije bilo nezamislivo

Zanimljiva metamorfoza sarkofaga događa se u VI st. kad, obično u središtu sanduka, izrasta veliki plastični križ, najčešće s patenom na spoju krakova (sl. 142).¹²¹⁵ Križ može biti i u dvostrukom okruženju a bez patene, ili pak ne omeđen, s izduženim okomitim nastavcima. U osnovi to je ista koncepcija čiji je cilj isticanje križa. Tako ukrašeni ali i skroz glatki sarkofazi izrađivani su na otoku Braču i u Sakoni,¹²¹⁶ a prodavali su se ne samo na istočnoj nego i na zapadnoj obali Jadrana (Ravenna,¹²¹⁷ Venecija,¹²¹⁸ Barletta,¹²¹⁹ Trani¹²²⁰ i dr.). Kamena produkcija Dalmacije tada po prvi put postaje zanimljiva i širem izvanjadranskom tržištu. Pojavu tih sarkofaga s druge strane Jadrana ne potvrđuje samo motiv nego i materijal od kojega su izrađeni (bracki bituminozni vapnenac). Pojava salonićanskih sarkofaga na zapadnoj obali Jadrana znak je da je tamošnje tržište slabo opskrbljeno

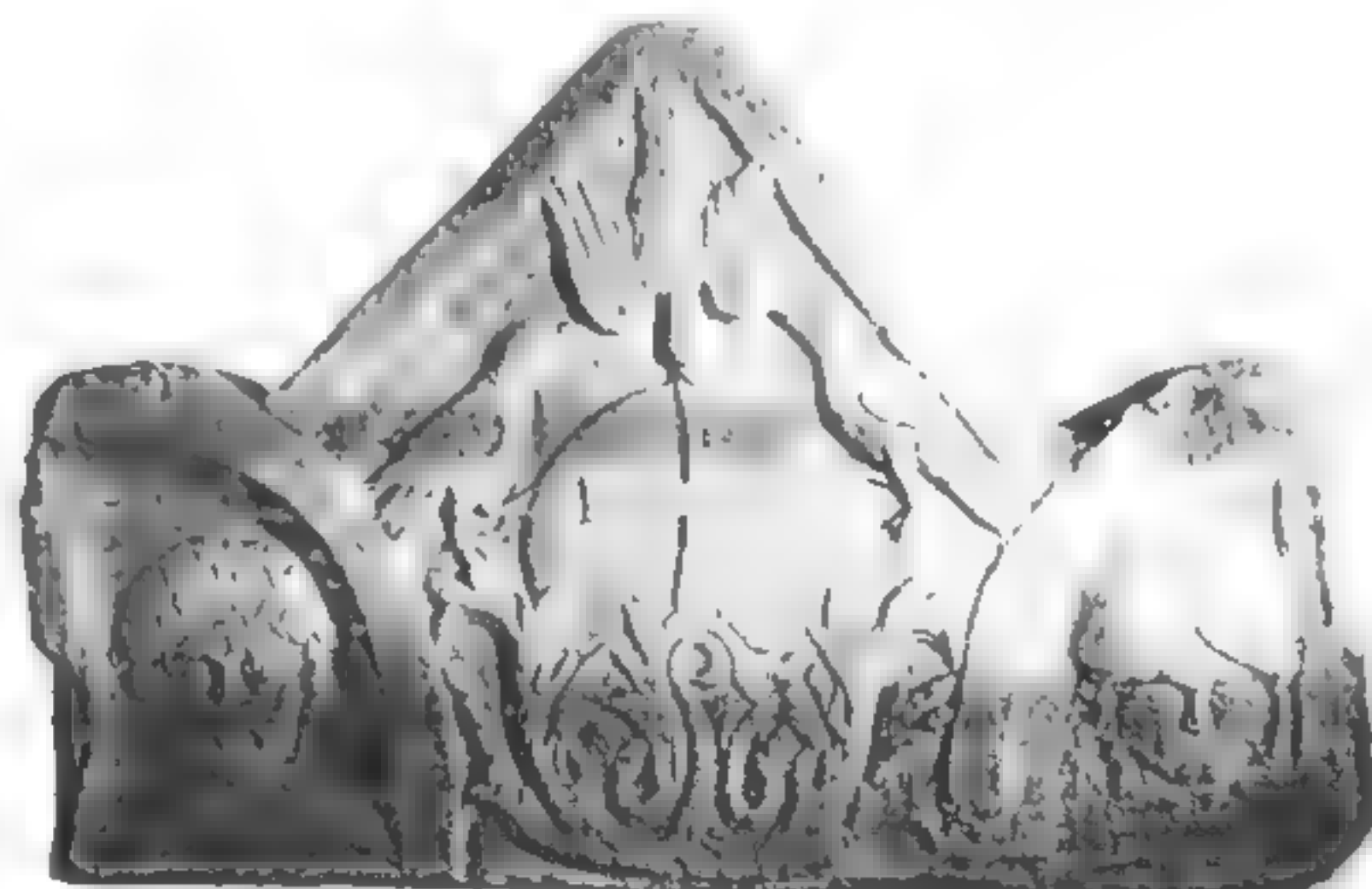
Između V i VI st. lokalni sarkofazi ponekad mijenjaju oblik poklopca. Tako se pojavljuju polukružni pokrovi, što sliče poklopcu skrinje. To promjene upozorava na novu koncepciju (skrinja, umjesto kuće) (sl. 143).¹²²¹ Kad se na tjemenu takvoga poklopca po dužini proteže plitak plastični križ.¹²²² Međutim, stari oblici (trokutasta ili pak glatka prednja strana te poklopac u obliku krova kuće) ipak ne nestaju. Oni ostaju u upotrebi sve do početka VI st., što potvrđuju brojni, dobro datirani primjerci na Manastirima.¹

U to doba prema sličnim shemama izrađen je i jedan luksuzni sarkofag od prokoneskoga mramora. Taj komad danas je iskoristen kao nosač glavnoga oltara u župnoj crkvi u Kastel Lukšeu (sl. 144).¹²²³ Neobično je zanimljivo da se na njemu kao i na primjercima od lokalnoga vapnenca javljaju motivi gotovo identični onima što se u pluteju bazilika i nekih drugih elemenata crkvenoga namještaja. U središtu prednje strane je križ u krugu iz kojega se

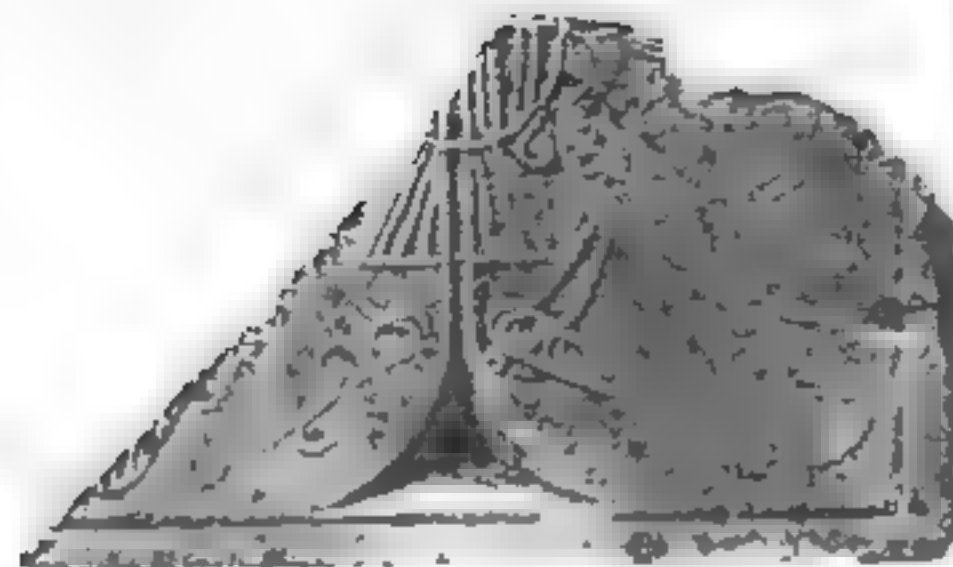
143 Sarkofag sa zaobljenim poklopcem. U sredini sanduka križ s patenom, vapnenac, Supetar, otok Brač, VI st.

Sarcophagus with a rounded lid. In the middle a cross with patena, limestone, Supetar, the island of Brač, 6th century

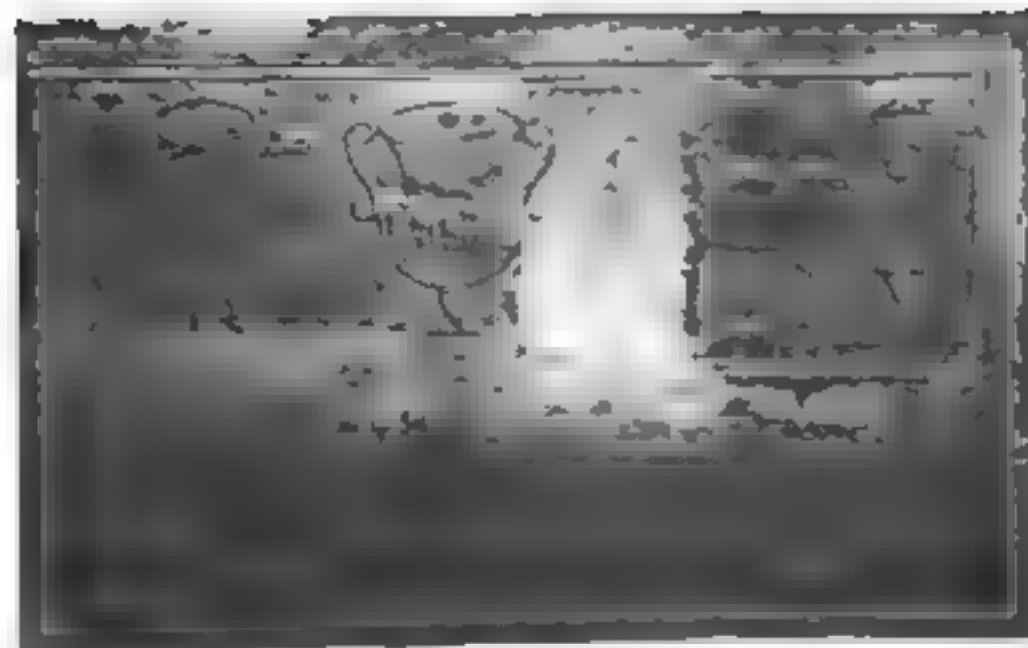
145 Poklopac sarkofaga s dvije strane s portretima pokojnika i simboličkim motivima, Pola, V st. AMI Pola

Sarcophagus lid (narrow side) with portraits of the deceased and symbolic motifs, Pola, 5th century, AMI Pola

442 Fragment pluteja s pavlovima sa strana križa i kantarosa u plitkom reljefu, vapnena, Salona VI st. AM Split

Pluteus fragment with peacocks flanking a cross and a kantharos, limestone, Salona 6th century AM Split

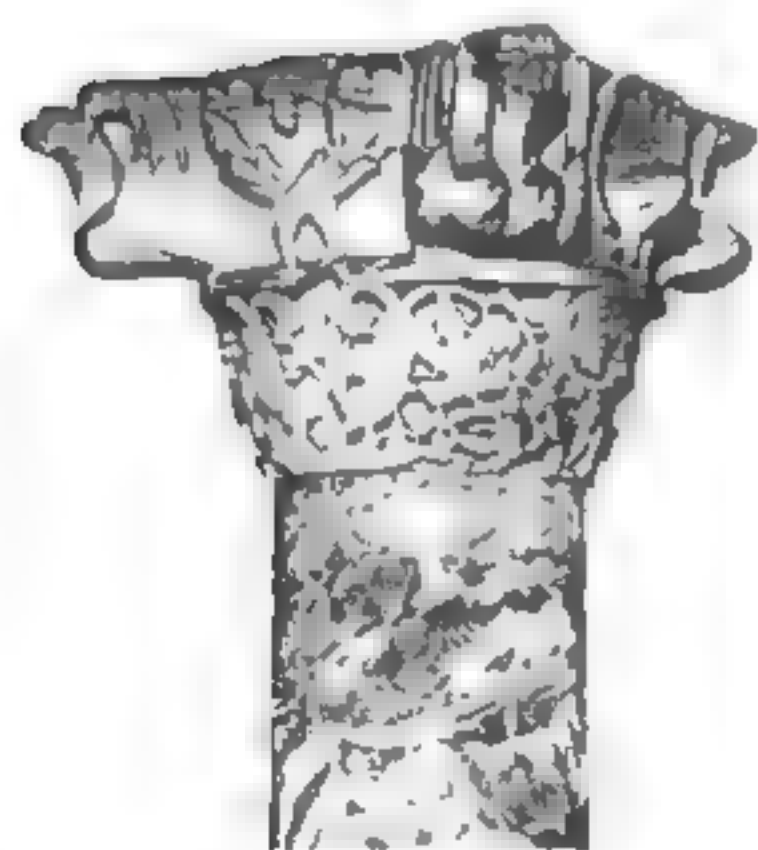

443 Plutej oltarne pregrade s plitkim reljefom jelena sa strana kantarosa, vapnena, Poreč, 6. st. Eufrazijeva bazilika

Altar screen pluteus with shallow relief of stag flanking a kantharos, marble, Parenthum 6th century Euphrasianus basilica

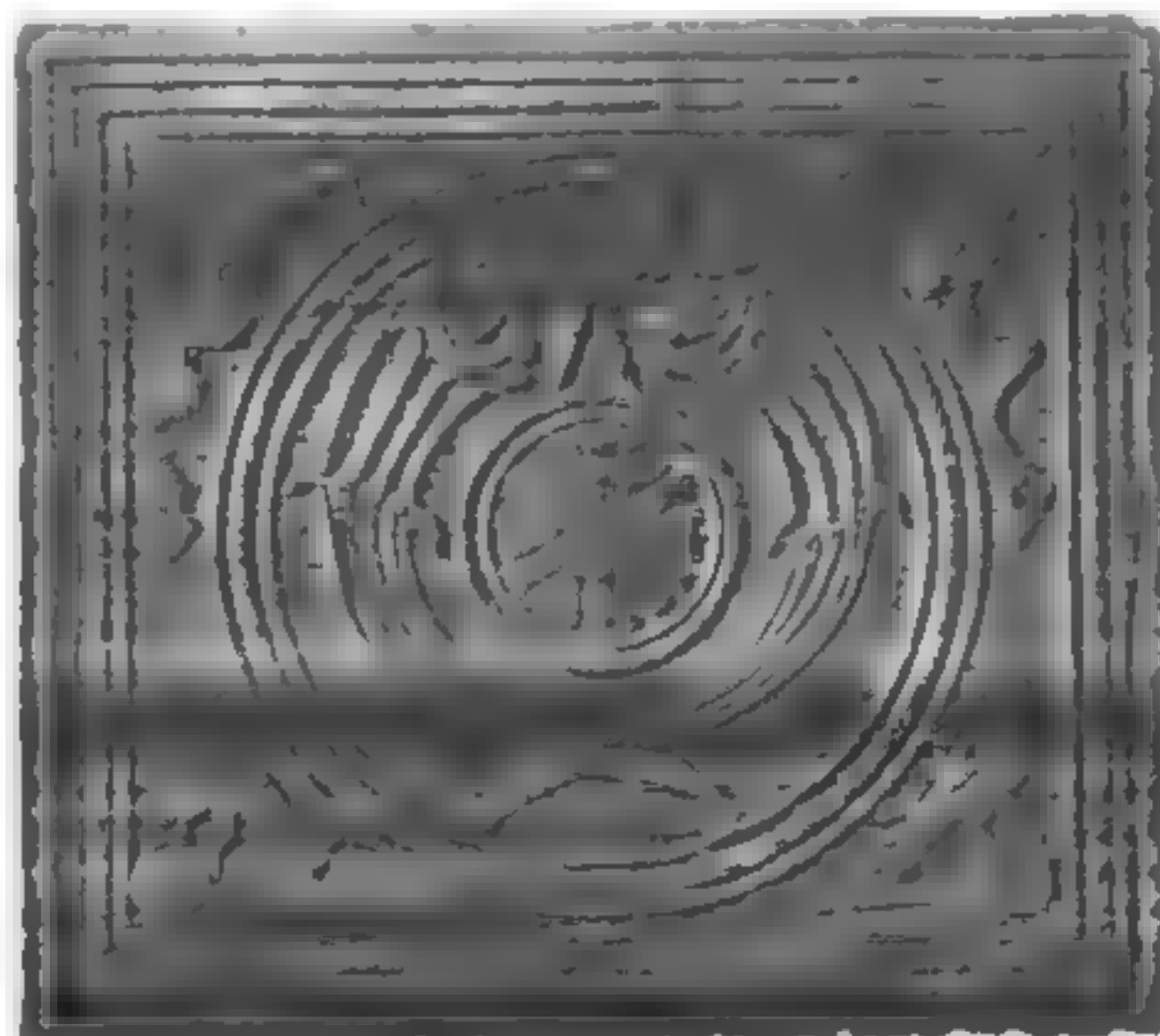
je čipke. Takvi se kapiteli javljaju u Eufrazijskoj bazilici u Poreču⁴⁴³ i prostazi katedralnoga baptisterija u Saloni (sl. 444).⁴⁴⁴ I ostali namještaj upotrijebljen u te dvije velike crkve bio je podrijetlom iz prokoneskih radionica. U Poreču je sačuvan gotovo sav namještaj, koji pokazuje rafiniranost te suzdržanu upotrebu figura (jelena, jaganci i ptice na reljefima pluteja) (sl. 443, 445).⁴⁴⁵ Karakteristika tih reljefa je plošnost, s vrlo mekim prijelazima koje oblikuju zaobljeni rubovi. U salonitanskoj je katedrali oltarna pregrada bila izrađena od stu-

1. R. R. Salona, 6. st. AM Split
2. R. R. Salona, 6. st. AM Split
3. R. R. Salona, 6. st. AM Split
4. R. R. Salona, 6. st. AM Split
5. R. R. Salona, 6. st. AM Split
6. R. R. Salona, 6. st. AM Split
7. R. R. Salona, 6. st. AM Split
8. R. R. Salona, 6. st. AM Split
9. R. R. Salona, 6. st. AM Split
10. R. R. Salona, 6. st. AM Split

444 Kapitel ukrašen protomama grifona i rogovima obilja, mramor, Salona sredina VI st. AM Split

Capital decorated with griffin heads and cornucopias, marble, Salona 6th century AM Split

445 Plutej oltarne pregrade s plitkim reljefom Kristova monograma, rogovima obilja i ptica, mramor, Parenthum sredina VI st. Eufrazijeva bazilika

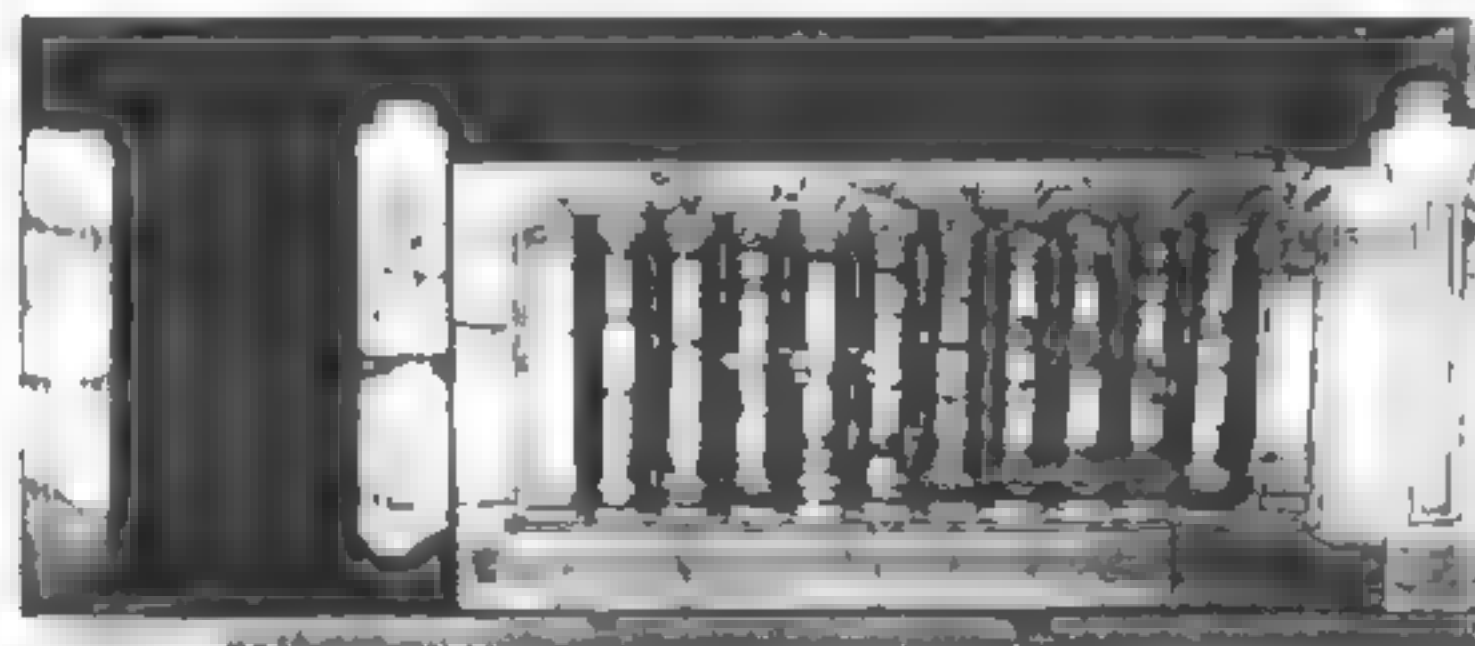
Altar screen pluteus with a Christogram, cornucopias and birds in shallow relief, marble, Parenthum 6th century Euphrasianus basilica

pieza što nose gredu urešenu nizom palmeta u arkadicama.⁴⁴⁶ Slična je pregrada postojala u bazilici na Manastirinama, očito u kasnijem razdoblju (sl. 446).⁴⁴⁷

Takve pregrade proizvodile su vrhunski dekorativni efekt. Da su pluteji ponekad bili izrađivani po narudžbi i želji naručitelja-graditelja svjedoče biskupski monogrami, kao što je slučaj u križnoj bazilici u Saloni (biskup Honorije),⁴⁴⁸ ili pak monogrami (biskup Eufrazije) na impostima u biskupskom dvoru i bazilici u Poreču (sl. 447).⁴⁴⁹

Zanimljivi primjeri vrhne skulpturalne dekoracije otkriveni su u crkvi u Gatima. Najcjelovitiji primjer je ukrasna luneta oltara na kojoj je, kao središnjem moty, bilo prikazano brdo u sinagognom obliku, nego što je u običajno, iz kojega istječu četiri rapske rijeke (sl. 448).⁴⁵⁰ Brdo flankiraju krupnije figure golubica sa strana izbočenoga, ali maloga križa. Kraj golubica su prikazani ključ i ručka za otvaranje vrata. Posebnost ovog prikaza je u tehničkom postupku rijetko korištenom na istočnom Jadranu: udubljena reljefna osnova bila je ispunjena štukom ili nekim drugim materijalom, na što upućuje neravna površina. Tako se različitim materijalima i bojom postizao koloristički efekt. Ovakav način izrađivanja reljefa potječe iz Konstantinopola što dokazuju reljefi nekih menza.⁴⁵¹ Ikonografija i način ukrašavanja posuđu dekorativni i simbolički učinak. Crkva u Gatima imala je još jednu dekorativnu posebnost. Naime, donji dijelovi zidova bili su obloženi pločama, često s figuralnom dekoracijom, vjerojatno s motivom jelena sa strana kantarosa i drugim ornamentalnim motivima.⁴⁵² Oni su stilski srodni plutejima Eufrazijske bazilike u Poreču, što potvrđuje srodni umjetnički kolone. I ploča oltarne pregrade bijaše vrlo bogato dekorirana (lišće koje izgleda kao da ga napuhuje vjetar).⁴⁵³ Dekoracije Eufrazijske bazilike i crkve u Gatima pokazuju razmjere upotrebe prokoneskoga mramora u VI st.

Medu ostacima crkvenoga namještaja izrađenoga od lokalnog vapnenca posebno se ističu tri fragmenta iz Lopuda.⁴⁵⁴ Očito se radi o plutejima, ali ipak nije jasno jesu li pripadali crkvenom ansamblu. Na dvama su se fragmentima očuvale samo vitice loze i grožđe a na jednom čovjek odjeven u tuniku

446 Oltarna pregrada sa stupićima, mramor, Salona, Manastirina sredina VI st. AM Split

Altar screen with small columns, marble, Salona, Manastirina 6th century AM Split

1. R. R. Salona, 6. st. AM Split
2. R. R. Salona, 6. st. AM Split
3. R. R. Salona, 6. st. AM Split
4. R. R. Salona, 6. st. AM Split
5. R. R. Salona, 6. st. AM Split
6. R. R. Salona, 6. st. AM Split
7. R. R. Salona, 6. st. AM Split
8. R. R. Salona, 6. st. AM Split
9. R. R. Salona, 6. st. AM Split
10. R. R. Salona, 6. st. AM Split

16. Stupovi i kapiteli te suknure na arka
dama. Columns and capitals of the
arcades of Ephraim's basilica, and the | Columns, capitals and snail relief of the
arcades of Ephraim's basilica, and the |
|--|---|

ogrnut hlamidom, koji sjedi i zakrivljenim nožem bere grozde. Valja pretpostaviti da su se scene berbe nalazile i na druga dva fragmenta gdje su naznačene preostale samo vitice, no na njima nedostaje upravo donji lijevi ugao u kojem se nalazi berač. Skulptura je prikazana na dosta neuobičajeni način, barem kad je riječ o plastici izrađenoj od lokalnoga kamena. Na prikazu se, naime, zapaza mnogo rupica izrađenih burobranjem svrdlom. Ovakva se tehnika obrade skulpture susreće u ranom IV st., ali ovaj reljef je ipak nešto mlađi. Oblik pramčunova na čelu čini se da pripada mlađi kasnekonstantinskoga ili postkonstantinskoga doba. Berba je dionizijski motiv koji je dugo bio vrlo popularan, a kasnije dobija i kršćansku simboliku.

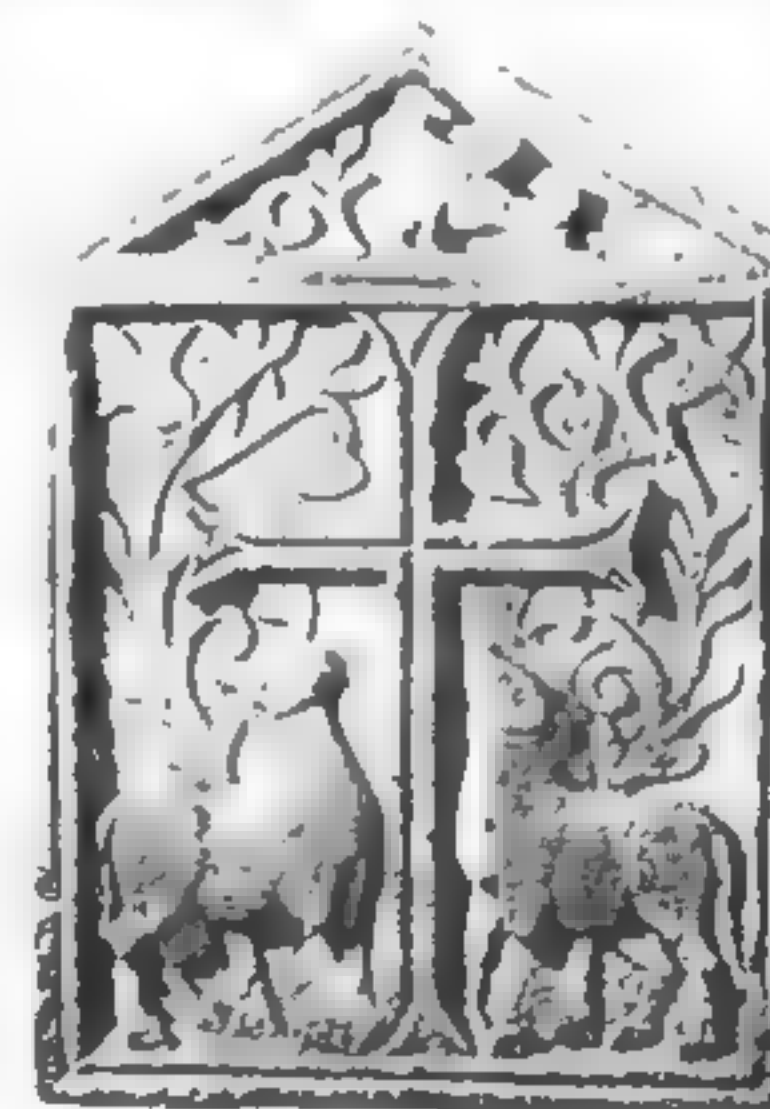
Pravokutni reljefi s trokutastim zabatom obično su stajali poviše ulaza u crkve. Oni mogu imati razne motive, ali su daleko najčešći prikazi križa i simboličkih životinja (ovce, ptice i dr.).¹²⁵⁴ Izrađivani su isključivo od domaćeg vapnenca. Motiv golubice pod križem preuzet je ranosrednjovjekovna

118 Luneta oltara s prikazom
rajskog brda i dva golubi-
ce sa strana kriza u krugu
Prigorje, 16. v. st. 1. 1. 5. st.
1. 1. 1.

pleterna dekoracija.¹⁴⁴ Sve u svemu evidentno je da postupno dolazi do sve veće upotrebe križa kao središnjega motiva raznih reljefa. Najluksuzniji takav reljef potječe iz naselja Ublj na Lastovu (ca. 149).¹⁴⁵ Na lastovskom reljefu križ i ovce ukazuje bršljanova vitica, simbol vječnoga života. Prkaz je vrlo rafiniran s plastičnim i zaobljenim reljefom ovaca čija je površina namjerno ostavljena malo hrapavom kako bi pružila koloristički efekt.

U dalmatinskim ruralnim sredinama javlja se vrlo zanimljiva plastika. Naime, u nekim se crkvama u unutrašnjosti često pojavljuju prizori s biblijskim motivima, što je različito u odnosu na tematiku skulpture u priobalnom pojasu gdje figure izostaju već u IV st. To je umi zanimljivije je što se figuralne kompozicije javljaju u jednoj primitivnijoj sredini. Te skulpture pokazuju stanovit neiskolovan i naivni, ali autentični pristup, zbog kojega je često dolazilo do pogrešnih tumačenja rečeta i datacije. U srpskim se znanstvenim krugovima, naime, isticalo da se radi o kasnosrednjovjekovnoj umjetnosti bliskoj ste-

Referenční údaje: z nadobytých
míst v ústí speleozoologické
ovčárny, Juhpaty a Orshpaty, z lo-
žisk Lázeňská seřazená VI až VIII

Relief decoration above the entrance to a church with a cross flanked by lambs, lilies and ivy. This island of last stone is 10th century AD. Zulu.

SLIKARSTVO, MOZAIK I ŠTUKATURA

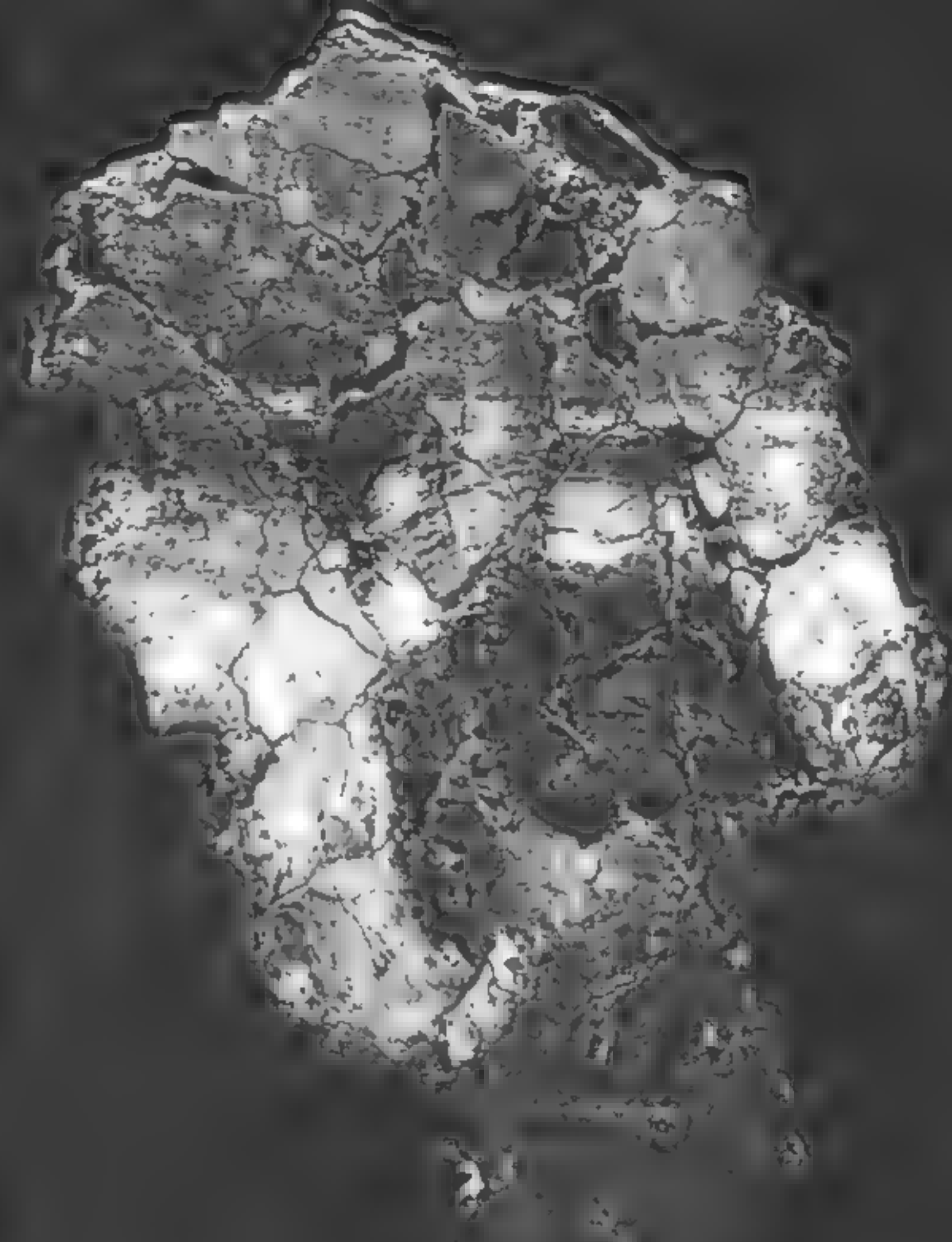
Jednako kao i plastika, i ostala su sredstva likovnoga izražavanja s razvitkom kršćanskoga razdoblja morala nujeno i prilagođavati svoje teme novoj religiji. S druge strane, pristup motivu, tehnologija i druge pojedinosti iskazivale su kontinuitet razvika. U početku prevladavaju iskustva ranijih razdoblja, a tek će se kasnije razviti vlastiti stilski i kršćanski ikonografski put.

Kad je riječ o slikarstvu, neosporno je da su freske, jednako kao i u ranoj carskoj dobi, bile najomiljeniji način dekoriranja zidova i da su one stilski, tehnološki i ikonografski bile znatno razvijene, ali su se, nažalost, očuvali samo skromni ostaci iz ranokršćanske dobi, a to znači od prvih desetljeća IV st. pa nadalje, javljaju se grobne komore čije su strane bile fresko oslikane što

452 Freska u grobnici na svod sjeverno od crkve, Salona, Marulinac IV st., AM Split

Fresco in a vaulted grave north of the basilica, Salona, Marulinac 4th century, AM Split

453 Glava apostola s nimbusom, freska, Aquae Iovae, IV st., Muzej Varždinskih Toplica

An apostle's head with a halo, fresco, Aquae Iovae, 4th century, Museum of Varždinski Toplice

1. *Plantae* (Kingdom) *Animalia* (Kingdom) *Fungi* (Kingdom) *Protista* (Kingdom) *Monera* (Kingdom) *Eukarya* (Kingdom) *Chlorophyta* (Phylum) *Charophyta* (Phylum) *Embryophyta* (Phylum) *Algae* (Phylum) *Plants* (Phylum) *Animals* (Phylum) *Fungi* (Phylum) *Protists* (Phylum) *Monera* (Phylum) *Eukarya* (Phylum) *Chlorophyta* (Class) *Charophyta* (Class) *Embryophyta* (Class) *Algae* (Class) *Plants* (Class) *Animals* (Class) *Fungi* (Class) *Protists* (Class) *Monera* (Class) *Eukarya* (Class) *Chlorophyta* (Order) *Charophyta* (Order) *Embryophyta* (Order) *Algae* (Order) *Plants* (Order) *Animals* (Order) *Fungi* (Order) *Protists* (Order) *Monera* (Order) *Eukarya* (Order) *Chlorophyta* (Family) *Charophyta* (Family) *Embryophyta* (Family) *Algae* (Family) *Plants* (Family) *Animals* (Family) *Fungi* (Family) *Protists* (Family) *Monera* (Family) *Eukarya* (Family) *Chlorophyta* (Genus) *Charophyta* (Genus) *Embryophyta* (Genus) *Algae* (Genus) *Plants* (Genus) *Animals* (Genus) *Fungi* (Genus) *Protists* (Genus) *Monera* (Genus) *Eukarya* (Genus) *Chlorophyta* (Species) *Charophyta* (Species) *Embryophyta* (Species) *Algae* (Species) *Plants* (Species) *Animals* (Species) *Fungi* (Species) *Protists* (Species) *Monera* (Species) *Eukarya* (Species)

[illegible]

1993. *Aluminum Sulfate and Soda Ash*.
Manufactured by National Chemical Co., 1993. 100
pages. \$15.00. (Contact: National Chemical Co.,
1993. 100 pages. \$15.00.)

© 1994 by The McGraw-Hill Companies, Inc.

[illegible]

4. The first step in the process of the development of the system is the identification of the problem. This is done by the user, who provides a description of the problem and the data available. The system then identifies the problem and the data available.

A. J. Goss, Farmington, N. H., writes:
I have been thinking about you lately
and wondering how you are getting on.
I hope you are well and happy. I
am still here at the same place as
before.

[illegible][illegible]

Wm. J. Ryan, 27, 301 Broadway, New York City, is the author of *The American Temperance Movement*, published by Charles Scribner's Sons, New York, N. Y. He has also written *The American Temperance Movement*, published by Charles Scribner's Sons, New York, N. Y. He has also written *The American Temperance Movement*, published by Charles Scribner's Sons, New York, N. Y.

THE JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
VOLUME 100, PART 1, 2000
PUBLISHED BY THE
BRITISH ANTHROPOLOGICAL SOCIETY

• **10. 11. 2014** **Donnerstag** **Alt-Christengedenken**
• **11. 11. 2014** **Freitag** **Reformationstag**
• **12. 11. 2014** **Sonntag** **Reformationstag**
• **13. 11. 2014** **Montag** **Reformationstag**
• **14. 11. 2014** **Dienstag** **Reformationstag**
• **15. 11. 2014** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **16. 11. 2014** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **17. 11. 2014** **Freitag** **Reformationstag**
• **18. 11. 2014** **Sonntag** **Reformationstag**
• **19. 11. 2014** **Montag** **Reformationstag**
• **20. 11. 2014** **Dienstag** **Reformationstag**
• **21. 11. 2014** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **22. 11. 2014** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **23. 11. 2014** **Freitag** **Reformationstag**
• **24. 11. 2014** **Sonntag** **Reformationstag**
• **25. 11. 2014** **Montag** **Reformationstag**
• **26. 11. 2014** **Dienstag** **Reformationstag**
• **27. 11. 2014** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **28. 11. 2014** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **29. 11. 2014** **Freitag** **Reformationstag**
• **30. 11. 2014** **Sonntag** **Reformationstag**
• **1. 12. 2014** **Montag** **Reformationstag**
• **2. 12. 2014** **Dienstag** **Reformationstag**
• **3. 12. 2014** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **4. 12. 2014** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **5. 12. 2014** **Freitag** **Reformationstag**
• **6. 12. 2014** **Sonntag** **Reformationstag**
• **7. 12. 2014** **Montag** **Reformationstag**
• **8. 12. 2014** **Dienstag** **Reformationstag**
• **9. 12. 2014** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **10. 12. 2014** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **11. 12. 2014** **Freitag** **Reformationstag**
• **12. 12. 2014** **Sonntag** **Reformationstag**
• **13. 12. 2014** **Montag** **Reformationstag**
• **14. 12. 2014** **Dienstag** **Reformationstag**
• **15. 12. 2014** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **16. 12. 2014** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **17. 12. 2014** **Freitag** **Reformationstag**
• **18. 12. 2014** **Sonntag** **Reformationstag**
• **19. 12. 2014** **Montag** **Reformationstag**
• **20. 12. 2014** **Dienstag** **Reformationstag**
• **21. 12. 2014** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **22. 12. 2014** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **23. 12. 2014** **Freitag** **Reformationstag**
• **24. 12. 2014** **Sonntag** **Reformationstag**
• **25. 12. 2014** **Montag** **Reformationstag**
• **26. 12. 2014** **Dienstag** **Reformationstag**
• **27. 12. 2014** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **28. 12. 2014** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **29. 12. 2014** **Freitag** **Reformationstag**
• **30. 12. 2014** **Sonntag** **Reformationstag**
• **31. 12. 2014** **Montag** **Reformationstag**
• **1. 1. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **2. 1. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **3. 1. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **4. 1. 2015** **Freitag** **Reformationstag**
• **5. 1. 2015** **Sonntag** **Reformationstag**
• **6. 1. 2015** **Montag** **Reformationstag**
• **7. 1. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **8. 1. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **9. 1. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **10. 1. 2015** **Freitag** **Reformationstag**
• **11. 1. 2015** **Sonntag** **Reformationstag**
• **12. 1. 2015** **Montag** **Reformationstag**
• **13. 1. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **14. 1. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **15. 1. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **16. 1. 2015** **Freitag** **Reformationstag**
• **17. 1. 2015** **Sonntag** **Reformationstag**
• **18. 1. 2015** **Montag** **Reformationstag**
• **19. 1. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **20. 1. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **21. 1. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **22. 1. 2015** **Freitag** **Reformationstag**
• **23. 1. 2015** **Sonntag** **Reformationstag**
• **24. 1. 2015** **Montag** **Reformationstag**
• **25. 1. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **26. 1. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **27. 1. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **28. 1. 2015** **Freitag** **Reformationstag**
• **29. 1. 2015** **Sonntag** **Reformationstag**
• **30. 1. 2015** **Montag** **Reformationstag**
• **31. 1. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **1. 2. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **2. 2. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **3. 2. 2015** **Freitag** **Reformationstag**
• **4. 2. 2015** **Sonntag** **Reformationstag**
• **5. 2. 2015** **Montag** **Reformationstag**
• **6. 2. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **7. 2. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **8. 2. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **9. 2. 2015** **Freitag** **Reformationstag**
• **10. 2. 2015** **Sonntag** **Reformationstag**
• **11. 2. 2015** **Montag** **Reformationstag**
• **12. 2. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **13. 2. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **14. 2. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **15. 2. 2015** **Freitag** **Reformationstag**
• **16. 2. 2015** **Sonntag** **Reformationstag**
• **17. 2. 2015** **Montag** **Reformationstag**
• **18. 2. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **19. 2. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **20. 2. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **21. 2. 2015** **Freitag** **Reformationstag**
• **22. 2. 2015** **Sonntag** **Reformationstag**
• **23. 2. 2015** **Montag** **Reformationstag**
• **24. 2. 2015** **Dienstag** **Reformationstag**
• **25. 2. 2015** **Mittwoch** **Reformationstag**
• **26. 2. 2015** **Donnerstag** **Reformationstag**
• **27. 2. 201**

● 例 3 已知 $f(x)$ 是定义在 \mathbb{R} 上的奇函数, 且 $f(1) = 2$, 求 $f(-1)$ 的值.

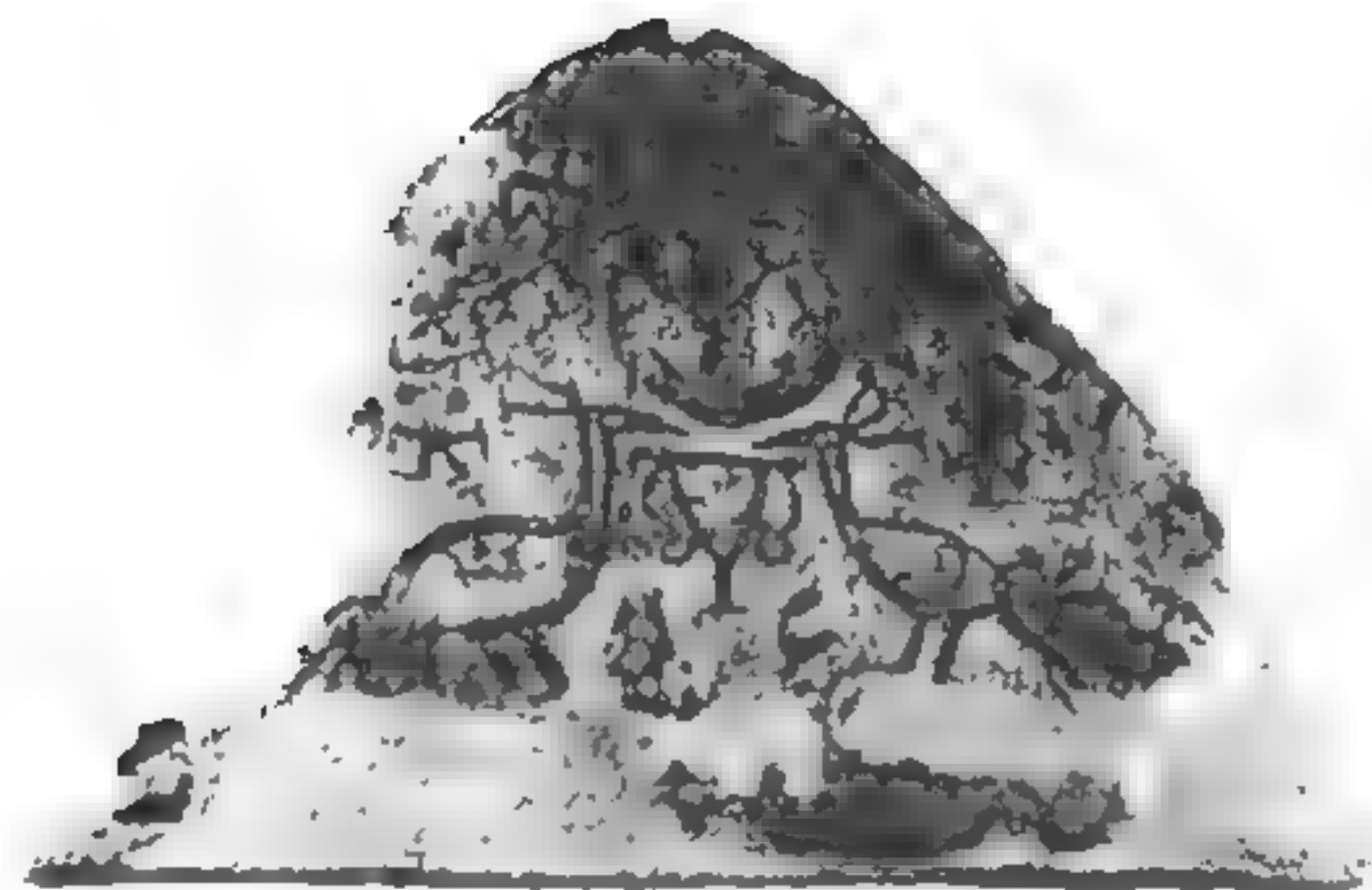
Die auf der Grundlage dieser Daten durchgeführte Analyse ergab, dass die durchschnittliche Lebenserwartung der Bevölkerung in den letzten 10 Jahren um 1,5 Jahre zugenommen hat. Dies ist ein wichtiger Indikator für die Gesundheit und das Wohlbefinden der Bevölkerung.

ranije nije bio slučaj. Ožbukani zidovi tih podzemnih prostorija sadržavali su sepulkraino-simboličke prikaze (kantaros među paunovima, Kristov monogram među paunovima ili golubicama, zatim Kristov monogram u vijencu, vegetabilni ukrasi, ptice, cvijeće i sl.). Najkvalitetniji i najbolje očuvani ostaci slikarja pronađeni su na Manastirinama,¹²⁶⁹ Kapljuču¹²⁷⁰ i Mariusincu (sl. 452),¹²⁷¹ ali su, nakon iskapanja, preostali samo ovi potonji, jer su ostali propali. Da bi se freske očuvale nužan je pravodobni konzervatorski tretman, a to u pionirskim danima istraživanja nije bilo moguće osvariti. Najvažniji prikazi bili su sniještenci na užoj, čonoj strani.¹²⁷² Motivi su izrađivani u tradiciji kasnoga slikarstva u katakombama, a dominiraju crvena, žuta, smeđa i plava boja. U kasnijoj fazi razvoja dolazi do degeneracije takvoga slikarstva, pa se dekoracije s realističkim motivima sadržajem i koloritom pretvaraju u jedva prepoznatljive ornamente. Takve su grobnice otkrivene na južnim padinama nekropole na Manastirinama,¹²⁷³ i horizontalna stratigrafija pokazuje da su one kasnije od ostalih, jer su udaljenije od bazilike.¹²⁷⁴ Njih po svoj prilici valja datirati u doba nakon podizanja bazilike, što znači u kasne V st.¹²⁷⁵

Slikarstvo je bilo vrlo razvijeno i u unutrašnjosti. Primjer za to su dva fragmenta od kojih je jedan kvalitetniji čak i od sačuvanih primjera iz Dalmacije. Radi se o nažalost tek malom fragmentu freske iz Varaždinskih Toplica otkrivenom pred nekoliko desetljeća, s likom bradatoga, starijeg čovjeka oko čije se glave zapaža svijetložuta aureola (sl. 453).¹²⁷⁶ Po svoj prilici riječ je o nekom apostolu, možda Petru (krupna i široka glava, gusta kosa i brada).¹²⁷⁷ Fragment je, nema dvojbe, pripadao većoj kompoziciji na kojoj bi se prikazala neka od brojnih scena s Kristom i apostolima kakve su bile popularne u V st. i kasnije.¹²⁷⁸ Vječna je šteta što se nije očuvala cijela kompozicija, jer je freska vrstan rad širokih namaza, gotovo ekspresionističkoga izraza, a do bakoga unutrašnjeg naboja. Freska dokazuje da je naš uvid u onodobno kršćansko stvaralaštvo na sjevernim rubnim područjima zapravo jako skroman. Ona zrelošću upozorava na postojanje vrijedne umjetnosti koja je sigurno imala i drugih sličnih ostvarenja. Međutim, i ovako mali fragmenti dokazuju da civilizacijska razina toga kraja u kasnoantičko doba nije bila niža nego ranije. Ova freska sigurno nije izuzetak, budući da spada u umjetnički krug koji je dao nekoliko sjajnih ostvarenja na području Panonije, ali izvan hrvatskih granica.¹²⁷⁹ Zanimljivo je da, barem još do sada, takva ostvarenja nisu otkrivena u istarskom i dalmatinskom priobalju, no spomenuta je freska slikarskom tehnikom, iako ne i repertoarom, bliska slikarjama u saloničanskim grobnicama

U Varaždinskim Toplicama otkriven je i prikaz ograde i vegetacije (raj-
ski vrt), očito jedini sačuvani fragment jedne veće scene.¹²⁰ Ta freska je vje-
rojatno tvorila tematsku cjelinu s fragmentom na kojem se nalazi apostolska
klava. Te slikarje potvrđuju da su u drugoj polovici IV st. neke kupališne pro-
storije bile oslikane bogatim figuralnim kompozicijama.¹²¹

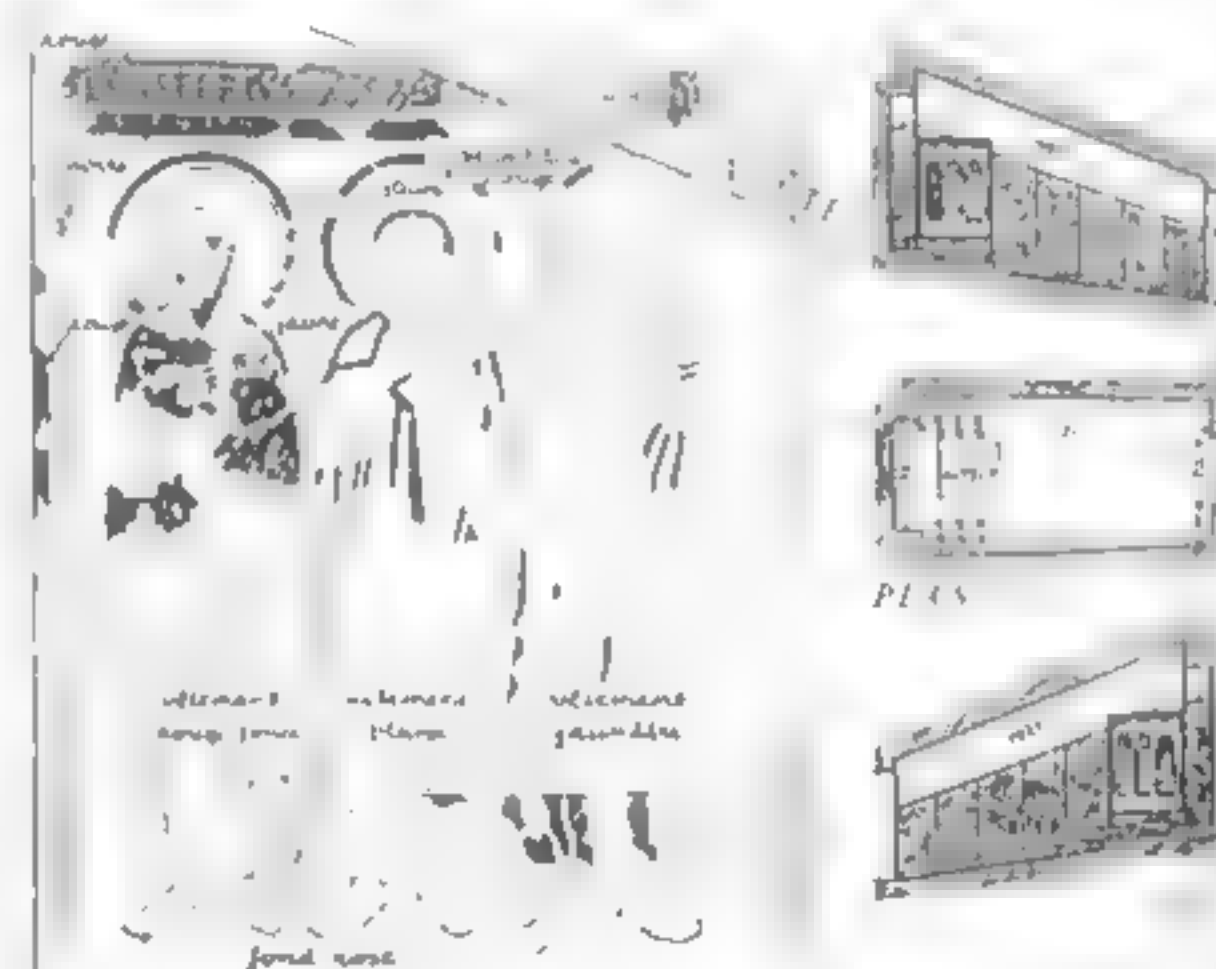
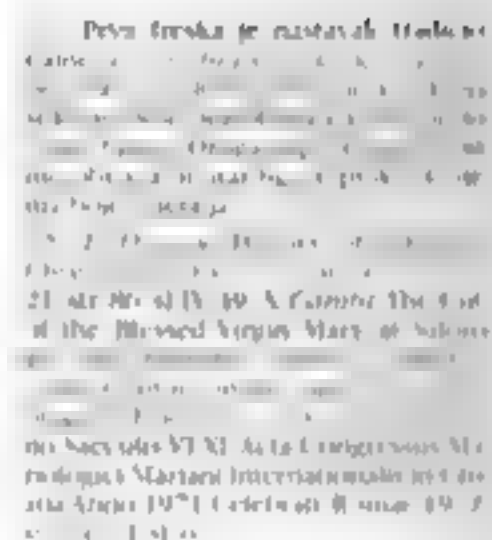
Drugi primjer je nedavno otkrivena freska u zabatu grobnice (A) u Budrovcima-Šurbincima (sl. 454).¹²⁸² Na trokutnoj ožbukanoj opeci vrlo je skicirano, jednom sasvim drugačijom tehnikom i stilom, u središtu naslikan kantaros i dva pauna koji ga flankiraju. Iznad kantarosa u krugu (vijenac ?) je kristogram, a poviše paunova manji kristogrami koji podsjećaju na zvjezdice i stilski se

164 Freska na zabatu groblje kn-
more i paunovima sa stra-
na kantarosa, Štrbanci-Budve-
ci (kod Dakovca). Pl. st. G.M. (Dakovo)
Fresco on the gable of a bur-
ial chamber with peacocks
flanking a kantharos, Štrban-
ci-Budovci (near Dakovo) 4th
century G.M. Dakovo

slazu sa solarno-lunarnim simbolima što se nalaze na vrhu zabata. Priказ je izrađen obrisnom tehnikom koju tvore crvene linije, a unutar figure nalaze se tek poneki detalji, dok sve ostalo ima boju pozadine. Ta je tehnika korištena i u salonitskim grobnicama iz kasnijega doba. Takav postupak je bliži crtežu nego slikarstvu. Ako se ova grobnica datira u IV st., kako se predlaže, u tom bi slučaju proizlazilo da u Panoniji istodobno egzistiraju dvije različite slikarske koncepcije, dva različita pristupa temama i dvije različite tehnike.¹⁴

U kasnije doba, poslije već spominjane tendencije pojednostavljivanja gubitka kromatike i sklonosti ornamentalizaciji, ponovno izranja oživljavanje figuralnih motiva. Takav pokušaj zabilježen je u oratoriju amfiteatra u Saloni (sl. 455).¹²⁸⁴ Od čitave kompozicije očuvala se samo vrlo izbljudjela asketska, nirsava i izdužena glava salonitanskoga mučenika Asteria, o čemu svjedoči nat-

155 Fresco s prikazom saloni-
tanskih mučenika (Juevo mu-
čenišć Austrije), amfiteatar Salona,
VI st (prema E. Dviggveu)

Fresco showing the Saloni-
tan martyrs (martyr Aetorius on
the left), amphitheatre, Salona, 6th
century (after E. Dviggve)

po jedinstvenom planu i figuralno su znatno bogatije. U omanjim poljima tih mozaika mogu se nalaziti razni motivi vegetabilnoga i figuralnoga karaktera. U Vrsaru su polja ispunjena pticama, ribama, kantarosima i dr.¹³⁰⁷ Treba pri postaviti da su tu lokalnu mozaičarsku tradiciju još iz ranijega doba nastavljali lokalni kršćanski majstori. Okviri polja su istoga predkršćanskog podrijetla dok su figure manje gipke i shematske.¹³⁰⁸

Druga skupina su *zidni mozaici*. Oni su različitih tehničkih i stilskih karakteristika, a radeni su manjim kockicama, često od raznobojnoga stakla.

Kako su crkve u Dalmaciji, i to jednako u primorju kao i u unutrašnjosti, najčešće jako porušene, jasno je da se zidni mozaici nisu ni mogli očuvati.

463 Atrij Eufrazijeve bazilike, Parenthum, srednj VI st.,
pogled prema zapadu

Atrium of Euphrasius' basilica, Parenthion, mid fifth century, view towards the west

Mozzini is spelled, VI. st.
Indirizzo: ...

Mountain in the snow, Get your
tasty, Bushmaster's Smucker's. Fresh!

264. Krist Pantokrator i apostoli, mozaika na trijumfalnoj lukci VI. st., Eufrazijeva bazilika, Poreč

Christ Pantokrator and the apostles, mosaic above the triumphal arch, 6th century, Euphrasian Basilica, Poreč

66. Sv. Eufrazij, mozaika u trijumfalnom luku VI st. Eufrazijeva bazilika Poreč

67. Sv. Tekla, mozaika u trijumfalnom luku VI st. Eufrazijeva bazilika Poreč

68. Sv. Agata, mozaika u trijumfalnom luku VI st. Eufrazijeva bazilika Poreč

Prilikom jedne zidne mozaice poganske i kršćanske umjetnosti nalaze se u Eufrazijevoj bazilici u Poreču. To mozaice zapravo su vrhunac umjetnosti starokršćanskog perioda i na čitavom području Hrvatske i u zidnoj umjetnosti. Posebno je vrijedno što se u Poreču, gdje se može proučavati i kršćanski program i u cjelosti i što su mozaici u neobično dobrom stanju očuvanosti, tako da i rekonstrukcija (s 361 i 377 likova apostola u frizu po vise trijumfalnog luka te Krist koji sjedi na plavom globusu s otvorenim dip

Mozaika u trijumfalnom luku VI st. Eufrazijeva bazilika Poreč

69. Sv. Felicija, mozaika u trijumfalnom luku VI st. Eufrazijeva bazilika Poreč

70. Sv. Justina, mozaika u trijumfalnom luku VI st. Eufrazijeva bazilika Poreč

tihom i natpisom *Ego sum lux vera* (Pantokrator) nedvojbeno iskazuju tradicionalnu ikonografsku shemu i stilski pristup (sl. 465). Bijele i žute kockice pretežu, ali ono što je posebno važno jest da je taj već prečesto iskoristavani ikonografski motiv donesen na nešto drugačiji, ali vrlo zanimljiv način. Apostoli su obično prikazivani pojednostavljeno,¹³¹⁰ među njima se uočavaju tek neznatne razlike u haljinama, atributima i fizionomiji, a samo je rijetko naglašena dob ili poneka tjelesna specifičnost. Na porečkom mozaiku naprotiv kao da postoji hujenje da se iskažu veće fizionomijske razlike. Uloženi su na

por da se okarakteriziraju likovi, da im se naznači dob i izraz, unatoč tome što je to u religijskom pogledu nebitno. Zapažaju se Petrove sjedine i čvrsta struktura glave, Pavlova ćelavost i izduženost fizionomije sa šiljatom bradom, Andrija raskuštranost, srednja dob većine te mladost nekolicine, ali unatoč tomu uočljiva je bizantska ukočenost i svjesna uniformiranost pokreta i geste.

Iziste čitavoga programa počiva na središnjem motivu u apsidalnoj kupoli. Prikaz naglašava i ističe Bogorodicu na tronu i maloga Krista, uz značenost arhanela, nepoznatih mučenika, članova hijerarhije, lokalnoga konfesora Maura i graditelja.¹³¹¹ U tom mozaiku najveća pažnja, kad je riječ o pojednostavljenoj fizionomije poklonjena je stvarnim likovima – biskupa-graditelja Eufrazija (s modelom bazilike u rukama) (sl. 466), arhudakona Klaudija te dječaka Eufrazija, Klaudijeva sina, što pokazuje težnju majstora da ispuni očekivanja donatora. Ovaj je dio kompozicijski znatno raznolikiji, kromatski bogatiji, a manje ikoničan od niza apostola iznad apsida.

Uz rub trijumfalnoga luka nižu se medaljoni u kojima se nalaze biste svetaca, njih dvanaest, dok se u tjemenu sada nalazi Janje a nekoć po svoj prilici bista bradatog Krista.¹³¹² Glave svetaca nisu osobito raznovrsne. Čini se kao da su tu samo dva tipa ženskih lica – jedno malo izduženije, a drugo malo punačnije. Očito je da tu nema nikakvih portretnih pokušaja. Sve svetece imaju gotovo identičnu frizuru s velom koji je od straga prebačen na lijevo rame. Ta frizura nema jasne vremenjske karakteristike (sl. 467–470).

Niže, među prozorima, nalazi se u sredini prikaz jednoga arhanela, lijevo od toga središnjega lika je sv. Zaharija a desno sv. Ivan Krstitelj (sl. 472).¹³¹³ Svi su ti likovi vrlo zanimljivi, svaki je karakteriziran pojednostavljeno, o čemu svjedoče prepoznatljive scene na kockežicu koji Zaharije drži u rukama, gdje se vidi orant, po svoj prilici Danijel među lavovima, a bočno su još dva lika te nedorečena scena Poklonstva kraljeva.¹³¹⁴ Prikazi se odlikuju duhovitošću raznovrsnim detaljima i bogatim kolontom. To se osobito odnosi na biblijske scene koje se nalaze u širim poljima sa strana prozora. Plankirajući rubove apsida lijevo je prikazano Navještenje (sl. 471) a desno Pohodjenje. Nedoumicu i prostodušno iznenađenje iskazuje Marija u Navještenju, a istim konvencionalnim znakom i djevojčica u Pohodjenju (prst na ustima),¹³¹⁵ ali su zato glave na kopima dominiraju krupne »gječute« – oči. Dva biblijska lika prikazana su različito, očito da je Zaharija starac a Ivan Krstitelj mlad čovjek, što odgovara biblijskom tekstu. U ikonografskom pogledu mozaik apsidalne kupole sadrži naglašenu marijansku tematiku, tematiku Marije kao Bogorodice. Osim središnje Marijine ikone na tronu s Kristom u naručju marijanskom programu pripadaju i Navještenje i Pohodjenje – k tomu i izolirani likovi Zaharije, Ivana Krstitelja i jednoga arhanela (vjerojatno Gabrijel). Po svoj prilici to je jedan od prvih prikaza koji navješćuje teološku osnovu Marijina bezgrešnoga začeca. U Ravenni se prizor Marije i Krista javlja samo u crkvi S. Apollinare Nuovo, ali je tek neznatno naznačena egzaltacija Bogorodice,¹³¹⁶ dok je, naprotiv, u Eufrazijani izrazito naglašena.

Ikonografski zanimljiv problem predstavljaju tri lika desno od arhandela u apsidi.¹³¹⁷ Dva su po svoj prilici mučenici, što bi se moglo zaključiti po bijeloj haljini, vijencima, rumbusu, stavu i dr. U sredini između ta dva gotovo

471 Scena Navještenja (detalj), mozaik u apsidi, VI. st., Eufrazijsva bazilika, Poreč
The Annunciation (detail), mosaic in the apse, 6th century, Euphrasian basilica, Poreč

472 Sv. Ivan Krstitelj, mozaik u apsidi, VI. st., Eufrazijsva bazilika, Poreč
St. John the Baptist, mosaic in the apse, 6th century, Euphrasian basilica, Poreč

[illegible]

ski majstori, obogaćeni svoj repertoar Krist i apostoli, sveci i svetice, bliski su ravenarskoj ikonografiji, a prikazi Marije predstavljaju spomenuto obogaćenje repertoara.¹⁵²

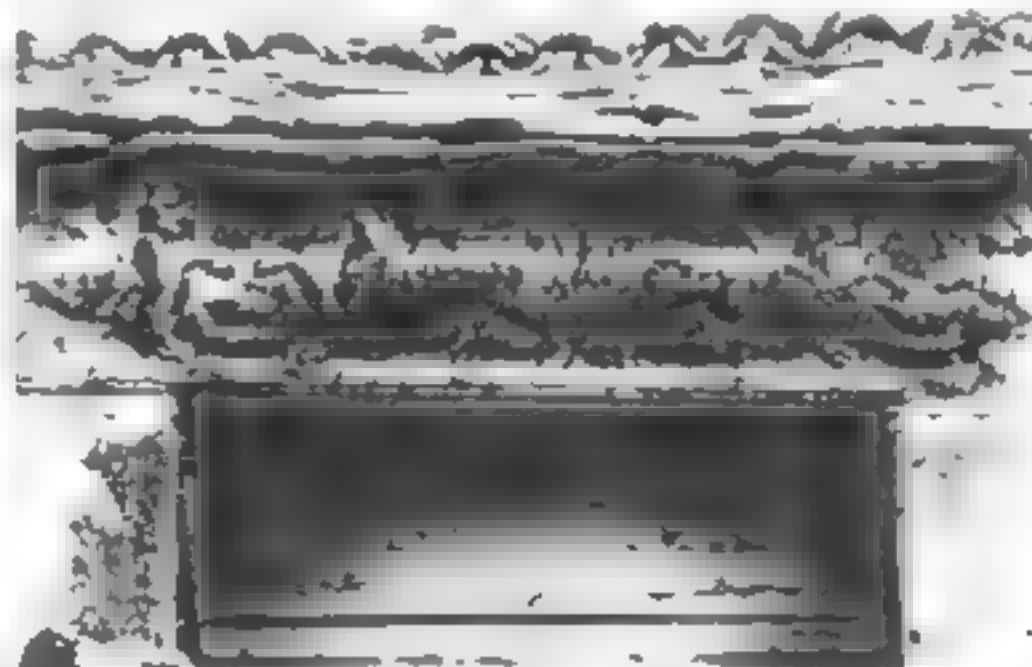
Fragment mozaika s motivom *Triditio legis* (sl. 474), iz Pule, također je visoke vrijednosti. Po svojim kromatskim odlikama ponešto se razlikuje od porečkoga, a po načinu rješavanja pokreta i pojedinosti nešto je intenzivniji.¹⁹² Kolektiv je skromniji, a prevladavaju svjetli tonovi. Njegova je važnost u tome što jasno potvrđuje da su uz Sv. Mariju Formosu u Puli i mnoge druge građevine imale bogatu mozaičnu dekoraciju.

Zidni mozaici očuvani u spomenute dvije crkve u Istri stilski se vežu uz mozaičarsku produkciju Ravenne koju poznajemo po brojnim i sjajnim mozaicima vrhunske kvalitete. U Istri su stvarali ili sami ravenatski majstori ili pak oni koji su se educirali u tom krugu. Izvedba i kompleksna ikonografija nedvojbeno pokazuje srodnosti i vrijednosti koje se mogu mjeriti s najvrhnijim ravenatskim ostvarenjima.¹³²³ Bliskost s mozaicima iz Ravenne je i u kolorizmu, osobito u nepovoljivoj tamnomodnoj boji korištenoj za pozadinu u apsidalnom Eufrazijane. Ipak ima i razlika koje zbunjuju, no valja imati u vidu da su istarski mozaici nešto mladi. Očito je da su ravenatske radionice širile svoje arzište, osobito kad je intenzitet gradnje crkava opao.¹³²⁴ Postaje su im bile u Poreču i Pulj. Jesu li ravenatski majstori radili i negdje drugdje, nije poznato.

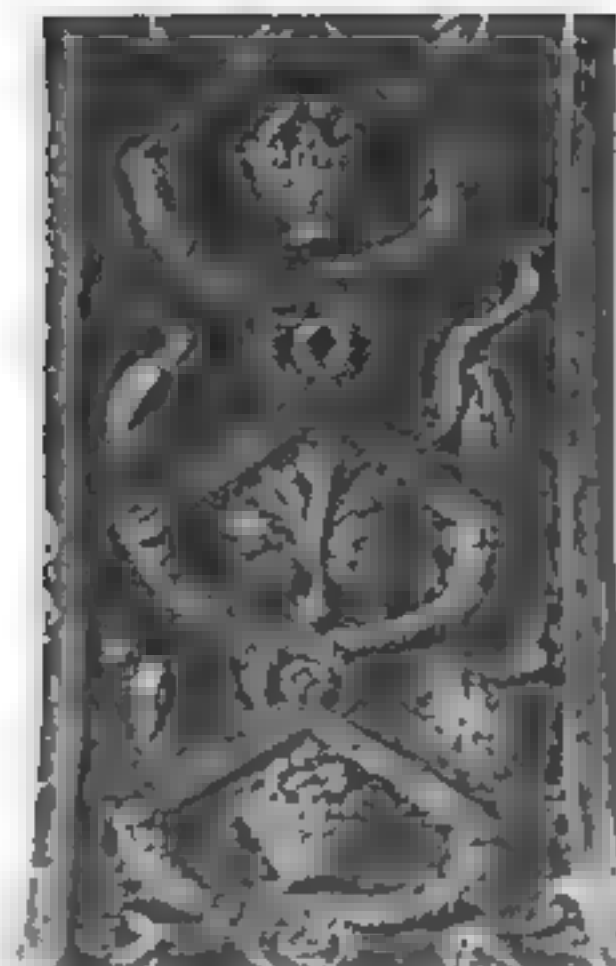
Postojanje zidnih mozaika u apsidama dalimatskih crkava nije potvrđeno, tako su promisklene mozaicke kockice kakve su korištene za pokrivanje zidnih ploha. Ako su zidni mozaici i postojali, njihova tematika, stil i tehnika ostat će, nažalost, večna tajna.

475 Štukatura s prikazom jelenova i girlandi, 5. st., episto-
forni kompleks, V M., AM Split
Stucco showing deer and garlands, 5th century, AM Split

476. *Stukatura s prikazom grifona i kantharosa, Pola sredina VI st., Sv. Marija Formosa, Pola*
Stucco showing griffins and a kantharos, Pola mid 6th century St. Maria Formosa, Pola

Arkada nad stupovima sa štukaturama: rogovi obilja kao okvir za kosare i plodovima. Parenthema sedma VI u Enfanzana Post.

The arcade above the columns with stucco decorations (detail) Euphrasius basilica, Parenziano, mid 5th century

Štukatura je vrsta dekoracije zidnih ploha, reljefni ukras izrađen od sita i vapna te drugih dodataka za postizanje gustoće i čvrstoće. Štukatura je već oдавно poznata a javlja se u većoj ili manjoj mjeri tijekom mnogih razdoblja kulturnoga razvika.¹⁵⁴⁹ Štukature su se osobito obilno rabile u starokršćanskim crkvama, ali su, kao što je uostalom slučaj i s mozaikom i fresko-slikarstvom, dosta loše očuvane, jer nema ni mnogo crkvenih zdanja koja su dovoljno očuvana. Ipak, fragmenti su se očuvali u episkopalnom kompleksu u Saloni (sl. 474),¹⁵⁵⁰ u križnom oratoriju bazilike Sv. Marije Formose u Puli (sl. 476),¹⁵⁵¹ i, dakako, u najcjelovitijoj formi u Eufrazijevoj bazilici u Poreču (sl. 477).¹⁵⁵² Štukature u Poreču i Puli nalaze se još *in situ* i pokazuju koja su se mjesta najčešće ukrašavala. To su lukovi među pregradnim stupovima crkvenih brodova, na tlocima vijenaca, uz rubove kupola itd. Navedene štukature imaju obično vegetabilnu i ornamentalnu dekoraciju koja je podijeljena na polja, kao u Eufrazijani, ili pak figuralnu (ptice, križevi i girlande) u križnom oratoriju Sv. Marije Formose. Štukture dekoracije su veoma srodne onima iz sjeverne Italije i Ravenne što pokazuje da su ih radili majstori slične umjetničke inspiracije.¹⁵⁵³ Štukature iz porečke rafiniranije su od onih iz pulske crkve, a ravenatske su općenito ikonografski i umjetnički bogatije od istarskih.¹⁵⁵⁴ Jesu li istarske štukature ravenatski radionički odjele, ipak nije moguće dokazati. Način postavljanja figuralnih i dekorativnih prikaza u geometrijski uokvirena polja (ponekad i u vijence) strukturalno i ikonografski podsjeća na mozaike kakvi se javljaju, primjerice, u Vrsaru.¹⁵⁵⁵

Štukature crkava u Istri imale su središnji raspored i motive koji su izravnom prenošenju strogoj podjeli prostora, drugačiju koncepciju, međutim, pokazuju očuvani fragmenti u Dalmaciji čini se, prije svega, da su te štukature zapravo bile obloga zidova i da su na njima figure kaotično razbacane, a ne racionalno raspoređene u predviđenim pravilnim poljima na rubovima arhitektonskih elemenata i drugim sporednim mjestima, kao u Italiji i Istri. Međutim, ta je dekoracija figuralno i simbolički bogatija. Tu se od dekorativnih motiva javljaju još i ribe, jelenovi i dr., što upućuje na simboličku poruku umjetnosti toga doba. Osim toga ove štukature su nedvojbeno ranije od onih u Istri. Šteta je što nije moguće odrediti kojem sloju razvitka biskupskoga kompleksa u Saloni pripadaju.¹⁹³²

[illegible]

Задача 1. Вектор \vec{a} имеет длину 5, а вектор \vec{b} имеет длину 3. Найдите длину вектора $\vec{a} + \vec{b}$, если угол между ними равен 60° .

4000 1000 500 0
 1000 500 0
 500 0
 0

kyrie eleison Kyrie eleison

1931 113p 2 1/2x4, corr. ed. of 1931 11

100. Noua poezie identificate a fost
identificată pe baza unei descrieri a
conținutului și a stilului. Înainte de
a fi identificate, poezia a fost

UMJETNIČKI OBRT

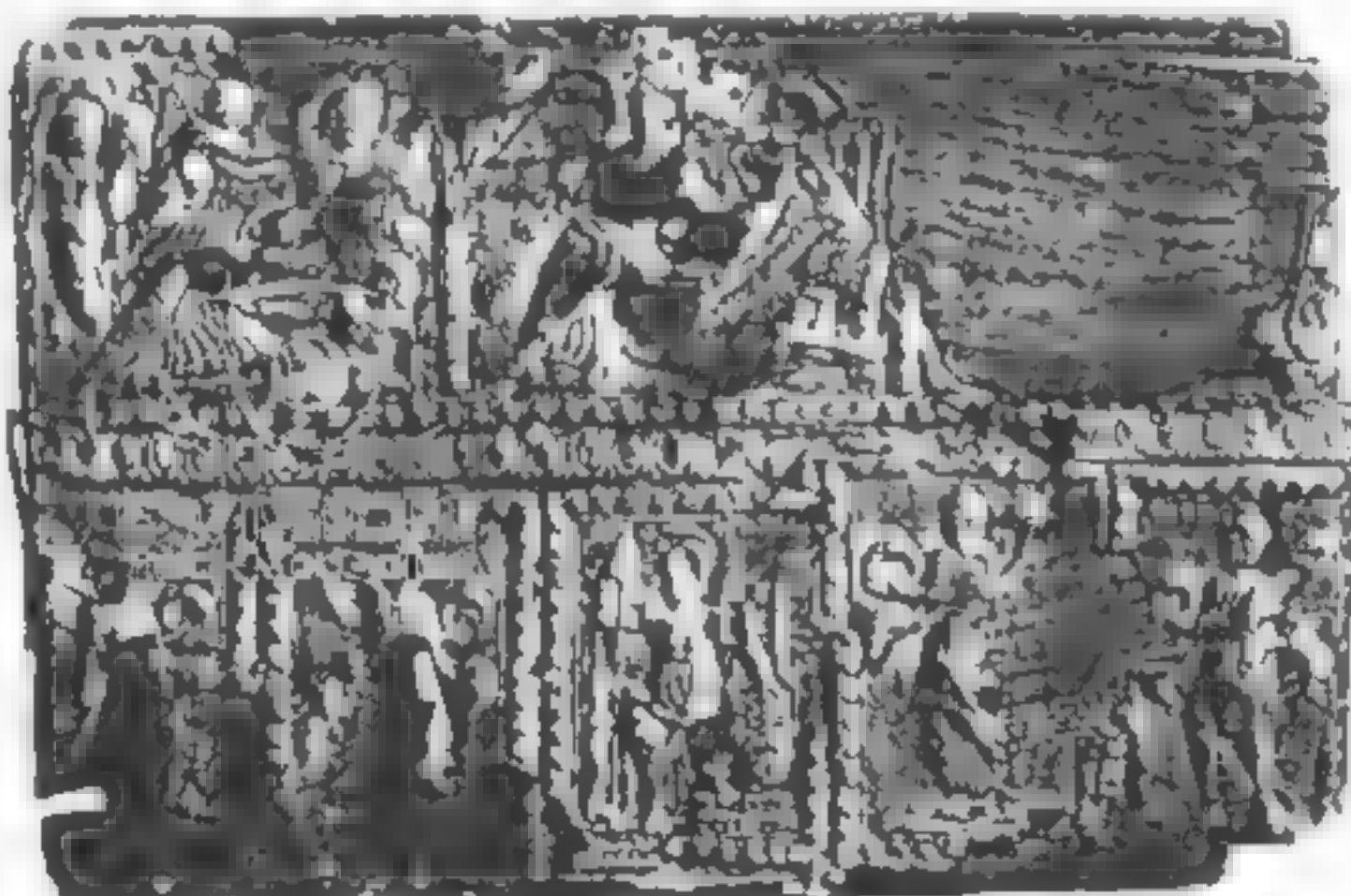
U ovom dijelu knjige predstavljamo vam jedan od najvažnijih umjetničkih obrta u kršćanskoj kasnoj antici. Relikvijari su skrinjice ili kutije u kojima su se čuvali manji dijelovi tijela mučenika ili pak lažne relikvije koji su nastajali dodirima s pravim mučeničkim ostacima (*brandea pallola*). Strast prikupljanja tjelesnih ostataka svjedoka kršćanske religije zahvatila je sve krajeve antičkoga svijeta u posliemučeničkom razdoblju (od drugoga desetljeća IV st. pa nadalje). Naravno da su poseban vid šivanja uzivali predmeti koji su imali neku vezu s Kristom, Marijom, apostolima kao i relikvije najistaknutijih mučenika. U početku su tijela mučenika počivala u grobovima a poslije su ostaci svečano i dostojanstveno uneseni u grad i zatim polagani u oltare gradskih crkava.¹⁵⁵ Važnost relikvija je dostigla takve razmjere da je svaki oltar morao sadržavati ostatke svetaca.¹⁵⁶ Ispod oltara obično je bilo pravokutno udubljenje pokriveno pločom.¹⁵⁷ Nije rijedak slučaj da je oltarni grob imao i više relikvijara.¹⁵⁸ Ponekad su postojali pod oltarom omanji zidani grobovi križnoga, L ili nekoga drugog oblika.¹⁵⁹ Samo su raskošnije uređene crkve imale konfesije kojima se pristupalo stepenistem, a grob je od puka bio odvo-

jen rešetkom,¹⁶⁰ na sličan način kao što je to bilo i na kršćanskim grobljima.¹⁶¹ Potreba za relikvijama bila je toliko jaka da se nije okljevalo i lažne ostatke smatrati pravima. U kasnijim stoljećima (V, a osobito VI st.) i konfessori su uključivani među mučenike. U srednjem vijeku trgovalo se ostacima tijela svetaca i izmisljalo mučenike. Običaj traženja i iskapanja mučenika ostao je do duboko u srednji vijek. Za potrebe dostojnoga smještaja relikvija bili su nužni relikvijari.

Ishodište relikvijara su, što je logično, bile rimske skrinjice (*scrinia*) za dragocjenosti ili pak drugi predmeti.¹⁶² Derivacija je izravna. Međutim, ima i relikvijara koji su zapravo samo smanjena forma sarkofaga što je također logična posljedica njihova sepulkralnog karaktera.¹⁶³ Jedna od najznačajnijih metalnih skrinjica potječe iz sjeverne Hrvatske, a čuva se u Budimpešti (sl. 178). Na njoj se javljaju personifikacije Kartage, Konstantinopola, Rima, Nikomedije i Siseje te razni mitološki prizori i dva friza s motivom lova Kentaura.¹⁶⁴ Siseja je prikazana s vijencem u rukama i velom, slično kao i Nikomedija. Jedino je Roma drukčije i ikonografski bogatije prikazana. Iako je skrinjica iz doba oko godine 300 i nužda je već pripadala kršćanima ipak to, po svoj prilici, nije bio relikvijar.¹⁶⁵ Takve su skrinjice bile uzori za jedan vrlo rasprostranjeni tip relikvijara.

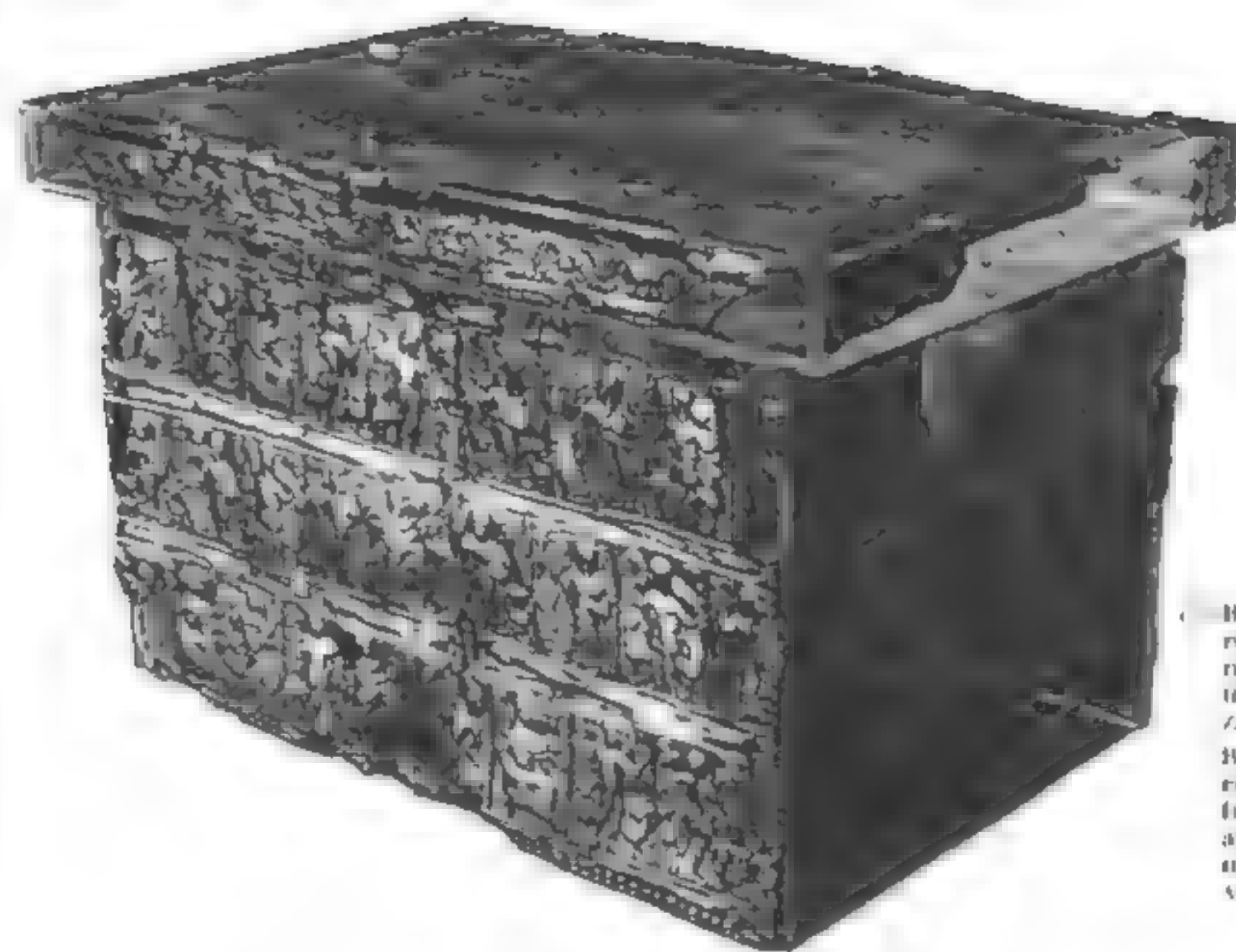
Najstariji primjerak takvoga relikvijara je izuzetna i već prije spomenuta skrinjica iz Novalje na otoku Pagu (sl. 179).¹⁶⁶ Sačuvana je zapravo vanjska obloga od brončanoga lima drvene kutije koja je naravno propala. Obloga je tehnikom iskucavanja ukrašena nizovima biblijskih prikaza. Riječ je o dva

jen resetkom,¹⁶⁷ na sličan način kao što je to bilo i na kršćanskim grobljima.¹⁶⁸ Potreba za relikvijama bila je toliko jaka da se nije okljevalo i lažne ostatke smatrati pravima. U kasnijim stoljećima (V, a osobito VI st.) i konfessori su uključivani među mučenike. U srednjem vijeku trgovalo se ostacima tijela svetaca i izmisljalo mučenike. Običaj traženja i iskapanja mučenika ostao je do duboko u srednji vijek. Za potrebe dostojnoga smještaja relikvija bili su nužni relikvijari.

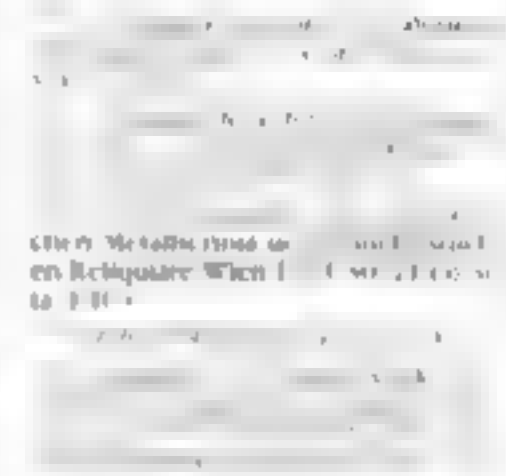
Bronzana oplata drvene skrinjice s prikazom raznih personifikacija: Kartage, Nikomedije i Siseje, Rima, Nikomedije i Siseje, Siseja IV st. NM Budimpešta

Bronze cover of a wooden coffin showing various personifications (including Carthage, Constantinople, Rome, Nikomedie and Siseia) Siseia 4th century NM Budapest

Bronzana oplata drvenog relikvijara s pet novozačetih i pet starozavjetnih motiva, Novalja srednja IV st. AM Zadar

Bronze cover of a wooden reliquary with 5 scenes from the New Testament and 5 from the Old Testament, Novalja mid 4th century AM Zadar

Bronzana oplata drvenog relikvijara s pet novozačetih i pet starozavjetnih motiva, Novalja srednja IV st. AM Zadar

100 V. a. n. e. Sarkofag Dobra pastira
na crkvi sv. Marka, Split. H. 65, A 2, tab. 52
tab. 55.

101 Buduć i buduća pastira, koji su se ponavljali i
prekrivali sve strane škrinje. Prikazi su izrađeni pomoću dvije matrice koje
su sadržavale pet motiva u odvojenim poljima. U starozavjetnom nizu nalaze
se sljedeće scene: Mojsije izbija vodu iz stijene, Poziv Mojsiju (Mojsije izuva
sandale), Noa u barci, Danijel u lavljoj jami, Abrahamova žrtva, dok se u novo-
zavjetnom nizu nalaze: Umnažanje kruha (ili Čudo u kani), Uskrsnuće Lazara,
Pastir, Marija, Ozdravljenje slijepca. Svi motivi, osim onih koji prikazuju Mojsija
ili Krista, imaju legende (Noel, Damael, Abram, Pastir, Marija). Mojsiju i
Kristu, prvacima Staroga odnosno Novoga zavjeta, nije bila potrebna legenda
za prepoznavanje. Kristovu glavu k tomu okružuje uvijek nimbus, a ostale ga
osobe nemaju, pa ni Mojsije. Budući da pastir nema nimbus, ne može biti pro-
tumačen u smislu Ivanove usporedbe Krista i Dobroga pastira (Iv. 10, 1-42),
nego kao parabola o nekom dobrom pastiru (Lk. 15, 3-6). Za tumačenje prikaza
pastira nuvaljski je relikvijar ključni spomenik. Sve teme na tome spomeniku
bez obzira jesu li starozavjetne ili novozavjetne, imaju soteriološko značenje.
Što je logično, budući da i relikvijari pripadaju sepulkranoj sferi jednako kao
i slikanje u katakombama ili reljefi na sarkofazima. Na temelju frizura ovaj se
relikvijar datira u kasnokonstantinsko ili postkonstantinsko razdoblje.¹⁰⁰ Isto
tako, sasvim je pouzdano da, tipološki i umjetnički, relikvijar odgovara škrin-
jicama i relikvijarima rajnsko-dunavskoga područja.¹⁰¹ Veze Jadrana i Podu-
navlja potvrđene su shemom škrinje iz ranijega razdoblja.¹⁰² Zanimljivo
je da se u ovo doba u jadranskom priobalnom pojasu javljaju produkti sa sj-
vera što prehodno nije bio slučaj.

Sljedeći u kronološkom nizu je nedvojbeno najljepši i najvažniji reh-
kijar do sada otkriven u čitavom kršćanskom svijetu.¹⁰³ To je čuvena škrin-
jica od slonovaće očit iz glavnog oltara crkve u Samaglieru kod Pule (sl.
480), koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Veneciji. Moćnik je gotovo
sigurno sadržavao kosti sv. Hermagore. Kutija je bogato urešena figuralnim i
dekorativnim motivima na stranama i poklopcu (ima ukupno devetnaest mo-
tiva). Na poklopcu je prikaz *Traditio legis* (Krist uručuje svetak Petru, a ne
kao što je to uobičajeno, Pavlu).¹⁰⁴ Scena je omeđena palmama, a osim Petra
s križem predaji je još nazočan i Pavao. Krist stoji na mističnom brdu iz koj-
ga izlaze četiri rajске rijeke, a sa strana mu prilaze jaganjci.

Na prednjoj strani je križ ukrašen gemama između golubica, zatim slij-
de dva simetrično postavljena jaganjca koji izlaze iz raznih arhitektonskih
elemenata. Niže stoji jaganjac pred svećanom tronom s pastucima ukrasnim
gemama, ispod čijih nogu istječu četiri rajске rijeke (*Helofantia*). Sa strana
trona su prikazi šest apostola s rotulusima, tri lijevo, tri desno, a između njih
su palme.¹⁰⁵ Najdonji niz pokazuje središnji križ prema kojemu streme na
suprotno postavljene listovi.

Na stražnjoj strani je križ s umetnutim gemama flankiran golubicama.
Ispod su simetrične grupe jaganjaca što prolaze kroz vrata prema središnjem
križu u koji je upisan kristogram te grčka slova A i Q. Niže je pak u središtu
vrlo zanimljiva arhitektura s tordiranim, poput užeta uvijenim stupovima te
nekom vrstom baldahina na polukružnoj konstrukciji s rebrima. Ispod su luč-
na vrata po svojoj prirodi grob apostola Petra u Rimu.¹⁰⁶ Slijeva su muskarac i

Na stražnjoj strani je križ s umetnutim gemama flankiran golubicama.
Ispod su simetrične grupe jaganjaca što prolaze kroz vrata prema središnjem
križu u koji je upisan kristogram te grčka slova A i Q. Niže je pak u središtu
vrlo zanimljiva arhitektura s tordiranim, poput užeta uvijenim stupovima te
nekom vrstom baldahina na polukružnoj konstrukciji s rebrima. Ispod su luč-
na vrata po svojoj prirodi grob apostola Petra u Rimu.¹⁰⁶ Slijeva su muskarac i

Samaglier sarkofag od slonovaće s li-
stovima i jaganjcima, izrađen
oko 480. godine. Pula, Muzej
episkopije.

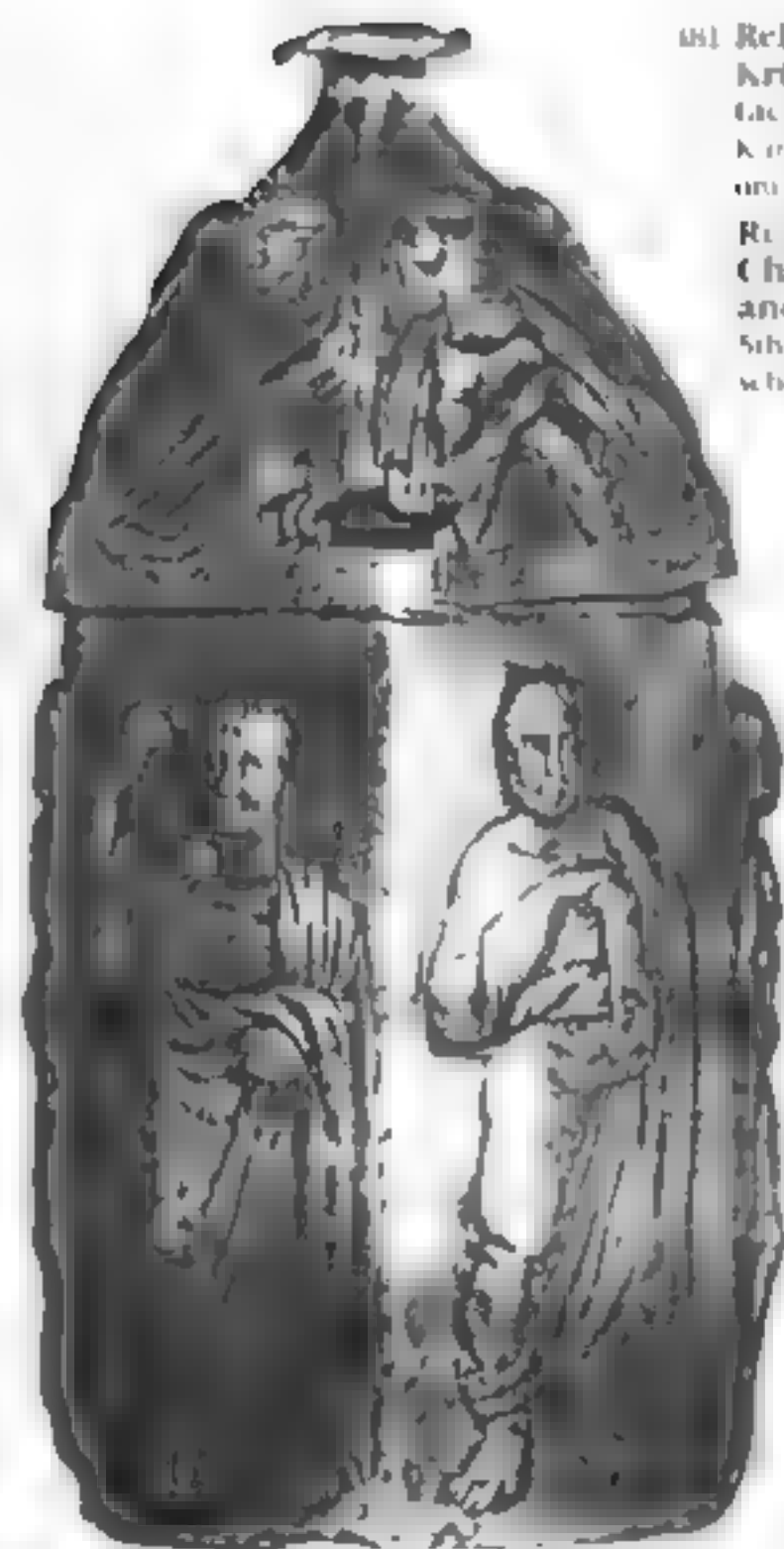
Ivory reliquary with throned
figure of Christ, flanked by
Peter and Paul, 5th century.
Pula, Episcopium Museum.

11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće
11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće
11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće
11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće
11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće
11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće
11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće
11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće
11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće
11. stoljeće	12. stoljeće	13. stoljeće	14. stoljeće	15. stoljeće	16. stoljeće	17. stoljeće	18. stoljeće	19. stoljeće	20. stoljeće

zena što se drže za ruke (scena *dextrarum junctio* - sklapanje braka) ¹³⁵⁴ Lijevo od njih su dva muškarca (stariji i mladi), a desno dvije žene. Donji friz je isti kao na prednjoj strani.

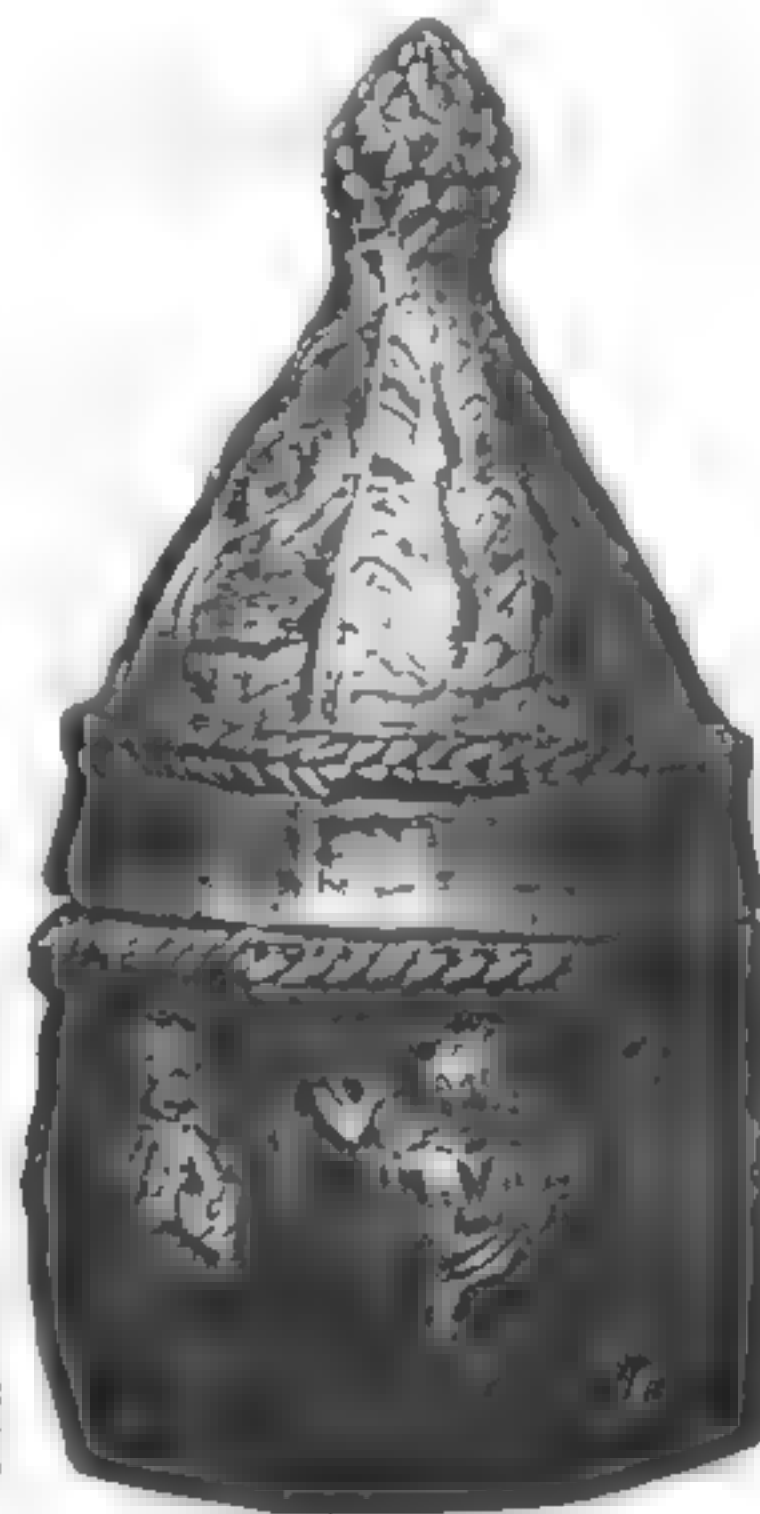
Lijeva bočna strana pokazuje križ s gemama, a lijevo i desno od njega su po dvije golubice. Ispod tih scena su dva jaganjca koji sa svake strane omeđuju središnji križ pred arhitektonskom pozadinom. Ispod je prizor prikazivanja (*oblatus*) djeteta u crkvi. Pred trolučnom arkadom visecim svijećnjacima i otvorenim zavjesama majka dovodi dijete do središnje arkade, dok lijevo svećenik otvara rešetkasta vrata ¹³⁵⁵. Postrance su dvije muške i dvije ženske figure koje prate obred. Donji niz jednak je onome na prednjoj i stražnjoj strani.

Desna bočna strana pokazuje četiri golubice koje okružuju križ s gemama. Ispod su pak dva jaganjca sa strana križa pred arhitektonskom pozadinom. Ispod toga se nalazi iznimno zanimljiva scena krštenja djeteta ¹³⁵⁶.

101 Relikvijar s prikazom Krista, apostola i svećaka, srebrni. Pola V st. Kunstgeschichtliches Museum Wien.

102 Relikvijar s prikazom Krista i apostola, srebrni, Novaja, IV-V st. AM Zadar.

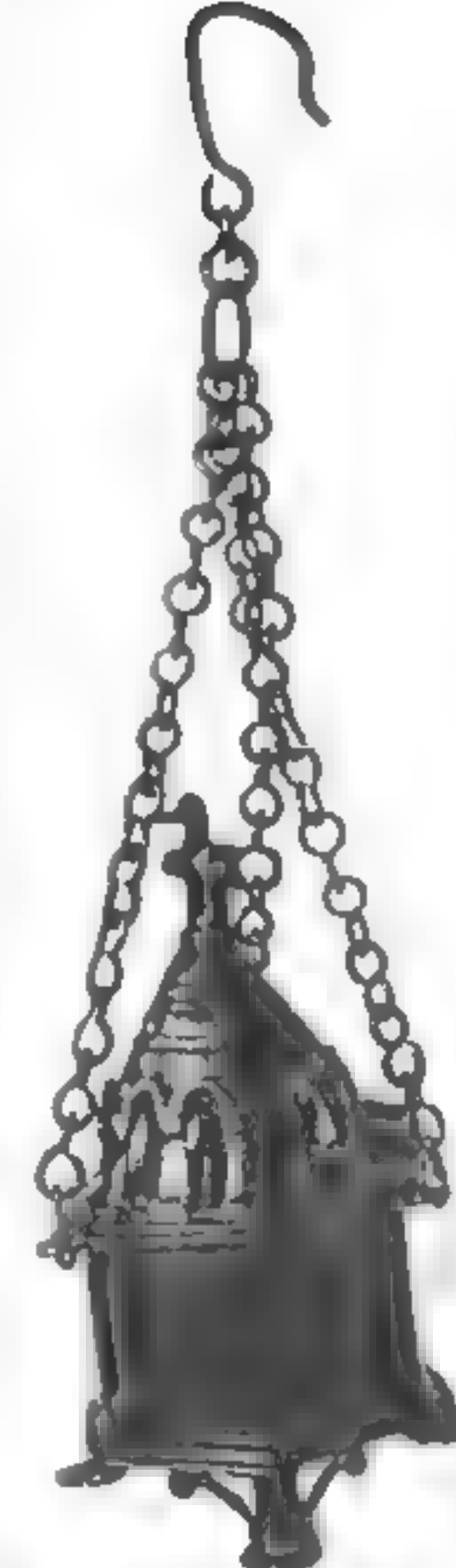
sestenostranom baptisteriju s kolonadom i s otvorenim zavjesama stoji majka koja dovodi dijete, a ispred su muške i ženske figure. Donji niz jednak je kao na prednjoj i stražnjoj strani.

Sanuagherski je relikvijar jedinstven u ikonografskom i umjetničkom pogledu. Prikazi koje sadrži nisu samo nabogati, nego i umikatni. Iako on predočuje izvorni oblik najvažnijih kršćanskih obreda, a k tomu prikazuje izgled apostolskoga groba, crkve i baptisterija Sv. Petra u Rimu. Relikvijar je zaista iznimno uspješna kombinacija kršćanskih simboličkih motiva, liturgijskih obreda kao i nekih običaja. Sudeći po obliku i načinu postavljanja likova (osobito scene Krista i apostola te nekih simboličkih figura, primjerice jaganjaca), skrinjica podsjeća na sarkofage ravenatske produkcije s početka V st. ¹³⁵⁷ Drugi ikonografski motivi, naprotiv, pokazuju nedvojbeno neovisnost o ravenatskoj produkciji sarkofaga. Plemenitosti figura, njihova elegancija, gipkosti i tehnička dočvrstost pokazuju vrhunsku umjetničku i zanatsku zrelost majstora koji je očito upoznat s najprednijim tokovima umjetnosti svoga doba. Vrijeme nastanka relikvijara je početak V st., a podrijetlo nije moguće pouzdano utvrditi ¹³⁵⁸.

Dva relikvijara koji međusobno dosta sliče, barem kad je u pitanju ikoniografski prikaz, jesu srebrni relikvijar iz Pule (katedrala) (sl. 481) ¹³⁵⁹ i onaj iz Novog Zadra (iz istoga relikvijskoga lokula) (sl. 482) ¹³⁶⁰. Na tim poligonalnim relikvijarima s piramidalnim poklopcem javljaju se apostoli i Krist. Puški je znatno kvalitetnije i sigurnije raden, a likovi imaju čišći i jasniji obris. Novozadarski pak relikvijar potvrđuje omiljenost navedenoga oblika i ikonografije. U načelnoj slicenosti, ta dva relikvijara nisu produkt iste radionice, ali su oba približno iz istoga doba, iz V st. ¹³⁶¹

Vrlo je značajan i srebrni relikvijar promaden na otoku Lopudu ¹³⁶². Radi se o skrinjici s poklopcem na čijoj su prednjoj strani tri arkade pod kojima su križevi. Na bočnim stranama su jednaki križevi, po jedan sa svake strane, ali bez arkade. Tri arkade s tri križa ispod njih na prednjoj strani i jedna arkada s križem na poklopcu upućuju prije na antički nego na srednjovjekovni način ukrašavanja. ¹³⁶³ U krasi su izradeni tehnikom iskucavanja i graviranim linijama. Rubom poklopca pruža se natpis u čast sv. Ivana Krstitelja. Nema dvojbe da je lopudski relikvijar iz dosta poznoga vremena, ali teško da izlazi iz okvira kasnoga VI st. ili pak ranoga VII st. ¹³⁶⁴ Ovaj relikvijar nema paralela na temelju kojih bi ga bilo moguće pouzdanije datirati.

Kamenu relikvijari slični su sarkofazima. Relikvijar iz Raba pokazuje srodnost u dekoraciji sa sarkofazima iz VI st. ¹³⁶⁵ a relikvijari iz Lovrečine i Solina sa sarkofazima iz ranoga VI st. sa središnjim urezanim križem ¹³⁶⁶. Ili s

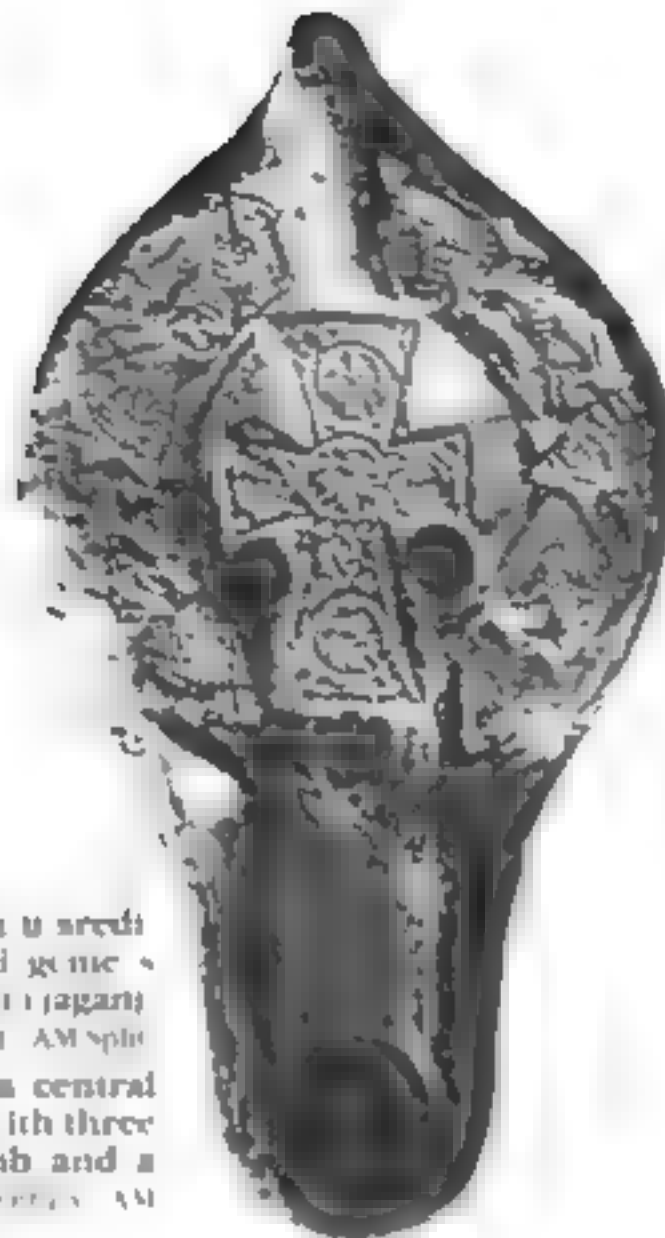

103 Relikvijar s prikazom Krista i apostola, srebrni, Pola V st. Kunstgeschichtliches Museum Wien.

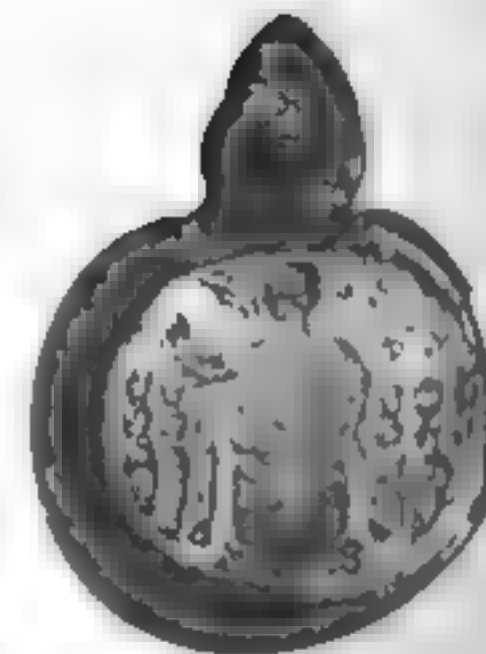
184 Fragment koštanog češlja s prikazom Krista i apostola Pavla (na drugoj se strani nalaze Krist i Petar) Salona, V st. AM Split
Fragment of a bone comb with Christ and the apostle Paul (on the other side Christ and the apostle Peter) Salona, 5th century AM Split

185 Lampica s križem u središtu u kojem su tri gemi s umetnutim križem i jagantcem, glina Salona V st. AM Split
Clay lamp with a central cross decorated with three gems with a lamb and a cross Salona, 5th century AM Split

186 Privjesak od žutog stakla s prikazom Krista i apostola, Narona, IV st. AM Split
Yellow glass pendant showing Christ and the apostles, Narona, 4th century AM Split

nim re povina za držanje.¹⁸⁷ Ponekad je tijelo svjetiljke u obliku pauna i u raznim drugim oblicima.¹⁸⁸ Glinene lampice imaju na gornjem disku jednostavne križeve ili križeve s umetnutim gemama te druge kršćanske simbole (kristogram, ribe i sl.), a neke biblijske prikaze (scena mladih Židova u Na bukodonosorovu ropstvu,¹⁸⁹ Krist koji gazi zmiju i baziliska,¹⁹⁰ Orfej¹⁹¹ itd). Lampice su najčešće bile importirane iz Afrike.¹⁹² Šteta je što su lampice iz naših zbirki uglavnom neobjavljene. Brojna je i keramika afričke produkcije s pečacenim ukrasima (ponekad udubljenim, ponekad plastičnim), rijetko, s figuralnim prikazima (Krist s križem i dr.).¹⁹³ U tu grupu spadaju i *eulogia* (recipijenti za sveto ulje uzeto na Kristovu grobu ili pak na drugim svetim mjestima). Najpoznatija *eulogia* potječu s groba sv. Menasa u Egiptu,¹⁹⁴ što pokazuje da su i ljudi iz naših krajeva odlazili na hodočašća u daleka mjesta.

Posvuda su se sačuvali, većinom jako fragmentarno, tanjuri, zdjele i drugo posuđe (tzv. *terra sigillata chiliara*) svjetlocrvene boje koje obično imaju pečacene udublene ukrase (palmete, rozete, listove i dr.). Rade se javlja u plastičnim figuralnim ukrasima. Ova keramika je, kao i lampice sjevernoafričke produkcije, iz IV-V st.¹⁹⁵ Velik broj takvih nalaza pokazuje da je import morao biti vrlo intenzivan.

Salona, 4. st.
187 May di, nr 277, fig. 21
188 May di, nr 275, fig. 13-14
189 May di, nr 275, fig. 13-14
190 May di, nr 275, fig. 13-14
191 May di, nr 275, fig. 13-14
192 May di, nr 275, fig. 13-14
193 May di, nr 275, fig. 13-14
194 May di, nr 275, fig. 13-14
195 May di, nr 275, fig. 13-14

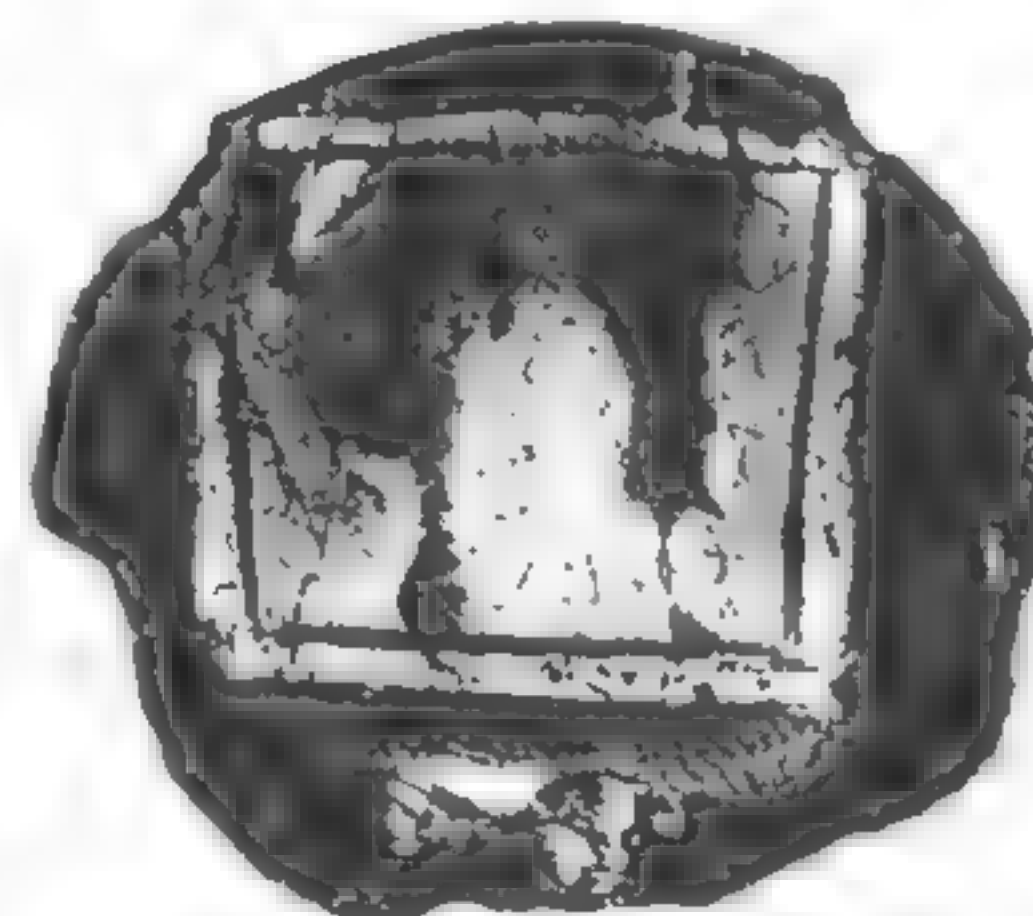
relikvijari očito bili izradeni u lokalnim radionicama jer se oblikom i dekoracijom podudaraju s dalmatinskim sarkofazima sa središnjim križem. Relikvijari vjerojatno nisu bile stavljane izravno u sarkofag nego u metalne recipijente koji su se ulagali u sarkofage. Čini se da tako bijaše i u Sanagheryu, barem prema opisu nalaza.¹⁹⁶

Izuzetno vrijedan predmet umjetničkoga obrta je brončana kadionica iz Klapavice kod Klisa (sl. 483).¹⁹⁶ Takve i slične brončane predmete izradivale su koptske radionice prije arapske najeze. To, međutim, nije jedini predmet koptskoga importa u našim krajevima.¹⁹⁷ Analiza klapavičke kadionice nedvosmisleno pokazuje da njezin oblik derivira iz kupola centralnih zdanja, poput crkava, kriptonica, mauzoleja i sl.¹⁹⁸ Njezino tijelo je heksagonalno, a poklopac je stožast s pricom na vrhu. Otvori kroz koje je izlazio dim, imaju oblik prozora sa stupcem i kapitelicima što nose luk (ukupno 12 prozora, po dva na svakoj strani). Ovaj predmet, nađen u malom samostanskom objektu podalje od grada, svjedoči o vrсноći inventara čak i malih starokršćanskih zdanja i rasprostranjenosti takvih predmeta velike vrijednosti.

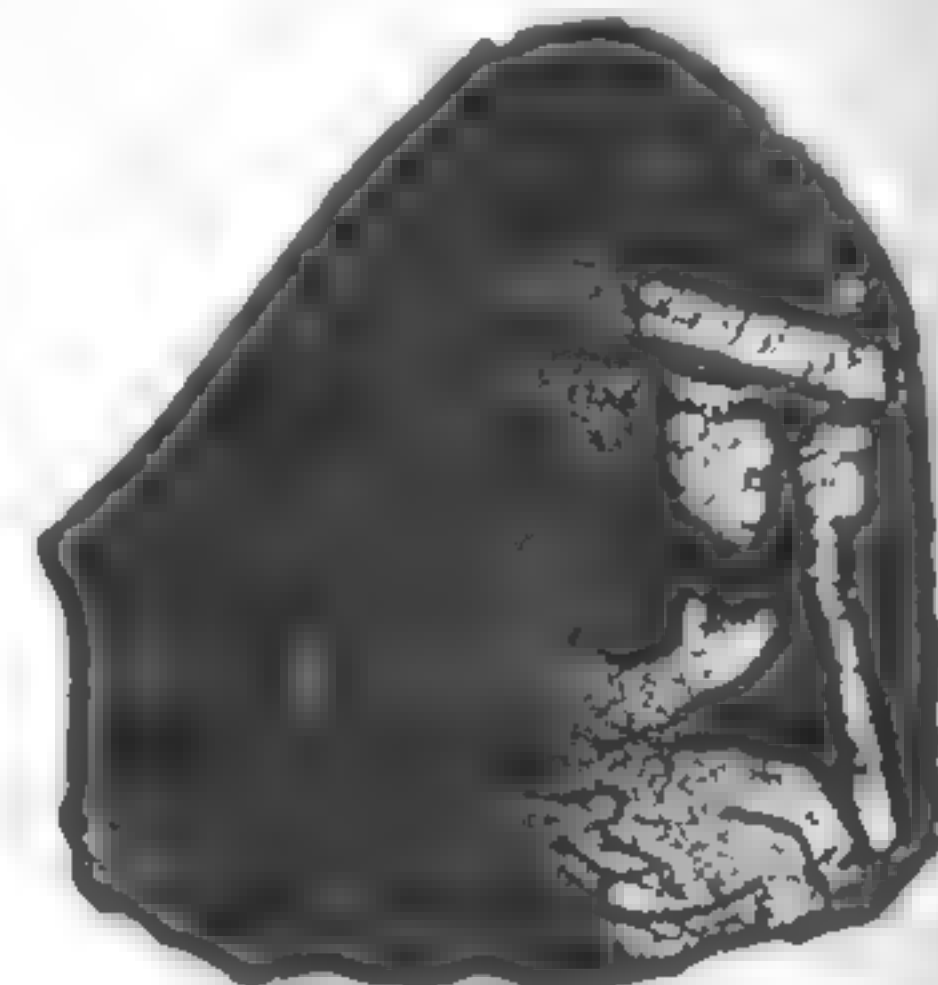
Drugi važan primjerak umjetničkoga obrta je fragment koštanoga češlja s prikazima Krista te apostola Petra i Pavla (sl. 484).¹⁹⁹ U nazoč činjenici da sam predmet nije osobito dobro izrađen, likovi koji ga ukrašavaju pokazuju znatnu kvalitetu. Vjerojatno je da je predmet služio za ritualno češljanje svećenika.

Važno svjedočanstvo umjetničkog obrta kasnoantičkih zlatara je blago i ribice iz Narone koje osim prstenova sadrži i broseve te veći broj zlatnika.²⁰⁰ Predmeti su došli u zemlju na samom početku VII. st., u doba opsade grada.²⁰¹

Nadeni su i drugi predmeti umjetničkoga obrta, a najbrojnije su brončane i glinene lampice (sl. 485). Ovih posljednjih je na tisuće. Luksuznije, brončane, izradene su u raznovrsnim oblicima, često s raskošno oblikova-

487 Staklena posuda s bobičastim ukrasom (u zlatnom listu scena Mojsjeva čuda izvora), Salona, IV-V st. AM Split
Protrusive decorative element of a glass vessel (in gold leaf depiction of Moses finding water), Salona, 4th or 5th century AM Split

488 Staklena posuda s bobičastim ukrasom (u zlatnom listu prikaz Jone pod pergolom), Salona, IV-V st. AM Split
Protrusive decorative element of a glass vessel (in gold leaf depiction of Jonah under the arbor), Salona, 4th or 5th century AM Split

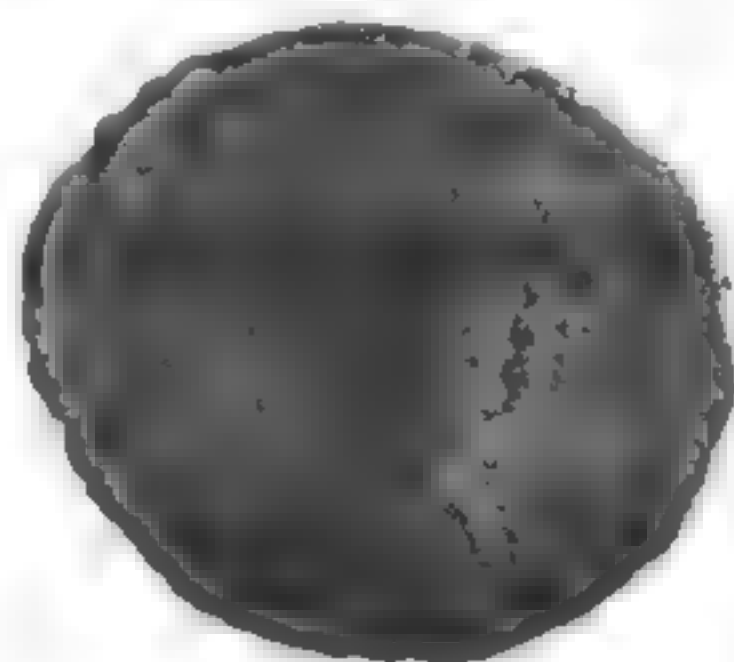
187 May di, nr 277, fig. 21
188 May di, nr 275, fig. 13-14
189 May di, nr 275, fig. 13-14
190 May di, nr 275, fig. 13-14
191 May di, nr 275, fig. 13-14
192 May di, nr 275, fig. 13-14
193 May di, nr 275, fig. 13-14
194 May di, nr 275, fig. 13-14
195 May di, nr 275, fig. 13-14
196 May di, nr 275, fig. 13-14
197 May di, nr 275, fig. 13-14
198 May di, nr 275, fig. 13-14
199 May di, nr 275, fig. 13-14
200 May di, nr 275, fig. 13-14
201 May di, nr 275, fig. 13-14

408a. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408b. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408c. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408d. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408e. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408f. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408g. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408h. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408i. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408j. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408k. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408l. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408m. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408n. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408o. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408p. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408q. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408r. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408s. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408t. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408u. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408v. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408w. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408x. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408y. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
408z. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	

Sacurvali su se i brojni stakleni privjesci na kojima se javljaju kršćanski motivi (Krist koji propovijeda na gori,¹⁴⁸⁰ Krist među apostolima (sl. 486),¹⁴⁸² Sv. Simeoni Stilit i dr.¹⁴⁸³) I staklene posude su ponekad imale na stijenkama ugravirane različite prizore. Vrlo su važne posude čije je dno ukrašeno urezanim likovima, natpisima ili ornamentima na podlozi od zlatnih listica (zlatni podkloga, lat. *fundo d'oro*), ali ih je malo. Dno staklene posude iz nekropole Strbunac, u okolici Đakova, prikazuje bračni par i natpis *Florentes* (pisan za ono doba karakterističnom mješavinom latinskoga i grčkoga jezika), iz kasnije je gl. st.¹⁴⁸⁴ a nadene su i dvije bobicašte aplikacije na posudi (*Nuppenschilder*) prva s prikazom Mojsijeva čuda izbijanja izvorske vode iz litidine (sl. 487) a druga s prikazom pronoša Ione koji leži ispod listate pergole (sl. 488). *Nuppenschilder* iz Salone je najvjerojatnije import iz Kolna. Đakovački je fragment potvrda da su takvi produkti prisuzali i u naše krajeve. Ipak je daleko napreći dno takve produkcije ostajao u Rimu.¹⁴⁸⁵

U VI st. je u Salonu bila organizirana kovnica novca, vjerojatno za potrebe bizantske vojske koja je napredovala prema sjevernoj Italiji (sl. 489).¹⁴⁸⁷ Taj je novac dosta niske umjetničke vrijednosti. Na aversu se nalazi lik Justinijana, s velikim i okruglim okom te dugim nosom, dok je na reversu križ. To je posljednji pokušaj izrade portreta koji zapravo znači vraćanje na intencionalni stupanj razvika i gubljenje svake izravne veze s modelom. Tako su se zapravo u portretistici srele intencija i transcendencija, čime je portret nestao kao umjetnički izraz.¹⁴⁸⁸

Kršćanstvo i kršćanska tematika postupno su prodrli u sve pore života. Križ, kristologram i sl. standardna su dekoracija na svakom uporabnom predmetu. To je dokaz da je kršćanska religija posve marginalizirala poganstvo i ograničila ga na prezrene enklave koje više nemaju nikakvoga ugleda u društvenom i javnom životu. Poganstvo se može sresti još samo u zabutnim ruralnim krajevima. Napustili su ga čak i rafinirani intelektualci koji su se dugo opirali novitetu propagirajući neku vrstu sinkretizma (ista religija u raznim vidovima), ali takav pomirljiv pristup je neminovno vodio porazu.

489 Justinijanov novac iz salonitanske kovnice, bronza, Salon, srednja VI st. AM Split

Coin of Justinian, minted in Salon, bronze, Salon, mid 6th century. AM Split

KRAJ ANTIKE

Nakon visokih dometa Justinijanova razdoblja u razvitku rane kršćanske civilizacije kad je izgledalo da bi moglo doći do smirivanja i uspona ponovno sjedinjenoga carstva, već krajem VI i u ranom VII st. dolazi do nagloga pada. Ione je razlog propadanje antičkih gradova na obali, a već ranije i u unutrašnjosti Hrvatske. Ključni događaji koji su otvorili vrata prodorima raznih barbarских skupina bili su pad Sirmija (godine 582) i Sisije (nepoznati datum pri kraju VI st.). Linija obrane antičke civilizacije spustila se znatno bliže obali. Križu su produbljivali stalni prodori barbarских naroda sve do mora. Kao primjer krize može se navesti činjenica da salonitanska kršćanska zajednica nije bila u stanju obnoviti uništene cemeternjalne bazilike i druga zdanja nakon avarsko-slavenskih upada početkom VII st., nego se zadovoljila popravkom, zapravo samo reduciranjem velikih objekata na grobljima.¹⁴⁸⁹ Tada su groblja uništena, a brojni sarkofazi opljačkani. Iz Panonije već ranije hježi stanovništvo o čemu svjedoče mnogi natpisi, čuvano seusovo blago koje je po svoj prilici otkriveno na području Barbanje u Istri i drugi spomenici i povijesni podaci.¹⁴⁹⁰

U drugom ili trećem desetljeću VII st. posve su porušeni i opljačkani mnogi gradovi u Dalmaciji i Istri, a i drugdje. Ostale su izohrane antičke enklave u hrvatskom okruženju (Zadar, Trogir i neki drugi, manje važni gradovi) te neka utvrđenja u unutrašnjosti i na obali koja su u doba opasnosti ponovno nikla na brežuljcima, na mjestima pralustorijskih gradina. Propali su gradovi kao što su Salona, Narona, Epidaur i dr. Preostalo starosjediilačko stanovništvo uspjelo je preneti doseljenim Hrvatima mnoge antičke tečevine i kršćanstvo, što je u ranom srednjem vijeku urodilo obilatom plodom u vrhu vrijednosti originalnoj hrvatskoj kulturi. Visoke srednjovjekovne civilizacije nastajale su samo ondje gdje je prethodno cvatela antička civilizacija. Zbog toga antika u hrvatskoj kulturi predstavlja poticajni i tvorbeni supstrat srednjovjekovne hrvatske umjetnosti. U transmisiji umjetničkih oblika i vještine važnu ulogu je odigralo preostalo romanizirano stanovništvo. Sve ono što se događalo u Dalmaciji i Istri pri kraju VI i početkom VII st. događalo se i u Panoniji već krajem V ili početkom VI st. Ranosrednjovjekovna hrvatska umjetnost logično se i kontinuirano nadograđivala na prethodnu, antičku.¹⁴⁹¹ Kako je došlo do seobe Hrvata u ove krajeve i zašto su se ovdje nastanili, kakav je bio njihov odnos sa starosjediilcima, problemi njihova pokršćavanja i uspona do visoke civilizacijske razine – sve su to još pitanja bez konačnog odgovora. Njegovu upotpunjavanju više će doprinijeti arheologija nego povijest, jer su pisani izvori ograničeni i uglavnom već iscrpljeni.

409a. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409b. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409c. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409d. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409e. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409f. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409g. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409h. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409i. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409j. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409k. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409l. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409m. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409n. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409o. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409p. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409q. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409r. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409s. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409t. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409u. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409v. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409w. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409x. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409y. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	
409z. Hrabro i elegantna brzo namotana perla	

KRONOLOŠKA TABLICA

VRJE ME	POVIJESNI DOGAĐAJI	KULTURA - CIVILIZACIJA			
Oko 1100 prije Kr	Prvi kontakti Ahejaca i Ilira	Mikenska keramika (Debeli bedi, Škrip) Utvrđivanje gradine u Škripu po mikenskim principima	56/55 prije Kr	Poslanstvo Isejaca i Tragurina Gaju Juliju Cezaru u Akvileju. Prvi rimski namjesnici	Psefizma o pravima Isejaca i Tragurina u luci Salona
Oko 800 prije Kr	Rodani plove po Jadranu		50-40 prije Kr	Rimski građanski rat između Cezara i Pompeja. Pobjeda Cezara. Issa gubi samostalnost zbog sudjelovanja u ratu na strani Pompeja (poslije godine 48 pr Kr). Osnutak rimskih kolonija Salona, Narona, Epidaur Pola. Salona glavni grad provincije	Rimska urbanistika (ortogonalni sustav). Gradnja foruma, kapitolja, termi i drugih rimskih zdanja. Gradске zidine. Sređivanje katastarske kolonije. Ili na aretinska keramika. Import brončanih i staklenih predmeta. Heraklova vrata u Puli. Natpis o gradnji kula u Naroni
Kraj VI st. prije Kr	Knidani (jugozapadna Mala Azija) osnivaju koloniju (Korkyra Melaina) nepoznate lokacije	Korkyra Melaina kuje novac (?). Ornofigurativna keramika (Blato, Salona i dr.). korinške produkcije. Glava kurnisa Vis. Radionica kamene plastike (Nezakcija, okolica Bihaca) italske stilske orijentacije. Jantarni predmeti arhaijskih stilskih obilježja (kompolje, Crna Gora). Novac grčkih gradova (Atena, Egina i dr.)	45 prije Kr	Vatimije i Sulpicije ratuju protiv Delmata. Korespondencija Cicerona s komandantom vojske u Iliriku	Stele helenističkoga tipa s latinskim natpisima
Oko 500 prije Kr	Kontakti s grčkim i etruskim svijetom	Ornofigurativna keramika antičke produkcije. Etruska bucchero vaza (Vis). Toreutički predmeti (situle, posane, spine i dr.) italske produkcije	45-43 prije Kr	Augustovi ratovi protiv Delmata	Početak rimske plastike. Prvi portreti i rimski nadgrobni spomenici. Daljnji razvitak gradova
Oko 400 prije Kr?	Sirakuza osniva koloniju (Issa) na Visu (Gradina, Pririvo)	Urbanistički planirani grad (ortogonalni sustav ulica) u Issi. Pojava grčke klasične skulpture (stela Rab, ara s prikazom bogova Salona). Prva faza utvrđivanja gradine. Ošanci	40-20 prije Kr	Postaje ratne mornarice u Apsoru i Saloni	Daljnji razvitak gradova. Gradnja villa rustica. Slavoluk Sergijevaca u Puli. Hram Augusta i Rome u Puli
385/4 prije Kr	Parani (otok Paros u Egeju) osnivaju koloniju Pharos u Starom Gradu na Hvaru. Borbe domorodaca (Jadastini) i perskih doseljenika. Pomiješane kulture iz Ise ili Livosa	Pharos, grad planiran po ortogonalnom sustavu. Uređenje hore (katastar stanogradskog polja). Nekropola izvan grada. Izgradnja trga (agora). Luka kuća u Issi i Pharosu. Helenistička keramika (Gnathia i drugih tipova) (uvoz iz Italije)	6-9	Batonov ustanak. Rimske legije u Dalmaciji	Prve stele vojnika Teatri u Puli
Poslije 400 prije Kr	Osnutak grčkog emporija u Naroni. Intenziviranje trgovine s domorocima	Narona, I faza utvrđivanja naselja. Početak kovanja novca (Pharos, Issa)	12	Trijumf Tiberija i Germanika <i>ex Delmatibus et Pannonibus</i> . Parenclij postaje rimska kolonija	Gardunski trofej. Proces transformacije ilirskih gradina u rimske municipije (Asseria, Varvaria i dr.)
Oko 320 prije Kr		Jonio serije novca	10-20	Namjesnik u Dalmaciji Publije Kornelije Dolabella	Ubrzana izgradnja cesta. Razvitak carskog kulta. Prvi augustei (Aenona, Salona, Onium, Issa, Narona itd.). Stele vojnika VII i XI legije u Burnumu i Gardunu. Ara Julije Kvijete u Zadru
Oko 300 prije Kr	Osnutak Herakleje?	Nadgrobne stele (Issa). Radionica nadgrobnih stela Herakleja kuje novac. Ilirske gradine počinju graditi zidine od megalitskih blokova (Ošanci II faza)	42	Pobuna Furija Kanula. Skribonijana, zapovjednika legija u Dalmaciji, protiv cara Klaudija. Legije u Dalmaciji odane Klaudiju	Stele legionara VII i XI legije dobijaju počasni naziv <i>Claudii</i> <i>Pia</i> <i>Fidelis</i>
Iza 250 prije Kr	Issa osniva faktorijske (Tragurion, Epetion i Lumbarda) Agri i Teuta. Ilirska piraterija. Delmati na obali Sabuna postaje luka Delmata	Nastavak urbanizacije. Utvrđivanje salomunanskih naselja. Lumbardska psefizma	69-96	Odlazak najprije VII a zatim i XI legije iz Dalmacije. Početak evangelizacije Dalmacije (boravak Tita, učenika apostola Pavla u Dalmaciji). Građanski rat. Dolazak na vlast dinastije Flavijevaca	Izgradnja teatra u Saloni. Osnutak kolonije veterana <i>Aequum</i> . Gradska vrata u Zadru. Pojava ilirskih cipusa
177 prije Kr	Historijski kralj Epulon prigodom opsade Nezakcija počinio samoubojstvo. Histria pada u rimske ruke	Rušenje Nezakcija. Početak romanizacije. Histria postupno pretvaranje histrijskih gradina u rimska naselja			Amfiteatar u Puli. Veliki hram u Aenoni. Početak snažnog importa kipova iz Rima i Atene. U svetištu posvećenim carevima grupe statua predstavljaju se likovima Flavijevaca. Domikijanovi se portreti preraduju u likove nasljednika (Nerva i Trajan).
168 prije Kr	Osnutak rimske provincije Ilirika (poslije pobjede nad Genciijem). Bulej rimski vazal	Gencijske, Bulej Dauri i dr. kuje novac. Pojava rimskog novca. Reljef plesalica iz Narone	69-96	Dinastija Flavijevaca. Domikijanova smrt	
156. prije Kr	Gaj Marcij Figul ratuje protiv Delmata.	Početak akulturacije lokalnoga stanovništva			
119 prije Kr	Osnutak konventa rimskih građana u Saloni	Rimski novac. Italska tamnoglazirana i reljefna keramika (tzv. Megarskog tipa)	98	Dolazak Trajana na vlast	Portreti Trajana. Širenje orijentalnih religija. Daljnji razvitak gradova

114	Posveta Trajanova foruma u Rimu	Prikaz dalmatinskih gradova na Trajanovom stupu (Jader, Asseria, Burnum, Salona). Slavluk u čast Trajana u Asseriji. Skupine kipova u carskim svetistima proširuju se Trajanovim likovima	305-9	Progon kršćana u čitavom carstvu. U Saloni mučenici: Dominio, Septim, Feliks, Asterij, Antiohijan, Gajan, Telij i Paulinijan. U Poreču konfesor Maur. U Sisiciji mučenik Kvint. U Cibale Polion i Eusebije	Zadnja velika stela u Saloni (Aurelije Valerij). Prvi oratorij u Jaderu. Parenciju i Apsoru. U Saloni i Dioklecijanovoj palači veliki broj radnika, zidara, klesara i dr.
117	Smrt Trajana i uspon Hadrijana. Osnutak kolonija u Panoniji. Snažna romanizacija područja Panonije	Pojava monumentalnih stela u Panoniji. Prestanak proširivanja skupina kipova u carskim svetistima. Česta pojava portreta filozofa	105-305	Abdikacija Dioklecijana	Dioklecijan useljava u nedovršenu palaču. Majstori još neko vrijeme ostaju u provinciji
148-180	Antoninska dinastija	Prestanak izrade velikih stela i ara u Dalmaciji. Velike stele se i dalje izrađuju u Panoniji. Ženski portret u Sisiciji	308	U Karnuntumu se sastaju Dioklecijan i Maksimijan. Raspravljaju o problemima u carstvu	Prve memorije na grobljima u Saloni (Kapljuć, Manastirine i Marusinac) a vjerojatno i u drugim gradovima
Oko 150		Postupni prelazak s ritusa incineracije na inhumaciju. Import sarkofaga radionica Atene i Rima	311	Galerijev edikt o jednakosti vjera	Postupna pojava kršćanskih simbola. Oltari na grobovima mučenika
167-175	Markomanski ratovi	Krjetki pojedinačni carski kipovi. Sarkofazi produkcije salomitanskih radionica. Ponovna izgradnja gradskih zidina, osobito oko proširenih dijelova grada. Izgradnja salomitanskoga amfiteatra	312/13	Milanski edikt o vjerskoj toleranciji	Daljnji razvitak kulta mučenika, a potom i pokornika
178-180	Ponovne nevolje na Dunavu. Pacifikacija naroda na Dunavu. Smrt Marka Aurelija	Povećanje broja importiranih sarkofaga. Serijska proizvodnja lokalnih sarkofaga	313	Smrt Dioklecijanove žene (Prisca) i kćerke (Valerija).	Pokop Dioklecijana u porfirnom sarkofagu u mauzoleju Palače
194	Uspon Septimija Severa uz pomoć panonskih trupa	Povećanje broja antičkih sarkofaga. Antički sarkofazi mijenjaju svoj temeljni oblik (arhitektonski u klinac). Ponovna pojava grupa carskih kipova severiske dinastije. Najbolji portreti rimske portretistike u Dalmaciji (Salona)	316-2	Smrt Dioklecijana	Sarkofag Dobrog pastira. Masovna pojava grobnica na svod (piscinae). Pojednostavljivanje lokalnih sarkofaga (nestanak tabule). Postupno kristijaniziranje poganskih zdanja
211	Smrt Septimija Severa		Oko 320	Smrt Domnijaeva nećaka biskupa Prima. Žestoka borba kršćanstva i mitraizma	
212	Pokljetka rimskog građanskoga prava svim građanima carstva (<i>Constitutio Antoniniana</i>)	Približni početak izrade sarkofaga sa stupovima od prokoneskoga mramora	325	Ekumenski koncil u Niceji. Osuda arijanizma. Mlusa i Singidunum bastioni arijanizma	Prenamjena terma u Saloni u kršćanski objekat
235	Doba vojničkih vladara	Pojava kipova afrodizijske produkcije u Aequumiu	347	Smrt Konstantina	Prva crkva na mjestu kasnijega biskupskoga kompleksa u Saloni. Prestanak masovne produkcije portreta u Dalmaciji
Oko 250		Vrhunac importa antičkih sarkofaga	Oko 350	Djelovanje namjesnika Sarmencija Rufa u Dalmaciji	Preradba tzv. <i>Porta Caesarea</i> u Saloni. Reljef Ivche. Brončana obloga relikvijara iz Novalje
Iza 250	Širenje kršćanstva. Kršćanski misionari u Dalmaciji		360-363	Julijan Apostata i obnova poganstva	Početak velikoga importa sjeverozadričke reljefne keramike i svjetiljki
Oko 260	Biskup Venancije u Saloni	Prvi oratorij u Saloni (oratorij A)	360-363	Julijan Apostata i obnova poganstva	Početak velikoga importa sjeverozadričke reljefne keramike i svjetiljki
Oko 270	Smrt biskupa Venancija.	Početak rada sisucijske kovnice novca. Prestanak rada i importa antičkih sarkofaga u Dalmaciju i Istru	378-395	Teodozije Veliki. Hiri i geraji Vizigota. Nevoje na Dunavu. Vizigoti haraju Dalmacijom.	Cemeterijalna bazilika na Kapljuću. Prestanak kovanja novca u sisucijskoj kovnici
Oko 280	Biskup Dominio u Saloni		381	Jadertinski biskup Andrija sudjeluje na koncilima u Milanu i Akvileji	Daljnji razvitak kršćanske gradnje u Jaderu, Saloni i Naroni
281	Uspon Dioklecijana na prijestolje. Početak diatribe. Naglo širenje kršćanstva. Dioklecijanov odlazak. Gaj postaje papa i konfesor u Rimu.	Pojava pastoralnih motiva na sarkofazima salomitanske produkcije. Povećanje broja sarkofaga sa stupovima	391	Teok. protiv pogana. Rušenje hramova	Salomitanski sarkofag. Prelaska Izraelaca preko Crvenoga mora. Početak gradnje salomitanskoga episkopalnoga centra (biskupi Sulpicije i Hezihije)
293	Početak tetrarhije (Dioklecijan i Maksimijan augusti, Konstantije Klor i Galerije cezar). Reforme u carstvu	Projektiranje Dioklecijanove palače. Grupe tetrarha od lokalnoga vapnenca i grupe od mramora	Oko 400	Djelovanje sv. Jeronima. U Saloni biskup Hezihije koji se dopisuje s istaknutim ljudima kršćanskoga svijeta	Početak izgradnje velikih crkava na grobljima (Salona, Jader). Početak gradnje dvojnih bazilika. Standardizacija bazilika. Promjene u urbanizmu gradova u svezi s gradnjom katedrala. Relikvijari iz Samaghera, Pule i Novalje

410	Atenik pljačka Rim. Razvitak anahoretskog monaštva. Razvitak cenobitskog monaštva	Prestanak eksporta sarkofaga produciranih u gradu Rima. Gradnja velikoga broja bazilika u gradovima i početak gradnje crkava u pagusu
451	Istočni se Goti nastanjuju u Panoniji	Pojava datacije nadgrobnih natpisa po konzulima
460	Marcelin, komes Dalmacije	Nastavak podizanja standardiziranih bazilika. Gradnja bazilika u pagusu
468	Julije Nepot, vojni zapovjednik Dalmacije	Datacije nadgrobnih natpisa po indikcijama
473-4	Glicerije car u Rimu. Poslije svrgavanja biskup u Saloni	Kristijanizacija Dioklecijanove palače. Ostaci križeva u palati
474/5	Julije Nepot car u Rimu. Poslije svrgavanja car u Saloni do 9. 05. 480. Ubiyen na zahtjev Glicerija	Vrijeme gradnje crkvenih objekata i izvan gradova
475-6	Romul Augustul, sin Oresta, Nepotovog vojnoga zapovjednika, ubijen u Rimu. Kraj Zapadnoga rimskog carstva	Gradnja župnih crkava u gradovima. Daljnji razvitak kulta pokojnika i mučenika
480	Odoakar zauzima Dalmaciju i Istru. Got ske posade u Dalmaciji. Širenje arijanizma	Nije moguće utvrditi arijanske bogomolje
540 i 543	Salonitanski koncil za biskupa Honorija. Biskupija u Sisiji priključena Dalmaciji	Prepravak sakralnoga episkopalnoga kompleksa. Gradnja južne križne bazilike. Obnova baptisterija. Import crkvenoga namještaja s Prokonesa. Obnova episkopalnih kompleksa u Puli i Jadru.
480-545	Gotska vlast u Dalmaciji. Borbe s Gotima	Gradnja križne bazilike na istočnom groblju u Saloni. Mozaici s motivom jelena. Brojne bazilike na otocima
545-568	Justinijanova vlast u Istri, Dalmaciji i Panoniji	Složeni tipovi bazilika (križne, trikonkalne centralne itd.). Gradnja Eufrazijevoga kompleksa u Parenclju. Masovni uvoz crkvenoga namještaja i kapitela s Prokonesa. Još jedna obnova salonitanskoga episkopalnoga kompleksa za biskupa Petra. Uvrde na jadranskoj obali i otocima za zaštitu plovidbe
582	Pad Sirmija. Avari i Slaveni u Panoniji	Degradacija gradova. Prestanak svake veće graditeljske aktivnosti
583-603	Papa Grgur Veliki se dopisuje sa salonitanskim biskupima Natalom i Maksimom. Loša situacija u crkvi. Pad Narone i nekih drugih gradova u primorju	Zadnji natpisi u Saloni. Nadgrobni biskupa Maksima
Oklo 625	Pad Salone	Naschavanje Dioklecijanove palače bjeguncima iz Salone
641.	Papa Ivan IV Dalmatinac, sin skolastika Venancija šalje u Dalmaciju opata Martina da otkupi zarobljenike i donese relikvije dalmatinskih i istarskih mučenika u Rim	Oratorij Sv. Venancija u Rimu s mozaikom dalmatinskih i istarskih mučenika i konfesora

BILJEŠKA NA KRAJU

Rukopis ove knjige dovršen je 1998. godine. Od tada pa do danas izisle su mnoge rasprave i knjige koje nisu mogle biti obuhvaćene. U međuvremenu su postavljena brojna arheološka istraživanja i otkriveni mnogi vrijedni nalazi koji bi bili veoma korisni za dopunjavanje ovdje podastite slike civilizacijskog razvika antičkog razdoblja na području Hrvatske. Stoga sam osjetio potrebu da neposredno prije izlaska knjige napismatnije upozorim samo na neke važne nalaze i istraživanja.

U Saloni su vođena zaštitna istraživanja uglavnom prigodom infrastrukturnih radova, osobito na istočnom dijelu grada uz gradske zidine. Tijekom radova pojavili su se mnogi nadgrobni natpisi (arc, stele i dr.) te poklopci sarkofaga od lokalnog kamena i prokonetskog miramora s portretima. Osobito je važna jedna ara iz Hadrijanova doba s likom *centuriona* (na jednoj bočnoj strani) i *revillina* (na drugoj bočnoj strani). U zidinama su otkrivena i tzv. *Porta Audeiria* kako ih je još sredinom XIX st. nazivao F. Carrara.

U Naroni su zaokružena istraživanja na forumu i oko carskog svetista, a pojavili su se i radovi u kojima su parcijalno obrađeni arhitektura i natpisi. Svetiste je bilo jednostavni prostukos vrlo vjerojatno s četiri stupa i s velikim stubištem na pročelju. Stupovi su nosili arhitrav kojega su ulomci oдавно poznati. Arhitrav osim brojne profilacijske dekoracije, ima i polja s prikazom štitova što je u skladu s carskom ikonografijom. Jednostavna *cella* je imala s tri strane razmjerno visoki postament na kojem su bili nanizani carski kipovi. Većina kipova je dosta oštećena i restauratorski radovi nisu dovršeni. U sadašnjem je trenutku jasno da su najvažniji nalazi glava otkriveni već davno. Svojom kvalitetom odskae portret Vespazijana koji sam otkrio još pred dvadeset pet godina. Usporedujući oдавно poznate carske kipove iz Nune s ovima iz Narone čini se da je nunska skupina ne samo znatno bolje očuvana nego brojnija i umjetnički vršnija. Po svoj prilici carska skupina iz Nune nije još u cijelosti poznata jer istraživanja nisu nikada do kraja provedena. Kad se usporede nalazi carskih kipova iz Nune s glavom Marka Vipsanija Agrippe iz kopenhagena može se utvrditi da među njima postoji znatna stilska podudarnost što bi ukazivalo na vjerojatnost da je ona unatoč činjenici što se ne zna točno podrijetlo, ipak bila dio iste cjeline. Od nalaza iz Narone koji su se pojavili u zadnjih nekoliko godina posebno mjesto ima skulptura broda s ljudskim prikazima na pramcu koja je po svoj prilici pripadala forumskom ili lučkom dijelu grada, zbog ikonografske specifičnosti.

Istraživanja u Nini pokazala su vrlo dobro očuvanu stambenu arhitekturu, dijelove gradskih zidina te osobito jedan izuzetan višebojni mozaik koji ne samo što je dobro očuvan nego je i raskošno dekoriran poljima omeđenim i ispunjenim s geometrijskim, floralnim i figuralnim motivima. Sve to upozorava na posebnu gospodarsku snagu grada koji je vrsnoćom i količinom umjetnina te bogatom arhitekturom nadilazio mnoge važnije gradove na istočnom Jadranu.

Na liburnskom području valja istaknuti istraživanja u Asseriji koja su se uglavnom odvijala na velebnim i izuzetno dobro očuvanim gradskim zidinama. Neočekivano se pokazalo da su fortifikacije u kasnoj antici bile znatno općenije obrambenim predzidom koji je dobrim dijelom bio sačinjen od prenamijenjenih spomenika, uglavnom nadgrobnog karaktera. U kasnorepublikanske zidine od megalitskih blokova bili su prenamijenjeni kasnoantički konifaloni koji su mogli poslužiti kao kule kojima se neprijatelj izlagao unakrsnoj "vatri". Te su zidine ipak svjedočanstvo teskih trenutaka koje proizilježavaju antički gradovi na istočnom Jadranu.

U Istri se radilo na Brijunima kraj Pule, Poreču i Nezakciju te na gospodarskim objektima. Nove spoznaje dala su istraživanja na gradskim fortifikacijama na mnogim mjestima. Vrlo su važna istraživanja provedena u Nezakciju gdje su se pokazali novi elementi gradske urbane matrice pa je o urbanom tkivu sada mnogo lakše govoriti jer su se pojavile nove studije i jedna monografija. Brojne izložbe organizirane na temu istarskog arheološkog blaga pokazale su veliko umjetničko bogatstvo. U ovom bih trenutku istaknuo toreutiku, osobito vrčeve koje na ručkama imaju figurativne scene (bista satira i scena dionizijske žrtve pred oltarom i hernioni).

Nedvojbeno najvažniji pojedinačni nalaz u Hrvatskoj u posljednje doba je brončani kip mladog atleta iz lošunjskog područja. Kip pokazuje mladika što po svoj prilici okruglim klinom čisti svoj strigal kojim je netom prije ostrugao ulje i pjesak sa svoga tijela. To je nedvojbeno bolja replika od kipa iz Eleza koji se čuva u kunsthistorisches Museum u Beču. Ima u antičkom svijetu još i drugih replika istog predloška iz posljednjeg doba koji razrađuje kiparev čuveni original Apoksimomena. Posebna vrijednost lošunjskog kipa je izvanredna glava s čupavom, plastički spajano izrađenom kosom.

Iskopane su mnoge bazilike iz doba kasne antike, od kojih su rijetke objavljene, a na nekim su iskopavanja još u toku. Važno je spomenuti objekte u Splitu (spajna pisana obložena alabastarnim pločama), Prološću (Cesti Velikoj Trbonjpu i dr.). Starokršćanski period i dalje pokazuje svoje bogatstvo po kojem je Hrvatske dobila svoje mjesto u svjetskoj arheologiji.

U sjevernoj Hrvatskoj iskopavalo se u Sisiju, Osijeku, Vinkovcima, Boku i drugdje. Rezultati su još nedovoljno poznati, a objavljivanje se očekuje s nestrpljenjem. Posebno bih istakao nalaz što se pojavio prigodom iskopavanja nekropole Budrovec-Srbinci kraj Dakova koja je već dala brojne iznimno vrijedne umjetničke predmete. Riječ je o dnu staklene čaše na kojem je u zlatnom listu između dva stakla na sloja prikazana obitelj (muž i žena te dvoje djece), a pokraj njih je natpis *Vivatis felix in Deo*, što je tipična želja kakva se iskazivala rodbini i prijateljima prigodom nove godine. Zanimljivo je upozoriti da je u budrovačko-srbinačkoj nekropoli već otkriven jedan sličan, no još kvalitetniji nalaz - staklena čaša na čijem je dnu prikaz bratov para i natpis *Florentis*. Dok su dvije bobice salonitanske *Nuppenschale* s minijaturalnim starozavjetnim prikazima u tehnici *fundo d'oro* na temelju jedne keltske paralele po svojoj prilici import iz porajnskog područja, dotle je štrbinacko dno uvezano iz Rima. Iz sjeverne Hrvatske potječe i nekoliko srebrnih predmeta koji su pronađeni uglavnom u Beču gdje ih je teško proučavati jer su ili u depozitima ili u staklenim, nedovoljno osvijetljenim vitrinama.

Unatoč novim nalazima slika općeg civilizacijskog razvoja antike na hrvatskim prostorima nije se mnogo izmijenila od vremena kad je knjiga nastajala, ali su oni ipak pokazali da se još smijemo nadati iznimnim iznenađenjima.

SUMMARY

GREEK CIVILIZATION

The presence of Greek civilization extends into the period between the 7th and 6th centuries B.C. in parts of Croatia. Connections with the eastern Mediterranean intensify from the begin-

ning of the Archaic period, as is confirmed by imported objects (Greek black figured vases, especially Corinthian ware, embossed metal items, particularly helmets and greaves, etc.).

The Archaic Period

Although the first Greek settlements on the eastern Adriatic coast appear in the late 6th century B.C., archaic artifacts arrived even earlier. The Etruscans were considerably closer to the eastern coast of the Adriatic, particularly after they established their port-emporium (Spina) at the mouth of the Po River, but imported items are exceptionally rare. The Etruscan influence was stronger in Istria.

Corinthian products are particularly prominent among the black figured Greek pottery. Two vessels from Biato on the island of Korčula, one from Salona, and vessels from Vis, Pula, and a fragment from Zadar show the master craftsmanship of these pottery products. In addition to well painted examples, there were several schematically decorated *aryballoi* (Vis). Other than these vessels, many fragments have been uncovered indicating that the Illyrians traded with the Greeks. The vessels most likely arrived via the Corinthian colony of Corcyra.

In terms of the other black figure vase work shops, it is apparent that there are no top-quality products from Athens. The latter were vessels decorated with figural scenes, which in itself is a major step forward in relation to the Corinthian wares. Typical examples of such average pottery are *lekythoi* from Vis (perhaps Hvar) and Nin, while the highest quality *oinochoe* was from Nesactium. The latter vase, in terms of its sure and long lines and the complicated iconography,

is the most attractive example of such painting. The eastern coast of the Adriatic was in constant trade contacts with southern Italy, the area of origin of the geometrically painted pottery known as Daunian ware, which exhibits elevated formal values and considerable decorative qualities.

Greek coinage was minted in the Adriatic during the Archaic period. This is attested by sporadic finds of Athenian, Aeginetan and other coins. The excellence of the depictions on the coins certainly had influence in developing the aesthetic perceptions of the indigenous peoples.

In Istria the production of stone sculpture developed pointing to archaic influence. The centre was at Nesactium. The types of sculpture ranged from slabs with geometric designs, anthropomorphic funerary stelae of schematized form, and upright male and equestrian figures.

The sculptures exhibit an Etruscan archaic influence, but the special features indicate that the local workshops were not limited to the original models, instead creating their own solutions and variants (such as the ithyphallic nature of the naked figures). Males with their arms on their chests show a pose such as appears in the region north of the Tiber. A special place is occupied among the figural sculpture by a female goddess, probably of fertility, widening a vagina to aid in delivering a child already on its mother's

- Waeckens M. Die kleinasiatischen Turmsteine. Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabsteine mit Schersteinen Mainz 1986
- Ward Perkins J. B. The Imported Sarcophagi of Roman Type. Bulletin du Musée de Beyrouth XVI 1969 str 109-145
- Ward Perkins J. B. Roman Imperial Architecture Yale University Press 1994 (rep.)
- Ward Perkins J. B. Townsend J. M. C. Peoples Sarcophagi A Hellenistic Motif in Imperial Art BSA 950 str 1-15
- Wegner M. Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Das römische Herrscherbild II. 4 Berlin 1949
- Wegner M. Hadrian, Pionius, Marciana, Vaudia Sabu z. Das römische Herrscherbild II. 2 Berlin 1956
- Wegner M. Bracker J. Real W. Gordianus III bis Carinus. Das römische Herrscherbild III. 4 Berlin 1979
- Wiggers H. B. Wegner M. Caracalla, Geta, Plautilla, Macrinus bis Balbinus. Das römische Herrscherbild II. 4 Berlin 197
- Wiegartz H. Kleinasiatische Säulensarkophage Berlin 1965
- Wilkes J. J. Dalmatia, London 1969
- Wilkes J. J. Diocletian's Palace Sheffield 1994 (2. izd.)
- Wilks J. J. Illusions, Oxford 1996 (rep.)

- Zagreb prije Zagreba. Arheološka kultura Zagreba od pretpovijesti do uspona biskupije. Zagreb 1994
- Zantanić M. Uki Helena do Hrvata. Zagreb 1990
- Zanker P. Klassische Statuen Mainz 1974
- Zanker P. Studien zu den Augustus-Portraits I. Der Augustus Typus. Vorträge 1978 (rep.)
- Zanker P. Provinzielle Kaiserportraits. Zur Rezeption der Selbstdarstellung des Prinzipats. München 1983
- Zanker P. Augustus e il potere delle immagini. Torino 1989
- Zanker P. Pompei. Stadtbild und Wohngeschmack. Mainz 1995
- Zanker P. Die antiken Götters. Handbuch der Archäologie. München 1983
- Zeller J. Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie. Paris 1900
- Zeller J. Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain. Paris 1900
- Zerres Ch. L. art de la terre néolithique et mésoéenne. Paris 1956

POJMOVNIK

- AFRODIZJA (Afroditijski) grad u Maloj Aziji (Karija) u kojem je djelovala vjerna kiparska škola; mnogi su majstori iz Afrodizije radili – drugdje po arhaičkom svijetu
- AGORA – glavni trg grčkog grada, obično popločani prostor okružen trgovnicima i blizini se nalaze sveti i religijski sadržaji
- AKRO – tehnika ugrade materijala probijanjem, npr. u skulpturi i metalorazbilstvu, stvara snažne svjetlosne kontraste
- AKROLIT – tip predahapske ili arhaijske skulpture s kamenom glavom i tijelom od drugog materijala, najčešće drva
- AKROTERIJ – kutni ukras krova hrama i drugih zgrada, javlja se i na uglovima zahvać stela i podopuca sarkofaga
- AMBONA – propovjedaonica u crkvi
- AMFORA – velika glazena posuda za vino ili ulje sa zaobljenim dnom; ima ih raznih oblika
- ANAKOREZA – monaško postrojanstvo
- APOKSIOMEN – jedna od najznamenitijih hizijskih skulptura koja pokazuje atleta u trenutku dok brižljivo struže ulje i pijesak s svoje vrjeme nastanka oko 340. godine pr. kr.
- APOLON – grčki i rimski bog svjetla, umjetnosti i svih drugih vještina i velika glavna svjetla Delfi – otok Delos
- ARA – žrtvenik na kojem se prinose žrtve bogovima, može biti kružan ili pravokutan, s gornjom površinom namijenjenom za žrtvovanje. Sepulkralna ara je nagrobnik spomenik u obliku žrtvenika
- ARGONAUTI – mitološki pratitelji Jazona koji su brodom Argo krenuli u Kolhidu u potragu za zlatnim runom
- ARHAJSKO DOBA (arhaiika) – period grčke i etruskanske umjetnosti koji u Grčkoj obuhvaća razdoblje oko 620-480. god. pr. Kr. a u Etruriji završava za dvadeset do trideset godina
- ARINAIOS – omanja keramička posuda za ulje u obliku kugle ili vrčića, uskog vrata i široke usne
- ARJANSTVO – katoličko herezičko učenje alexandrijskog svećenika Arija – umro godine 446. z. br. Arijeva nauka bilo je neprimamljivo jer nije razine Sina – Boga Oca u dogmi o Sv. Trojstvu
- ASKOS – plemenita posuda maslinova oblika – obično s apsidalnim figurama
- ATIS (Atis) – makijski pastir vrlo lijepoga lica i mlada ljubavnik budice Kibe (Magna Mater) – koj je sam sebe kastrovao zbog neprimamljive ljubavi, odjeven je u negrižalnu odjeću s nagnom kapom
- AVERS – prednja strana (lic) kovanoga novca
- BAKHO (Bakchos) – ili oko bog vina
- BALKI (Balkos) – dski vladar 60. 368-35. god. prije Kr., rimski vazal u ratnoj liniji nakon poraza prethodnika Gentija – kuje vlastitu srebrnu i brončanu novac
- BAPTISTERIJ – zgrada u kojoj se obavlja obred krštenja (baptizacija)
- BASILICA DISCOPERTA – bazilika čiji je srednji brod bez krova (nude lecto)
- BASILIKA (CIVILNA) – dvorana pravokutnog oblika podijeljena na brodovi s apsidom – tribofalom. Apade su na obje kraće strane dvorane. Služi kao dvorana za sudovanje – trgovanje i dr. Obično se nalazi na forumu ili u njegovoj blizini

BAZILIKA (CRKVENA) - dvorana pravokutnog oblika podijeljena na brodice s apsidom iza oltara služi za svakodnevnu liturgiju. U baziliku se obično nalaze i drugi sadržaji (krstionica i dr.). Naziv potječe od grčke riječi *basilikos* (kralj). U antčkoj Grčkoj nazivala se tako kraljeva rezidencija.

BAZILISK - fantastična životinja s tijelom gustera ili zmaja i glavom zvijeri.

BRANIDEA (palafiti) - lazne relikvijske svetaca koje se dohvaćaju dodirivanjem nekoga predmeta s ostacima tijela mučenika.

BUCCHERO - tehnika davanja visokoga sjaja crnim keramičkim posudama, osobito etruskim, vazama arhaijskoga doba.

CARIX - komunikacija u smjeru sjever-jug u rimskim gradovima i uređenju katastarskoj podjeli zemljišta.

CARIX MAXIMA - glavna komunikacija smjera sjever-jug u gradu i katastarskoj podjeli zemljišta.

CASTELLUM - utvrda na branjenom poziciji, obično na brdju.

CASTRUM - vojni logor većih rimskih jedinica, različit po ustaljenim pravilima. Izraz se upotrebljava i za utvrde na brežuljcima u kasnoj antici.

CELA (grčki *naos*) - broj glavna prostora u hramu u kojoj se nalazi kip božanstva.

CECIBITI - kršćani, redovnici koji žive u zapadnoj (crvenobijeli).

CENTURIA - katastarsko uređenje zemljišta na pravilne kvadrate (dimenzija 720 x 720 m) dostupne komunikacijama.

CIPUS - nadgrobni spomenik stozastoga oblika.

COMES - visoki carev dvorjanin, osobito u kasnoj antici.

CONFESSOR - svjedok vjere, osoba koja je za kršćanski vjeru pretrpjela mučeništvo ali ne i smrt.

CORONA MILITARIS - visoko rimsko odlikovanje koje se dodjeljuje za napise vojne podvige vojnicima koji prvi prijeđu gradske zidine, a vojskovođa za osvajanje grada. Kasnije namijenjena samo vojskovođama i carevima. To je i atribut božanstva (osobito ženskoga) koje štiti gradove (kibela Fortuna Roma i dr.).

CRENOFIGURAIKASTVO - način slikavanja grčkih vaza crnim figurama na crvenoj podlozi. Počinje u zadnjim desetljećima VII st. prije Kr. a završava oko godine 520. prije Kr.

CRENOFIGURAIKASTVO - način slikavanja grčkih vaza crvenim figurama na crvenoj podlozi. Počinje oko godine 540. prije Kr. završava oko godine 480. prije Kr. ali brzo i kasnije nastavlja i neki ipovi crvenofiguralnoga slikarstva u Grčkoj i u južnoj Italiji.

DAURNI - ilirski narod smješten na lijevoj obali Neretve s centrom u Osaninama kod Metkova. Spadaju među najciviliziranije ilirske narode. U II st. prije Kr. kupi vlastiti novac. Trguju s drugim Ilirima i s Grečima.

DALNJSKO POSTOLJE - visokovrjednica, proizvoda keramičkog posuda ukrasjenoga geometrijskim ornamentima, nazvana po Dauniji, regiji na zapadnoj obali Jadrana u južnoj Italiji (u blizini Monte Gargana). datira se u arhaijsko doba.

DEAMBULATORIJ - slobodan prolaz između apsida i klupe za kler, ima polukružni oblik apsida.

DEFENSIVA - deseti oblik tročla vladanja nekoga cara, svečano se proslavlja.

DECIANUS MAXIMUS - glavna komunikacija istok-zapad u gradu i katastarsko uređenju ageru.

DEKURIONI - članovi gradskoga vijeća rimskih kolonija i municipija.

DELMATI - ilirski narod u srednjoj Dalmaciji. Središte im je Delminij. Kasnije su se spustili do obale i Salona koje su im kao luka. Dugo su se opirali Rimljanima. Otpor skren u ratu koji se vodi između 6 i 9 godine.

DIETRAMEILENTO - simbolično rukovanje bračnoga para prijemom sklapanja braka u prenesenom smislu sklapanje braka.

DIACONICON - mala prostorija u kršćanskoj crkvi postrance od apsida i oltara. Služi za odlaganje liturgijskoga ruha, posuda, za presvlačenje svećenika i slične potrebe.

DIJADEM - ukras za glavu, povise čela božica, carica i drugih žena rimske carske obitelji. U kasnoj antici i carevi nose dijadem. Godine 325. Konstantin uvodi dijadem oploćen perla-ma kao carsko obilježje.

DIJANA (u grčkoj mitologiji Artemida) - rimska božica prirode i lova, u ilirskim krajevima sinkretizirana sa sličnom autohtonom božicom.

DIONIZ (rim. *Bacchus*) - grčki bog vina, plodnosti i uživanja, osobito štovan zbog obećanja raznovidnoga života vremenika.

DIBAHIJ - grčka kolonija u Epiru (današnji Drač u Albaniji). Prethodno se zvao Epidamnus.

DIDKOLA (naikos) - mali hram, edikula je deminutiv od latinskog *aedes*, naikos je deminutiv od grčkoga *naos*.

DOLNA - otok u zaljevu blizu Atene, najprije samostalni polis a potom u sastavu atenske države. Najznačajniji su ostaci hram Atene Ataje iz doba na prijelazu VI u V st. prije Kr. U doba samostalnosti koje izvanredno lijep novac.

ELIMENA (grec) - zajednica, zajedništvo.

ENDIMION - lijepi pastir u kojega se zaljubljuje Selena, grčka božica mjeseca (rimska Luna).

ENKASTIKA - tehnika slikanja voštanim bojama na drvenoj podlozi.

EPONIM - osoba koja daje ime, naslovnik. U antici, Grčkoj naziv za osobu čijim se imenom u kronologiji označavala godina. U Atini se godina nazivala po vrhovnom upravnom službeniku.

EROTI - sinovi grčke božice Afrodite (rimska Venere) prikazuju se kao dječaci s krilima. Vrlo se često pojavljuju kao tema na raznim spomenicima, osobito na helenističkoj keramici i rimskim arlima, sarcofagima i dr.

ESTAIOTOMIA - nauka o „posljednjim“ stvarima, o životu čovjeka poslije smrti.

ESKLAP (*Aesculap*) - rimski bog zdravlja i liječničke vještine (grčki Asklepij).

EXTRA VIROS - izvan zidina.

EXVOTO - zavjetni darovi božanstvu, prilažu se u favišama hrama ili peribolu. Iz toga može biti bilo kakav zavjetni dar pa i građevina.

FEDRA - vidi Hipod.

FELICITAS SAECULI - personifikacija sretnih vremena koja podarije puku neki imperator.

FONIX DORO - dno staklenih posuda s urezanim likovima, natpisima i ornamentima na podlozi od zlatnih listića između dva sloja stakla.

FORUNA (grčki *Tyche*) - rimska božica sreće.

FORUM - središnji trg rimskih gradova, najčešće na križanju cardo maximus i decumanus. maximus Forum je popločan i okružen trijemovima u kojima su dućani i mnogim drugim javnim zdanjima.

FRONTINIANIUM - hereza koju je otpočeo sakrotilanski nadbiskup Frontin (umro oko god. 554). nedovoljno poznato kršćanstvo, ali kao i mnoga druga vezano je za dojam o Sv. Trojstvu.

GEOMA - poludragulj ili dragi kamen u pečatnom prstenju ili drugom nakitu s urezanim (ugra-vanim) figurativnim ili ornamentalnim motivima. Obično manjeg formata.

GENEJE - posljednji samostalni kralj ilirske države (180-168. prije Kr.) koji se formirala na južnom Jadranu i u zaleđu. Pobijedio ga je rimski konzul Lucije Anicije Gal koji je godine 168. prije Kr. u Rimu proslavio trijumf nad Ilirima.

GEOMETRIJSKO DOBA - period u grčkoj umjetnosti nakon mikenske civilizacije, započeo oko godine 1150. prije Kr. Dijeli se u više faza. Geometrijska civilizacija prelazi oko godine 700. prije Kr. U ranijim fazama prevladavaju geometrijski ukrasi, a kasnije se pojavljuju i kompozicije s geometrijski komipiranim ljudima i životinjama.

GLADIJATORI - robovi obučeni za međusobne borbe u amfiteatru. Ima raznih vrsta gladijatora a razlikuju se po naoružanju i načinu borbe.

GNATHIAVAZE - tip kasnoklasičnoga i helenističkoga posuda karakterističnog po spajanoj glazuri, kancurama i ornamentima. Imala luksuzno brončano posude. Ime je dobila po južnitalijskom gradu Gnathiji. Proizvodilo se u Tarentu i drugdje u južnoj Italiji.

GORGONE - u grčkoj mitologiji tri sestre, kceri Forakrone, koje smrtnike pogledom pretvaraju u kamen. Jedna od njih Meduzu ubio je Perzej.

GORGONION - ukras na zlatnim hramovima, koji prima nadgrobni spomenik, ima novac od izraden u obliku iscrbene glave Meduze. Ima apokriptsku moć.

GRADINA - utvrda na uzvišenju, narod je u nas naziva poš i gradište, grad, straža, stratište, završite itd. Karakteristika ilirske gradine su bedemi od nabacanoga kamena ili zemljani nasip. Samo rijetke imaju megalitske zidine. Na takvim lokalitetima nađeni su brojni ostaci keramike.

GRIFON - fantastična životinja lavljeća tijela i orlovske glave. Apolonova i Dionizova sveta životinja.

HELENISTIČKO DOBA - period grčke civilizacije koji počinje nakon smrti Aleksandra Velikog a završava početkom rimskoga carskoga doba (oko 50 god. prije Kr.). Karakterizira ga razvitak raznih tipova arhitekture i posvćenje temama skulpturi. Postoje više škola i središta, najvažnija su Atena, Aleksandrija i Pergamon. U helenističko doba u tekve grčke civilizacije uključuju se i mnoge druge zemlje koje je osnovao Aleksandar Veliki.

HERAKL - rimski Herkul - muški junak, sin Zeusa i Alkmenae. Izveo različitak broj djela da bi se iskupio za nedjelo što ga je počinio u mladosti.

HERMA - izvorno bista boga Hermesa stavljena na podlogu pravokutni postament. Kasnije bista obično ima dvije glave međusobno povezane zadržim. Hermes mogao prikazivati ne samo Hermesa nego i druga božanstva i smrtnike.

HERMES - rimsko Merkuri - grčki bog trgovine i raznih ljudskih vještina, glasilak bogova.

HERMISTION - HERMISTION - voditelj dusa pokojnika u podzemlje, specijalizirana funkcija boga Hermesa.

HERMISTION - prazan tron koji čeka Krista na kraju svijeta.

HERMA - grčka posuda za vino s dvije ruke.

HERODOT - grčki historičar, filozof i teoretičar funkcioniranja grada, rodom iz Mileta. Rođen oko god. 484. umro u drugoj pokovici V st. prije Kr.). Projektirao Milet nakon perzijskoga razaranja te Pirej i neke gradove u južnoj Italiji. Priznaje mu se uvođenje ortogonalnog tipa gradskog plana.

HERKUL - grobnica sazidana ispod razine zemlje.

HERKUL - fantastična životinja, stanovnik mora, konjske glave i tijela i ribljega repa. Prati tel grčkog boga morskog Posejdana i rimskog Neptuna.

HERKUL - suhran i u polite, kraljice Amazonki. U nj se zamislila maceha Herakla. Kad je odlučio neprimisno ljubav maceha ga je nepravdom optužila za smrt. Herakle je zatražio od Posejdana da kazni nezahtvalnoga sina. Zbog griz i lica Herakle se kasnije vješala.

HERKUL - koji se odnosi na podzemlje.

HERKUL - kretin i skoga kralja Agamemnona. Skupio je orke u ratu protiv Trojancija. Zatim mu otima kretin iz Atide na front zbog nepovjerenja dok pronađe rosta. Agamemnon ne žrtvuje kretin. Herakle je spasio kretin i završio ga za posjed. Herakle je spasio kretin i završio ga za posjed. Herakle je spasio kretin i završio ga za posjed.

HERKUL - skupni naziv koji su Rimljani nazivali biserne narode na području približno od Tricavskoga zaljeva do Druma te nešto izvan od Save i Dunava.

HERKUL - spaljivanje pokojnikova tijela, pogrebni običaj u antici od vremena rimske republike pa do II-III st. Zamjenjuje ju inhumacija.

HERKUL - sahranjivanje pokojnikova tijela pokapanjem, od II-III stoljeća nadalje.

HERKUL - ukrašavanje umetanjem (utiskivanjem) finijeg i skupocjenijeg materijala (zlata, srebra) u jednostavniju podlogu (drvo, kamen, metal).

HERKUL - gradska jedinica (modul) okružena sa svih strana zidom. U takvoj su se urbanoj jedinici mogle nalaziti kuće i drugi gradski sadržaji.

HERKUL - fenomen poistovjećivanja lokalnih božanstava s približno odgovarajućim rimskim. Svrha toga je romanizacija lokalnoga pučanstva.

HERKUL - unutar zidina grada.

HERKUL - položaj muškoga spokovila u cirkulaciji.

HERKUL - ilirski narod što je zaposleo područja iz Velebita (danasnja Lika i zapadna Bosna). Pobjedovali su samo vrlo mali pojasi Jadrana u kratkom povijesnom razdoblju (južno od Senja). Rimljani su dugo ratovali s Herkulima.

HERKUL (oko 340-420) - crkveni pisac i lingvist, prevoditelj Biblije. Rođen u rimskoj provinciji Dalmaciji (Stridon).

HERKUL - eponim Jonskoga mora. Iasa kuje novac s likom Ionia. Je li on mitološka figura ili vladar na Visu, teško je reći.

HERKUL - poludragulj ili dragi kamen s reljefno oblikovanim figurativnim ili ornamentalnim motivima. Javlja se tek u helenističko doba. Za reljefni prikaz bilo je poželjno skulpturalno rješenje koje omogućuje kolorističku razliku između ispučenoga dijela i pozadine.

HERKUL - vrh na visokoj nozi sa širokim otvorom i dvije povećane ruke.

HERKUL - središnje gradsko svetište posvećeno najvažnijim rimskim božanstvima (Jupiter, Junona i Minerva), nazvano po svetišu na Kapitoliju u Rimu. Nalazi se uvijek u blizini foruma.

HERKUL - značenje mu je i političko, jer odražava privrženost rimskoj državi i u područjima izvan Italije.

HERKUL - fenomen povratka na nekadašnja utvrđena središta, uglavnom na uzvisinama, kad u kasnoj antici prijeti opasnost od prodora barbara.

HERKUL - grob u kojem nema tijela pokojnika, jer ga iz nekog razloga nije bilo moguće pokopati.

HERKUL - fantastična mitološka bića s ljudskom glavom i poprsjem i konjskim trupom i nogama. Sukobili su se s Lapitima kojima su pokušali oteti žene na svadbi Pirmeja. Pobjeđili su Lapiti.

HERKUL - makedonska boginja plodnosti i zemlje, velika majka bogova. U Rimu se naziva Magna Mater. Nesretno zahubljena u mladog pastira Atisa. U antičkoj grčkoj u njezinu čast podizali su hramovi - tzv. meteonoi.

HERKUL - široka posuda za vino u obliku kupe, na nozi i s dvije ruke.

HERKUL - razdoblje grčke civilizacije koje traje od godine 480/480. pa približno do godine 340. prije Kr. Osobit uspon doživljava poslije grčko-perzijskih ratova. Atena je središte klasične umjetnosti, osobito nakon godine 480. prije Kr. Razvitak klasične umjetnosti može se podijeliti u nekoliko faza.

HERKUL - antička postelja-ležaljka na četiri visoke noge.

HERKUL - metalna zastina potkoljenica ratnika.

HERKUL - rimska vojna jedinica sastavljena od približno 600 vojnika.

HERKUL - naselje jednoga etnosa na području drugoga. U rimsko doba kolonija je naselje italika dimeljenika u provincijama. Rimskoj koloniji su na čelu *dux* ili *quattuorvir* i *ordo decurionum*.

HERKUL - fenomen naseljavanja stanovnika jednoga prenaseljenoga grada na područje izvan matične zemlje. Grčka kolonizacija počinje u geometrijskom periodu a završava u helenizmu. U tom je razdoblju grčkih kolonija bilo posvećeno po Sredozemlju.

HERKUL - mjesto ispod glavnog oltara u kojemu se nalazi grob mučenika ili svjedoka vjere (*confessor*), konstruirano tako da vjernicima omogući ulazak u predvorje, malim otvorom s rešetkama odjeljeno od grobnice.

HERKUL - snaga i zadržavanje na visokim i nestrastivim postavcima. Obično se je za označavanje zidova koji nose težinu svoda.

HERKUL (*conventus*) - udruženje rimskih građana naseljenih u gradove s drugim etničkim življem.

HERKUL - grčki grad na prevlaci što dijeli Peloponez od ostakoga dijela Grčke. Položaj na dva otoka omogućuje mu je da se razvije u gospodarsko i kulturno središte.

HERKUL - korinška kolonija na otoku Krku, utemeljena u VII st. prije Kr. Imala je veliki utjecaj na zbrinjavanje na Jadranskoj.

HERKUL - proizvodnja keramičkih figurica i druge keramičke plastike.

HERKUL - podzemna dvorana, u crkvi ili sličnim zdanjima, za pokapanje mučenika ili svetaca ili episkopskih relikvija.

HERKUL - potajni skriveni privrženik kršćanstva.

HERKUL - u Rimu mjesto gdje se sastajao senat. U provincijama je to zdanje u kojemu se sastajalo gradsko vijeće. Glavna dvorana ima obično apsidu s tribunalom za govornika.

HERKUL - muška naga statua, jedan od najvažnijih tipova figura antičke skulpture.

HERKUL - legendarna građevina u Knososu na Kreti s mnogim sobama i isprepletenim hodnicima iz koje je teško naći ulaz. U njoj je Tezej ubio čudovište Minotaura (ljudsko tijelo i bikovska glava). Labirint može biti i dekorativni element.

HERKUL (grč.) - stap, točjaga.

HERKUL (grč. *lekkythos*) - omanja vretenasta posuda s visokim vratom. Služila je za pohranjivanje mirisa, a upotrebljavala se osobito u sepulkralnom ritusu.

HERKUL - grčki kipar kasnoklasičnoga razdoblja. Apotej njegovih djelovanja je doba iz sredine IV st. prije Kr.

HERKUL - rimski bog vina, vjerojatno sinkretiziran sa sličnim ilirskim božanstvom.

HERKUL - narod ilirskoga područja, na primorskom području i neposrednom zaleđu od rijeke Krke u Dalmaciji do Rade u Istri.

HERKUL - vide centuriacija.

Njimec *rimski* božanstva nižega ranga zaštitnice čuma izvora voda, zdravlja i dr. Često su kritizirane s ljudskim božanstvima sivegoga karaktera.

PROJEKTA predložio dva živopisna figure u funkciji dekorativnog elementa u anitskim likovnim i prijedlozima angažiranostima te u arhitekturi

PSEPIZMA - dekret autonomne općine upisan u kamen i predan puku na javnom mjestu
PSEUDOPERIPETER - tip grčkog i rimskog hrama koji hoće i straga nema slobodnostojeće stupove, nego polustupove koji su ugrađeni u zid celine

REFUGIUM - utvrđeno mjesto za zaštitu u slučaju opasnosti, obično na brežuljcima
REVERS - stražnja strana kovanog novca ili medalje, natječe
ROMA - božanstvo, personifikacija grada Rima. Vanjsinom sliča Ateni ili Amazonki. Njenu ikonografiju karakteriziraju ratnički elementi

SALUTATORIUM - svečana dvorana ili kompleksno zdanje u kojem biskup ili neki svjetovni dostojanstvenik prima goste

SAMOS - otok u Egejskom moru s vrlo starim pangričkim svetištem posvećenim božici Heri
SAPHO - grčka pjesnikinja (otok Lesbos) s kraja VII st. prije Kr. Njezina poezija je u 2. tisućluku cijenjena da je Sapho nazivana i desetom Muzom

SARKOFAG - mrtvački sanduk od kamena, drva, pečene gline ili metala, redovito oslikan, odnosno ukrašen reljefima. Ima mnogo tipova sarkofaga. Kao i radionica. Najčešći je oblik kuće s krovom-poklopcem na dvije vode

SATIRI - u grčkoj mitologiji niza božanstva, pratnici boga Dioniza, razuzdana bića s kozjim usima i repićem

SCHIELEZOPF - oblik frizure s kosom koja se od zatiljka vraća na tjeme i iznad čela ima iz gled punde

SELENA (rimski Luna) - grčka božica mjeseca, zaljubljuje se u mladog pastira Endimiona

SERAPIS - grčko-egipatsko božanstvo, koje je u sinkretizmu s egipatskim Apisom. Hrabro je karakter i blizak grčkim bogovima, glavno svetišće u Aleksandriji

SHIZMA - raskol u kršćanskoj crkvi najčešće zbog dogmatskih razlika, kao i raskol između od službenoga

SILEN - stari, trbuhaši i celavi pratitelj Dioniza. Ima kozje uši i konjski rep

SILVAN - rimski bog šuma, polja i poljodjelstva, sinkretiziran s ilirskim božanstvom stada i pastira nepoznatoga imena. Dok je rimski Silvan prikazivan u obliku starijeg čovjeka s kosom u ruci i plodovima, ilirski Silvan podsjeća na grčkoga Pana - ima kozje noge i čovječji gornji dio. Bradat je a falus mu je u erekciji

SIRENA - fantastično biće sa ženskim gornjim dijelom tijela i glavom a donjim dijelom tijela u obliku ptice

SITULA - bronzana vjerdica za vodu s ručkama

SKIFOS - čaša-salica na plitkoj nozi i s dvije ručice

SKOPAS - grčki kipar i arhitekti rodom s otoka Parosa. Tvorac mnogih čuvenih kipova, poput reljefa Amazonomahije na mauzoleju u Halikarnasu, reljefa na hramu Atene Aleje u Tegei, te drugih ostvarenja poput Menade, Pothosa i dr. Apogej stvaralaštva mu je između 350 i 340 god. prije Kr.

STELA - uspravna kamena ploča koja može služiti kao natpisno polje ili kao nadgrobni spomenik. Ovakva ploča u prvom slučaju je bez dekoracije, a drugom služi kao natpisna ploča, poput maloga hrama (naiskosa) i sadržavati figurativne prikaze, najčešće portrete pokojnika

STRABELLUM - niska klupa za kler koji koncelebrira obred. Može biti priljubljena uz apsidu ili stajati slobodno u njezinom prostoru. Klupa okružuje oltar. Ako je riječ o crkvi u kojoj biskup stoluje ili povremeno predsjedati obredima, tada je u središtu klupe kathedra - klupa za biskupa koja je malo povišena i ima naslon

TANAGRA - grad u Beotiji (Grčka) u kojem su se izradivale keramičke figurice. Po tome je grad i nazvana produkcija keramičkih figurica iz helenskičkoga doba. Izradivale su se u mnogim dijelovima grčkoga svijeta

TERRA SIGILLATA - glazirano gline posude crvenkaste boje s reljefnim ili ugraviranim ukrasom

TETRAPILON - međusobno povezani četiri stupi koji nose ukrasnu konstrukciju i naglašavaju važnost mjesta. Najčešće na križanju ulica ili pred vratima dvaju nasuprotno postavijenih zdanja

THIASOS (grč.) - skup ljudi ili bogova

TOLUS - tip okruglog omanjega hrama, obično s jednostavnom okruglom celom. Oko hrama su stupovi koji nose trjem

TORAKS (grč. *thōrax*) - prsni loš, prsni štiti

TORUTIAA - umjetnička obrada metalnih predmeta, obično utilitarnoga karaktera

TRADITIO LEGIS - Kristova predaja Zakona apostolu Pavlu

TRANSEPT - poprečni brod u crkvi, nalazi se sa strana svetišta ili po sredini uzdužnoga broda. Sukladno tome oblik crkve može biti T ili križnoga tlocrta. Može biti smješten pri kraju crkve, bliže apside ili po sredini. Služi za crkvene obrede i unutarnje procesije

TRANSLACIJA - prienos - termin se obično upotrebljava za prienos kostiju svetaca s jednog mjesta na drugo

TRIBUNAL - podloga ili podij za govornika i službeni osoba koja predvodi skup, vodi ih se obraća ljudima. Može se naći u mnogim vrstama zdanja ili čak na otvorenom prostoru

TRIKONKLOS - građevina s tlocrtom u obliku trokuta koji tvore tri polukružne apside

TRITON - niže morsko božanstvo, sin Posejdonov. Gornji dio tijela mu je ljudski a donji riblji. Na leđima obično drži veslo i puše u morsku školjku

TRIUMVIRAT - vrhovna vlast koju su zajednički obnašala trojica ljudi. U Rimu su prvi triumvirat sklopili Pompej, Cezar i Krat, a drugi triumvirat Oktavijan, Antonije i Lepid

TROPEJ (*tropaeum*) - vrsta rimskoga javnog spomenika koji se postavlja u znak pobjede nad neprijateljem. Ima oblik stupa na koje je nasaden rimski ovčje a pod njim je oslikan za nj povezani pokoreni barbar

URNA - žara, recipienti za čuvanje pepela pokojnikova spaljena tijela. Izrađuju se od kamena, alabastera, metala ili keramike. Unutar recipienta može biti i staklena posuda u koju se neposredno stavljaju ostaci nakon spaljivanja

VILLA - luksuzna stambena obiteljska kuća u gradu (*villa urbana*) ili gospodarsko zdanje (*villa rustica*). Može postojati i zasebna ladanjska vila koja je najčešće združena s rustičnom vilom

VITRUVIJE - rimski arhitekt, živi u doba Julija Cezara i Augusta (druga polovica 1 st. prije Kr.). Napisaio traktat o arhitekturi nazvan *De architectura libri decem*

VULCI - grad u sjevernoj Etruriji, arheološka iskopavanja iznijela su na vidjelo nekropolu s bogatim grobnim pridozima

helenizam, helenistički uzor 21, 24 37
 42 46 107, 108 119
 Heraklov čvor 171 272
 Herma 10 17 74 131 145 147 175
 Heros 44 114
 Iudrija 49 40
 hierarhija 174, 297
 kršćanska 208 220
 hipodamski raspored ulica 28
 hipogeji 223
 hipokamp 16 98, 172 188 203
 Ilijada 105
 homerska religija 7
 homerski dvuboji 46
 horizontalna stratigrafija 284
 hram 40 31 37 62 64 70 74, 78 86 98
 125, 174, 181 217
 hrvatska kultura 311

idoli 20
 ikonizacija 145, 204
 ikonografija 36, 40, 86, 89, 92, 93, 97, 98,
 104, 113, 114, 144, 158, 172, 176, 200,
 204, 207, 256, 257, 259, 280, 282, 288,
 289, 296, 297, 300, 301, 303, 307 (od
 20. krscanskega)
 Ispida 7
 reportirana skulptura 80
 impost 17
in situ 301
 individualna prepoznavnost 147
insulae 53, 83
 insularni noduli 224
intaglio, v gume
 interkolumnij 165
interpretatio romana 95
 italichnost 20
ius gladii 208
 izoketala 262, 264
 kaster 244, 254
 katalonibje 283, 304
 katedrala 213, 217, 218, 224, 225, 227,
 230, 235, 236, 237, 238, 249, 250, 242,
 243, 245, 255, 301
 katekumenski 225, 230, 288
 kazaliste v teatar
 keramaf 152
 keramika 195, 196
 kerikerion 114
 klinka 30
 krmelj 273,
 klasacijam 94, 106, 107, 111, 113, 114,
 115, 140, 141, 144, 150
 klasična umjetnost klasični ukus 24, 94,
 102, 107, 111, 113, 114
 kler 280
 klini (lejaljka) 161, 164, 165
 klupa za kler 224, 225, 226, 243
 kmetide 11, 202, 203
 kohorta 61

J
 jagancar na rašskom brdu 268
 jagancji 276, 304, 306, 307, 308
 jantarne figurice 18, 19, 195, 201
 jantarni nakit 195, 201, 203
 jupodska plastika 18, 20
 jupov 200
 jelen kao ikonografski motiv 177, 276,
 277, 288, 300, 301
 Jonnes novac 43
 jonski dijalekt 45

kalupje 11 154
kalupnica 308
kalupe za keramiku 40
kameje 200
karmenolomu 114
karnajanske vaze 40
kanaf 70
kanak (libar) 191
kantaros 157, 177 188 272 274 277 284
288 289 290 300
kapiteli 64 64 82 89 211, 275 281 308
kapiteluži 53, 57, 59 62 65 66 69 90 211
kapiteluluska trigada 64
kapitiranje vode 70
karika v. *stid*
kartoni (uzorci) 187
kasetoni 89 177 178 179
kasetni helenizam 36
kastorizacija 212 251
kasteš 244 254
katakombe 283, 304
katedrala 213, 217, 218, 224 225, 227
230 235 236 237 238 249 240 242
243 245 255 301
katekumeneš 225 230, 288
kazalište v teatar
kenotaf 152
keramika 195, 196
kerikeion 114
klike 30
kirmasij 273
klasicizam 94, 106, 107 111 113 114
115 130 131 134 130
klasična umjetnost klasični ukus 24 94
102 107 111 113, 114
kler 280
klime (lezalika) 161, 164 165
klupa za kler 224 225 226, 243
kneumide 11 202 203
kofoorta 61
kokoripi 53, 57 59 60 75 210
kokorizacija (grčka) = 10
kokorizam 187, 289, 297, 300
komunikacije 26, 29 61 81
kora ili 210
konfesija 214 229 240 302
konfesor 209 220 240 286 294 297 298
299 304
konsegratorij 236, 288
kontrabon 251
kontrapost 304, 203
konzota 175, 177
konjaruk 153, 204
konjarska statua 16
kopija 105, 106, 114
kopirne radionice metalnih predmeta 308

korintski slaman 14
korintsko posude 14
koroplastika 11 195
košara od pruća 155
kovnice 44 204 310 (u Salonu)
koža nemetskog lava 44
kralj sa supovima 49
kripta 221 222
kriptokršćanska mozaik 258
kristalizacija 176 242
krivljenje 210
kroz 176 217 254 255 268 270 271 275
277 278 279 301 304 (ukrašen gema-
ma) 305 307 308 309 310
krotonski mozaik 14
krstionica i baptisterij
kršćani 209 213 214 220 262
kršćanska
 simbolika 188 268 278 310
 kuć 213 215 219 242 249
 kulturni centar 213 214
kršćanstvo 207 208 211 214 216 220
223 231 260 261 273 310 311
krštenje 305
kubičnost oblika glave 146
kubus 115
kule 27 75 76 77 83 175 234 251 253
kult mučenika 209
kulina skulptura 85 149
kupola 297 301 308
kurija (*curia*) 67 68 70
kuros 16 17 24

labirint 188
lagobokan 191, 192
lampe 119 (u obliku figura)
lampice v svjetiljke
lararij 115
lavinske scene 197
lav 155, 191, 204, 272, 273, 297
lavje pandze 161
lavje protome 39
lavovi (suz izron Magne Mater) 104
lazne relikvijske (brandea, palokta) 302
legije 44
lekotus 14, 30
lezhućka kam 88
lezene 73
Liber pontificalis 209
liburnski cipus 155
limes 204, 213
liturgija 214, 219, 222, 230, 235, 241, 242,
273, 304
locutus 221, 222, 250, 304, 307
locus sanctus 223

bogor (*castrum*) vojni 60 61 83
 kovaarske peči 196,
 lov 149, 164 165 171, 179 188 197
 lovnirov vjeznac 191
 koda s govnaricom v *tribunal*
 kuzice (*prae-furnitum*) 68
ludus gladiatori 74
 k 165 175
 1 164 165 277 279

marfama 152, 407
marjanovski program 297, 299, 401
martir (*martyr*) v mučenik
martirij 229
masakerom 177, 181
matrice za iskucavanje 404, 407
mauzolej 47, 48, 82, 84, 152, 167, 171, 188,
221, 222, 228, 236, 247, 249, 400
medaljar 16
medaljon 180, 182, 185, 187, 295
megaleski (biskopi) 28, 40, 56, 99 (a) 64, 76
megarske vaze 40
mekajska grupa kurova 24
nemcije 219, 220, 221, 222, 225, 241, 244
nemade 170, 171, 191
menza v oltar
merituma 175
metropola 219
mikenska keramika 11
mille fiort 197
miskotari 254
mistično budo 404
mlanovi 248
mohiva (*reptans mansibus*) 259
monah v redovnik
monashev 233, 248
monogrami (uključen v Kristogram) 200,
268, 275, 276, 277, 284, 309, 310
morski *Ulysses* morska božanstva v loma-
stici (a) boca 89, 99, 114, 160, 171, 172,
182, 184
mostovi 58
mozaičke radionice 182, 190, 400
mozaična intarzija 298
mozaiik 69, 182, 183, 184, 185, 186, 187,
190, 191, 217, 219, 224, 225, 229, 286,
287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295,
296, 297, 401
mramor 93, 113, 159, 166, 167, 170, 266
mramorne obloge 288
mrežasti sistem ulica v ortogonalna mre-
ža ulica
mrežica za kosu 149
mučenik 289, 210, 220, 221, 222, 228, 240,
251, 250, 269, 285, 286, 297, 298, 403

mučenicki grobovi s konfesijsa
mučenicki vjencac (kraina) 298, 299
muševni gladiatori 74
muškarci 52-59
muškarci i žene 62
muze 341

nadgrobna umjetnost 85 147
 nagibi 130 132
 nacrtovi 40
 nakit 20 202
 namjerno oštećivanje kipova 147
 namjesnik provincije 208
 narthex (nartek) 219 224, 225 226
 244 245
 nastambe za vojvuke 61
 naturalizam 125 134
 neposredni 11
 neposredni 96, 237
 neoklasičizam 11
 nekropola 25 96, 214 218 220, 221 225
 240 245 249 250 261 268 284 310
 nefiti 217 248
 nestorijanizam 210
 neutralni motivi 257 262
 nezavršena plastika 24
 nimbus 257 273 283 284 297 298 299
 304
 nudijski vjetrovi 1
 nusje 1 8 14
 oboje stakla s likovima 105 107 118
 260 261
 orficko-patonski umjetnički krug 114
 otocija 97
 otisci
 Eratosa 42
 Herakleje 44
 kralja Haleja 44 45
 kralja Gergonja 44
 sa sigurnim likom 44
 vjetrova koje (oboljeli) ukras stakla (u
 zlatu) 310

oljnice 11, 13, 14, 39, 45
okučnica 30
oltar 216, 217, 240, 273 (menze), 273 (o-
lta sęma), 274, 277, 299, 302
oltarna pregrada 273, 275, 276, 280, 281
oltarni grob v konfesiji

opera 211
 oriks 200
 Cy feribildnis up portenta 155
 oppida cirtum Romanorum 1
 orant (orantia) 264 266
 orao 89 177
 oratorij 215 216 217 218 224
 246 301
 original 105
 orkestra "3, "4
 ortodoksija 245
 (Orthodoxy) 245
 586 587 600
 orationum 98
 ovce 168 169 272 278 279
 ovuli 167

p
 pagura 242
 palaca 80 81 82 234
 palestra 69 81
 palij 187 208
 palimpsest skulptura 131
 palma 404
 palmeta 409
 panceri 96 97
 panter 17
 pantera 191
 parapektasma 266
 parcelacija zemljišta 40, 41
 parrena edentata 52
 pastir u orijentalnoj odjeći 158
 pastir 257
 pastoralne tenie 260 268
 264 267
 patena 270
 patos patenka 35 102 124 129
 patinova 169 188 281 289
 pelagijanizam 210
 pelte 167
 pentelika i piramir 31
 perigola 274
 perihel 64
 periphet 167
 peristil 82 102
 personifikacija
 grada Salone 264
 grada Ammohure na Oroniti 166
 godišnjih doba 86, 186
 -pitetax 257
 vjetra 140, 274
 pitetox 42
 piksida 12, 39
 pitastri (nosaci pluteja) 89, 90 11
 2, 7

piloni 74, 249
placina 224, 226, 242, 244, 246, 242, 286
 pjesnik 189, 191
 plastika v skulptura
 platforma za izvođenje puka v *tribunal*
 plesar 191, 195
 pletenica 139, 145
 pleteni ukrasi 307
 pluteji 89, 216, 275, 276, 277, 307
 pogani 209, 216, 242, 262
 poganstvo (religija) 207, 213, 218, 260
 pokrštenje 297
 pokršćavanje v kristijanizacija
 pokršćenik v neofit
 poljs 47
 pompejanska kuća (tip) 102
 poprečni brod v transeptu
 popise 201
 portret 102, 120, 121, 122, 124, 124, 125, 126
 • posthumni 127, 128, 129, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 169, 173, 179, 180, 191, 197, 200, 201, 202, 204, 204, 255, 267, 268, 271
 • Augustos *Principis Aelia* tipa 124
 • Oktavijanov, tzv. Akejskog tipa 124
 posmrtna gozba 34, 35, 163, 165
 posude 119, 195
 povijest 311
 •predahitaka 20
 prezbiterij 229
 prikazanje djeteta (*oblatio*) 306
 privjesak 309, 310
 prigovori kćerica 257
 propaganda (državna i carska, državna i građanska) 89, 92, 142, 144, 174, 175, 201
 propovjedaonica 273, 275
 propugnatul 78
 protociji 72
 prosveta 276
 prustos 64, 66, 176, 177, 178
 prostori za znojenje (*sudatorium*) 69
prothesta 219
 provincije 216
 pšenice 200, 201, 308
 psalm (42) 288
 psefema 30, 35
 pseudopis (psefema)
 psihe 115
 pišanje 140
 pučje protome 275
 pustinjači v anahoreti
 putujući majstor (Maximin) 112

R
 radajalna struktura gradskih komunikacija 29, 30
 radionice
 • skulptura i sarkofaga grada Rima 106, 110, 165, 169, 172, 249, 263, 264, 265
 • keramike 196
 • stakla 197, 198
 rapske rijeke 208, 277, 304
 rapski vrt 284, 288
 rano helenističko doba 35
 ratnici 200
 realizam 125, 144
 redovnici 248
refugium 61, 212, 251
 rekvizitarij 73
 religija
 • autohtona 97
 • liburnska 98
 • kretska 7
 • mikenska 7
 religijski program 175
 relikvijar 257, 302, 303, 304, 305, 306, 308
 relikvije 222, 302, 303
 rešetka (kizajoca) 78
 retarika 155
 revers (novca) 14, 43, 44
 rezidencija 78
 rina (kao umjetnički motiv) 187, 217, 272, 273, 280, 301, 309
 rimske radionice, v radionice grada Rima
 rimski građani 133
 ritual 216, 308 (ritualno čišćenje svećenika) 308
 romanizacija 97
 romanizirano stanovništvo 3, 1
rotulus 133, 18, 257, 273, 301
 rozeta 171, 176, 273, 309
 ruralizacija grada 211

S

sakristija 225
 sakristijska crkva 209
 sakristijska „zaoblaznica“ (sustretna komunikacija) 288
 sakristijske radionice (portreti, skulpture i sarkofagi) 125, 166, 167, 168, 169, 170, 170, 266, 269, 270
safulatorium 229, 237
 samostan 248, 249
 sardoniks 200
 sarkofag 16, 17, 21, 99, 139, 144, 152, 159, 160, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 179, 212, 213, 228, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 267,

268, 269, 270, 271, 272, 273, 289, 303, 304, 307, 311
 satir 98, 170, 191, 192
 scena (teatar) 71
 selo (*trichus*) 61
 sepulkralna
 • umjetnost v nadgrobna umjetnost
 • simbolička 177, 179
 • kult 224, 240
 seosvo (bica) 31
 shaga 87
 sičnja 70
 sičnja (logos) 177
 sarkofag 133, 134
 sarena 14
 siringa 191, 192
 srpski zabat 167, 257
 sistem vodenja vrućeg zraka (terme) 68
 stina plastika 118, 119
 sjedeća statua 142, 175
 skidok 39
 skulptura 31, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 173, 254, 255
 • službena 85, 133
 skupine carskih kupova 125, 140, 142, 144
 slavoluk 86, 87, 88, 89, 93, 139, 254, 258
 slikarski alat 194
 slikarstvo 194, 282, 283
summus perpetuus 165
 soteriološko značenje 304
 spirala 16
 spiralna mreža komunikacija 55
 staklene posude 197, 198
 stambena arhitektura 81
 standardizacija crkava 219, 223
 stanovi za svećenike 78
 status pokojnika 16
 stecci 280, 281
 stele (nadgrobne) 20, 35, 36, 37, 38, 94, 112, 119, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 1
 strigla 167, 204, 265
 stupovi
 • ukrasni 66, 149, 167, 211, 248, 249
 • 3 278, 301
 • tortirani 308
 • tetraha 254
subsellum v klupa za kler
 substrukcije 56, 66, 71
 svećenik 216, 218
 svetac (svetke) 297, 300, 306
 svetište v hram
 svijećnjaci 306
 svitak v *rotulus* 257
 svjetiljke 195, 196, 197, 308, 309

T

taberne 57, 66, 213, 278
tabula 92, 166, 167, 170, 272, 273
 Tanagra figurice 38
 taurobolija (žrtvovanje bika) 191
 teatar 25, 30, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 125, 177, 197, 214
 teatarske maske 171, 177
 telamon 177
 tempera 194
 tenija 189
tepidarium 69
 terme 61, 67, 68, 69, 70, 78, 125, 182, 187, 191, 211, 224, 224, 225, 234, 249, 251, 284
terra sigillata 195, 301
 tetrapilon 237
 tetraha (sustav vlasti) 82, 149, 173, 207
 tjesak v torikular
tireus (Dionizov atribut) 99
 toga 127, 140
 tolos (hram) 82

U

toponomastika 235
 toraks 203
 torcular 11, 17, 41
 torikular 211, 248
Traditio legis 299, 300, 304, 307
 tragična maska 119
 transepti 244, 249, 240
 translacija 240, 241
 trg 67, 73, 82
tribunal 62, 63, 66, 68
 trjem 63, 64, 66, 68, 81, 245, 248
 trapezoidni luk 292, 295
 trikonkos 249
 tron 297, 304
 tropej 92, 93, 200
 tupe 145

V

ukosnice 200, 201
 ukras kola i zaprega 119
 umjetnički obrt 195
 urbana matrica 26
 urbanizam, grčki 24, 27, 28, 29, 30, rimski 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 211, 212, 213, 251
 urna 17, 18, 20, 21, 159, 163, 203, 280

W

zant-scene 203
 zdrakovi 202
 zignovi na raznim predmetima 196
 životinje (kao umjetnički motiv) 187, 200, 267, 276, 278, 284, 290, 301
 žrtvenik 157
 župne crkve 214

X

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

Y

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

Z

zabat 154, 177, 268, 284
 Zakon XII tablica 53
 zgrade zapovjedništva legije 61
 zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

AA

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

BB

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

CC

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

DD

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

EE

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

FF

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

GG

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

HH

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

II

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

JJ

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

KK

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

LL

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

MM

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

NN

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

OO

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

PP

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

QQ

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

RR

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

SS

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

TT

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

UU

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

VV

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

WW

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

XX

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

YY

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

ZZ

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

AA

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

BB

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

CC

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

DD

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

EE

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

FF

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

GG

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

HH

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

II

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

JJ

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

KK

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

LL

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

MM

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

NN

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

OO

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

PP

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

QQ

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

RR

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

SS

zlatar 308
 zlatarski alat 41
 zlatnik 308
 zmija kao motiv u umjetnosti 191
 zodijski znakovi 200
 zrakasta kruna 177

TT

ča biskupija), 234 (usporedba s Polačama na Mljetu)

Brandsted J., 165 220 225, 229 284 287

Brunšmik J., 40 42 43 94 154

Brusić Z., 195 252

Bucci M., 270

Budinpešta, 163 (sarkofag iz Salone), 403 (skulptura-relikvijar iz Sisije)

Budischowski M. (h. 89)

Budrović-Štrbinci (antička Certissa), naselje kod Dakova u Panoniji, 250 (groblje) 284, 285 (freska), 310 (stakleno dno s portretima braćnog para u elatnom listu)

Buje, Istra, 16 (fragment listarske plastike)

Bulat M. (4), 70

Bulic F., 31, 99 115 119 157 187 197, 280 213 214 215 218 196 81 408

Bulle H., 102

Burnum, (Istovetno kod Kistanja), logor rimskih legija, od Trajana municipij 61, 62 (vojnički logor), 74 (mogući amfiteatar), 91 (ključni kamen s glavom Herakla), 150, 155 (vojničke stele), 196 (enofora)

Buschhausen H., 119 303 404 406, 407

Buschor E., 16

Buskardel F., 62 227 281

Buzos M., 182 187

C

Cagnano de Azzevedo M., 221, 244

Camba N., 16, 18, 20, 22, 28, 29 35, 46 37, 38, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 53, 54, 55, 56, 57, 65, 77 80 91, 92 98, 99 102, 104 108 110 111, 118, 120, 225, 131, 133, 144, 145 146 148, 151 111 149 150, 152, 156 157 158, 159, 160 161, 163, 164, 165 166 167 173 175, 176 177 181 187 202 208, 209 210 211, 212, 217 224 226 228, 229 232 233, 235, 238 240, 241, 242, 243, 248, 249 251, 257 258 259 260 263, 264, 265 266, 267 268, 271 274 278, 279 280, 285, 286, 301 304 309 310

Capestrano, grad u Italiji, 16 (kip ratnika)

Carigrad (Istanbul) vidi Konstantinopol

Carrara F., 254 288

Celena (Celje), rimski grad u Sloveniji, 113 (kiparski produkcijski centar), 154 (ikonografija nadgrobnih spomenika)

Celije Kald (Coelius Calvus), 124 (novac)

Cerveteri, grad u srednjoj Italiji (Etrurija), 17 (sarkofag)

Cetina, rijeka, 60 (strateško pokolaj Tuluja)

Cezar (Gaius Julius Caesar), rimski diktator, 47 (građanski rat s Pompejem) 52 (rimsko kralovje na Jadranu po Cezarish) 125 (mogući kip), 201 (mogući portret na gemu)

Chavalier P., 213, 225 226, 227, 241 242 255 244 249 211 55 67

Chiusi, grad u srednjoj Italiji (Etrurija), 15, 17 (urna kanopi)

Cianfarani V., 16

Cibalae (Varakva), rimski grad u Panoniji, 60 (urbanizam), 152 (stela centuriona), 196 (keramika), 210 (biskupija) 220 (mučenici), 249 (crkva), 250 (grobljanska crkva), 270, 273 (sarkofag)

Ciccarelli K., 202

Ciceron (Marcus Tullius Ciceron), rimski govornik, 53 (Zakon XII tablica u Cispisu De legibus)

Ciliberto F., 164

Ciparić 38 (stela), 197 (radionice stakla)

Ciprijan, kartijski biskup, 214 (zastupa zasebno pokapanje kršćana)

Cissa (Veliki Brijun ?), 209 210 (grad i biskupija u Istri)

Costa Velika, selo u Istarskoj krajini, 232 (crkva)

Courton C., 41 38 56, 66, 68, 198

Craik, A., 203

Constantinus, biskup Sisije, 210

Corby Finney P., 208

Cress, otok, 135 (portret Trajana), 249 (crkva sv. Marije)

Croca Gora, 19 (atlaška figura i kornjak)

Croci, selo kraj Narone, 16 (moguća arhitektura prve postaje)

Croveno more, 204 (sarkofag s prikazom prelaska Izraelaca preko Crvenog mora)

Curium (Krk, otok Krk), 59 (urbanizam), 156 (radionica liderskih cipusa), 209 (biskupija)

Cusate G., 64

Cvetković-Tomašević G., 288

D

Dacice S., 25, 46

Dagfina, grad u Hercegovini 83 (Mugonjeto kod Č., utvrđena villa)

Daljak kod Sinja vidi Acquum

Čović B., 7

Čučuodnik L., 188, 180, 184

Česar naselje u zap. Istri 83 (rimska villa rustica)

E

Eberle V., 11

D

Dabrova, mjesto u Bosni, 280 (kasnoantička skulptura)

Dacija (Dacia), rimska provincija (približno današnja Rumunjska), 77 (Trajanov put prema D.), 93 (trapez u Adani klesu), 213 (prepuštanje D. barbarima), 213 (sarkofag Aurelija Longinijana, dekuriona Drobete u D.)

Dalmacija (odnosi se na rimsku provinciju i današnju geografsku pojmu), 15 (središte grčke umjetnosti), 22 (arhaijska glava), 35 (reljef, mogući nastanak u D.), 46 (produkcija kampanjskih i megarskih posuda u D.), 44 (u bikacija Herakleje u D.), 45 (grčka sredina), 51 (provincija), 55 (urbanizam u D.) 59 (Varvaria i Ameria u D.) 60 (vojne formacije u D.), 73 (amfiteatri u D. nemaju skule-), 75 (južnije od Salone nema amfiteatar), 84 (stambena arhitektura), 85 (poznati mapstori klesari) 92 (trapez, nepoznata lokacija u D.), 93 (vojničke stele) 93 (nema miramora), 102, 103 (Heraklova glava iz Acquuma najkvalitetnija skulptura u D.), 103 (ukrasne figure), 107 (helenističke kopije), 111 (lokalne radionice), 115, 116 (kip heleniziranih Dioniza u Berlinu iz D.) 146 (malo portreta iz III st.) 149 (nema monumentalnih javnih spomenika iz III st.), 149 (najljepši ženski portret iz prve pol. IV st.), 147 (nakon tetrarhije mali broj portreta), 149 (stele) 150 (mauzoleji s reljefima pokopnika), 152 (stele s cijelim ljudskim likom), 154 (mitološke teme na stela, ma popularnije u Panoniji), 156 (ilburnski tipus), 157 (are), 159 (urne) 159 160 (uvaz atičkih i rimskih sarkofaga), 165 (uvaz makedonskih sarkofaga), 166 (lokalni sarkofazi D.) 187 (mozaik iz kuće rimskog namješnika D.), 189 (radionice mozaika), 209 (Salona, glavni grad D.), 209-210 (kršćanstvo), 209 (položaj episkopalnih centara), 210 (arijanizam), 213 (katedrala, središte života), 215 (tragovi kršćanske arhitekture), 217, 218 (početak gradnje monumentalnih

bazilika), 224 (nova faza starokršćanske civilizacije krajem IV i početkom V st.), 224 (planovi bazilika), 224 (karakteristike dvojnih crkava), 227 (crkve s upisanom apsidom), 227 (starokršćanska groblja), 231 (crkve u zaleđu D.), 232 (razlike među bazilikama D.), 244 (monastiri) 244 (mogućnost postojanja velikih imanja) 248 (centralni dio crkava) 249 (križni dio crkvi crkava) 249 (trikonskalt crkvi) 241 (crkvena gradnja) 248 (stanovari) 248 (uljezaji na starokršćansku arhitekturu) 254 (malo javnih spomenika u kasnoj antici) 259 (sjanje dostignuća kiparstva), 266 (grubi blokovi i poludobrih od prirode) 266 (miramora) 270 (kamenaarska produkcija D i eksport), 273 (nestanak figura) 281 286 (slikarstvo) 290 (ruševno mauje crkava)

Dalmat G., 134 169

Dalj, istočna Slavonija, 20 (keramički idoli)

Dančević V., 197

D. Angela C., 270

Daniel G., 28

Danieli-Pellegrini, zbirka, 35 (helenistički nadgrobni reljef), 121 123 (portret Agripe), 125 126 127 128 (skupina carskih kipova) 138 140 141 (portreti iz III i IV st.) 146 148 (kasnoetetrarhijski portreti)

Daniel, prorok, 280 (reljefi iz Znojvara) 297 (prikaz na mozaiku u Eufraziju) 301 (prikaz na relikvijaru iz Novate)

Danilo, selo u šibenskom zaleđu, 251 (posrtak na prehistorijsku gradinu)

Davosa, ilirski narod, 44 (novac)

Dautova Ruševljanin V., 114 155 158 170

David, judovski kralj, 205 (prikaz na sarkofagu)

Debelo brdo, arheološki lokalitet kod Metara, 11 (mukenska keramika)

Deibruček R., 260

Delji, Apolonovo pronosite u Grčkoj, 164 (Euphor reljef Aleksandrova kova)

Delemani, ilirski narod, 92 (građanski trofej Augustova pobjeda nad D.)

Delminum, glavni grad Delmata, danas Duvno u Bosni, 209 (moguća biskupija)

Delos, 68 (hipostilna dvorana)

Demanti A., 207, 208 209 242

Demargne P., 7

Demetra, grčka božica zemlje i podzemlja, 102 (kip iz Knida)

Demo Z., 273

Dentzer J. M., 253

Dijana, rimska božica lova i prirode (v. Artemida), 32 34 (helenizirana glava iz Isse), 91 (interpretatio romana), 95 (reljefi) 96 97 (fragmenti kipa iz Tivina) 98 (kip iz Salone) 104 (Dijana Likatera iz Acquuma), 109 (reljef iz Probusca) 202 203 (prikaz na knemu di iz Slavenskog Broda)

Dikovica, ilirska gradina (selo Znojave) kod Imotskog, 61 (refugium na gradini D.)

Dimitrova S., 60

Diodor Sikulski, grčki pisac iz rimskog doba, 46 (vještiti u osnutku Pharosa)

Diolektijan (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus), rimski car, 80 82 (D mauzolej) 82 (D palata u Nikomediji) 89 (D era u Egiptu) 139 145 (portret u D. Mauzoleju) 144 (moguća D. carska skupina u Sakoni), 145 (D. frizura) 152 (Aurelije Valerije službenik na D. dvoru u Nikomediji) 179 (D. Mauzolej) 180 (D. Jena Prima portret) 207 (D. reforme) 208, 209 (D. progromi kršćana) 210 (D. podjela provincija)

Diolektijanova palata (Split), 65 (triam) 78 (značenje arhitekture), 78 (stele i spomenik arhitekture) 81 82 (urbanizam), 82 (uljezaji D. palatce), 83 84 (Mugonjeto i D. palata), 89 (njevite figure bik-dvojek) 108 (atinski mapstori klesari) 149 145 (biste D i Priske) 174 181 (plastika) 311 (D. preostala u naletu Avara i Slavena)

Dioniz, grčki bog vina, 23 (figurica heleniziranih D.) 94 95 (glava iz Isse), 99 (kipić iz Trojara), 106 (torzo iz Salone) 115 116 (kip od bronce u Berlinu), 164 (dionizijska religija), 165 (fragment sarkofaga s prikazom D. Indijskog trinita), 166 (godisnja doba i D. na sarkofazima), 177 (grubi D. sveta zivovnja na reljefu hrana Diolektijanove palatce), 203 (D. na panteonu knemida iz Slavenskog Broda)

Dioskuri, grčko-rimska božanstva (kavator i Poluks), 114 (glava iz Osjeka)

Dizabij (Dizracloum ranije Eptadimous), antički grad u Albaniji, 75 (amfiteatar)

Djarka, mitološka osoba, 186 (mozaik kaznjavanje D. u Pulji)

Dokumetion, grad u Maloj Aziji, 165 (neznatni eksport sarkofaga u Dalmaciju) 165 (prestanak radionica sarkofaga)

Dokleja (Doklea), antički grad kra, Podgorice u Crnoj Gori, 72 (nema teatar)

Dolabelta (Pabius Cornelius Dolabelta), rimski namješnik Dalmacije u doba Tiberija, 125 (posebna zastoga za podizanje carskih svetista i skupina) 132 (privrženost Tiberiju)

Donagalski B., 288

Donasewski von A., 95

Domijan (Titus Flavius Domitianus), rimski car, 134, (portret Sakoni kator Issa)

Domjan M., 225 253 307

Domino (Ilirvatski Dujam), 209 (salon-tanski biskup i mučenik)

Donderer M., 188

Donji Četvi, selo kraj Zagreba, 152 (stela) i memorija u Iepulju kod D.)

Dorsey P., 97

Dragicevic M., 242

Drava, rijeka, 8

Drechsler Bozic R., 19

Dresken Weiland J., 270 273 274

Drus, grad u Dalmaciji, 240 241 (crkva i memorija u Iepulju kod D.)

Drobeta, grad u Daciji, 213 (sarkofag Aurelija Longinijana, dekuriona D.)

Drus Cezar (Drusus Julius Caesar), 131 133 (portret iz Salone)

Drus M. (Drusus Julius Caesar), sin Tiberija, 125 130 (mogući kip u Aenoni) 130 (portret u Osoru)

Dubrovnik, 24 (glava kursora)

Dunav, 8

Dura Europos, antički grad u Siriji (na Eufratu), 218 (dvoranska crkva)

Dwyer E. J., 99, 119

Dygge E., 56, 64 65 66, 74 74 78 84 89 145 187 217, 220 222 223 224 227 238 239 241 243 245 246 248 249 251 253 258 259 261 263 268 269 271 273 278 279 284 285 286, 287 302 303

D

Dakovo, grad u Ist. Slavoniji vidi Budron

ca-Štrbinci

Doric R., 113

E

Egez, grčki grad na zapadnoj obali Male Azije, 245 (dvije krestionice)

Eitenberger A., 300

Egija, oblast Egejskog mora, 7

Egger R., 187, 213, 214, 220, 222 223, 227, 253, 255, 267, 269, 271, 284 287

Egipt, 89 (Aleksandar i August bevažaci E. Diolektijanova era) 181 (egipatska

100

Eufrazijeva (bazilika), 247 (postupnje i standardnog bazilikalnog plana: Sv. Petar i Zorja), 248 (neobičnost crkve u samagheru), 255 (neobičnost velikih skulptura), 266 (grubi blokovi prokoneskog mramora), 287 (mozaik ni tepisi), 300 (majstori mozaicari), 301 (stukature), 311 (crvenje i plav kane gradova)

Italija: 14 (trgovački dodiri), 17 (uvor i relikve iz italiskalipskog kruga), 22 (teopski kuriozi pokazuje atski ime: cap), 38 (gluene figurice), 51 (Isira A regio Italiae), 65 (italiska shema hrana), 171 (mauzoleji), 195 (keramika), 203 (jantarne figurice), 227 (pothonalne apsode crkava), 233 (utjecaj na crkvenu arhitekturu Dalmacije), 244 (shemom bazilika i starškim), 245 (standardni bazilikalni plan: obiteljske apsode), 248 (prozor trikonkalnih oblika), 301 (stukature), 310 (priobranje Justinijanove vojske)

Italia Quarta: 156 (ara iz Jadera)

Ivan, apostol, 293 (lik na mozaiku u Eufraziji)

Ivan Kristelj: 297 (prikaz na mozaiku u Eufraziji), 307 (natpis i k na kopadskom relikvijaru)

Ivan IX, papa, 209 (mozaik u lateranskom oratoriju)

Ivančević R: 8, 100, 238

Ivanović M: 20

Ivacković Č M: 225

Jadrak, 209 (zajednica u Saloni), 263, 264 (Prelaz preko Crvenog mora na sarkofagu iz Splita), 309 (u Nabuko domoslovnom opsevu, prikaz na kamenu)

J

Jadrani: 15 (dijelovi zajednica), 27, 30 (napad na Pharos)

Jader: antički Zadar: 12 (fragment korinjske keramike), 14 (put prema Spini), 34, 35 (relikve posvjetne gozbe), 52 (trilamzani), 62 (trilamzani), 63, 65 (kapitoli), 68 (bazilika), 70, 73 (amfiteatar), 77 (gradska vrata), 84 (kule), 89, 90 (likovi Jupitera Aniona na forumu), 120 (portret iz republičanskog doba), 133 (privatni portreti), 135 (ženski privatni portreti flavijskog doba), 140, 148 (privatni portreti antoninskog doba), 159 (fragmentarni portreti zornih mliškara iz severa)

Jel: 1, 152 (relikve s portretima iz Sv. Mihovila), 156 (radionica liburnskih cipusa), 157 (ara), 169 (sarkofag iz Narone: suda u Zadru), 188, 189, 197 (freske), 186 (lampice), 202 (kostana kupa sa scenom erosa koji zivjeli biva), 209 (biskupija), 212 (nadgrobnji spomenici u kasnoantičkim zidovima), 213 (kršćanski kultni centar na forumu), 214 (zasebna kršćanska nekropola), 218, 219 (dvoranska crkva u tabernama forumu), 231 (celestijalna bazilika), 232, 233 (specijalnost bazilikalne gradnje), 242 (Pri draga kraj Z), 251 (pokapanje fortifikacija), 311 (antička enklava u hrvatskom okruženju)

Jadran: 8, 11, 12, 13, 14, 23, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

Jel: 1, 152 (relikve s portretima iz Sv. Mihovila), 156 (radionica liburnskih cipusa), 157 (ara), 169 (sarkofag iz Narone: suda u Zadru), 188, 189, 197 (freske), 186 (lampice), 202 (kostana kupa sa scenom erosa koji zivjeli biva), 209 (biskupija), 212 (nadgrobnji spomenici u kasnoantičkim zidovima), 213 (kršćanski kultni centar na forumu), 214 (zasebna kršćanska nekropola), 218, 219 (dvoranska crkva u tabernama forumu), 231 (celestijalna bazilika), 232, 233 (specijalnost bazilikalne gradnje), 242 (Pri draga kraj Z), 251 (pokapanje fortifikacija), 311 (antička enklava u hrvatskom okruženju)

Jadran: 8, 11, 12, 13, 14, 23, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

Jupiter Ammon: egipatsko/gričko božanstvo: 89, 90 (J A na stubovima foruma u Puli Zadru i Saloni), 89 (uzori prikaza J A na Augustovom forumu u Rimu), 130 (maska J A na prerizama carskih kipova u oklopu)

Jure: kuća u Vranjcu: 144, 146 (kasnoantički portret)

Jurka: 1, 83, 111, 134, 152, 158, 168

Justinijan (Flavius Justinianus I.): bizantski car: 238 (ostavljajući istočne obale Jadrana), 242 (politika prema poganim), 242 (kulturni utjecaj Bizantije), 310 (lik J na novcu kovnice u Saloni)

K

Kahler H: 76, 88, 171, 174, 251, 258

Kainis bog: srednjeg iznosa: 33, 35 (relikve iz Trigirja)

Kandler M: 60

Karakala (Lucius Septimius Bassianus): najmlađi (Caracalla): rimski car: 138 (mozaik Plantile)

Karaman Lj: 176

Kartaga: grad u sjevernoj Africi: 84 (mozaik s prikazom ville rustice), 303 (personifikacija na kovčezu-relikvi jara iz Siscije)

Kasac: selo u Ravanni: kotarima kod Zadra: 156 (stela)

Katela Lukac: 271 (raskomni sarkofag s križem i ovčama)

Kastel Sturac: 92 (sarkofagi iz mauzoleja)

Kastelansko polje: 233 (stombrat hapisterni)

Katela R: 36

Kaufmann C M: 310

Kentauri: mitološki narod fantastičnog oblika (mješavina konja i čovjeka): 160 (sarkofag iz Kolosepa): 161, 162 (sarkofag iz Splita)

Kerber: pas s tri glave: mitološki čuvar Podzemlja: 169 (sarkofag iz Narone)

Kharschmann A: 246

Kirgin B: 14, 25, 26, 29, 30, 38, 39, 41, 43, 47, 69, 73, 91, 109, 197, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 20

Maksimijan (Marcus Aurelius Valerius Maximianus), rimski car, 174, 175 (moguća atribucija portreta)
 Maksimian (Publius Aelius Maximianus) 111-112 (kaput izrađuje reljefe u umotskom zaleću)
 Maksimović J., 280
 Mala Azija, 48 (skromne stele), 86 (import skulptura iz M.A.), 165 (import sarkofaga iz Ekokmekona), 195 (unipon keramike iz M.A.), 248 (trikonkalne bazilike)
 Mala Proversal, otok 83 (villa rustica)
 Mala Mosonj, Bosna, 280 (kasnoantička reljef)
 Mamo-Zim D., 4
 Mantaklo 21 (heronizna statua Apolona)
 Marasović D., 168
 Marasović J., 49, 179-238
 Marasović T., 64, 65, 89, 179-213, 225-249
 Maraton, polje kod Atene, 162 (sarkofag iz Pule s prikazom bitke kod M.)
 Marcell (Marcus Claudius Marcellus), 7 (teatar posvećen premijom M.)
 Marčević J., 204, 214-288
 Maric Z., 11-29-41
 Marija Bogorodica, 286 (freska u Salonu), 297, 400, (ikonografija u Eufraziju), 401 (crkva sv. Marija Formosa u Pulji), 409 (crkva sv. Marija od kipa)
 Marin E., 38, 49, 62-125, 187, 217-220-284-286
 Marina kod Trogira, 233 (monaška pecina)
 Marković Č., 19
 Marović I., 44, 282, 408, 410
 Marton H., 165, 187
 Mars, rimski bog rata, 113 (reljef na kuhinji iz Aquine lavare), 202 (prikaz na kmetidi iz Slavanskog Hrada)
 Marsija, mitološka osoba, 107, 108 (kaput iz Salone)
 Martino W., 10
 Marušić B., 226, 227-242-245, 246, 247
 Mastroianni A., 12
 Matejka I., 245-249
 Matija, rimski kralj, 57 (parabola o Dabrinu pastiru)
 Matijević R., 57, 62-70, 74-83, 85, 125-140, 188-199
 Matulić B., 182
 Matz Fr., 7, 167
 Maur (Maurum), 209 (pasentinski konfesor), 294, 297, 298, 299 (prikaz na mozaiku u Eufraziju)
 McKay A., 84
 McNally Sh., 40, 173, 177, 179, 181

Medar M., 154
 Medini J., 59-62-104-158-191
 Meduza, vidi Gorgona
 Meleazar grčki mit junak, 161 (atletički sarkofag iz Splita), 165 (fragmenti rimskog sarkofaga iz kastele Sucurca), 172 (reljef koji podsjeća na scene Meleagrove lova iz Salone)
 Menada, pratiteljica Dioniza, 105 (glava iz Trogira), 171 (fragment reljefa iz Osijeka)
 Menas egipatski mučenik, 409 (euhagija)
 Mendel G., 167
 Miranda L., 48
 Merkur vidi Hermes
 Metapont, grad u južnoj Italiji, 40 (parabola u polju)
 Metuje Kvint (Quintus Metius), rimski vojsnik 150-151 (stela iz Salone)
 Migotti B., 248, 250-273, 284-289, 310
 Mihović K., 1
 Mikl Curk I., 175
 Milano, grad u Italiji, 246 (baptisterij)
 Milet, grad na zap. obali Male Azije, 235 (dvije krasnošćenice)
 Mihović D., 311
 Mikišević A., 56, 77-89-97-102-251-242
 Milyajski most kod Rima, 176 (križ kao simbol konstantinove pobjede)
 Minerva (grčka Atena), rimska božica, 15 (hram na zadarskom kapitoliju), 110-114 (kap Varždinske Toplice)
 Minotaur mitološko biće, čovjek-bik 188 (mozaik iz Stoca)
 Mirabella Roberti M., 216, 280
 Miskin J., 203
 Mitkos, ilirski kralj, 43-44 (novac)
 Mitra, orijentalno božanstvo, 115-117 (bronzana glava iz Sesije)
 Mitin I., 15-17
 Mlakar S., 73, 78, 102
 Mljet, otok, 80, 234, 251 (uvale Polače arhitektonski sklopi)
 Mnesikrat, 188 (otac kipara Apolonia i Tauriska, autora skulpture kaznjavanja Dirke)
 Mocić A., 97-113
 Mogorjelo, lokalitet kod Čapljine, 83 (otvrdnuta villa)
 Mohorović A., 259
 Mopsije, 264 (sarkofag iz Splita s prikazom prelaska Izraelaca preko Crvenog mora), 304 (prikaz na relikvijaru iz Novalje), 310 (prikaz na pozlaćenom statulu iz Salone)
 Monunije (Monunios), ilirski kralj, 43, 44 (novac)
 Morey C. R., 310

Mostar 11 (mitičski bodež iz Gornjica)
 Mostar 150
 Mramorno more, 166-167 (otok Proteus kamenoškom mramora)
 Mrlakovića, gradina kod Šibenika, 195 (keramika)
 Muccur (Makarska), 209 (biskupija)
 Muline, otok i glan, 84 (villa rustica)
 Montapana kod Poreča, 241-245-247-251-257 (bazilika)
 Mursa (Osijek), 59 (urbanizam), 67 (taberner), 71-75 (amfiteatar), 114 (kip i mostnog Herakla kip Perzeja), 152-154 (stela), 155 (ukras gornjeg dijela stela), 171 (reljef Menade), 210 (biskupija, urbanizam), 249 (bazilika), 250 (starokršćansko groblje)

N

Nabukodonosor, babilonski kralj, 409 (prikaz na lampici)
 Nacis, 1
 Napoli M., 7
 Napulj, 118 (mogi stola u obliku Atena)
 Nardelli H., 48
 Narona, rimska kolonija, 35-40 (reljef plesalica), 54 (urbana matrica), 55 (urbanizirano područje do obale Neretve), 61 (cesta od Novae prema N.), 62 (forum i augusteum), 70 (indukcija za teatar), 77 (gradska vrata), 104-105 (glava Hermesa), 125-131 (carska skupina kipova), 140 (Ammonova glava na pterigi navodnog Augustova torza), 131 (glava Lisije i Nerona Cezara), 134 (kult Flavijevaca), 132-131 (glava Vespazijana), 139 (fragmenti muškog portreta), 149 (rimski stela nekrološki oblika), 169 (nekrološki sarkofag), 182 (mozaik), 191 (mapstori), 203 (jantarni bicikl), 212 (prestanak postojanja kornuta), 214 (crkva u Barama), 227 (crkva), 231-242 (obliki crkava), 251 (posvećanje hvoja kula na fortifikacijama), 286 (freske na zidovima krasnošćenice), 308 (blago i rike), 309-310 (statuli prijesak), 311 (prijesak gradni)
 Nedved B., 148
 Neptun, rimski bog mora, 64 (hram u Poreču), 172 (reljef iz Salone)
 Nereide, mitološka morska bica, 202 (prikaz na koštanoj kutiji)
 Neretva, rijeka, 36 (emponij), 54 (plivnost)

Neron, rimski car, 130 (N. doba)
 Neron Cezar, prijestolonasljednik, 140 (portreti), 131 (portret iz Narone), 131-133 (portret iz Salone)
 Nezakaj (Nesactum), 13-14-45 (crnoljgurna omošćenice), 15-18 (kamena plastika), 19 (torionika), 18 (skulptura), 45 (stela), 46 (keramika), 56-57 (urbanistička matrica), 62-64 (hramovi), 64 (kapitolij), 67, 69 (terme), 226-227 (crkva)
 Nemanović G., 63
 Niemeyer H. G., 125
 Nike vidi Viktorija
 Nikofanci M., 12-14-22-26-27, 37, 38-45
 Nikolejević I., 235, 280
 Nikomedija, grad u Maloj Aziji, 152 (Heklejanov dvor), 402, 403 (personifikacija na bronzanom kovčegu iz N. Stoca)
 Nisnarić M., 144
 Nisnje, mitološka morska bica, 158 (reljef Nisnje iz Bilja)
 Nisnje vidi Aetona
 Nisnje, 404 (prikaz na relikvijaru iz Novalje)
 Nola (grad kod Napulja), 248 (trikonkalna crkva)
 Norik, rimska provincija, 227 (tipovi crkava)
 Norim, mitološka Neretva, 51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-1045-1046-1047-1048-1049-1050-1051-1052-1053-1054-1055-1056-1057-1058-1059-1060-1061-1062-1063-1064-1065-1066-1067-1068-1069-1070-1071-1072-1073-1074-1075-1076-1077-1078-1079-1080-1081-1082-1083-1084-1085-1086-1087-1088-1089-1090-1091-1092-1093-1094-1095-1096-1097-1098-1099-1100-1101-1102-1103-1104-1105-1106-1107-1108-1109-1110-1111-1112-1113-1114-1115-1116-1117-1118-1119-1120-1121-1122-1123-1124-1125-1126-1127-1128-1129-1130-1131-1132-1133-1134-1135-1136-1137-1138-1139-1140-1141-1142-1143-1144-1145-1146-1147-1148-1149-1150-1151-1152-1153-1154-1155-1156-1157-1158-1159-1160-1161-1162-1163-1164-1165-1166-1167-1168-1169-1170-1171-1172-1173-1174-1175-1176-1177-1178-1179-1180-1181-1182-1183-1184-1185-1186-1187-1188-1189-1190-1191-1192-1193-1194-1195-1196-1197-1198-1199-1200-1201-1202-1203-1204-1205-1206-1207-1208-1209-1210-1211-1212-1213-1214-1215-1216-1217-1218-1219-1220-1221-1222-1223-1224-1225-1226-1227-1228-1229-1230-1231-1232-1233-1234-1235-1236-1237-1238-1239-1240-1241-1242-1243-1244-1245-1246-1247-1248-1249-1250-1251-1252-1253-1254-1255-1256-1257-1258-1259-1260-1261-1262-1263-1264-1265-1266-1267-1268-1269-1270-1271-1272-1273-1274-1275-1276-1277-1278-1279-1280-1281-1282-1283-1284-1285-1286-1287-1288-1289-1290-1291-1292-1293-1294-1295-1296-1297-1298-1299-1300-1301-1302-1303-1304-1305-1306-1307-1308-1309-1310-1311-1312-1313-1314-1315-1316-1317-1318-1319-1320-1321-1322-1323-1324-1325-1326-1327-1328-1329-1330-1331-1332-1333-1334-1335-1336-1337-1338-1339-1340-1341-1342-1343-1344-1345-1346-1347-1348-1349-1350-1351-1352-1353-1354-1355-1356-1357-1358-1359-1360-1361-1362-1363-1364-1365-1366-1367-1368-1369-1370-1371-1372-1373-1374-1375-1376-1377-1378-1379-1380-1381-1382-1383-1384-1385-1386-1387-1388-1389-1390-1391-1392-1393-1394-1395-1396-1397-1398-1399-1400-1401-1402-1403-1404-1405-1406-1407-1408-1409-1410-1411-1412-1413-1414-1415-1416-1417-1418-1419-1420-1421-1422-1423-1424-1425-1426-1427-1428-1429-1430-1431-1432-1433-1434-1435-1436-1437-1438-1439-1440-1441-1442-1443-1444-1445-1446-1447-1448-1449-1450-1451-1452-1453-1454-1455-1456-1457-1458-1459-1460-1461-1462-1463-1464-1465-1466-1467-1468-1469-1470-1471-1472-1473-1474-1475-1476-1477-1478-1479-1480-1481-1482-1483-1484-1485-1486-1487-1488-1489-1490-1491-1492-1493-1494-1495-1496-1497-1498-1499-1500-1501-1502-1503-1504-1505-1506-1507-1508-1509-1510-1511-1512-1513-1514-1515-1516-1517-1518-1519-1520-1521-1522-1523-1524-1525-1526-1527-1528-1529-1530-1531-1532-1533-1534-1535-1536-1537-1538-1539-1540-1541-1542-1543-1544-1545-1546-1547-1548-1549-1550-1551-1552-1553-1554-1555-1556-1557-1558-1559-1560-1561-1562-1563-1564-1565-1566-1567-1568-1569-1570-1571-1572-1573-1574-1575-1576-1577-1578-1579-1580-1581-1582-1583-1584-1585-1586-1587-1588-1589-1590-1591-1592-1593-1594-1595-1596-1597-1598-1599-1600-1601-1602-1603-1604-1605-1606-1607-1608-1609-1610-1611-1612-1613-1614-1615-1616-1617-1618-1619-1620-1621-1622-1623-1624-1625-1626-1627-1628-1629-1630-1631-1632-1633-1634-1635-1636-1637-1638-1639-1640-1641-1642-1643-1644-1645-1646-1647-1648-1649-1650-1651-1652-1653-1654-1655-1656-1657-1658-1659-1660-1661-1662-1663-1664-1665-1666-1667-1668-1669-1670-1671-1672-1673-1674-1675-1676-1677-1678-1679-1680-1681-1682-1683-1684-1685-1686-1687-1688-1689-1690-1691-1692-1693-1694-1695-1696-1697-1698-1699-1700-1701-1702-1703-1704-1705-1706-1707-1708-1709-1710-1711-1712-1713-1714-1715-1716-1717-1718-1719-1720-1721-1722-1723-1724-1725-1726-1727-1728-1729-1730-1731-1732-1733-1734-1735-1736-1737-1738-1739-1740-1741-1742-1743-1744-1745-1746-1747-1748-1749-1750-1751-1752-1753-1754-1755-1756-1757-1758-1759-1760-1761-1762-1763-1764-1765-1766-1767-1768-1769-1770-1771-1772-1773-1774-1775-1776-1777-1778-1779-1780-1781-1782-1783-1784-1785-1786-1787-1788-1789-1790-1791-1792-1793-1794-1795-1796-1797-1798-1799-1800-1801-1802-1803-1804-1805-1806-1807-1808-1809-1810-1811-1812-1813-1814-1815-1816-1817-1818-1819-1820-1821-1822-1823-1824-1825-1826-1827-1828-1829-1830-1831-1832-1833-1834-1835-1836-1837-1838-1839-1840-1841-1842-1843-1844-1845-1846-1847-1848-1849-1850-1851-1852-1853-1854-1855-1856-1857-1858-1859-1860-1861-1862-1863-1864-1865-1866-1867-1868-1869-1870-1871-1872-1873-1874-1875-1876-1877-1878-1879-1880-1881-1882-1883-1884-1885-1886-1887-1888-1889-1890-1891-1892-1893-1894-1895-1896-1897-1898-1899-1900-1901-1902-1903-1904-1905-1906-1907-1908-1909-1910-1911-1912-1913-1914-1915-1916-1917-1918-1919-1920-1921-1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931-1932-1933-1934-1935-1936-1937-1938-1939-1940-1941-1942-1943-1944-1945-1946-1947-1948-1949-1950-1951-1952-1953-1954-1955-1956-1957-1958-1959-1960-1961-1962-1963-1964-1965-1966-1967-1968-1969-1970-1971-1972-1973-1974-1975-1976-1977-1978-1979-1980-1981-1982-1983-1984-1985-1986-1987-1988-1989-1990-1991-1992-1993-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020-2021-2022-2023-2024-2025-2026-2027-2028-2029-2030-2031-2032-2033-2034-2035

- Pinterović D., 60, 114
 Piplovic S., 69
 Pisa, grad u Italiji, 229 (Campo Santo)
 Plautilla (Publia Flavia Plautilla), žena cara Karakale, 148, 139 (mogući portreti)
 Plinije St., 4°, 55, 5°
 Plinini, vidi Flaminia
 Plotina (Pompeia Plotina), žena cara Trajana, 201 (tip frizure na jantarnom prstenju)
 Po, rijeka 8 i 6 (Spina, emporij na uscu)
 Podgrade kod Benkoveca, vidi Assera
 Podunavlje, 304 (relikvijari rajsko-podunavskog područja)
 Portovni Prnj, 154 (centar kiparstva), 154 (mitološki pratori na nadgrobni spomenicima)
 Pola (Pula), 12 (grčka keramika), 53, 54 (urbanistička matrica), 57 (drugi gradovi osim Pola i Poreča), 62 (hrani), 63 (kapitoli), 65 (platforma pred hramom), 69 (zgrada bazilikalnog oblika), 70 (teatar i amfiteatar), 71 (dva teatura), 72, 73 (amfiteatar), 74 (Herkulova vrata, Porta Aurea), 77 (Dvojni vrata), 86-87 (Slavoluk Sergijeva), 89, 90 (pilastri nosači ograde s Amonovom glavom), 98 (oscillum), 111 (kip božice), 120, 124 (republikanski portreti), 130, 131 (carska skupina), 133 (portreti iz doba julijevsko-klaudijevske dinastije), 134 (portreti dječaka s vijencem), 158 (nadgrobni spomenici), 171 (ukrasna greda s girlandama), 186, 188 (mozaik Kaznjavanje Dioka), 190 (radionice mozaika), 209 (biskupija), 214 (katedrala kao središte grada), 277 (tipovi bazilika i krsionika), 226, 227 (katedrala), 2 i 5, 246 (Sv. Marija Formosa), 300 (mozaik Sv. Marija Formosa), 300-301 (skulpture iz Sv. Marije Formose), 307 (srebreni relikvijari), 277 (Samagher kod Pule, crkva), 304-397 (Samagher, relikvijari)
 Polae, otok, Mijet, 254 (arhitektonski kompleks), 251 (kasnoantička utvrda)
 Polaschek K., 102
 Poliket, grčki klasični kipar, 106, 107 (kip Westmacott dječaka, Salona), 119 (kip od bronce Dekalorosa u Zagrebu)
 Polion, mučenik iz Cibale, 210
 Poljance, Hrvatska zagorje, 119 (brončani ukras zaprežnih kola)
 Pompej (Gaius Pompeius Magnus), rimski vojskovođa, 47 (građanski rat s Cezarom)
 Pompeji, grad kraj Napulja u podnožju Vezuva, Italija, 66 (kapitoli), 68 (kurija), 72 (odeion), 73 (teatar), 98 (ukrasni pokretni reljefi), 152 (mauzoleji), 157 (rekonstrukcija slike Sososa iz Pergamona)
 Pomponia Vera, 157 (ara)
 Popovac, Baranja, 155 (gornji dio nadgrobni spomenika)
 Poreč, vidi Parentium
 Posedel J., 201
 Postumije Albin (Postumius Albinus), 124 (novac)
 Povlja, otok Brač, 211 (bazilika), 286 (ostaci fresaka)
 Praksitel, grčki kasnoklasički kipar, 34 (mogući autor predloška isječke glave Artemide), 43 (mladić na Jonios novcu blizak Praksitelovim likovima)
 Prekog M., 238, 241, 245, 287, 295, 298, 299, 301
 Prdraga kod Zadra, 240, 241 (crkva)
 Prjap, grčki bog plodnosti, 9° (uz kip Anzotike iz Acnone)
 Primus (Primus), saloničanski biskup, 269 (sarkofag)
 Primas, Kreta, 21 (reljef na hrani)
 Primovo, poluotok u Istri, 25 (mogući grčki teatar)
 Priscijanci, obitelj u Semepetru (Slovenija), 154 (nadgrobni spomenici)
 Priska (Prisca), Dioklecijanova žena, 139, 145, 179 (portret u Mauzoleju Dioklecijanove palače)
 Prokonos, otok u Mramornom moru, 56 (mramor, reljef plesačica iz Narone), 166 (grubo obrađeni mramorni blokovi), 266 (sarkofazi od p. mramora), 274 (crkveni namještaj od p. mramora)
 Prokožac kod Imotskog, 111, 112 (reljef Dijeane, stela Lupe), 252 (crkva)
 Pseudo Skifaks, grčki putopisac, 55 (vjesti o plivnosti Nereide)
 Pshe, prema grč. mitologiji ljubavnica Erosova, 58 (keramička figurica iz Isse)
 Protomejevci, kraljevska obitelj, 44 (novac)
 Publicije Roman (Gaius Publicius Romanus), 150 (stela iz Narone)
 Pula, vidi Pola
 R
 Rab, vidi Arba
 Radošić, ilirski gradina kod Zadra, 39 (grčka keramika)
 Rajna, rijeka 8 (granica rimskog carstva)
 Rampin jatac, 17° (arhaiski kip s Akropolis u Atini)
 Rapanje, 2, 84, 158, 196, 212, 279, 311
 Raunig B., 18, 20, 22
 Ravenna, 168 (sarkofazi), 225 (poligonalne apsode crkava), 235 (arhaiski baptisterij), 242 (crkva S. Giovanni Evangelista, crkvena gradnja), 245 (proširenje longitudinalnog tipa crkve), 248 (crkva S. Apollinare in Classe), 270 (import sarkofaga iz Dalmacije), 271 (polukružni poklopci sarkofaga), 299 (mozaik Marije u S. Apollinare Nuovo), 300 (odnos porečkih mozaika s onima iz S. Apollinare Nuovo), 300 (mozaika produkcija)
 Rayet (leadi), 23 (grčka arhajska glava)
 Redde M., 83
 Reich E., 60
 Rendić-Miočević A., 23, 97, 118, 154
 Rendić-Miočević D., 28, 30, 41, 42, 43, 44, 55, 70, 76, 95, 96, 112, 156, 158, 165, 211, 224, 213, 226, 221, 233, 251
 Resafa, grad u Siriji, 253 (građske zidine s kulama s trokudastim vrhovima)
 Resnik, kod Trogira, 118 (figura Atisa sa stražnjim potporijem)
 Reusser Ch., 171
 Rhisimium, Resan, 209 (biskupija)
 Ribac, kod Bihaca, 20, 21 (japodska urna)
 Richter G. M. A., 23, 45, 187, 191
 Rijeka, 168 (fragment sarkofaga)
 Rim, 49 (novac i natpisi), 65 (templum Pacis), 68 (bazilika Ulpia), 69 (zatočene forme Titovih ili Karakalinih terma), 72 (teatar i odceta), 84 (Livijina vila na Palatinu), 86 (import skulpture), 87 (akantus, bukranijski loza na javnim spomenicima), 87 (Ara Pacis), 89 (Augustov forum), 97 (eksport kipica za kočnu upotrebu), 149 (kip Dioniza iz Trogira izrađen u R.), 159 (slavoluk S. Severa), 152 (mauzoleji s uzdanim portretima), 159 (sarkofazi izrađeni u R.), 164 (sarkofag iz S. Lorenzo fuori le mura), 165 (sarkofag iz Kokočpa izrađen u R.), 165 (tema sarkofaga - eroti godišnjih doba), 172 (umještaj rimskih sarkofaga na lokalnu produkciju), 172 (tema sarkofaga), 182 (crno-bijeli mozaici), 209, 280 (Venancijev oratorij u Rimu), 216 (pranje ruku u konstantinjskim bazilikama), 216 (crkva Sv. Petra), 236 (lateranski baptisterij), 258, 259 (reljefi na Konstantinovom slavoluku), 262 (sarkofag Hipolita i Fedre iz Salone), 263 (radionice sarkofaga, kršćanske teme), 264 (sarkofag iz Splita s motivom Prelaska Izraelaca), 284 (tehnika slikarstva s macchia popularna u R.), 299 (marijanske teme na mozaicima), 303 (personifikacija Rima na sisciojskoj krunici), 304 (grob Sv. Petra), 310 (produkcija staklenih posuda ukrašenih zlatnim listićem)
 Rimljani, 7, 29, 30, 47, 52, 208, 251
 Rinaldi Tufi S., 149, 150, 152, 268
 Robertson M., 21
 Rodenwaldt G., 164, 266
 Rodos, 188 (Apolonije i Taurisk kipari iz Rodosa)
 Rogge S., 160, 163, 170, 172, 273
 Rolley C., 23
 Roma, 91 (bista iz Aequum), 111 (kip iz Aequum), 125 (natpis u čast R. i Augusta), 255 (razni prikazi)
 Romulana, Gamzigrad kod Zaječara, 83 (Galerijev grad-palaca)
 Rumpf A., 157, 172, 182, 194
 Rumunjska, 93 (trapez u Adam Klisu)
 Rumovic, kod Imotskog, 61 (naselje uz cestu)
 Rupotina kod Solina, 249 (crkvice)
 Russo E., 275, 277, 301
 Rutilije Tician (Gaius Rutilius Ticianus), 158 (ara iz Danila)
 Ruvo u Apuliji, 21 (oslikana grobnica)
 S
 Sahara, pustinja, 8
 Sakallarakis I. A., 11
 Saidern von A., 197, 198
 Salona, Solin, 12 (arhajska korintska piskida), 28 (megališki blokovi), 31 (ara s prikazom božanstava), 54, 55 (urbani razvici), 55, 56 (oblik grada, vise naselja, salone, rukavi, rjeke), 62 (hramovi), 65 (platforma pred hramom), 66 (forum), 66 (zdanja na sjever strani foruma), 67, 68 (kurija), 67, 69 (terme), 70, 71, 72, 73 (teatar i amfiteatar), 76, 77 (Porta Caesarea i Porta Graeca), 78 (Porta Suburbica i Porta Andetia), 84 (palača namještanika Dalmacije), 89 (Amonova maska na forumu), 106, 107 (torzo Dioniza i Westmacott dječaka), 110, 111 (kip Eskulapa), 120, 122, 125 (portreti starijeg čovjeka), 131 (skupine vladarskih kipova), 133 (privatni portreti), 138, 139, 142, 143 (mogući portreti Plautilla), 139, 141 (portreti na poklopcu jednog sarkofaga), 144, 146 (portret tetartarjskog doba u Vranju), 149 (rimski stela helenističkog oblika), 157 (ara Pomponije Vere), 160 (fragment sarkofaga s glavom Oceana), 163, 165 (poklopac rimske urne), 163, 164 (ratički sarkofazi s prikazima kova i erota u berbi grožđa), 166 (sarkofag s prikazom godišnjih doba), 167 (sarkofazi sa strigilima), 169 (lokalne radionice sarkofaga), 172 (reljefi s prikazima kova i deranja ovna te morskog nasosa), 175 (tetartarjska herma), 187 (mozaik pod zemljom), 187 (mozaik Tritona), 187 (mozaik s prikazom Sapfo i Tita Aurelija Aurelijana), 190 (radionice mozaika), 198 (staklarska radionica, gemme), 200, 201 (gemme s mogućim likovima Cezara i Galijena), 208 (progoni kršćana), 209 (biskupija, crkva), 211 (degradacija foruma), 212 (fortifikacije), 213 (katedrala podalje od foruma), 214 (smještaj groblja), 215, 216 (toratorij A.), 218-219 (bazilika), 219-224 (grobljanske bazilike), 221 (Manastirine Marusinac), 222, 228 (Anastazijev mauzolej, tzv. basilica discoperta na Marusincu), 223 (dvojne crkve, standardizacija crkava), 227 (župne crkve), 228-229 (bazilike na grobljima), 229 (bazilika i groblje na Manastirinama), 231 (razlike među bazilikama u dalmatinskim centrima), 232 (utjecaj saloničkih crkava na zalede), 236 (pregradnja episkopalnog centra u VI. st.), 237 (tetrapylon pred ulazom u biskupski kompleks), 238 (crkva u Gradini), 240 (basilica orientalis), 241 (basilica occidentalis), 236 (novi baptisterij uz katedralu), 249 (Riznice i Crkva, samostanski objekti), 251 (sjeverne građanske zidine), 255 (nadgrobni Manastirine, nadgrobni katedrale), 256-259 (sarkofag Dobrog pastira), 260 (sarkofag Aurelije Hilare), 261 (kipić Dobrog pastira), 262-263 (sarkofag Hipolita i Fedre), 263 (reljef saloničanske Tihel), 266 (sarkofag sa stupovima, Manastirine), 267 (sarkofag Aurelija Satrija), 267 (sarkofag s portretima Sofronije i Petronije, Manastirine), 268 (poklopci sarkofaga s križevima i monogramima), 268, 269 (fragmenti poklopcu sarkofaga s jaganjem na rajskom brdu), 269 (sarkofag biskupa Prima), 271 (sarkofazi s križevima), 271 (dugo trajanje oblika sarkofaga), 273, 274 (menza s Kristom apostolima i evanđelistima), 274 (menze bez figurica), 275 (crkveni namještaj i kapiteli od prokonetskog mramora), 277 (pluteji s monogramima biskupa Honorija II i 281 (kapiteli poput saloničanskih), 284 (ostaci fresaka na Manastirinama, Marusincu, Kapljacima), 285, 286 (freska u amfiteatru), 286 (freske koje oponašaju miramor), 228, 288 (mozaici na Marusincu, mozaik jelena kraj baptisterija), 286 (mozaik jelena sa zaobliznicama), 302, 303 (skulpture u katedrali), 302, 303 (konfesijska u istočnoj bazilici), 308 (česalj s Kristom i apostolima), 309 (stakleni ukrasi posuda sa zlatnim listićem, kovnica novca), 311 (propast grada)
 Salvatore M. R., 270
 Salvija Postuma (Salvia Postumia), 80 (kip i natpis na slavoluku Sergijeva, Pola)
 Samagher, kraj Pule, 247, 248 (crkva), 304-307 (relikvijari)
 Sapfo, grčka pjesnikinja, 186, 187 (mozaik u Saloni)
 Sarajevo, 14 (Zemaljski muzej)
 Saria B., 155, 303
 Sava, rijeka 8, 203
 Savaria, grad u Mađarskoj, 210 (smaknuće sisciojskog mučenika Kvirina)
 Savia, provincija, 210 (reforma provincije Panonije)
 Schmalz B., 36, 38
 Schmidt Collinet A., 82, 164
 Schneider von R., 95
 Schober A., 153
 Schwalb H., 83
 Schweitzer B., 124
 Secunda (Panonija), 210 (reforma provincije Panonije)
 Selem P., 89
 Senj (Senia), rimski municipij, 104 (kopovi), 209 (moguća biskupija)
 Sepen, uvata kraj Onušlja (Fulfinum), 233 (bazilika)
 Septimius Severus (Lucius Septimius Severus), rimski car, 139 (slavoluci u Lepcis Magna i Rimu)
 Septimius, 209 (mučenik iz Salone)
 Sergejevski D., 280
 Sergije Lepid (Lucius Sergius Lepidus), 86 (građitelj slavoluka u Pulji)
 Seuso, 311 (antički vlasnik srebrnog posuda)

- Severi, carska obitelj, 138 (baze kipova u Rabu), 139 (slavoluk u Rimu)
- Severus, mučenik, 290 (mozaik u Eufraziju)
- Schiermann H., 104, 105, 160, 161, 162, 165, 169, 179, 259
- Scitija, 746 (grčka kolonizacija)
- Sidon, grad u Libanonu, 164 (sarkofag s motivom Aleksandrova lova)
- Sikion, grad u Grčkoj, 102 (kip Herakla u gimnazijskoj)
- Silvani (Silvanus), ilirsko-rimski bog stada, 95, 96, 97 (reljefi)
- Silvanus, ninte, 96 (reljefi)
- Simeon Silić, kipar, 310 (privjesak od statua s likom S.)
- Simon E., 166
- Sinfirije (Sinfirius), 219, 224 (biskup, graditelj salonijske katedrale)
- Sinj, 92 (fragment gardunskog tropeja Muzej Cetinje krajine), 139 (ženski portret), 251 (povratak na prahistorijske gradine)
- Sopar, 209 (biskupija u Istri)
- Sreća, 197 (radnice stakla), 253 (zidine s kraljama u lesafl)
- Sirmij (Sirmium), 114 (srediste umjetnosti), 155 (ulaz gornjeg dijela stela), 274 (starokatoličke menze), 311 (pad grada)
- Sosak, vidi Sosin
- Sucia (Sisak), rimski grad, 60 (snijetan grada), 114 (odrazi noričko-panonske umjetnosti), 136, 137 (ženski portret), 156 (završetak nadgrobnog spomenika s dvije glave), 203-204 (kovnica novca), 210 (biskupija), 220 (groblje s mučenicima), 249 (bazilika), 265, 266 (fragment sarkofaga - import iz Rima), 303 (škrinica-relikvijar)
- Suverno more, 8
- Stardons (Scardona), Skradin kod Šibenika, 209 (biskupija)
- Skaur (Gaius M. Emilii Scaurus), 72 (teatar u Rimu)
- Skiros, otok u Egejskom moru, 171 (sarkofag s prikazom Ahila na Skirosu)
- Skopas, grčki kasnoklasički kipar, 102 (kip Herakla iz Sikiona), 105 (glava biskupa Skopasovoj Menadi), 106 (modeli)
- Slavci, 8
- Slavonski Brod, rimska Marsonia ili Marsonia, 202, 203 (ukrašena kmemida)
- Smith R. R. L., 48, 45, 187, 188
- Sofronija (Sofronia), 267 (portret na sarkofagu)
- Sol, bog sunca, 177 (konzola s likom S., Dioklecijanova palača)
- Solin, 82 (Galerijeva palača), 105 (antički sarkofag s prikazom berbe), 180-181 (smrt Galerije Valerije i Priske), 254 (Galerijev slavoluk), 300 (bazilika Sv. Demetrija)
- Sopisnae (Pecuh, Mađarska), 222 (mauzolej)
- Sotin, kod Vukovara, 204 (dio konjske opreme)
- Sovići, kod Imotskog, 112 (stela Lupe)
- Sparta, 17 (arhaijska skulptura žene i djeteta), 21 (stela pokojnika iz Hirsale kod S.), 187 (mozaik Sapfe)
- Spina, ušće Paze, 12, 14 (etrurski emporij)
- Split (Spalatum) 57 (važno naselje), 99 (reljef Dijane u Arheološkom muzeju u Splitu), 105 (dekorativna plastika u Arheološkom muzeju u Splitu), 115 (Atis u Arheološkom muzeju u Splitu), 158 (ara Lucija Granija Proklina), 163 (fragmenti sarkofaga s prikazom lova Budapešt-Split), 165 (fragment sarkofaga u Arheološkom muzeju u Splitu), 167 (sarkofag u Peripteru Dioklecijanova mauzoleja u Splitu), 197 (lampice u Arheološkom muzeju u Splitu), 202 (koštane posudice u Arheološkom muzeju u Splitu), 201 (jantarne figure), 263, 264 (sarkofag s prikazom prelaska Crvenog mora iz crkve Sv. Frane u Splitu), 265 (fragment sarkofaga s prikazom kralja Davida u crkvi Sv. Frane u Splitu)
- Sredozemlje, 7, 8, 11, 21, 62, 111, 187, 194, 280
- Sredozemno more, 8
- Srećević D., 83
- Srima, kod Šibenika, 232 (dvojne bazilike)
- St. Peter im Holz, 227 (crkva)
- Starac A., 62
- Stari Grad, o. Hvar, vidi Pharos
- Starigradsko polje, vidi Pharos
- Stemmer K., 130
- Stewart A., 21, 22, 102, 105, 108, 164
- Stichel W., 307
- Sticotti P., 125, 130
- Stipanska, otočić kod Solte, 248, 249 (samostanski kompleks)
- Stolac, 188 (mozaici)
- Stombrato, vidi Bijaci
- Strmica, kod Knina, 165 (fragment sarkofaga, rimski import)
- Stubach, Austrija, 227 (crkva)
- Stupica, otok Žirje, 251, 253 (kasnoantičko utvrđenje)
- Suč M., 25, 28, 52, 56, 58, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 77, 78, 84, 89, 98, 156, 157, 187, 191, 194, 196, 202, 210, 211, 212, 213, 214, 251
- Sumpetar, kod Splita, 169 (fragment sarkofaga)
- Supetar, na o. Braču, 270 (sarkofazi s križem)
- Sv. Petar na rlu Zorua (Istra), 247 (crkva)
- Sv. Venancije (Rim), 286 (oratorij kod Lateranske bazilike)
- Sv. Zaharija, svetac, prorok, 297 (prikaz na mozaiku u Eufraziju)
- Sv. Zemlja, 216 (crkve), 219 (Konstantinove bazilike)
- Svetac, otok, 248 (samostanski sklop), 251 (kasnoantička utvrda)
- Svilan I., 41 (zbirka)
- S
- Šarić I., 19
- Šatel J., 204, 248, 289
- Šatel Koz M., 62
- Ščitarjevo, vidi Andautonia
- Ščedro, otočić, 248 (samostanski sklop)
- Šegvić M., 203
- Šempeter, kod Celja, 154 (grobnica Priscljanaca)
- Šeper M., 119
- Šibenik, 232 (bazilika u Seimi kod S.)
- Šijana, Istra, 83 (villa rustica)
- Škrip, otok Brač, 28 (megalitski način utvrđivanja)
- Šonje A., 64, 214, 217, 226, 227, 250, 241, 242, 245, 246, 247, 264, 273, 290
- Španjolska, 222 (mauzolej u La Alberci u Š.)
- Štrbinci-Budrovci, vidi Budrovci-Štrbinci
- T
- Tabarka, Tunis, 84 (mozaik s prikazom ville rustice)
- Tacit, rimski pisac, 132
- Tarent (Taranto), grčki grad, 23 (dionički Dioniz import iz T.), 38 (keramičke statuete), 39 (produkcija Gnathia vaza)
- Taurida, mitološki grad, 154 (stela Higienije na Tauridi, Bjelovar)
- Taurisk, grčki kasnohelenistički kipar, sin Mnesikrata iz Rodosa, 186, 188 (skulptura Kažnjavanje Dirke)
- Tavano S., 227
- Telije (Telus), 209 (salonijski mučenik)
- Teodozije Veliki (Flavius Theodosius), rimski car, 209 (proglašavanje kršćanstva državnom religijom), 254 (baza Teodozijeva stupa u Istanbulu), 264 (stil Teodozijeva doba)
- Tepljuh kraj Drniša, 240, 241 (crkva i memorija), 248 (memorija)
- Terminum Salutarum, 55 (područje na kojem je smješten veći broj naselja Salone)
- Tiber, rijeka, 16 (područje sjeverno od T1)
- Tiberije (Tiberius Claudius Nero), rimski car, 52 (Parenj, T. kolonija), 89 (likovi Jupitra Anona iz T. doba), 124, 125, 127 (kip iz Aenone, kip iz Onca), 131 (stilске odrednice T. doba), 132 (T. doba Dolabelina privrženost T.)
- Tigris, rijeka, 8
- Tilhe, vidi Fortuna
- Tilurij, vidi Tilurium
- Tilurium (Gardun kod Trilja), logor VII. legije, 60, 61 (prerastanje u civilno naselje), 75 (mogući amfiteatar), 89 (protoma bika), 92, 93 (tropej), 97, 111 (kip Dijane), 150 (nadgrobní spomenici vojnika), 251 (povratak na prahistorijske gradine)
- Timotej (Timotheus), Pavlov učenik, 208 (Pavlova poslanica Timoteju)
- Tit (Titus Flavius Vespasianus), rimski car, 134 (T. portret)
- Tit (Titus), Pavlov učenik, 208 (Pavlova poslanica T.)
- Tivoli, kraj Rima, 102 (Lansdowne Heraklo iz T.), 124 (kip vojskovođe)
- Tomičić Ž., 118, 251
- Tonković S., 232
- Topusko, 203 (jantarne figure)
- Townshir J.M.C., 259
- Tragurij, vidi Tragurium
- Tragurium, Trogir, 28, 29 (urbanistički plan), 30 (gradski trg i katastar), 33, 34 (reljef Kairoza), 36, 37 (reljef žene koja radi), 91 (car Here), 99 (kop Dioniza), 105 (glava Menade), 311 (antička enklava)
- Trajan (Marcus Ulpius Trajanus), rimski car, 73 (M. Suć danra salonijski teatar u doba T.), 77, 88 (slavoluk u čast T. u Assenij), 93 (tropej u Adam Klis), 131 (carska grupa u Naroni proširena za T.), 134 (portret iz Isce), 135 (bista decennalis tipa, iz Salone), 135 (glava iz Cresa), 203 (frizura žena s Trajanova dvora na jantarnim glavama na prstenju)
- Trani, grad u Italiji, 270 (salonijski sarkofag s križem)
- Traversari G., 86
- Trebonijan Gal (Gaius Vibius Trebonianus Gallus), rimski car, 138 (baza za kip)
- Trendall A.R., 40
- Trier (Augusta Treverorum), Njemačka, (kovnica novca), 144
- Tristan F., 300
- Triton, morsko božanstvo, 89 (plutej s prikazom T. iz Pule), 172 (reljef iz Salone), 184, 187 (mozaik iz Salone), 202 (koštana kutija iz Salone)
- Trojanec, 162 (antički sarkofazi s prikazom Trojanaca)
- Trst, rimski Tergeste, 73 (kazalište), 172 (sarkofag)
- Turbia, Italija, 93 (Augustov tropej)
- U
- Ubl, otok Lastovo, 279 (reljef s prikazom križa i ovaca)
- Učie Ž., 301
- Ulansey D., 115
- Ulben Th., 253
- Una, rijeka, 18 (područje japodske skulpture)
- Urbica (Urbica), 300 (blago iz Narone)
- Utiše Gaj (Gaius Utius), 149, 150, 213 (stela iz Salone)
- V
- Vacano von O., 16
- Valent Zucchini G., 270
- Valerijan (Publius Licinius Valerianus), rimski car, 208 (progoni kršćana)
- Varaždinske Toplice, vidi Aquae Iassae
- Varvaria (Brbir), 28, 60 (fortifikacije od megalitskih blokova), 29 (naselje, u rimsko doba znatno transformirano), 59 (urbanizam), 192 (freska pantere)
- Vasić R., 17
- Veliki Bastaji, Slavonija, 270 (sarkofag)
- Venancije (Venantius), 208 (salonijski mučenik)
- Venecija, 270 (sarkofazi s križem importirani iz Dalmacije, sada u Berlinu), 304 (relikvijar iz Santaghiera, sada u Arheološkom muzeju u V.)
- Venera, rimska božica, 97, 98 (kip Venera Anzotike iz Aenone), 105, 106 (kip Venus Victrix iz Salone), 200, 201 (ženske figure u poz. V. na ukosnicama)
- Ver Lucije (Lucius Verus Aelius Commodus), rimski car, 136, 138 (portret koji oponaša frizuru L. V.)
- Verige, uvala (Veliki Brijuni), 78, 79, 244 (arhitektonski kompleks)
- Vermore C.C., 111, 255
- Verona, grad u Italiji, 73 (teatar), 135 (liburnski cipus s travnatim loklom)
- Versailles, 34 (kip Artende u Louvreu)
- Verzar Bass M., 70, 72, 73, 156
- Verzone P., 235, 248
- Vespazijan (Titus Flavius Vespasianus), rimski car, 134 (glava iz Isce), 131, 152, 154 (glava iz Narone)
- Vetters H., 83
- Verulonia, grad u Etruriji, 16 (fragmenti nadgrobnog kipa)
- Vežić P., 214, 218, 224, 225, 227, 228, 230, 251
- Victorius, 209 (nedokazani salonijski mučenik)
- Vid kod Metkovića, vidi Narona
- Viganj, na Pelješcu, 196 (keramika s potonulog broda)
- Vikić Belančić B., 197, 284
- Viktorija (Victoria), rimska božica pobjede, 86 (mogući kip na slavoluku Sergijevaca u Puli), 175, 176, 243 (reljef na Zapadnim vratima Dioklecijanove palače), 177 (prikaz na kralj. konzolama hrana Dioklecijanove palače)
- Vis, vidi Issa
- Vistić Hercegovina, 194 (freske)
- Vitruvije (Vitruvius), rimski pisac, djelo "O arhitekturi", 62 (o jednostavnim hramovima), 65 (o etruskanskim hramovima)
- Vodnjan, zapadna Istra, 245 (Sv. Milutin u Banjolama kod V.)
- Vranje, kraj Splita, 144, 346 (dijelomitički portret), 235 (bazilika i starokatoličko groblje)
- Vrbanović S., 60
- Vrsar grad u Istri, 246 (crkva), 280, 301 (mozaici)
- Vulci, grad u Etruriji, 16 (arhaijski kip klanjanika)
- W
- Wackens M., 165
- Ward Perkins J.B., 65, 68, 69, 79, 82, 93, 99, 175, 176
- Wegner M., 130, 134, 136
- Weilbach E., 165, 220, 223, 229, 284
- Wessel K., 180, 191
- Wiegartz H., 105, 165
- Wilberg W., 28, 60

Wilkes J.J., 82, 83, 150, 175
 Winter E., 27
 Wood, S., 139
 Woodhead A.G., 7

Z

Zabehlicky-Schaffneger S., 60
 Zadar, vidi Jader
 Zagreb, 119 (kipić Diskoforosa u Arheološkom muzeju Z.), 135, 137 (portret žene u Arheološkom muzeju Z.), 139

142, 143 (portret moguće Plautille), 139, 144 (glava muskarca), 152, 153 (stela s Ribnjaka), 153, 154 (stela iz o-kolice Z.), 191, 192, 193 (freske iz o-kolice Z.), 197 (lampice u Arheološkom muzeju Z.)

Začotje, Bosna, 210 (apodski sarkofag)

Zamunović M., 31, 41, 60, 84

Zanker P., 66, 72, 102, 107, 112, 115, 124, 136, 139, 202

Zazoff P., 200

Zatler J., 63, 208

Zečkan M., 239

Zensca, 280 (stanskrćanska plastika)

Zervos Ch., 7

Zimjavci, kraj Imotskog, 60 (naselje uz prometnicu), 232 (crkva), 235 (baptisterij), 280 (crkveni namještaj), 286 (oslikana žbuka krsnog zdenca)

Z

Žanić Prčić J., 115

Židovi, vidi Izraelci

Žirje, vidi Stupica na Žirju

Skraćenice

AA - Archaeologischer Anzeiger, Berlin
 AAlt - Antichità Altadriatiche, Udine
 Aj - Archaeologia jugoslavica, Beograd
 AJA - American Journal of Archaeology
 AM - Arheološki muzej
 AMI - Arheološki muzej Istre
 ANRW - Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin - New York
 ANUBiH - Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
 ARR - Arheološki radovi i rasprave
 AZ - Arheološka zbirka
 Bd - Bulletino di archeologia e storia dalmata
 BSA - British School Athens
 GM - Gradski muzej
 HAM - Hortus artium medievalium
 IH - Histria archaeologica, Pula
 IHAD - Izdanje Hrvatskog arheološkog društva, Split ili Zagreb
 JbAChr - Jahrbuch für Antike und Christentum, Bonn
 JDI - Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, Berlin
 MBP - Muzej Brodske Posavine
 MCK - Muzej Cetinske krajine
 MP - Muzej Pounja
 MS - Muzej Slavonije
 OJI - Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts, Wien
 PPUD - Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije
 PWRE - Pauli Wissowa Realencyclopädie, Stuttgart
 RFIZ - Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
 VAHD - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
 VAMZ - Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb
 ZM - Zemaljski muzej
 ZMP - Zavičajni muzej Poreštine
 ZM - Županijski muzej

Fotografije

Zoran Alajbeg, Živko Bačić, Zdenko Brusić, Zvonimir Buljević, Nenad Cambi, Ivo Fadić, Damir Fajdenić, Mladen Grčević, Aljo Klarić, Nenad Kobasić, Luka Mjeda, Ivo Pervan, Miodrag Radovanović, Ante Rendić-Miočević, Tonči Sest, Željko Šepić, Krešo Tadić, Daniel Virtuoso

Gdje je što?

UVOD / 7

GRČKA CIVILIZACIJA / 9

Arhaisko doba / 12

Kasnoklasično doba i helenizam / 21

Urbanizam i arhitektura / 24

Skulptura / 31

Umjetnički obrt / 39

Novac / 42

Pismo / 45

Zaključna razmatranja / 46

RIMSKA CIVILIZACIJA / 49

Urbanizam / 52

Arhitektura / 62

Skulptura / 85

Javna (službena) skulptura / 86

Ostala kamena skulptura javnoga i privatnoga karaktera / 93

Domća plastika kulnog karaktera / 95

Brončana skulptura / 115

Portret / 120

Nadgrobna skulptura / 149

Stele / 149

Liburnski cipus / 156

Are / 157

Sarkofazi / 159

Importirani sarkofazi / 159

Sarkofazi lokalne produkcije / 166

Sepulkralni reljefi / 171

Plastika Dioklecijanove palače / 173

Mozaik i slikarstvo / 182

Umjetnički obrt / 195

KASNOANTICKA I STAROKRŠĆANSKA CIVILIZACIJA / 205

Uvod / 208

Urbanizam / 211

Arhitektura / 215

Skulptura / 254

Nadgrobna plastika / 256

Crkvena plastika / 273

Slikarstvo, mozaik i štukatura / 282

Umjetnički obrt / 302

KRAJ ANTIKE / 311

Kronološka tablica / 312

Bilješka na kraju / 317

Summary / 319

Bibliografija / 357

Pojmovnik / 367

Kazalo pojmova i stvari / 376

Kazalo osobnih imena, naroda, plemena i zemljopisnog nazivlja / 382

Fotografije / 396

Skraćenice / 397

CIP - Katalogizacija u publikacij
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 7.052.6/7(49" 5)
904(49" 5)">"652"
904.7>(49" 5)"652"

CAMBI, Nenad
Antika / Nenad Cambi - Zagreb
Naklada Ljevak, 2002 - (Povijest
umjetnosti u Hrvatskoj) 21

Bibliografija - Kazala - Summary

ISBN 953-178-111-3

I. Antička umjetnost -- Hrvatska II
Arheološki nalazi -- Hrvatska -- Antika

420306086